

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

доктор филологических наук, профессор

ISSN 1694-8122 (печатная версия)

ISSN 1694-8130 (электронная версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТОГУЗАКОВ О.А. - доктор философских наук, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - доктор исторических наук, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - доктор философских наук, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - доктор филологических наук, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - доктор исторических наук, доцент
ЧЖАН НА - доктор филологических наук, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - доктор филологических наук, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

МАХМУДОВ Э.А. - кандидат экономических наук, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - доктор филологических наук, профессор
КОЗУЕВ Д.И. - доктор филологических наук, доцент
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
ДЫЛДАЕВ М.М. - доктор географических наук, доцент
АСАКЕЕВА Д.Ж. - доктор филологических наук, доцент
МУРАТАЛИЕВА М.А. - доктор педагогических наук, доцент
ДАУТОВ Я.У. - кандидат экономических наук, доцент
МУСАЕВА Н.К. - кандидат психологических наук, доцент
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук, доцент
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук, профессор
СЫРГАБАЕВ С.Б. - кандидат социологических наук, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - кандидат филологических наук, доцент
АБДЫРАКУНОВА Ж.С. - кандидат педагогических наук

Научный журнал основан
в 2003 г.

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве Юстиции
КР 2 марта 2001 г.

Свидетельство
о регистрации
№ 504

Бишкекский
государственный
университет
им. К.Карасаева

Журнал входит
в систему РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит в систему
DOI с 2019 г.

Адрес редакции:

722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева

Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61

Электронная почта: vestnik@bgu.kg

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8122 (басып чыгаруу)

ISSN 1694-8130 (электрондук версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык
көрөт

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү
№ 504

К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтын түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө кирди

ТОГУЗАКОВ О.А. - философия илимдеринин доктору, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - тарых илимдеринин доктору, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - философия илимдеринин доктору, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - филология илимдеринин доктору, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - тарых илимдеринин доктору, доцент
ЧЖАН НА - филология илимдеринин доктору, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - филология илимдеринин доктору, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - тарых илимдеринин доктору, профессор (Казахстан)

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

МАХМУДОВ Э.А. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - филология илимдеринин доктору, профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин доктору, доцент
САВИН В.Е. - экономикалык илимдеринин доктору, профессор
ДЫЛДАЕВ М.М. - география илимдеринин доктору, доцент
АСАКЕЕВА Д.Ж. - филология илимдеринин доктору, доцент
МУРАТАЛИЕВА М.А - педагогика илимдеринин доктору, доцент
ДАУТОВ Я.У. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент
МУСАЕВА Н.К. - психология илимдеринин кандидаты, доцент
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
СЫРГАБАЕВ С.Б. - социология илимдеринин кандидаты, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - филология илимдеринин кандидаты, доцент
АБДЫРАКУНОВА Ж.С. - педагогика илимдеринин кандидаты

Редакциянын дареги:

722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспекти, 27, К.Карасаев атындагы БМУ

Тел.: +996 312 218 711, 218 961

Электрондук почта: vestnik@bgu.kg

УДК: 37.091.64:811.512.154:629.73

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.01

*Абдырахманова А.
И. Абдраимов атындагы
Кыргыз авиациялык институту*

АВИАЦИЯ АДИСТИКТЕРИНДЕ БИЛИМ АЛЫП ЖАТЫШКАН СТУДЕНТТЕРГЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУДА ПАЙДАЛАНЫЛГАН ОКУУ КИТЕПТЕРИН, ОКУУ КУРАЛДАРЫН, ПРОГРАММАЛАРДЫ ТУЗУУ ЖАНА ТУПТОО

Кыскача мазмуну

Бул тема авиация институтунун студенттерине кыргыз тилин окутууда колдонулуучу окуу китептерин, окуу куралдарын жана программаларын түзүүгө жана түзүүгө арналган. Авиация тармагында кыргыз тилин өнүктүрүү эн маанилүү, анткени ал Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат жана өлкөнүн маданий мурасын чагылдырат. Ушуга байланыштуу авиациялык студенттерге кыргыз тилин окутуунун өзгөчө ыкмасын иштеп чыгуу алардын коммуникациялык көндүмдөрүн кыйла жакшыртат жана кесиптик чөйрөдө эффективдүү өз ара аракеттенүүгө өбөлгө түзөт. Авиациялык окуу китептери, окуу куралдары жана программалары авиациялык терминологиянын өзгөчөлүктөрүн, кыргыз тилинин грамматикасынын жана фонетикасынын өзгөчөлүктөрүн эске алып, ошондой эле студенттердин жазуу, окуу, сүйлөө жана угуу жөндөмдөрүн өнүктүрүү боюнча практикалык көнүгүүлөрдү берүүгө тийиш. Алардын негизинде студенттер үйрөнгөн тилдик түзүлүштөрдү жана сөз айкаштарын өздөрүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнүн алкагында эффективдүү колдоно алышат. Натыйжада жогорку сапаттагы окуу китептерин, окуу-методикалык колдонмолорду жана программаларды түзүү авиация факультетинин студенттерине кыргыз тилин ийгиликтүү үйрөтүүгө жана алардын кесиптик деңгээлин жогорулатууга шарт түзөт.

Түйүндүү сөздөр: Окуу китептери, окуу куралдары, окуу методикалар, программалар, окутуу, кыргыз тили, кесиптер, студенттер, авиация адистиктери, авиация терминдери.

*Абдырахманова А.
Авиационный институт им. И. Абдраимова*

СОЗДАНИЕ И СОСТАВЛЕНИЕ УЧЕБНИКОВ, УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ, ПРОГРАММ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ ПРИ ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ПРОФЕССИЙ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ АВИАЦИОННЫМ СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ.

Аннотация

Данная тема посвящена созданию и составлению учебников, учебных пособий и программ, используемых при обучении студентов авиационных специальностей кыргызскому языку. Развитие кыргызского языка в авиационной сфере является важным аспектом,

поскольку он является государственным языком Кыргызской Республики и отражает культурное наследие страны. В связи с этим, разработка специального подхода к преподаванию кыргызского языка студентам авиационных специальностей значительно улучшит их коммуникативные навыки и способствует эффективному взаимодействию в профессиональной сфере. Авиационные учебники, пособия и программы должны учитывать специфику авиационной терминологии, особенности грамматики и фонетики кыргызского языка, а также предоставлять студентам практические упражнения для развития навыков письма, чтения, говорения и аудирования. На их основе студенты смогут эффективно применять изученные языковые структуры и выражения в рамках своей профессиональной деятельности. В итоге, создание качественных учебников, учебных пособий и программ будет способствовать успешному обучению кыргызскому языку студентов авиационных специальностей и повышению их профессионального уровня.

Ключевые слова: Учебники, учебные пособия, методы обучения, программы, преподавание, кыргызский язык, профессии, студенты, авиационные специальности, авиационные термины.

*Abdyrakhmanova A.
Aviation Institute named after I. Abdraimov*

CREATION AND COMPILATION OF TEXTBOOKS, TEACHING AIDS, PROGRAMS USED IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE FOR THE PROFESSIONS OF STUDENTS STUDYING AVIATION SPECIALTIES

Abstract

This topic is devoted to the creation and compilation of textbooks, teaching aids and programs used in teaching the Kyrgyz language to aviation students. The development of the Kyrgyz language in the aviation sector is an important aspect, since it is the state language of the Kyrgyz Republic and reflects the cultural heritage of the country. In this regard, the development of a special approach to teaching the Kyrgyz language to aviation students will significantly improve their communication skills and promote effective interaction in the professional field. Aviation textbooks, manuals and programs should take into account the specifics of aviation terminology, the peculiarities of grammar and phonetics of the Kyrgyz language, and also provide students with practical exercises to develop writing, reading, speaking and listening skills. On their basis, students will be able to effectively apply the learned language structures and expressions within the framework of their professional activities. As a result, the creation of high-quality textbooks, teaching aids and programs will contribute to the successful teaching of the Kyrgyz language to aviation students and to improving their professional level.

Keywords: Textbooks, teaching aids, teaching methods, programs, teaching, Kyrgyz language, professions, students, aviation specialties, aviation terms.

Кыргыз тилин үйрөнүү боюнча окуу китептерин, жана программаларды түзүү Кыргызстандын маданияты жана тарыхы, жалпы тил принциптери тууралуу маалыматтарды чогултууну талап кылат. Демек, окуу мате-

риалдарын иштеп чыгуучулар тил илими жана кыргыз тили менен маданияты боюнча жогорку квалификациялуу болууга тийиш.

Кыргыз тилин жана маданиятын окутуу боюнча окуу китептерин, окуу-методика-

лык колдонмолорду жана программаларды түзүүдөгү негизги милдеттердин бири окуучулардын ар кандай деңгээлдерин, алардын муктаждыктарын эске алуу болуп саналат. Авиациялык студенттердин тилди билүү деңгээли жана муктаждыктары ар кандай болушу мүмкүн, андыктан алардын деңгээлине жана кызыкчылыктарына дал келген материалдарды түзүү маанилүү.

Окуу материалдарын түзүүнүн маанилүү бөлүгү болуп студенттердин кыргыз тилин баарлашууда колдонуудагы практикалык көндүмдөрүн жана ишенимин өркүндөтүүгө жардам берген тапшырмалар жана көнүгүүлөр саналат. Бул тапшырмалар жана көнүгүүлөр диалогду, окуу жана жазууну, аудио жана видео сабактарды камтышы мүмкүн. Ошондой эле авиация тармагында кыргыз тилинин колдонулушунун ар кандай тармактарын, мисалы, учууларды башкаруу, тейлөө, жүргүнчүлөр менен байланыш жана башкаларды эске алуу зарыл. Окутуу провайдерлери ар бир аймактын уникалдуу муктаждыктарын түшүнүшү керек жана бул муктаждыктарга жооп берүү үчүн материалдарды долбоорлоо керек.

Акырында, окуу материалдарын баалоо жана карап чыгуу да процесстин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Бул окутуунун натыйжалуулугун жана окуу китептерине, окуу куралдарына жана программаларына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгын баалоого мүмкүндүк берет.

Дегеле кыргыз тилин окутуунун окуу китептерин, окуу куралдарын жана программаларын түзүү жана түзүү татаал жана узак процесс. Бирок бул материалдардын аркасында авиация факультетинин студенттери кыргыз тили жана маданияты жаатында керектүү көндүмдөргө жана билимдерге ээ болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат, бул аларга өз ишинде натыйжалуу болууга жана жергиликтүү калктын маданиятына көбүрөөк аралашууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз тилин окутуу үчүн окуу материалдарын түзүү динамикалык процесс

экендигин белгилей кетүү маанилүү. Ар кандай тилдер сыяктуу эле кыргыз тили да тынымсыз өнүгүп, өзгөрүп турат, ошондуктан окуу китептери жана программалары дайыма жаңыланып, өзгөрүп жаткан шарттарга ылайыкталышы керек. Мындан тышкары, бул окуу материалдарын колдонгон мугалимдер жакшы даярданып, аларды окуу процессинде эффективдүү колдоно билиши керек. Алар жогорку квалификациялуу, тажрыйбалуу жана кыргыз тилин жана маданиятын жакшы билген, ошондой эле окутуунун ар кандай ыкмаларын колдоно билиши жана окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалай билиши керек. Интернет жана мультимедиа сыяктуу заманбап технологиялардын өнүгүшү да кыргыз тилин окутуунун жаңы форматтарын, мисалы, онлайн курстарды жана мобилдик тиркемелерди түзүүгө мүмкүндүк берет. Бул окууну жеткиликтүү жана ыңгайлуу кылып гана тим болбостон, анын натыйжалуулугун да жогорулатат.

Натыйжада кыргыз тилин окутуу боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын жана программаларын түзүү жана түзүү авиациялык адистиктер боюнча студенттерди даярдоо процессинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Бул материалдар окуучулардын муктаждыктарына жана кыргыз тилинин жана маданиятынын өзгөчө өзгөчөлүктөрүнө ылайык түзүлүшү керек. Алар студенттерге жергиликтүү калктын маданиятын жакшыраак түшүнүүгө жана интеграциялоого жардам берет, бул өз кезегинде авиация тармагындагы байланыштын жана иштөөнүн сапатын жакшыртат.

Кыргыз тилин окутуу үчүн окуу материалдарын түзүүнүн маанилүү аспектиси алардын окуучулар үчүн жеткиликтүүлүгү жана колдонууга ыңгайлуулугу болуп саналат. Окуу китептери жана окуу куралдары кызыктуу, окууга жеңил жана ар түрдүү тапшырмаларды жана көнүгүүлөрдү камтышы керек. Алар ошондой эле ар кандай деңгээлдеги студенттер үчүн жет-

киликтүү жана өз алдынча окууга ылайыктуу болушу керек.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин окутуу боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын жана программаларын түзүү жана Кыргызстандагы билим берүүнү өнүктүрүүнүн жана авиациялык адистиктер боюнча студенттерди даярдоонун маанилүү бөлүгү болуп саналат. Мындай материалдарды ийгиликтүү түзүү иштеп чыгуучулар тарабынан жогорку квалификацияны жана тажрыйбаны, ошондой эле ар түрдүү университеттер менен тил жана маданият тармагындагы адистердин кызматташуусун талап кылат. Ошондой эле мен алектенип келе жаткан институтта Самара жана Ульяновский окуу жайлары менен окуучуларыбыз менен тажрыйба алмашабыз.

Натыйжалуу болушу үчүн кыргыз тилин окутуунун окуу материалдары окутуунун максаттарына жана милдеттерине шайкеш келиши керек. Мисалы, окутуунун максаты окуучулардын кыргыз тилиндеги негизги сөз айкаштарын түшүнүү жана колдонууга шарт түзүү болсо, окуу китептеринде жана окуу куралдарында тиешелүү темалар, лексика жана грамматикалык эрежелер камтылууга тийиш.

Кыргыз тилин окутуу үчүн окуу материалдарын түзүүнүн негизги принциптеринин бири – мультимедиялык технологияларды жана окутуу платформаларын интеграциялоо. Бул студенттерге маалымат алууга жана интерактивдүү жана динамикалык түрдө үйрөнүүгө мүмкүндүк берип, окуу процессин кызыктуу жана кызыктуу кылат. Мисалы, окуу материалы видеосабактарды, сүйлөө практикасы үчүн аудио файлдарды, онлайн тесттерди жана интерактивдүү тапшырмаларды камтышы мүмкүн.

Ошондой эле жогорку сапаттагы кайтарым байланышты камсыз кылуу жана окуучулардын жетишкендиктерин көзөмөлдөө маанилүү. Бул мугалимдерге окуучулардын билим деңгээлин баалоого

жана тилди жакшыраак түшүнүү жана өздөштүрүү үчүн окуу материалдарын жана ыкмаларын ылайыкташтырууга жардам берет. Студенттер ошондой эле окуу процессинин кайсы этапта экенин билиши керек, алар буга чейин кайсы тармактарды өздөштүрүшкөнүн жана кайсыл тармакта иштөөнү улантуу керектигин билиши керек. Акырында, окуу материалдарын ийгиликтүү жаратуу эне тилинде сүйлөгөндөрдүн жана кыргыз маданияты жана тили жаатындагы адистердин катышуусусуз мүмкүн болмок эмес. Алар окуу материалдарын жаратуучуларга тилдин тарыхын, маданиятын жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн туура жеткирүүгө жардам бере алат. Мындан тышкары, эне тилинде сүйлөгөндөр менен кызматташуу студенттердин кыргыз тилинде баарлашуу көндүмдөрүн жогорулатууга жана жергиликтүү маданиятты жана жашоо образын жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

Кыргыз тилин окутуу боюнча окуу-методикалык материалдарды түзүү долбоордук методологияны колдонууну жана студенттердин жергиликтүү коомчулук менен түздөн-түз өз ара аракеттенүүсүн да камтышы мүмкүн. Мисалы, студенттер жергиликтүү каада-салттарга, маданий өзгөчөлүктөргө изилдөө жүргүзүп, аларды кыргыз тилинде жаздырып алса болот. Ал эми баса белгилеп айта кетсек, авиация тармагындагы кыргыз тилин окуучуларга уйронуу жана билуусуу, бул башкы терминдер. Авиацияда кыргыз тилин окууга, уйронууга, атайын китеп чыгарылган, автору Сыдыкбаева М.М., Терминдер., авиация адистерине билим алып жатышкан студенттер учун окуу куралы. Бул долбоорлор студенттерге тилди жана маданиятты жакшыраак түшүнүүгө, ошондой эле кыргыз тилинде изилдөө жана баарлашуу жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Кыргыз тилин окутуу үчүн окуу материалдарын түзүүнүн маанилүү аспектиси да тилди окутуунун заманбап ыкмаларын

колдонуу жана окутууда маалыматтык технологияларды колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүү болуп саналат. Мисалы, глобалдык интернетти жана мультимедиялык жабдууларды колдонуу дистанттык окутуу курстарын түзүүгө мүмкүндүк берет, ал эми университеттер ар кайсы шаарлардан, ал тургай өлкөлөрдөн келген студенттерди окута алышат. Ошондой эле студенттерге компьютерди колдонуу, техникалык сабаттуулук жана ар кандай программалык куралдар менен иштөө жөндөмү сыяктуу кошумча көндүмдөрдү алууга жардам берет. Жалпысынан алганда, кыргыз тилин окутуу үчүн эффективдүү окуу материалдарын түзүү көптөгөн факторлорду камтыйт: сапаттуу жана ар тараптуу мазмундан тартып, мультимедиялык технологияларды колдонууга, долбоордук методологияга жана жергиликтүү эксперттер жана эне тилинде сүйлөгөндөр менен кызматташууга чейин. Ошол эле учурда мындай окуу материалдары студенттерге лингвистикалык жана маданий билимдерди гана эмес, маалыматтык технологиялар жана коммуникация тармагында керектүү көндүмдөрдү жана компетенцияларды калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Авиациялык адистиктерди окуп жаткан студенттер үчүн кыргыз тилин окутууда колдонулуучу окуу китептерин, окуу куралдарын жана программаларды түзүү жана түзүү комплекстүү мамилени жана атайын билимди талап кылган маанилүү иш. Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын расмий тили жана бул өлкөнүн маданий мурасынын маанилүү бөлүгү. Кыргыз тили башка тилдерден өзгөчөлөнүп, өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, авиациялык адистикте окуп жаткан студенттерге аны окутууда өзгөчө мамилени иштеп чыгуу зарыл. Окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүүнүн эң биринчи этабы кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн жана анын авиация тармагында колдонулушун талдоо. Бул авиациялык байланышта колдонулган терминологияны, конкреттүү сөз айкаштарын жана

фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнү камтыйт. Ошондой эле кыргыз тилинин грамматикасынын, лексикасынын жана фонетикасынын өзгөчөлүгүн эске алуу зарыл. Талдоолордун негизинде авиациялык адистиктерди окуп жаткан студенттердин озгочолукторун эске алуу менен кыргыз тилин окуунун программасын иштеп чыгууга зарыл. Программанын грамматикасы, жазуу, окуу жана сүйлөө көндүмдөрүнүн өнүктүрүлүшү үчүн ар кандай көңүл буруп, тапшырмаларды камтыган ыраатуу структураланган сабактарды камтышы керек. Окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүү окуучулардын деңгээлине ылайыкталган материалдарды кылдаттык менен тандап алууну жана бул материалды логикалык жана түшүнүктүү ырааттуулукта уюштурууну талап кылат. Тексттер жана мисалдар студенттер үйрөнгөн тилдик структураларды жана сөз айкаштарын оңой таанып, кесиптик иш-аракеттеринде колдоно алышы үчүн авиация темаларына байланыштуу болушу керек. Мындан тышкары авиациялык адистиктердин алкагында кыргыз тилинде баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө көңүл буруу зарыл. Бул телефон байланышы, радио байланышы жана жүргүнчүлөр жана кесиптештер менен баарлашуу боюнча практикалык көнүгүүлөрдү камтышы мүмкүн. Окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүүнүн маанилүү аспектиси заманбап технологияларды колдонуу болуп саналат. Азыр окуу процессин жеңилдетип, студенттерге кошумча материалдарды жана көнүгүүлөрдү алууга мүмкүндүк берүүчү көптөгөн компьютердик программалар жана онлайн ресурстар бар.

Жыйынтыктап айтканда, авиациялык адистикте окуп жаткан студенттерге кыргыз тилин окутууда колдонулуучу окуу китептерин, окуу куралдарын жана программаларын түзүү жана татаал жана жооптуу иш. Бул тилди терең билүү, авиациялык терминология боюнча атайын би-

лимди жана студенттин өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Бирок система-луу мамилени, заманбап технологиялар-ды жана студенттердин үзгүлтүксүз кай-тарым байланышын колдонуу менен сту-

денттердин авиациялык адистиктердин контекстинде кыргыз тилин ийгиликтүү өздөштүрүүсүнө жардам бере турган эф-фективдүү окуу-методикалык материал-дарды түзүүгө болот.

Адабияттар

1. Абрамова И. А. Принципы формирования концепта в языковом сознании учащихся общеобразовательной школы Текст. / И. А. Абрамова // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В. И. Вернадского, 2010. - №4-6 (26). - С. 1-5. [Электрон-ный ресурс]. Режим доступа: <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2010/02/21.pdf> (дата обращения: 10.12.2023)
2. Ахметова Н. А., Дуйшонбекова Г. Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых факультетов вуза в процессе развития речевой культуры на основе развития письменной речи на занятиях русского языка / Н.А. Ахметова, Г. Дуйшонбекова // Педагогический опыт: теория, методика, практика, 2015. - № 4 (5). - 156-159-бб.
3. Добаев К.Д., Асанакунов Т.А. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу методикасы-нын айрым маселелери / К.Д. Добаев, Т.А. Асанакунов. - Бишкек, 200. - 83 б.
4. Сыдыкбаева М.М. Терминдер. Авиация адистерине билим алып жатышкан сту-денттер учун окуу куралы. / М.М. Сыдыкбаева. - MirAs print, 2023. - 152 б.
5. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору / Ж.А.Чыманов. - Бишкек, 2007. - 97 б.

УДК: 141.319.8:39(315)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.18

*Алиев К.
БГУ им. К. Карасаева*

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ ДРЕВНЕГО КИТАЯ

Аннотация

В статье проводится анализ проблеме природы человека в философской традиции Древнего Китая начиная с мифологического миропонимания до ярких представителей конфуцианства – Мэн-цзы и Сюнь-цзы. Отмечается, что в древнекитайских философских традициях человек является частью космоса, также как и во многих древнегреческих учениях. Автор делает сравнительный анализ антропологических идей в древнекитайской философии и в философии Платона, Аристотеля, европейских философов XVII – XVIII вв. Рассматривая природу человека в мировоззрении Мэн-цзы и Сюнь-цзы, показывает отличительные черты в их мировоззрении. Отмечается, что Мэн-цзы тяготел при раскрытии характера природы человека на доброе начало, а Сюнь-цзы считал, что человек от природы злой. В заключении приводится вывод о том, что в древнекитайской философии, в конечном итоге, природа человека и его судьба зависят от Неба.

Ключевые слова: антропология, мировоззрение, природа человека, душа, космос, энергия, единство души и тела.

БАЙЫРКЫ КЫТАЙДЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК САЛТЫНДАГЫ АНТРОПОЛОГИЯЛЫК ИДЕЯЛАР

Кыскача маазмуну

Макалада Байыркы Кытайдын философиялык салтында мифологиялык дүйнө таанымдан баштап, конфуцийчиликтин көрүнүктүү өкүлдөрү – Мэн-цзы жана Сюнь-цзыге чейинки адам табияты маселеси талданат. Байыркы кытай философиялык салтында адам, ошондой эле көптөгөн байыркы грек окууларында космостун бир бөлүгү экендиги белгиленген. Автор байыркы кытай философиясындагы жана Платондун, Аристотелдин, 17-18-кылымдагы европалык философтордун философиясындагы антропологиялык идеяларга салыштырмалуу анализ жүргүзөт. Мэн-цзы менен Сюнь-цзынын дүйнө таанымындагы адам табиятын карап, өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт. Мэн-цзы адамдын табиятын ачып көрсөтүүдө жакшылыктан баштоого ыктаса, Сюнь-цзы адамды табиятынан жаман деп эсептегени белгиленет. Жыйынтыктап айтканда, байыркы кытай философиясында акыр аягында адамдын табияты жана анын тагдыры Асманга көз каранды деген тыянакка келет.

Түйүндүү сөздөр: антропология, дүйнө тааным, адам табияты, жан, аалам, энергия, жан менен дененин биримдиги.

ANTHROPOLOGICAL IDEAS IN THE PHILOSOPHICAL TRADITION OF ANCIENT CHINA

Abstract

The article analyzes the problem of human nature in the philosophical tradition of Ancient China, starting from the mythological worldview to the prominent representatives of Confucianism - Mencius and Xunzi. It is noted that in ancient Chinese philosophical traditions, man is part

of the cosmos, as well as in many ancient Greek teachings. The author makes a comparative analysis of anthropological ideas in ancient Chinese philosophy and in the philosophy of Plato, Aristotle, and European philosophers of the 17th – 18th centuries. Considering human nature in the worldview of Mencius and Xunzi, he shows the distinctive features in their worldview. It is noted that Mencius, when revealing the character of human nature, tended to start with goodness, while Xunzi believed that man is evil by nature. In conclusion, it is concluded that in ancient Chinese philosophy, ultimately, human nature and his destiny depend on Heaven.

Keywords: anthropology, worldview, human nature, soul, space, energy, unity of soul and body.

Проблема природы человека и смысла его бытия были объектом осмысления многих философских школ древности.

Особое место эти проблемы занимали в древнекитайской философии. Еще в пред-философии Древнего Китая на уровне мифологического миропонимания дается попытка интерпретации происхождения человека. В древних мифах существовал прародитель человечества. В мифах о сотворении мира и человека отмечается о существовании огромного яйца, где все было перемешано и Солнце, и Луна, небо, земля. Это было нечно аморфное начало, где нет животных и растений. Именно из этого хаоса возник первочеловек – *Пань-гу*. Первоначально он спал, когда тело росло и стало распирает огромное яйцо. Именно из этого яйца появился прародитель человечества. Затем *Пань-гу* создает мир. “В созданном мире было очень тихо и пусто.... Матушка Нюй-ва пришла в этот мир и спросила себя “Чего же здесь не хватает?”...и поняла, что этому миру не хватает людей, которые также как и она, могли быть говорить, танцевать, чувствовать и трудиться...” [6, с.7]. Матушка Нюй-ва в течение шести дней создавала животных, и только на седьмой день создала людей: “Нюй-ва намочила глину и стала катать из нее комки. Из этих комков она слепила фигурки по своему образу и подобию. Внезапно глинянные человечки открыли глаза и, окружив свою созидательницу, стали радостно прыгать танцевать....Среди этих оживших фигурок были изящные и застенчивые женщины, , смелые и высокие – мужчины”[6, с. 8.] Чтобы

род человеческий не прерывался, матушка также создала обряд бракосочетания.

На уровне мифологического миропонимания объясняется и каким образом люди в добывали огонь, строили дома, занимались земледелием. скотоводством и тд. А как же в Древнем Китае объясняли вопрос о сущности и природе человека?

В древнекитайских философских традициях человек является частью космоса, также как и во многих древнегреческих учениях. Так например, у Платона тело человека создано из частиц космоса и должны быть возвращены космосу. Тело является временным пристанищем души и от души зависит сущность человека. По Платону душа человека неоднородна и состоит из двух начал: «*логистикон*» - разумное начало души и «*алагон*» - неразумное начало души - биологическое начало, которая отвечает за голод, жажду, различные вожделения. И в то же время внутри «алагона» есть две стороны «*дюмойейдес*» и «*епитюмэкон*». Именно «*дюмойейдес*» отвечая за гнев человека (*человек себя ругает за проступки*) и становится союзником его разуму. По мнению Платона, не только природа человека, но и судьба зависит от взаимодействия двух начал души: низменное, неразумное начало, которое связано с телом или разумное начало души со своим союзником «*дюмойейдесом*» [5, с. 258].

У Аристотеля душа также как и у Платона состоит из неразумной и разумной части. Разумная часть распадается на рассудок (практический разум) и собственно разум (теоретический). Неразумная – на

растительную (питательную) и страстную. В растительной нет ни добродетелей, ни пороков. У разумной души добродетели – мудрость, разумность [5, с.331]

В миропонимании древнего Китая: Небо – высшее божество, оно всемогуще, небо – духовная сила и человек должен жить в согласии с Небом. Не только жизнь человека, но и его природа зависят от Неба. В китайской философской традиции, как и во многих классических философских системах природа человека (жень син 人性) понимается как двойственное существо: единство души и тела. Особенность учения о душе имеет свою специфику. Так как человек является частью космоса и его природа определяется “Небом” и Душа человека состоит из космической энергии.

Даосская классическая книга "Дао дэ цзин" (道德經) также богата идеей развития человека. В "Дао дэ цзине" древний философ Лао-цзы выдвинул идею "естественного бездействия", суть которой заключается в "действии без действия"[4, с.74]. Это отражает суть древнего даосского мышления о естественной природе человека и почитание свободного развития его природы.

Эпоха, в которой жил Конфуций, была эпохой «краха ритуалов и краха музыки», а общественный порядок находился в состоянии хаоса. Столкнувшись с серьезным социальным кризисом, философы и мыслители искали пути лечения социальных недугов. Конфуций считал, что для поддержания общественного порядка необходимо восстановить полный набор норм этикета, установленный династией Чжоу, которая также известна как «Фули». Как «вернуться к ритуалу»? Конфуций считал, что простое принятие принудительных мер уже неэффективно.

Небо (Тянь 天) в конфуцианстве является великим началом, верховным божеством, которое диктует свою волю человеку. Оно всеобщий прародитель и управитель, оно порождает на свет человеческий

род и дает ему жизненные правила. Небо Конфуций рассматривает прежде всего в связи с человеком, а не природой, именно человек является главным предметом его философии, которая носит ярко выраженный антропоцентрический характер. В центре его учения – человек, его умственное и нравственное развитие и поведение.

Конфуцианство делает особый акцент на гуманистическом воспитании и этической природе социальной сущности человека, но Конфуций не оставил специальных трудов о природе человека. Древнее "единство Неба и человека" - это концептуальная система, которая вычленяет личность из целого, рассматривает человека как функцию, как один из элементов общественного и государственного устройства. С этим и связано утверждение Конфуция, что существуют три вида отношений: «Отец – Сын, Старший – Младший, Правитель – Подданный» Это философское мышление, восточная мудрость, целью которого является установление гармонии человеческого общества и мира природы, человека и социума.

Одно из центральных мест в учении Конфуция занимает концепция «Благородного мужа» (Цзюньцзы junzi 君子). Это образ идеального человека которому должны стремиться все в Поднебесной. Благородный муж обладает всеми качествами социального примера для подражания. «Он наделен такими чертами как справедливость, скромность, правдивость, приветливость, почтительность, искренность, умение сдерживать свои желания. Благородный муж никогда не останавливается на достигнутом, он постоянно занимается самоусовершенствованием» [8, с.88]. Личность и культура цзюньцзы - это душа китайской нации, идентификационный знак и генетический код, корень родословной и опора национального духа.

В конфуцианстве есть еще одна модель личности, противопоставленная благородному мужу - это сяо жень (小人), бук-

важно переводится как маленький человек. Благородный муж думает о других, об обществе и не нарушать ритуал, совершенствует нравственные качества, а маленький думает только о выгоде, материальном процветании, не сдержан, не способен жить в согласии с другими людьми.

Древнекитайским философом, выступавшим за «теорию доброй природы человека», был Мэн-цзы, живший в середине периода Воюющих царств, продолжатель теории Конфуция, а также создатель идеалистической теоретической системы конфуцианской философии.

Он считал, что люди рождаются с врожденной «добротой». Это важнейшая характеристика, которая отличает людей от животных. Он говорил: «Доброта человеческой природы подобна воде, которая течет. В людях нет зла, и нет ничего в воде, которая не текла бы... У каждого есть сердце, ... Без сердца сострадания он не человек; без сердца смирения они не люди. Сердце сострадания – это суть добродетели; сердце стыда — это сущность праведности; сердце смирения – это суть этикета» [7, с.128]. Согласно ортодоксальной конфуцианской мысли, теория Мэн-цзы о доброте природы человека получило широкое распространение и оказало большое влияние на последующее развитие конфуцианства, особенно на неоконфуцианство или чжусианство.

Среди представительных фигур, придерживающихся этой точки зрения за рубежом, можно назвать стоиков Древней Греции и французского философа Ж.Ж.Руссо. Стоики Древней Греции считали, что, хотя у людей есть требования личного интереса, они рациональны и могут согласовывать свои собственные интересы с интересами других в соответствии с рациональными принципами для достижения гармонии. Французский мыслитель XVIII Ж. Ж. Руссо считал, что человеческая природа изначально добрая. Люди в первобытных обществах жили в свободе

и равенстве, были счастливы, невинны и свободны. Они стали злыми только в результате исторического развития и социальных систем.

Другой древнекитайский философ, пропагандировавший «теорию злой природы», был Сюнь Цзы (Сюнь Куан). Он считал, что люди рождаются со злой природой, но образование может изменить их природу от зла к добру. Он считал, что поскольку у каждого есть желания и стремления, присущие человеческой природе, то это стремление к материальным интересам определяет злую природу человека. Поэтому он говорил: «Человеческая природа зла, а добрые лицемерны... Человеческая природа рождена, чтобы любить блага, так следуй ей, так борись за жизнь и сдавайся и погибай; рожденный иметь болезни и зло. Следовательно, вор-калека рождается с потерей верности и доверия; он рождается с желанием ушей и глаз, хорошего голоса и внешнего вида, и послушания; следовательно, беспорядочный человек рождается с потерей этикета, справедливости, культуры. Однако если потворствовать природе людей и подчиняться чувствам других, они неизбежно будут за это бороться. Те, кто нарушает правила и нормы, окажутся в насилии» [8, с.95]. Глядя на это с этой точки зрения, становится ясно, что человеческая природа зла. Те, кто добр, лицемерны.

Два знаменитых ученика Сюньцзы Ли Сы и Хань Фейцзы, являются твердыми сторонниками теории злой природы. Хань Фейцзы, в частности, твердо верил, что человеческая природа по своей сути зла, и поэтому не жалел усилий, выступая за применение суровых наказаний для умиротворения народа и стабилизации страны.

Западными философами, придерживающимися похожей точки зрения, являются европейские мыслители Августин, Макиавелли, Гоббс, Шопенгауэр и т. д. Христианская теория первородного греха также является типичной теорией злой природы.

Считается, что предки человечества Адам и Ева совершили «первородный грех», потому что нарушили волю Божию. Потомки Адама и Евы с момента своего прихода в этот мир были отягощены тяжкими грехами – «первородным грехом». Поэтому люди должны использовать покаяние, добрые дела и послушание определенным табу, заповедям и т. д., чтобы обрести спасение Всевышнего и Всемогущего Бога. В противном случае человеческая душа не сможет войти в прекрасный рай, а сможет лишь попасть в ад страданий.

Гао Цзу, философ Древнего Китая, стал отстаивать теорию «нет добра и зла». Он говорил: «Природа не хороша и не плоха... Природа подобна бурной воде. Когда она пересекает восток, она течет на восток, а когда она пересекает запад, она течет на запад. Человеческая природа не является ни хорошей, ни плохой, точно так же, как вода, которая не разделена на восток и запад» [1, с.39].

Схожую концепцию выдвигает Дж. Локк, говоря что человеческий разум как чистый лист. Эта теория утверждает, что вначале человеческое сердце пусто и вообще не существует вопроса о добре и зле. Он считает, что психологические представления и нравственные качества добра и зла обусловлены приобретенными факторами, особенно воспитательными.

Кроме того, можно сказать, что более поздние американские философы Джеймс Дьюи были теоретиками того, что в природе нет добра или зла. Дьюи стоял на позиции прагматизма и считал, что добро – это вовсе не загадочная вещь, а лишь то, что способно удовлетворить потребности людей. Это относительное оценочное суждение. Человеческая природа имеет потенциал развития в добро. Пока есть правильное образование, у людей может развиваться хороший характер.

Первым мыслителем в Китае, который придерживался «теории добра и зла», был Шишуо живший в ранний период Воюющих царств. Он считал, что люди рождаются с двумя разными природными атрибутами «добра» и «зла», и сохранение и развитие этой врожденной природы заключается в совершенствовании. Если добрая природа культивируется после приобретения, добродетельная природа будет продолжать расти; если злая природа культивируется, злобная природа будет продолжать расти. Представители последующих поколений, которые придерживались этой точкой зрения, были Дун Чжуншу, Ян Сюн и Ван Чун в период династии Хань, а также Хань Юй в династии Тан. Ван Чун записал в своей книге «Луньхэн»: «Люди Чжоу, верили, что «человеческая природа имеет хорошие и злые качества. Если вы культивируете добрую природу людей, добро будет расти; если вы культивируете плохую природу, вырастет зло».

Такая концепция прослеживается у Платона, Аристотеля. Платон считал, что у людей есть желание, воля и разум. Когда разум может контролировать желание и волю, можно достичь добра. Аристотель также считал, что у людей есть разум и страсть. Цель жизни – использовать разум для контроля похоти в разумном и правильном состоянии, чтобы обрести счастье в жизни.

Таким образом антропологические идеи о природе человека в традиционной китайской философии можно разделить на четыре направления:

- Природа человека добрая;
- Природа человека злая;
- Природа человека нейтральная;
- Природа человека и добрая и злая;

Во всех этих концепциях всеобъединяющим началом является Небо – великий Абсолют и верховное Божество.

Литература

1. Ван Кэин. Китайская культурная традиция, социальные изменения и всестороннее развитие человека. Тяньцзинь: Тяньцзиньское народное издательство, 2007. – 172 с.
 2. Мофа Ё. Различие между китайскими и западными философскими теориями человеческой природы в истории философии. ЦНКИ, 1996. – 217 с.
 3. У Шэн, Ван Чжюань. Несостоятельность старой философии с точки зрения человеческой природы. ЦНКИ, 1999. – 148 с.
 4. Хэ Лай. Гуманизм и утопия - философское размышление о гуманизме //В поисках истины, 1996. – 473 с.
 5. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высш. Школа, 1981. –374 с.
 6. Чжан Тунъян, Ху Фанфан, Янь Синье. Мифы и легенды Китая /Пер. С кит. Жмак А.С. – М.: Шанс, 2017. –247 с.
 7. Чжэн Юлан. Научное объяснение концепции "универсальной человеческой природы". CNKI;WanFang, 2008. – 237 с.
 8. Ян Мин и У Куйли. Идея "нейтрализации" в китайской традиционной культуре и ее современное значение. Философские исследования, № 2, 2006.
-

УДК: 811.512.1

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.20

Эржан Алкая
Фырат университети

Эртурул Зорлу
Османье Коркут Ата университети

ВОЛГА БОЛГАР ЖАНА ЧУВАШ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ИРЕТТИК САНДАРДЫН ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ

Кыскача мазмуну

Түрк диалектилеринин болгар тобунда орун алган Волга-Булгар түрк тили 13-14-кылымдарга таандык. Бул бир нече кылымдардагы мүрзө таштары аркылуу тастыкталган. Бул мүрзө таштар мазмуну жана мейкиндиктин жетишсиздигинен улам чектелген лингвистикалык материалды камтыйт. Бардык чектөөлөргө карабастан, бул тарыхый түрк диалектинин түзүлүшүн жана өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүн болгон. Бул изилдөөдө Волга-Булгар жазууларындагы тартипте билдирген сандар изилденип, бул сандардын пайда болушуна катышкан суффикстер талкууланган. Муну менен катар чуваш түрк тилиндеги бул кызматта колдонулган суффикстер да камтылган.

Түйүндү сөздөр: Волга-булгар түркчөсү, чуваш түркчөсү, иреттик сан, туунду суффикс.

Ercan Alkaya
Fırat Üniversitesi

Ertuğrul Zorlu
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

İDİL BULGAR VE ÇUVAŞ TÜRKÇELERİNDE SIRA SAYISI YAPIMI

Özet

Türk lehçelerinin Bulgar grubunda değerlendirilen İdil Bulgar Türkçesi 13-14. yüzyıllardan kalan mezar taşları yoluyla belgelendirilmiştir. Bu mezar taşları, muhtevasının sınırlılığı ve alanlarının yetersizliği nedeniyle kısıtlı bir dil malzemesi barındırırlar. Bütün kısıtlılıklara rağmen bu tarihî Türk lehçesinin dizgesini ve özelliklerini tespit etmek mümkün olabilmıştır. Bu çalışmada İdil Bulgar kitabelerindeki sıra bildiren sayılar incelenmiş ve bu sayıların türetiminde görev alan ekler ele alınmıştır. Bunlarla beraber Çuvaş Türkçesinde de bu işlevde kullanılan eklere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: idil bulgar türkçesi, çuvaş türkçesi, sıra sayıları, yapım ekleri.

Ercan ALKAYA
Firat University

Ertuğrul ZORLU
Osmaniye Korkut Ata University

DERIVATION OF ORDINAL NUMBERS IN THE VOLGA BULGARIAN AND THE CHUVASH TURKIC

Abstract

Volga Bulgarian Turkic have been classified in the Bulgarian group of Turkic dialects. It was documented through tombstones dating back 13-14. centuries. These tombstones contain a limited amount of language material due to the limited content and lack of space. Despite all the limitations, it was possible to determine the system and features of this historical Turkic dialect. In this study, the ordinal numbers in the Volga Bulgar inscriptions were examined and the suffixes involved in the derivation of these numbers were discussed. In addition to these, suffixes used in this function in Chuvash Turkic were also included.

Keywords: volga bulgarian turkic, chuvash turkic, ordinal numbers, suffixes

İdil Bulgar Türkleri 10. yüzyılda Müslüman olmaya başlamış, din değişiminin bir neticesi olarak sosyal ve kültürel anlamda da bir takım değişiklikler vuku bulmuştur. Bu değişikliklerden bir tanesi de Arap harflerini kullanmaya başlamalarıdır.

İslamiyet öncesinde de bir yazıt geleneğine sahip Türk toplumunun bir parçası olan İdil Bulgarlarının dillerinden geriye Arap harfli mezar taşları kalmıştır. Çoğunluğu 13. ve 14. yüzyıllardan kalan bu taşlar, dilin dokümanite edilmesinde kullanılmıştır. Ancak sınırlı muhtevaları ve üzerlerine yazı yazmak için elverişsiz bir yapıda olmaları nedeniyle kısıtlı veriler sunmaktadırlar. Bu kısıtlı veriler içinde sıra bildiren sayılar oldukça zengin bir biçimde tanımlanabilmektedir. Bu durum, İdil Bulgar Türkçesiyle Çuvaş Türkçesini sıra sayısı türetimi yönünden mukayese etmeye olanak sağlar. Bu sayıların türetiminde kullanılan ekler aşağıdaki gibidir.

1. İdil Bulgar Türkçesinde Sıra Sayısı Türeten Ekler

1.1. + (I) m

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten bir ektir. Bu ek ünsüzle biten sayılara eklenir (Róna-Tas, 1976: 174). Ekin kökeni

hakkında değişik görüşler mevcuttur. Benzing (1954: 389-390) İdil Bulgar Türkçesinde görülen bu ekin en yakın biçiminin Türkmen Türkçesinde +(i)minçi (altıminçi, başıminçi) yapısında ve özel ad olarak görülen "Bāşim" isminde görüldüğünü yazar, ancak hem İdil Bulgar Türkçesindeki yapının hem de Türkmen Türkçesindekinin İran dillerinden kaynaklandığı konusunda görüş bildirir. Üstelik Türk lehçelerinde seslik olarak varyantlaşan beş sayısının da İran kökenli olduğunu ekler. Ancak Róna-Tas (1999: 10) Benzing'in bu görüşüne karşı çıkar.

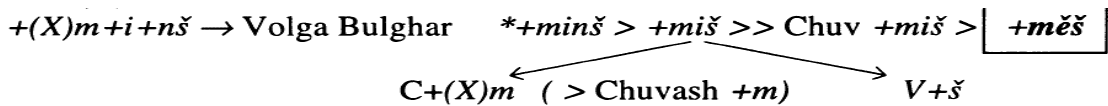
Doerfer ise +Im ekini Genel Türkçedeki +(x)nç, +(x)nti yapısının ilk parçası ile ilişkilendirir (Doerfer 1967'den Akt. Erdal, 1993: 105-106). Doerfer (1967) m1 sesinin bütün Türk lehçelerinde devam ettiğini ancak, m1 sesinden başka var olan m2 sesinin Çuvaş Türkçesinde korunduğunu diğer Türk lehçelerinde ise n'ye döndüğünü ifade eder (Akt. Róna-Tas, 1999: 9-10).

Aşmarin, Benzing (1954), Yusupov (1960), Hakimzyanov (1974) gibi araştırmacılar +ım ekinin İdil Bulgar yazıtlarındaki durumunu ağızla ilgili bir değişiklik olarak görür (Akt. Erdal, 1993:

106). Ancak aynı yazıtta hem +ş hem de +Im ekinin bulunması bu savı çürütür (Róna-Tas 1976: 173). Levitskaya –miş ekinde bulunan -m unsurunun sayılardan topluluk adı türeten +m ekinden kaynaklandığını belirtir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 120; Levitskaya, 1976: 49). Türkmencede üçem,

dördem; Türkiye Türkçesi ağızlarımda birem birem, birim birim; Azerbaycan Türkçesinde üçem üçem, üçem, dördem; Tatar Türkçesinde bişem biçiminde bulunur (Levitskaya, 1976: 48).

Róna-Tas (1999: 13) +(I)m ekinin gelişimini şu şekilde göstermiştir:

Róna-Tas ve Berta (2011: 1165) Eski Batı Türkçesinde bu eki $*(i)minš$ biçiminde yeniden yapılandırmışlardır. Tuna Bulgar Türkçesinde bu ek "+ım, +im, +om, +öm" biçimideydi (Tekin, 1987: 20). Ek Çuvaş Türkçesinde de bulunur: tıvatım "dördüncü" (bk. ÇTS: 698) (< tıvat+ım).

Róna-Tas (1999: 6) Çuvaş Türkçesindeki -ş sesinin Eski Türkçedeki -nç ses grubu ile örtüştüğünü gösterir. Çuvaş Türkçesindeki +miş eki bu durumda Ortak Türkçede $*minç$ yapısına denk düşer ve Halaçça ile bazı Oğuz lehçelerinde +minji (< $*minç+i$) yapısı bulunmaktadır (Róna-Tas, 1999: 11). Róna-Tas'ın (1999: 13) -nç yerine -nş'yi birincil kabul etmesi çelişkili görünür. İdil Bulgar Türkçesinin yazıtlarında sıra sayıları türeten +ş'nin yanında bir de +ç biçimi (b[e]lçi "beşinci" (VBK: 177, 196)) (< bel+(i)ç+i) vardır. Bir ağız unsuru olarak kabul edilebilecek bu durum İdil Bulgar Türkçesinde henüz tam olarak oturmamış ç>ş değişimini gösterir. Yine Róna-Tas'ın (1976: 177, 1999: 10) önerdiği $*minç$ yapısı Türk lehçelerindeki ekin ön biçimi için daha uygun görünmektedir.

+Im eki İdil Bulgar Türkçesinde şu yapılarda görülür: biyelim "beşinci" (VBK: 162-163) (< biyel+im), b[i]r[i]m "birinci" (VBK: 114, 196) (< bir+im), wānım "onuncu" (VBK: 56, 201) (< wān+im), t[ö]vetim "dördüncü" (VBK: 170) (< töwet+im), weçim "üçüncü" (VBK: 101) (< weç+im).

1.2. +ş, +ç

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten diğer bir ek +ş, +ç ekleridir ve bu iki ek aynı ekin değişikleridir (bk. Tekin, 1988:

40). Róna-Tas (1976: 174) +ş biçiminin İdil Bulgar Türkçesinde ünlülerden sonra kullanıldığını ifade etmiştir.

Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Róna-Tas (1999: 10, 13) yukarıda, +Im ekinin açıklandığı bölümde gösterildiği gibi +(I)m ve +ş eklerinin +miş ekinin parçaları olduğunu ifade eder. Tekin (1988: 40) Çuvaş Türkçesindeki +miş ekinin ek yığılması sonucunda oluştuğunu yazar: "+miş < *-m-inç".

Galkin (1964), Kovedjajeva (1976) ve Adamoviç'e (1996) göre +miş ekindeki +ş Çermişçe'den alıntıdır; Aşmarin (1898), Andreev (1957), Benzing (1954) ve Levitskaya'ya (1976) göre ise buradaki biçim üçüncü şahıs iyelik ekinden başkası değildir (Akt. Róna-Tas, 1999: 7). Ancak Róna-Tas (1999: 6) Eski Türkçe -nç ses grubunun Çuvaşçada -ş sesine denk düştüğünü gösterir. Róna-Tas'ın (1999: 9) da ifade ettiği gibi bu durum Eski Türkçede bulunan ve sıra sayısı türeten +nç (bk. Von Gabain, 2000: 74) ekinin Çuvaş Türkçesindeki, +miş yapısında bulunan +ş ile denkliğini belirtir.

İdil Bulgar Türkçesinde +ş eki şu yapılarda bulunur: ekiş "ikinci" (VBK: 190-191) (<eki+ş) altı[ı]ş "altıncı" (VBK: 176) (< altı+ş), c[i]yermiş "yirminci" (VBK: 128-129) (< ciyermi+ş), c[i]yet[i]ş "yedinci" (VBK: 139) (< ciyeti+ş).

İdil Bulgar Türkçesinden kalan verilerde +Im ekinin aksine +ş, +ç eki'nin üçüncü şahıs iyelik eki ile kullanımı mevcuttur: b[e]lçi "beşinci" (VBK: 177, 196) (< bel+ç+i), altı[ı]ş "altıncı" (VBK: 160-161) (< altı+ş+i),

c[i]yermiş "yirminci" (VBK: 72-73) (ciyer-mi+ş+i).

1.3. +nç

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten diğer bir ek ise +nç ekidir. Yukarıdaki bölümlerde de ifade edildiği gibi Róna-Tas (1999: 6, 9) Eski Türkçedeki –nç ses grubunun Çuvaş Türkçesinde –ş'ye denk olduğunu ifade etmiştir, bu durumda Eski Türkçedeki sıra sayıları türeten +nç ekinin Çuvaş Türkçesinde +mış yapısında bulunan +ş ile denkliğini belirtmiştir. İdil Bulgar Türkçesinde +ş biçiminde bulunan bu ekin +nç biçimi beklenemez. Bu nedenle +nç eki Ortak Türkçeden bir alıntı olmalıdır. Bu alıntının İdil Bulgar topraklarına yerleşip bugünkü Kazan Tatar Türkçesinin ve onun ağızlarının temelini oluşturan Kıpçakların dilinden kaynaklanması oldukça mümkün görünmektedir. Eski Kıpçak Türkçesinde ekin +(I)nç(+i) biçiminde olduğu da bilinmektedir (bk. Karamanlioğlu, 2019: 101).

İdil Bulgar Türkçesinde +nç eki şu yapılarda bulunur: belinc "beşinci" (VBK: 145) (<bel+inc), b[i]r[i]nc "birinci" (VBK: 114, 115).

+nç ekinin iyelik 3. Şahıs iyelik eki ile beraber kullanımı da vardır: bel[i]nci "beşinci" (VBK: 74-75) (<bel+inç+i).

2. İdil Bulgar Türkçesinde Sıra Sayısı Türeten Ekler

2. 1. +mış

Oldukça işlek olan ve sıra sayıları türeten bir ektir, tek biçimdedir ve damak uyumuna uymaz (Ersoy: 2017: 75). Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Róna-Tas (1999: 6, 13) ekin ünlü uyumuna uymamasından dolayı çok eski olmayacağını söylemiş, ekin Çuvaş Türkçesindeki gelişim biçimini (*(X)m+i+n+ş > +minş > +miş >> Çuv. +miş) göstermiştir¹. Tekin (1988: 40) +mış ekinin ek yığılması sonucunda meydana geldiğini belirtmiştir.

+mış ekinin yapısında bulunan ş'nin kökeni ile ilgili değişik görüşler vardır. Galkin (1964), Kovedjajeva (1976) ve Adamoviç'e (1996) göre +mış ekindeki +ş Çermişçe'den alıntıdır, Aşmarin (1898), Andreev (1957), Benzing (1954) ve Levitskaya'ya (1976) göre ise buradaki biçim üçüncü şahıs iyelik ekinin başkası değildir (Akt. Róna-Tas, 1999: 7). Ancak Róna-Tas (1999: 6) Eski Türkçe -nç ses grubunun Çuvaşçada -ş sesine denk düştüğünü gösterir.

+mış yapısı gibi yapılar Róna-Tas'ın (1999: 10) gösterdiği gibi yalnızca Çuvaş Türkçesinde görülmez. Halaç Türkçesinde +minci (akkiminci "ikinci", altaminci "altıncı") (Róna-Tas, 1999: 10; Doerfer, 1988: 115), Azerbaycan Türkçesinde +minci ve +minci (ikiminği, üçüminği) (Róna-Tas, 1999: 10, Caferoğlu ve Doerfer, 1959: 300), Türkmen Türkçesinde de +(i)minci, +(ı)minci (Róna-Tas, 1999: 10; Bazin, 1959: 313) biçimlerinde görünür.

/n/ yerine /m/ kullanılan yapılar haricinde Çağatay Türkçesinde +lançı, +lençi yapıları bulunur (Róna-Tas, 1999: 10; Eckmann 2013: 88). Bunun da ek birleşmesiyle oluştuğu açıktır: +(a)la+nçı (altı+la+nçı). Türkçenin çeşitli dönemlerinde, farklı kollarında görüldüğü gibi bu ek yakın işlevlerdeki başka eklerle birleşmeye yatkındır. Róna-Tas'ın (1999: 6) belirttiği Çuv. -ş ~ Otak Türkçe –nç denkliği göz önüne alınırsa bu ek tıpkı Oğuz Grubu² Türk lehçelerindeki biçimi gösterir. Çuvaş Türkçesi ve Oğuz lehçelerinin başka yönlerden olduğu gibi bu yönden de benzerlik göstermesi oldukça dikkat çekicidir. Ekin kökeniyle ilgili olarak Tekin (1988: 40) ek birleşmesi tespitiyle haklı görünmektedir.

Doerfer (1971: 337) vişş+ım+ışi "(onların) üçüncü(sü)" örneğinin yapısında Çuvaş Türkçesinde çok seyrek bir kullanıma sahip

¹ 1.1. bölüme bakınız.

² Halaç Türkçesini burada farklı bir yerde tutmamak gerekmektedir. Halaç Türkçesi arkaik özellikler gösteren, Ana Oğuzcadan çok erken devirlerde ayrılıp izole olmuş bir Oğuz Türkçesidir. Diğer Oğuz lehçeleri ile durumu Eski Uygur Türkçesinin mirasçıları olan Yeni Uygur Türkçesi ve Sarı Uygur Türkçesininkine benzemekte, hatta bunlardan daha yakın özellikler göstermektedir.

olan üçüncü kişi iyelik eki olan +ş ekinin bulunduğunu ifade eder. Bu durumda, Doerfer'in ekin İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan +Im eki ile üçüncü kişi iyelik ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşünde olduğu anlaşılıyor.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: İkki+miş (AP, 18) "İkinci", pillik+miş (AP, 20) "beşinci", sakkir+miş

(AP, 21) "sekizinci", vişşı+miş (AP, 19) "üçüncü".

2.2. +(i)m, +(i)m

Sınırlı sayıda örnekte görülen, sıra sayıları türeten bir ektir⁸⁸. Ek İdil Bulgar Türkçesinde işlek olarak yer almış, ancak Çuvaş Türkçesinde bu işlekliliğini kaybetmiştir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tivat+im "dördüncü" (ÇTS: 698).

Kaynaklar

1. Barayev, V. (1940). Ali-Pattir. Şupaşkar: Çassr Gosudar İzdatel'stvi.
2. Bayram, B. (2019). Çuvaş Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları
3. Bazin, L. (1959). Le Turkmène. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, Philologiae Turcicae Fundamenta I (s. 308-317). Wiesbaden: Tomus Primus.
4. Benzing, J. (1954). Tschuwaschische Forschungen (V): Die Ordinalzahlen und ein iranisches Suffix zu ihrer Bildung. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 104(2), 386-390.
5. Caferoğlu ve Doerfer (1959). Das Aserbeidschanische. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, Philologiae Turcicae Fundamenta I (s. 280-307). Wiesbaden: Tomus Primus
6. Doerfer, G. (1988). Grammatik des Chaladsch. Wiesbaden: Otto Harrassowitz
7. Eckmann, J. (2013). Çağatayca El Kitabı. (G. Karaağaç, Çev.) İstanbul: Kesit Yayınları.
8. Erdal, M. (1993). Die Sprache der wolgabilgarischen Inschriften. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
9. Ersoy, F. (2017). Çuvaş Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
10. Karamanlioğlu, A. F. (2019). Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
11. Levistkaya, L. S. (1976). İstoričeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıkı. Moskova: Akademiya Nauk Insitut Yazıkoznaniya.
12. Róna-Tas, A. (1976). A Volga Bulgarian Inscription from 1307. Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 30(2), 153-186.
13. Róna-Tas, A. (1999). Chuvash and Historical Morphology. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 52(1), 1-15.
14. Róna-Tas, A. ve Berta, Á. (2011). West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian (2 cilt). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
15. Serebrennikov, B. A. ve Gadjeva, N. Z. (2018). Türk Yazı dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. (T. Hacıyev ve M. Öner, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
16. Tekin, T. (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara: TDK Yayınları.
17. Tekin, T. (1988). Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara: TDK Yayınları.
18. Von Gabain, A. (2000). Eski Türkçenin Grameri. (M. Akalın, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.

Kısaltmalar

VBK: Tekin, T. (1988). Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara: TDK Yayınları.
ÇTS: Bayram, B. (2019). Çuvaş Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
AP: Barayev, V. (1940). Ali-Pattir. Şupaşkar: Çassr Gosudar İzdatel'stvi.

УДК: 159.937.51:81`221.7:347.165

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.03

*Бексултанова Г., Мамбетакунова Б.**Кыргызстан эл аралык университети**Бирназарова А.**Кыргыз улуттук илимдер академиясынын**Ч. Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту*

АЗИЗ АДАМДАРДЫН АҢ-СЕЗИМИНДЕГИ ЖАНА ТИЛИНДЕГИ ТҮСТӨРҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация: Бул тема биздин илимий изилдөө жүргүзүп турган маалда кызыгуубузду жаратты. Биз атайын изилдөө жүргүзүп, бул макалада аны баса белгилеп берүүнү чечтик. Азиз адамдардын дүйнөсүнүн сүрөтү көрүүсү жакшы адамдардын дүйнөсүнүн сүрөтүнөн бир аз айырмаланат, анткени адамдардын дүйнө образы идеялардын негизинде калыптангандыктан, мурда эч кандай түшүнүгү жок азиздер үчүн дүйнөнүн элеси сезимдердин жана кабылдоолордун негизинде түзүлөт. Азиз адамдар сезимталдуу болот, ошондуктан алар тактилдик-кинестетикалык жактан абдан баарлашууга жөндөмү күчтүү болот. Азиз адамдардын көрүүсү жакшы адамдарга салыштырмалуу сезгичтиги жогору экенин да бекеринен айтылган жок деп ойлойбуз. Түстү эмоциялар менен сыпаттаса болот, көбүнчө эмоциялар, сезимдер, жыттар адамдардын фантазиясында эң чоң из калтырат.

Түйүндүү сөздөр: азиз адамдар, дүйнөнүн элеси, көрүүсү жакшы адамдар, өң-түс, түссүз дүйнө, сезим, элес, репрезентация, табигый, сенсордук маалымат.

*Бексултанова Г., Мамбетакунова Б.**МУК**Бирназарова А.**Кыргызская Национальная Академия Наук**Институт «Языка и литературы» имени Ч. Айтматова*

О ПРЕДСТАВЛЕНИИ ЦВЕТОВ В СОЗНАНИИ И ЯЗЫКЕ СЛЕПЫХ

Аннотация: Эта тема привлекла наш интерес в ходе проводимого нами исследования о концепте «цвет». В данной статье мы решили осветить проблему цветовосприятия у слепых людей, которые были рождены таковыми. Как известно, видение мира слепых людей отличается от картины мира людей, которые видят, потому что картина мира у людей формируется на основе представлений, а образ мира слепых с рождения людей, формируется на основе чувств и восприятий, так как они не имели до этого представления о цвете. Слепые люди бывают очень чувствительными, поэтому имеют хорошую способность коммуницировать тактильно-кинестетически. Мы думаем, что неудивительно, что слепые люди более чувствительны, чем зрячие. Цвет можно описать эмоциями, часто эмоции, чувства, запахи оставляют самое большое впечатление на воображении людей.

Ключевые слова: слепые люди, образ мира, зрячие, цвет, бесцветный мир, смысл, образ, представление, естественная, чувственная информация.

*Beksultanova G., Mambetakunova B.
International University of Kyrgyzstan*

*Birnazarova A.
Kyrgyz National Academy of Sciences
"Language and Literature" Institute*

ON THE REPRESENTATION OF COLORS IN THE MIND AND LANGUAGE OF THE BLIND

Abstract: This topic caught our interest during our research on the concept of “color.” In this article, we decided to highlight the problem of color perception in blind people who were born blind. As you know, the vision of the world of blind people differs from the picture of the world of people who see, because people’s picture of the world is formed on the basis of ideas, and the image of the world of people blind from birth is formed on the basis of feelings and perceptions, since they had no idea about it before. color. Blind people are sensitive, so they are very communicative and tactile-kinesthetically strong. We think it is no wonder that blind people are more sensitive than sighted people. Color can be described by emotions, often emotions, feelings, smells leave the biggest impression on people's imagination.

Keywords: blind people, image of the world, sighted people, color, colorless world, meaning, image, representation, natural, sensory information.

Түс - бул курчап турган дүйнөнүн өзгөчө бир көрүнүшү. Бирок, азиздер үчүн бул абстракттуу түшүнүк, жана бул кубулуш илимий изилдөөлөр аркылуу далилденген. Тубаса азиз, өң-түстү көрбөгөн, жана ал жөнүндө такыр түшүнүгү жок адамга, тигил же бул өңдү элестете албаган адамга түстү кантип сүрөттөсө болот? Бул көйгөйдү чечүү үчүн биз буга чейин ар кандай илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөргө кайрылып, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик. Дегеле дүйнөнүн элеси бардык адамдар үчүн кандай түшүнүлөт деген суроо кызыктырды? Анткени, бул элес бизге дүйнөнүн сүрөтүн берет, мында “түс” түшүнүгү негизги компоненттердин бири болуп саналат. Түссүз дүйнө бизге толук эместей көрүнөт, деңизди элестеткенибизде аны көк түс менен тартабыз, жылуулук жөнүндө сөз кылганда күндү элестетebиз, ошону менен мээбизде сары-кызыл түс пай-

да болот, жаан жааганда асан-үсөндү элестетebиз, анын жети түсү бар. Демек, биздин бардык идеяларыбыз, кыялдарыбыз, фантазияларыбыздын өзүнүн түсү, табити болот. Булар биздин күнүмдүк жашообуздун абдан маанилүү компоненттери, биз кээде көрүп туруп, байкабай калабыз, көңүл бурбайбыз. Илимий ишти жазып жатканда, албетте, бизди азиз төрөлгөн адамдар дүйнөнү кандай түстө көрөт деген суроо кызыктырды. Алар түстү көрөбү? Алар дүйнөнү кандайдыр бир түс менен элестетсе, аны кандай сезет? Ушундай жана башка суроолор бизди абдан кызыктырды.

Дүйнөнүн образы деп «субъективдүү эмоционалдык-когнитивдик калыптануу, ал реалдуулуктун индивидуалдык көз карашынын (кеңири мааниде) алып жүрүүчүсү, демек аны менен өз ара аракеттенүүсү» [1, 52-бет] катары түшүнүлөт. Дүйнөнүн образы субъект тарабынан «айлана-чөйрөдөн

алынган сенсордук маалыматка жана аны кийинки когнитивдик иштетүү негизинде» түзүлөт. [1, 52]. Ошондуктан көрүү, угуу, сүйлөө, таяныч-кыймыл аппаратынын оор бузулушу, ошондой эле интеллектуалдык өнүгүүнүн бузулушу дүйнөнүн адекваттуу имиджин калыптандырууга кошумча тоскоолдуктарды түзөт. Белгилей кетсек, «англис тилинде сүрөт катары сүрөттөлүш жана модель катары образ (image – representation) деген түшүнүктөрдүн ортосунда терминологиялык айырма бар» [1, С. 52]. Акырындык менен репрезентация түшүнүгү орус илимий тилине кирди. «Репрезентация деген сөздүн күнүмдүк мааниси – ал аң-сезимдин актысында реалдуу, тышкы, бирок ойдо, тилде жана сүрөттөлүштө өзүнүн реалдуулугунан жана материалдуулугунан айырмаланган белгилүү бир объектини «көрсөтүү» болуп саналат. «Репрезентация бул мааниде «алмаштыруу» деп дагы түшүнсө болот» [2, С. 84]. «Репрезентация» деген сөз «көрсөтүү», «сүрөт», «бир нерсени экинчи же башка нерседе көрсөтүү» дегенди билдирет, башкача айтканда, адамдын жашоо процессинде калыптанган ички структуралар жөнүндө сөз болуп жатат, анда анын дүйнө, коом жана өзү жөнүндөгү учурдагы картинасы чагылдырылган. Л.М. Веккердин айтымында, «маалыматты иштетүү үчүн ойдун ишин үч «тил» камсыз кылат: символдук жана тактилдик-кинестетикалык». [3, С. 108]. Дүлөйлөр үчүн (өзгөчө атайын даярдыгы жок болгон учурда) каймана-мейкиндик жана тактилдик-кинестетикалык «тилдер», азиз адамдар үчүн – ымдоо-вербалдык жана тактилдик-кинестетикалык, ал эми дүлөй- азиз адамдарга жетектөөчү тил тактилдик-кинестетикалык болот. Азиз адамдар түстөрдү көрүшпөйт, бирок көргөн адамдардай эле түшүнүшөт. Proceedings of the National Academy of Sciences журналында жарыяланган жаңы илимий изилдөөдө Джонс Хопкинс университетинин окумуштуулары, азиз адамдар, көрүүсү жакшы адамдардай эле эки окшош объекттин түсү бирдей болушу мүмкүн экенин түшүнөөрүн аныкташкан. Изилдөөнүн

жыйынтыгы көрсөткөндөй, адамдар менен сүйлөшүү түстү терең түшүнүүгө жардам берет. Эки этаптан турган экспериментте азиз жана көрүүсү жакшы бойго жеткен адамдар биринчи кезекте предметтердин жалпы түсү, эмне үчүн мындай түстө болгондугу жана алардын кокустан тандалган эки объектинин бирдей түстө болушу мүмкүндүгү аныкталган. Объекттер табигый нерселердин (жемиштер, өсүмдүктөр, асыл таштар) жана адам жасаган буюмдардын (калем, долларлык купюра, токтотуу белгиси) айкалышы болгон. Азиз катышуучулар банандын сары болгондугу, банандын эмне үчүн сары экени жөнүндө ой жүгүртүүсү жана 2 банандын бирдей түстө болушу канчалык ыктымалдыгы жөнүндө пикири (түстүн консистенциясы) сыяктуу ээн-эркин түстөгү фактылар боюнча көрүүсү жакшы адамдар менен дайыма эле макул боло беришпесе да, көрүүсү жакшы адамдарга окшош болгон. Натыйжа объекттердин ар кандай түрлөрүндө, анын ичинде белгилүү бир себептерден улам түстүү болгондордо, мисалы, токтоо белгилери, тыйындар жана ал тургай үйлөнүү үлпөт көйнөктөрүндө да сакталат. Азиз жана көрүүсү жакшы адамдар да объектилердин эмне үчүн белгилүү түскө ээ экенин түшүндүрүүдө окшош терең түшүнүк көрсөтүшкөн. Алар жаңы объектилер боюнча бирдей баа берип, алардын түстүү билими жаңы мисалдарга жалпыланганын жана эс тутумга көз каранды эмес экенин көрсөтүшкөн. Окумуштуулар азиз адамдар пил жана арстан сыяктуу жаныбарларды көрүшпөгөнү менен, алар эмне үчүн жаныбарлардын сырткы көрүнүшүн (мисалы, кургактыкта жашаган сүт эмүүчүлөрдүн буттары бар) түшүнүүгө негизделген алардын сырткы көрүнүшү жөнүндө билимдүү божомолдорду жасашат.

Сөз түрүндө болгон тарыхый калыптанып калган түшүнүктөрдү сиңирип, ошол эле учурда жеке тажрыйбада тиешелүү сезимдик, конкреттүү билимдерди албай, азиз адамдар турмуштан ажыраган, формалдуу билимге ээ болушат. Бул билим (түшүнүктөр)

толук эмес, анткени аларда чындыктын объективдүү өз ара байланышкан аспектиери – индивидуалдык (идеяларда чагылдырылган) жана жалпы (түшүнүктөрдө чагылдырылган) ажырап кеткен. Формалдуулук, билимдин вербалдуулугу көптөгөн авторлор тарабынан белгиленген жана көрүүсү начар адамдарды изилдөөдө ачык-айкын көрүнүп турат.

Ф.Н. Шемякин азиз адамдар түстөрдүн аталыштары менен эркин аракеттенерин жана ошол эле учурда аларды классификациялоо кыйынга турганын аныктаган, анткени мында предметтер жөнүндө сезүү билими жок, түшүнүктөр формалдуу түрдө колдонулат. Азиз адамдар кепте түстүү аттарды колдонууда формалдуу түрдө типтүү ассоциацияларды колдонушат (көк – нымдуу жерде өсүүчү майда көк гүлдүү өсүмдүк (бото көз), кызыл – кан, жашыл – чөп ж.б.), б.а. түс ар дайым белгилүү бир объект менен байланышкан, бул элестин жоктугун дагы, билимдин жалпыланышынын жоктугун да көрсөтөт.[4] Эксперименттерде Н. Костючек, түшүнүктөрдү элеске таянбастан өздөштүргөн азиз балдар, аларды туура эмес чечмелеп, мисалы, айры куйрукту сууда сүзүүчү канаттуулар деп аныкташат («Салтан падышанын жомогун» окугандан кийин, аккуунун жанында контекстте айры куйрук эскерилет. Азиз адамдардын концепцияларындагы сезүү жана логикалык айырмачылыктар аларда туура эмес же формалдуу өкүмдөрдүн жана тыянактардын көп байкалышы мүмкүн экендигине алып келет.

Азиз адамдар үчүн түс дагы эле абстракттуу бойдон калгандыктан, ал башка абстракт-

туу түшүнүктөр катары эң жакшы берилген. Мисалы, "сүйүү" же "жакшылык" сыяктуу. Биз белгиленген сөздөрдүн физикалык көрүнүшүн көрө албайбыз, бирок мындай түшүнүктөр менен абдан жакшы иштейбиз. Азиз адамдар менен түс жөнүндө баарлашуу ушул эле принцип менен түзүлүшү мүмкүн. Азиз адамдардын көрүүсү жакшы адамдарга салыштырмалуу сезгичтиги жогору экенин да бекеринен айтылган жок деп ойлойбуз. Түстү эмоциялар менен сыпаттаса болот, көбүнчө эмоциялар, сезимдер, жыттар адамдардын фантазиясында эң чоң из калтырат.

Кайсы түстөр адамдарда кандай сезимдерди жана эмоцияларды жаратаары да маданий жактан аныкталат. Мисалы, кызыл - толкундануунун же ачуунун, агрессиянын, ачуулануунун, кээде коркуунун түсү. Кандай болбосун, биз бул өң- түс ар дайым мүнөздүү болгон күчтүү, жаркыраган нерсе жөнүндө сөз болуп жатаарын билдирет деп түшүнөбүз. Жашыл өң- түс жашоо жана тынчтандыруучу нерсе менен байланышаарын белгилесек болот. Ал көп учурда тынчтык менен байланыштарды жаратат.

Сары түскө келсек, ал салттуу түрдө шайырлык, оптимизм жана жылуу нерсе менен байланышкан. Бирок, ал көбүнчө көңүл калуу же коркунучтуу нерсени билдирет. Ар бир түс сезимдер менен байланыштырылышы мүмкүн. Бирок түшүндүрүп жатканда, түшүнүктүү болушу үчүн, аларга тигил же бул бирикмелер эмне менен байланышы бар экенин, эмнеге таянарын көрсөтүү зарыл. Ошентип, алар белгилүү бир түс жөнүндө жакшыраак түшүнүккө ээ болушат.

Адабияттар

1. Баксанский О. Е. Современный когнитивный подход к категории «образ мира» / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер // Вопросы философии, 2002. - № 8. - С. 52–69.
2. Зандкюлер Х. Й. Репрезентация, или как реальность может быть понята философски / Х. Й. Зандкюлер // Вопросы философии, 2002. - № 9. - С. 81–89.
3. Панюков А. И. Образ пространственно-предметной среды как компонент образа мира / А. И. Панюков, Ю. Г. Панюкова // Теория и история, 2003. - № 3. - С. 106–114.
4. Шемякин Ф.Н. К вопросу об историческом развитии названий цвета (названия цвета в ненецком (юрако-самоедском) языке // Вопросы психологии. - 1959. - № 4.

УДК: 331.361:37.091.33

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.04

*Белгибаев А.**И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту*

БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЗАМАНБАП ШАРТТАРЫНДА КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУУДАГЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК МЕТОДДОР

Кыскача мазмуну

Заманбап шартта авиациялык окуу жайлардын студенттеринин билимдерди жана көндүмдөрдү натыйжалуу өздөштүрүүсүнө көмөктөшүүчү окутуунун инновациялык ыкмалары менен бирге интеграцияланган окутууну да иштеп чыгууга жана колдонууга көбүрөөк көңүл буруу зарылчылыгы жаралууда. Жалпы кесиптик жана атайын дисциплиналардын циклдеринин предметтер аралык байланышынын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен студенттерге компетенттүүлүктөргө негиздеп билим берүү жолдору каралган. Макалада авиациялык билим берүүнүн келечектеги өнүгүүсүндө интеграцияланган окутуу методдорунун потенциалы белгиленет. Интеграцияланган ыкма - дисциплиналар аралык байланыштар үчүн ар түрдүү предметтик чөйрөлөрдөгү билимдерди жана көндүмдөрдү бириктирүүгө жардам берип, студенттерге алардын өз ара байланыштарын көрүүгө жана маселелерди чечүү үчүн аларды комплекстүү колдонууга мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: Окутуунун интеграцияланган методдору, баалуулук, жаңыча мамиле, тармактар аралык синтез, билим берүүдөгү заманбап технологиялар, авиациялык билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү, билим берүү стандарты, санариптик чөйрө, билим, чеберчилик.

*Белгибаев А.**Кыргызский авиационный институт им. И. Абдраимова*

ИНТЕГРИРОВАННЫЕ МЕТОДЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

В современных условиях возникает необходимость уделять больше внимания развитию и использованию комплексного обучения, а также инновационных методов обучения, способствующих эффективному приобретению знаний и навыков слушателями авиационных вузов. Для студентов предусмотрены способы обучения, основанные на компетенциях, с использованием возможностей межпредметной связи циклов общепрофессиональных и специальных дисциплин. В статье освещается потенциал интегрированных методов обучения в дальнейшем развитии авиационного образования. Интегрированный подход – это междисциплинарный подход, который помогает объединить знания и навыки из разных предметных областей, позволяя учащимся увидеть их взаимосвязи и комплексно применять их для решения проблем. Интегративные методы обучения побуждают студентов искать новые решения в процессе изучения различных дисциплин,

использовать творческие подходы и развивать свое творческое сознание.

Ключевые слова: интегрированные методы образования, ценность, новый подход, междисциплинарный синтез, современные технологии в образовании, особенности авиационного образования, образовательный стандарт, цифровая среда, знания, навыки.

Belgibaev A.

Kyrgyz Aviation Institute named after. I. Abdraimova

INTEGRATED METHODS IN VOCATIONAL TRAINING IN MODERN EDUCATIONAL CONDITIONS

Abstract

In the modern environment, there is a need to pay more attention to the development and use of integrated training, along with innovative teaching methods that promote the effective acquisition of knowledge and skills by students of aviation schools. Ways of education based on competences are provided for students, using the possibilities of interdisciplinary communication of cycles of general professional and special disciplines. The article highlights the potential of integrated training methods in the future development of aviation education. An integrated approach is an interdisciplinary approach that helps bring together knowledge and skills from different subject areas, allowing students to see their interrelationships and apply them holistically to solve problems.

Keywords: integrated methods of education, value, new approach, interdisciplinary synthesis, modern technologies in education, features of aviation education, educational standard, digital environment, knowledge, skill.

Билим берүү системасында интеграцияланган окутуунун мүмкүнчүлүктөрү мурунку түзүлгөн системанын алкагында да, жаңы системанын алкагында да кездешет. Педагогикада интеграцияланган окутууну бири-биринен айырмаланып турган бөлүктөрдү бир бүтүнгө бириктирүү менен байланышкан окутуу процессинин бир аспектиси катары түшүндүрүшөт. Бул жерде интеграция процессинин маңызы системага кирген ар бир элементтин ичиндеги сапаттык кайра түзүүлөр болуп саналат.

Биздин изилдөөнүн көйгөйлөрүнүн контекстинде педагогикалык интеграция, билим берүүнүн өз ара алмашуусунун процесси жана натыйжасы, ар бир дисциплиналардын берген билимдеринин синтези, байланышы жана ишмердүүлүктүн түрлөрү, ыкмалары катары аныкталат.

Интеграциялык окутууну мүнөздөөчү аспектилер:

- элементтерди бириктирип, айрым негиздери болушу;
- ар тараптуу бөлүнүп кеткен элементтердин ортосунда байланыштарды түзүү;
- бул байланыштардын өз ара көз карандылыгы мүнөзүнүн пайда болушу;
- бүтүндүгүн, биримдигин, жыйындысынын касиеттерине ээ болгон жаңы системаны түзүү;
- кайрадан жаңы түзүлгөн системанын жана сапаттуу жаңы интеграцияланган элементтердин өздөрүнүн пайда болушу, “интеграциялык касиеттер” башкача айтканда интеграция процессинде түздөнтүз пайда болуучу касиеттер;

Жогорку квалификациялуу авиация адистерин даярдоодо негизги ролду авиациялык билим берүү эсептелинет. Заманбап шартта авиациялык окуу жайлардын студенттеринин билимдерди жана көндүмдөрдү натыйжалуу өздөштүрүүсүнө көмөктөшүүчү окутуунун инновациялык

ыкмалары менен бирге интеграцияланган окутууну иштеп чыгууга жана колдонууга көбүрөөк көңүл бурулууда. Себеби учур талабы баардык эле сабактарды кесипке багыттап окутуунун натыйжалуулугун баса белгилеп келет. Окуу процессинде окутуунун ар кандай ыкмалары, анын ичинде комплекстүү методдор колдонулат.

Ошолордун ичинде интеграцияланган окутуу методу бир курска же программага бир нече дисциплиналарды же окуу аспектилерин бириктирет. Аталган метод студенттерге авиациянын ар кандай аспектилеринин ортосундагы байланыштарды көрүүгө мүмкүндүк түзөт, предметти тереңирээк түшүнүүгө, материалды натыйжалуураак үйрөнүүгө өбөлгө түзүлөт. Мисалы, студенттер авиациянын техникалык аспектилерин эксплуатациялык коопсуздуктун контекстин же аба каттамдарынын экономикасын тереңдетип түшүнүшкөн болсо, орус тили, кыргыз тили сабактарында ошол эле программаны тилдик аспекте карайт. Студент буга чейин алган билимин тилдик контексте кайра кайталайт. Эсинде эки эсе сакталат. Тилдин грамматикасын, өзгөчөлүктөрүн үйрөнөт, кесиптик текстти да өздөштүрөт. Акырындык менен тилдик компетенциясы калыптанат. Маалыматтык компетенция сөзсүз жыйнала берет. Өзгөчө аталган бул метод авиациялык окуу жайларындагы негизги дисциплиналарды билим чөйрөлөрүн бирдиктүү окуу процессине бириктирүү идеясына негизделген. Мисалы, интеграцияланган окутуу методдорунун теориялык негиздеринин төмөнкү түрлөрүн тизмектөөгө болот.

Конструктивизм – бул студенттердин билимин жана түшүнүгүн куруу процессине активдүү катышуусун баса белгилеген конструктивисттик парадигмага негизделген. Студенттер ар кандай маалымат булактары менен активдүү өз ара аракеттенишет, алган билимдерин практикада колдонушат жана проблемаларын чечишет.

Контекстуалдык окутуу-интеграцияланган окутуу ыкмалары билимди жана көндүмдөрдү чыныгы контекстте чагылдырууга умтулуп, аны авиация тармагында студенттер туш болгон практикалык кырдаалдар менен байланыштырат.

Интеграцияланган ыкма - дисциплиналар аралык байланыштар үчүн ар түрдүү предметтик чөйрөлөрдөгү билимдерди жана көндүмдөрдү бириктирүүгө жардам берип, студенттерге алардын өз ара байланыштарын көрүүгө жана маселелерди чечүү үчүн аларды комплекстүү колдонууга мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтып кеткендей авиациялык билим берүүнүн контекстинде комплекстүү мамиленин артыкчылыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот. Комплекстүү мамленин алкагында сөзсүз тилдик компетенттүүлүктү турат. Тилдик компетенттүүлүктөрдү өздөштүрүүдө маалымат аралык компетенттүүлүк да пайдаланылат. Бул компетенттүүлүктөр тилди практикада колдонуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Окутуунун интеграцияланган ыкмалары студенттерге билимди жана көндүмдөрдү реалдуу турмуштук кырдаалдарда түздөн-түз колдонууга мүмкүндүк берет, мына ошол мүмкүнчүлүктөр тил үйрөнүүнүн алкагында ишке ашат. Интеграцияланган билим берүүнүн тутумунда бүгүнкү санариптик чөйрөдө компетенттүүлүктөргө негиздеп окутууга натыйжалуу өбөлгө түзүлөт.

Системалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү методу компетенттүүлүккө да негизделиши керек. Интеграциялык ыкмада компетенттүүлүк студенттерден авиация тармагынын ар кандай аспектилеринин ортосундагы байланыштарды талдап, түшүнүүнү, алардын системалык ой жүгүртүүсүн жана бүт картинаны көрүү жөндөмүн өнүктүрүү менен жыйынтыгында компетенттүү адисти даярдайт.

Интеграциялык окуу методдору студенттерди ар кандай дисциплиналарды окуу процессинде жаңы чечимдерди издөөгө, чыгармачылык мамилелерди кол-

донууга жана алардын чыгармачыл аң-сезимин өнүктүрүүгө түрткү берет.

Бардык методдордун алкагында авиация адистиктери үчүн тил билүү зарылдыктардын бири. Себеби самолётко отурган жүргүнчү кайсы мамлекеттин аба каттамына отурса, ошол мамлекеттин тилинде түшүндүрмөлөр айтылат. Кайсы мамлекетке келип конгондо да ошол мамлекеттин аба ырайы, тили, валютасы жөнүндө маалыматтар берилет. Авиациялык адистиги бар кызматкер мамлекеттик тилде ары сабаттуу, ары уккулуктуу сүйлөп турушу абзел. Жазылган көрнөк-жарнактар да сабаттуу жазылып туруусу зарыл.

Ошентип, интеграциялык окутуу ыкмалары билим берүүдө жана окутууда актуалдуулугун жоготпой келет. Интеграциялык окутуу ыкмалары аркылуу студенттерди бирдиктүү билим алууга, кесипке багыттап окутууга жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын жыйындысын өздөштүрүүгө шарт түзөт. Билим берүү системасында бирдиктүү окутуу үчүн

дисциплиналардын интеграциясына басым жасоо зарыл. Бул маселени чечүүнүн биринчи кадамы интеграцияланган сабактар. Мында гуманитардык предметтер менен табигый предметтерди интеграциялап окутуу мисалында маселени чечүүнү зарылдыгы турат. Жогоруда басым жасап өткөнүбүздөй бул маселе авиация институтунда кесипке багыттап окутуунун шарттары менен чечип келүүдө. Ар бир өтүлгөн сабак кесипке багытталып окутулуу менен предметтер аралык байланыш түзүлөт. Бири-бирин толуктайт, көмөктөшөт. Интеграциялык ыкма - окутуунун структурасындагы компоненттерди ойлоноп, чогуу колдонуу. Предметтерди байланыштырып окутуу. Билимди жана кеп ишмердүүлүгүн параллелдүү колдонуу болуп саналат. Бул ыкма биздин өлкөнүн билим берүү стандарттарында, окутуу методикасында кеңири пайдаланылып келет. Жыйынтыгында интеграциялык окутуу ыкмалары өзүнүн эффективдүүлүгүн бербей койбойт.

Адабияттар

1. Васильева С.В. Интегрированная технология процесса обучения студентов педагогических вузов / С.В. Васильева. - М., 2000. - С. 460
2. Иванов, В. Г. Междисциплинарные связи в образовательном процессе / В. Г. Иванов, Т. А. Иванова // Среднее профессиональное образование. – 2000. – № 12. – С. 44-47. – EDN UBRHPL.
3. Пузанкова, Е. Н. Современная педагогическая интеграция, ее характеристики / Е. Н. Пузанкова, Н. В. Бочкова // Образование и общество. – 2009. – № 1(54). – С. 9-13. – EDN LEYIFH.
4. Саякбаева Ж.Б., Сонколова К.А., Дыканалиев К.М. Кесиптик окутуу системасында маалыматтык технологияларды колдонуу / Ж.Б. Саякбаева, К.А. Сонколова, К.М. Дыканалиев // Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова, 2019. - №3 (51). - С. 240-246.

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.21

*Бокоева Ж.
КТУ «Манас»**Ногойбаева К.
К. Карасаев атындагы БМУ*

ЖАЗУУЧУ ТОПЧУГУЛ ШАЙДУЛЛАЕВАНЫН АЙРЫМ АҢГЕМЕЛЕРИНДЕ АЯЛДАР ОБРАЗЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыскача мазмуну

Аялдар темасы кыргыздардын жашоосунда өзгөчө орунду ээлеп, аялзатына карата кыргыздардын ыйык, сыпайы, аяр мамилелери кыргыз адабиятынан бардык жанрларында чагылдырылып келген. Бирок убакыттын өтүшү жана бүгүнкү капиталисттик доордо аялзатына карата мамилелер көөнөрбөс маданиятыбыздан алыстап, батыштык маданият менен аралашып жатып калгандыгын бүгүнкү күндөгү коомдун күзгүсү болгон акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларынан байкалып турат. Ошол себептен бүгүнкү күндө окурмандар тарабынан кызыгуу менен кабыл алынган аңгемелердин ичинен Т.Шайдуллаевнанын аңгемелери изилдөөнүн объектиси катары алынды. Жазуучунун аңгемелериин эс-тутум картасы түзүлүп, аларды бири-бири менен салыштырууда негиз болду. Изилдөөдө салыштырма методу, эс-тутум картасын түзүү ыкмалары колдонулду.

Түйүндүү сөздөр: Аңгеме, Т.Шайдуллаева, аялдардын образы, эс-тутум картасы, кыргыз.

*Бокоева Ж.
«Манас» КТУ**Ногойбаева К.
БГУ имени К. Карасаева*

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В НЕКОТОРЫХ РАССКАЗАХ ТОПЧУГУЛ ШАЙДУЛЛАЕВОЙ

Аннотация

Женщина в лице матери, супруги, сестры, дочери занимает особое место в жизни кыргызов, отношение женскому началу, как прародительнице рода, хранительнице домашнего очага всегда было святое, величественное и трепетное. Нежное, вежливое, гуманное отношение к женщинам нашло отражение во всех жанрах кыргызской литературы. В связи урбанизацией и космополитизмом общества отношение к женщине началось и продолжает отделяться от традиционной культуры, трансформируясь в западную культуру. Это наглядно видно из произведений наших писателей и поэтов, являющихся зеркалом сегодняшнего общества, выпячивая проблемы нынешних реалий. По этой причине среди рассказов, с интересом воспринятых сегодня читателями, в качестве объекта исследования были взяты рассказы Т. Шайдуллаевны. В данной работе использовался сравнительный метод «карта памяти».

Ключевые слова: Рассказ, Т. Шайдуллаева, образ женщины, карта памяти, киргиз.

*Bokoeva Zh.
"Manas" KTU*

*Nogoibaeva K.
BSU named after K. Karasaev*

THE IMAGE OF A WOMAN IN SOME STORIES OF TOPCHUGUL SHAI DULLAYEVA

Abstract

The theme of women occupies a special place in the life of Kyrgyz people, and the holy and good relations of Kyrgyz people towards women have been reflected in all genres of Kyrgyz literature. However, with the passage of time and today's capitalist era, attitudes towards women have moved away from our traditional culture. He got mixed up with Western culture. It is recorded in the works of poets-writers of the society. For that reason, among the interesting stories today, the work of T. Shaidullaeva was taken as the object of research.

Keywords: Story, T. Shaydullaeva, image of a woman, memory card, Kyrgyz

Бүгүнкү күндөгү коомдо болуп жаткан проблемаларды, анын ичинен аялзатына байланыштуу проблемаларды ачып берүүдө жазуучу Топчугүл Шайдуллаева үзүрлүү эмгектенүүдө. Жазуучунун бүгүнкү күндө бир дем менен окуп кое тургандай аңгемелери жарык көрүүдө. Китеп окулбай, көркөм чыгармага кызыкпай калган коомдо кызыктуу чыгармаларды жаратуу канчалык түйшүктүү экендиги айтпасак да белгилүү. Бул багытта жазуучунун аңгемелери окурмандардын кызыгуусун арттырып, адабиятчылардын көңүл чордонунда болууда. Жазуучунун журналисттер менен болгон маегинде: — Чыгармаларыңызда кайсы темага көп басым жасайсыз? Эмне үчүн?—деген суроосуна: Адамдарды боорукерликке, гумандуулукка түрткөн, кайдыгер, таш боор болуудан оолак кылган идеяны бергим келет. Жашоодо жөнөкөй жүрүп улуу кадамдарды жасаган адамдарды издей берем, бүгүнкү аялзатынын күчтүү образдарын жаратсам дейм. Чыгармаларым аркылуу аялзатына болгон коомдун стереотиптүү мамилесин, пикирин жана көз-карашын өзгөрткүм келет—деп жооп берген (1, <https://24.kg/kyrgyzcha/103684>). Макалынын негизги максаты да жазуучунун өзгөрткүсү келген

аялзатынын образын канчалык даражада ачып бере алгандыгын аныктоо болду.

Кыргыздардын жашоо турмушунда аял ар дайым өмүрдүн булагы, үйдүн куту, берке, ырыскы, жылуулук, сулуулук, тазалык, аруулук, акылман, айкөл, гумандуу, кечиримдүү ж.б.у.с. түшүнүктөр менен ассоциацияланып келген. Булардын бардыгы дүйнөгө кеңири таанылган «Манас» эпосунан баштап, Айтматовдун дээрлик бардык чыгармаларында аялдардын образы менен гана ачылып турган. Убакыттын өтүшү, коомдук түзүлүштөрдүн өзгөрүшү менен каныбызга сиңип калган аялзатынын аруу, улуу образы басаңдап, жогоруда жазуучу айткандай аялзатынын күчтүү образын кайрадан жазуу зарылчылыгына туш келип отургандайбыз. Окурман катары Шайдуллаеванын аңгемелерин окуп отуруп, бүгүнкү күндө аялзаты болуу ушунчалык коркунучтуу, кыйын, азап болдубу деген пессимисттик суроо жаралса, ошол эле учурда бардык аялзатынын турмушу мындай азап эместир деген тарызда аңгемелерине саресеп салууну чечтим.

Бардык эле акын-жазуучулар чыгармаларын өздөрүнүн башынан өткөргөн оор-кыйыш күндөрүнөн же бактылуу мүнөттөрүнөн кандайдыр бир деңгээлде таасирленип жасары анык. Алардын чыгарма-

чылыгына саресеп салууда жеке жашоосу менен тыгыз байланышта кароо керек. Шайдуллаеванын чыгармачылыгындагы аял образын ачуу маселесине токтолордо да, анын башынан өткөргөн турмушуна баш бактык. Жазуучунун «Аялдан мурда адамбыз» деген макаласында балалыгындагы апасынын түйшүгү тууралуу: «Мен бала кезде апамды эле аял берчүмүн. Апам бир жаны тынбаган, өзүн отко да, чокко да сала берген, мээнеткеч жан эле. Колхоз иши, кечинде келип айылдагы полу тактайланбаган чоң клубду суу сээп шыпырып, анан да тамарканын иши, үйдүн иши – баары мойнунда. Тоо таянган айыл жери, турмуш-тиричилик ыңгайы кайдан дейсиз, арыктан суу ташымай, казанга суу жылытып, кир жуумай, очокко от жагып тамакаш бышырмай..., тандырга нан жапмай...» деп берилесе, ошол эле учурда аялдардын күчтүүлүгү, тазалыгы, үйдүн куту жана берекеси катарында: «биздин үй дайыма ичи, сырты аппак акталып, эшигибизде түркүнтүс гүлдөр жайнап, жыт аңкытып, биз, алты бир туугандын, чоң апамдын, атамдын кийим-кечеси таза жуулуп, үтүктөлүп, убагында ысык тамакты ичип турчубуз. Апам көп кийимдерди кол машинесинде өзү тигип баарыбызга кийгизип койот эле. Анан ал күн сайын уктаарда балдарына жомок, уламыштарды айтып берген, бешик ырын ырдаган эне эле. Ушул комфорттун баарын жараткан апам азыр ойлосом, табиятынан зээндүү, чебер, мээнеткеч, күчтүү аялзаты болгон экен» [2, <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/2887/topchugulshaydullaeva-ayaldan-murda-adambiz>] деген оюн билдирген. Демек, Т.Шайдуллаеванын чыгармачылыгында аялзаты түйшүктүү, макаласынын темасы айтып тургандай аялдан мурда адамбы же бардык ишке жөндөмдүү, Манас атабыздын Каныкейи сыяктуу, Кыз Сайкал, Курманжан Датка сыяктуу эркектерден кем калышпаган күчтүү, акылдуу жанбы? Дал ушу максатта автордун аңгемелерендеги учурдун талуу проблемаларын козгогон аялзатынын об-

разынын чагылдырылышын анализге алып көрүүнү чечтик. Максатка ылайык жазуучунун «Келин таш», «Эки эшиктүү үй», «Кантор катын», «Кара жаздык», «Өрүк эне» аңгемелерине токтолуп, алардын сюжети эс-тутум [3,4] картасы түзүлдү.

Келин таш:

-Чыгарманын башы: Мөлтүр-Булак айылына жете бербей «Келин ташка» жеткенде автобус бузулуп калат. Бул жер каргыш тийген жер. Илгери бул жерге келгенде ат, эшек бир үркүп алчу экен, эми мынтип автобус да бузула турган болуп калыптыр-деп сүйлөнүп отурган кексээ аялга автобустун ичиндегилер да коштоп кирет. Демек, жалпы жергиликтүү тургун келин таштын оуясына ишенет. Анткени бүгүн да нары-бери өткөндөр келин ташка келгенде өчпүрүм кыздарына колун кесеп, сен да кийин жакшы келин болбо-соң ушундай ташка айланып каласың деп коркутушат экен [4, 123].

-Чыгарманын башкы каарманы: *Саадат*:-Жалгыз бой эне. Үйүндө эки эшиги бар, бири көчө тарапты карайт: Маанайы ачык болсо ушу эшиги ачык болот. Экинчиси тамарканы карайт: Маанайы суз болсо бакчасында отурат. Акыркы күндөрү арткы эшиги көп ачылат. Алысырак эжесинин кызы келип, Саадаттын күйөөсү Эркинге турмушка чыга турганын, эптеп уул төрөп алгысы келгенин айтып уруксат сурайт. Эркин Саадаттын кыздарынын атасы, 15 жылдан бери улам аял ала берген көк бет адам. Саадат чоңоюп калган кыздарына кабатыр, уулу жок. Атасы кем кыздарга жуучу да ойлонуп келет экен деп кейийт. Анын короосунда абдан кабанаак ургаачы ити бар. Ургаачы ити да жыл сайын күчүктөрдү тууйт жана дөбөттөрүн дароо алып кеткен айылдаштары, ургаачы күчүктөрүн алгысы келбет. Ургаачы күчүкөрүн алып, айыл аралап таратат. Элдер да ургаачы ит баккысы келбейт.

-Чыгарманын башкы каарманы:
Жыпаргүл: -Маширап чылдын келини. Күйөөсү мигрант болуп Орусияга кеткен көп келиндердин бири. Ушунча жыл жарытып сөз да укпай, кийим да кийбеген, төрт бала төрөсө да тамыр жая албаган. Күйөөсү жок жерден чыр чыгарып, атамдын тилин албайсың деп телефондон талак берет. Себеби, Жыпаргүл ырдаганды жакшы көрөт, кайын атасы ырдаганга тыюу салат. Кайын атасы бир нерсе болсо эле сени каргап салам, Келин таштай катып каласың деп коркутчу экен. Күйөөсүнүн талагы, кайын атасынын каргышынан кийин «Келин ташты» түп орду менен талкалап, жок кылат.

Чыгарманын аягында Жыпаргүл белгилүү ырчы болот. Айылындагы өспүрүм кыздар «Келин ташты» унутуп, Жыпаргүлдөй ырчы болуулары келет.

Эки эшиктүү үй:

№1 «Келин таш» аңгемесинин эс-тутум картасы

2. Эки эшиктүү үй

-Чыгарманын башы: Аялдын эшигиндеги ити да ургаачы эле. Саадат дөбөт ит бакканга канча аракет кылды, турбады, алары же жоголуп кетет, же өлүп калат. Ушул канчык ити көп жылдан бери эшигинде, көбүнчө бош коё берет, коргонуна чычкан жолотпойт, сак, ээсине берилгени ушунчалык, түн бою уктабай, үйдү тегеренип басып жүрөт. Кошуна дөбөттөрдөн калышпай үрөт. Итине ишенген жалгыз бой аялдын түн уйкусу тынч [5, <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/2920/topchugul-shaydullaeva-ekieshiktuu-uy>]

Башкы каарман Жыпаргүл:

а) Жакшы жагы: Төрт баланын энеси, үй тиричилигине тың, жакшынакай, күйөөсүн сый мамиле кылат, кийин белгилүү ырчы болот.

б) Жаман жагы: Өспүрүм кезинен баштап келин таи болуудан корккон кыздардын бири, ырдаба десе болбой ырдайт, күйөөсү таштап кетет.

Жыйынтык: Жеке жашоосунда бактысыз бирок максатына жетет, ырчы болот.

-Чыгарманын башкы каарманы:
Жыйырма беш жаштагы татынакай, жүзүнөн нуру төгүлгөн келин. Бу жашка чейин үч жолу турмушка чыгып, үчөөндө тең күйөөсү каза болуп, эл ичинде кара жаздык атагып кеткен. Айыл ичинде үйүн таза кармап, колуна иштин баары келген, конокту жакшы тоскон, канчалаган аткаминерлердин конокторуп тосуп берген тың келин. Бир күнү сырттан кызматы бар киши келинге көзү түшүп, анын кара жаздык экенине ишенбей турганын айтып, бул жөн эле сөз деп, ага үйлөнмөкчү болот. Бир аптадан кийин элден бата алып, келинди кыздары менен шаарга көчүрүп кетмекчи болот. Бирок киши келбейт. Көрсө жүк ташуучу унаа менен келинди алып кеткени келе жаткан киши жолдо кырсыкка учураган экен.

Чыгарманын аягында кошуна кемпир: «күчүктөрүңдү тараткыча, кыздарыңды күйөөгө бербейсиңби»-деп наалыйт. Үйүндө ушу ургаачы ити болгону үчүн Саадаттын иши жүрүшпөй, кыздарына бак айтпай жатканын айтат. Кийинкиде дөбөтүн алып калып, ургаачы итин күчүктөрү менен жок кыл, жок дебесе итин эркек болсун дейт. Кемпирдин сөзүнө ынанган Саадат ачуусу менен итин жериди. Акыры, айбан болсо да менин кыйбасым, итимди эч кимге бербеймин деген чечим чыгарды, бирок итин ордунан тапкан жок. Ити чоң суунун боюнда, башын катып өлүп калган экен.

№ 2 «Эки эшиктүү үй» аңгемесинин эс-тутум картасы

3. Кара жаздык

-Чыгарманын башы: *Таң ата элек. Айылдын ар кайсы жеринен анча-мынча короздор кыйкырып койгону болбосо эл жапырт уйкуда. Ушул маалда эрте жаздын сай тараптан соккон муздак шамалына төшүн тосуп чоң жолдун боюнда үч караан турду. Алардын бири улам өткөн машинеге кол көтөрөт. Машиналар токтобойт. “Жерге жарык түшкөнчө айылдан узап кетишсе оң болот эле.” Ушинтип ичинен кыжаалат болгон үч караандын (апасы жана эки кызы) эң улуусу өткөн машиналарды ылгабай кол көтөрө берди. Чоң жолдо машиналар тынымсыз өтүп жатканы менен буларга бири да токтободу [6, <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/2274/topchugul-shaydullaeva-kara-zhazdik>].*

-Чыгарманын башкы каарманы: *Зыйнат Расуловна.* Көчөдөгү аялдар ага суктана караган сайын, элдер кошомат кылган сайын чыйралып, бой көтөрүп кайкалап калат. Каадалуу. Анын күйөөсү мугалим болуп иштейт. Абдан жоош болгондуктан жана аялына алы келбегендиктен элдер аны кемпай дешет. Ал тургай кээ бирлери кантор катындын мугалим күйөөсүнө боору ооруп кыздарын экинчи аял кылып сунушташат. Сага чай кайнатып, кириңди жууп, балдарыңы каралашып, ысык тамак жейсиң дешет. Өмүр бою баш көтөргөн катыныңдын башы пас күйөөсү болосуңбу-деп, намысына тийишет. Күйөөсү буга макул болбойт бирок чынында кантор катынынан тажап бүткөн.

Чыгарманын аягында жогорудагы кабарды уккан келин келишимдүү болуп чоңоюп калган кыздарынын тагдырын ойлоп, тан ата электе, эч кимге билдирбей, бешенесине жазылган кар жаздык атынын кыздарынын да тагдырына таасир этпесин деп, энесинин төркүндөрүн утурлай Өзбекистан тарапка кетүүнү чечкен. Эми мынтип машиналар да анын кара жаздык экенин билип калгандай, албай кетип жатты.

№ 3 «Кара жаздык» аңгемесинин эс-тутум картасы

4. Кантор катын

-Чыгарманын башы: *Эл эчак кечки тамагын жеп, жатууга кам урганда Зыйнаттын очогуна жаңы гана от жагыла баштайт. Кечки тамакты элден кеч ичкенге бу «кантор катындын» күйөөсү, балдары эбак көнүп бүтүшкөн. Зыйнат кызматынан ар дайым кеч келет, үйүнөн эрте кетет. Ар дайым ишинин көп экенине, оор экенине даттанат, бирок кызматын өлсө тамагысы келбейт. Өмүр бою ушинтип иштеп келет. Ага үйүндөгү бала тарбиялоо, толгон-токой түйшүктөн мурда кызматы өөдө. Өмүрүнүн маанисин да кызматынан көрөт. Зыйнат деп азан чакырып койгон атын Зина деп өзгөртүп да алган [7, <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/1962-author/topchugul-shaydullaeva-kantor-katin>].*

Башкы каарман Саадат:

а) **Жакшы жагы:** Кыздары бар, кең пейил.

б) **Жаман жагы:** Күйөөсү улам аял ала берет, кыздарына да бак айтпайт, акыркы күндөрү маанайы суз.

Жыйынтык: Бактысыз

-Чыгарманын башкы каарманы: *Аял* (аты берилбейт). Күйөөдөгү кызы телефон чалып, ажырашып жатканын, кызы менен энесине келе турганын жана энесинен күйөөсү менен жаша деп суранбасын айткан. Муну уккан аял «Өзү да атасыз чоңойгон, кызы да атасыз өстү, өз энеси да атадан эрте калган. Эми кызы жалгыз калып, небере кызы да атасыз өсөбү? Бул эмнеси? Буларга ата, эр буюрган эмеспи! Бул эмне деген кайталана берген тагдыр, пешене?» деп кайгырат. Андан да кызы келе турган болсо болгон кирешеси өрүк болгондуктан, өрүгүн капыстан жааган кардан улам үшүк алып кетпесин деп ар бир өрүктүн алдына от жагып, түтөтүп отурат да тагдырына нааразы болуп, энесиндей көргөн өрүктү кучактап кудайдан суранат.

Чыгарманын аягында жумушун бара жаткан кантор катындын күйөөсү, айылдын «мас көчөсүнө» бурулуп кетти.

№ 4 «Кантор катын» аңгемесинин эс-тутум картасы

5 Өрүк-эне

-Чыгарманын башы: *Таң үрүл-барал аткан маалда оромолун ээгине чейин ороп байлап алган аял короосундагы чоң өрүкзарда ары-бери чуркап, отура калып, тура калып бак ичинде жаналакетке түшүп атты. Өрүк дарактын ар биринин түбүнө от жагып, түтөтүп, дүт коюп жүрөт. Бак ичин каптаган түтүнгө какап-чакап, жөтөлгөн аял дагы эле өрүкзарда чар көпөлөк болуп айланып чуркай берди. Өрүкзарын минтип коюу түтүнгө аластап жан талашкан аял башына оор алаамат түшкөндөй өзүнчө эле буй салып алган. Улам-улам өрүктөрдүн гүлдөп турган бутактарын, ага жабышкан калың карды тиктеп, жүзүн убайым чалат. Бу өрүк гүлүнө жабышкан кар түтүнгө эрийин деген түрү жок.* [8, <https://oshakir.wordpress.com/2016/10/26/%d0%ba%d0%b0%d0%bd%d1%82%d0%be%d1%80-%d0%ba%d0%b0%d1%82%d1%8b%d0%bd/>]

Башкы каарман : «Кара жаздык» атанган келин:

а) Жакшы жагы: Жаш, татына-кай, жүзүнөн нуру төгүлүп турат, үч кызы бар, кыздары да чырайлуу, үй иштерине тың, конокту мыкты тосот, таза, сыпайы

б) Жаман жагы: Күйөөсү жана күйөө болчу адамдар каза боло болгондуктан кара жаздык аталып калган.

Чыгарманын аягында Өрүк энесин кучактаган аял кайгысынан ажырагандай жеңилденип, кылайган күн карды эритип, ичинен тирүүлүккө «тобо» келтирет. Күндүн жылуу нуру өрүкзарга тегиз чачырап, аялдын көңүлү жай алат.

№ 5 «Өрүк-эне» аңгемесинин эс-тутум картасы

Жогоруда берилген беш аңгеменин башталышы кыскача сюжети, чыгарманын аягы жана андагы башкы каармандардын образынын эс-тутум картасы түзүлдү. Түзүлгөн картага караганыбызда аңгемелердин сюжеттик курулуштары окшош, тактап айтканда аңгемеде алгач сюжеттик экспозиция (1-аңгемеде Келин таштын эл арасындагы таасирдүү уламышы, ишеними тууралуу маалыматы; 2-аңгемеде Саадаттын канчык ити тууралуу маалыматы; 4-аңгемеде Зыйнат (кантор катын) тууралуу маалыматы) берилсе, 3 жана 4-аңгеме кармалган экспозиция «задержанная экспозиция» [9, <https://bandband.ru/blog/syuzhetnaya-liniya-elementy-syuzheta>] формасында (3; 4-аңгеменин эс-тутум картасын караңыз), т.а., таң ата электе айылдан чыгып кетүүнү каалаган келиндин жол тосуп тургандыгы (3-аңгеме) жана таң ата өрүктүн үшүк алып кетүүсүнөн абдан корккон, жандалбастаган эненин окуясы менен башталат. Мындай түрдүүчө берилген сюжеттик линиялар окурмандардын кызыгуусун арттырып, бир дем менен окуусуна шарт түзөт.

Башкы каарман : Аял (аты берилбейт)*а) Жакшы жагы: Бир кызы бар.**б) Жаман жагы: Өзү да атасыз чоңойгон, кызы да атасыз өстү, өз энеси да атадан эрте калган, небере кызы да атасыз өскөнү турат, өрүктөн башка таянар эч нерсеси жок.*

Ал эми чыгармалардын ичиндеги аялдар образына кайрылганыбызда (жогоруда берилген аңгемелердин эс-тутум карталарын караңыз) эмнегедир түйшүктүү, трагедиялуу жана эң башкысы бактысыз аялдарды көрүүгө болот. Берилген дээрлик

бардыгында күйөөсүз жашоонун азап-тозоктору же күйөөлөрүнүн айынан тартып жаткан түйшүктөрү берилсе, бирөөсүндө күйөөсү бар туруп (кантор катын) бактысыз болгон аялдын образын байкалды.

Башкы каарман : Зыйнат Расуловна (Кантор катын):*а) Жакшы жагы: Өзүн абдан жакшы көрөт, айылдагы аялдардан абройлуу, күчтүү адам.**б) Жаман жагы: Күйөөсүнө жана балдарын караганга убактысы жок, үй тиричилигине бош, балдары каралбайт, кызматын баарынан жогору коет.***Адабияттар**

1. <https://24.kg/kyrgyzcha/103684>
2. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/2887/topchugul-shaydullaeva-ayaldan-murda-adambiz>
3. Бокоева Ж.Т., Бейшеева А.У. Эс-тутум карталарын колдонуу аркылуу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуу. Бишкек, 2017, 42 б.
4. Шайдуллаева Топчугүл. Ташка чыккан гүл. Бишкек, Бийиктик. 2016. 288-б.
5. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/2920/topchugul-shaydullaeva-eki-eshiktuu-uy>
6. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/2274/topchugul-shaydullaeva-kara-zhazdik>
7. <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/1962-author/topchugul-shaydullaeva-kantor-katin>
8. <https://oshakir.wordpress.com/2016/10/26/>
9. <https://bandband.ru/blog/syuzhetnaya-liniya-elementy-syuzheta>

УДК: 81'373.611:81'367.625:811.581

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.05

*Борсокеева Н.**К. Карасаев атындагы БМУ*

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ АТРИБУТ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЭТИШТЕРДИН СӨЗ ЖАСОО ТҮЗҮЛҮШҮ

Кыскача мазмуну

Кытай тилиндеги татаал сөздүн формалдуу-грамматикалык түзүлүшү «көз каранды компоненттердин препозитивдүү жайгашуусу» менен мүнөздөлгөн сөздүк өнүмдүү уңгунун экинчи позициядагы ордун, ал эми кошумча мүчөсүнүн биринчи. Атрибутивдик моделдин этиштери үчүн жаратуу уңгулары “сол валенттүүлүккө” гана ээ болот, башкача айтканда, алар сөзсүз түрдө татаал этиштин экинчи компонентинин абалында болушат да, сол жагына ар кандай бөлүк-вербалдык шилтемелердин уңгу лексемаларын алышат, алар экинчи сабагы болуп эсептелишет. Татаал этиштин маанисинин өзөгүн биринчи кезекте этиштин экинчи компонентным семантикасы түзсө, кыймыл-аракеттин белгилерин билдирген сапаттык негиз кыймыл-аракеттин ар кандай көз караштагы өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: татаал этиштер, сөз жасоонун атрибутивдик модели, баштапкы лексема, сол валенттүүлүк, жалпы сема, субмодель, номинативдик лексема, тактоочтук лексема, этиштик лексема, сапаттык лексема, интенсивдүүлүк.

*Борсокеева Н.**БГУ им. К. Карасаева*

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАННЫХ ПО АТРИБУТИВНОЙ МОДЕЛИ СЛОЖЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается формально-грамматическая структура сложного слова китайского языка, для которой характерно "препозитивное расположение зависимых компонентов", определяет положение глагольной производящей основы во второй позиции, а дополнительного члена - в первой позиции. Автор статьи считает, что основной производящей основой для глагола, построенного по атрибутивной модели, является второй компонент, в абсолютном большинстве слов от глагольного характера. Если ядром значения сложного глагола является прежде всего семантика второго компонента глагола, то качественная основа, представляющая признаки действия, показывает характеристики действия с разных точек зрения.

Ключевые слова: сложные глаголы, атрибутивная модель словообразования, начальная лексема, левая валентность, общая сема, субмодель, номинативная лексема, наречная лексема, глагольная лексема, качественная лексема, интенсивность.

Borsokeeva N.
BSU named after K. Karasaev

WORD FORMATION STRUCTURE BY VERBS IN CHINESE LANGUAGE, IS FORMED ATTRIBUTIVE MODEL OF ADDITION

Abstract

The formal-grammatical structure of a complex word in the Chinese language, which is characterized by a “prepositive arrangement of dependent components,” determines the position of the verbal productive stem in the second position, and the additional member in the first position. Therefore, we believe that the main producing basis for a verb constructed according to the attributive model is the second component; in the vast majority of words it is of a verbal nature. If the core of the meaning of a complex verb is primarily the semantics of the second component of the verb, then the qualitative basis, representing the signs of the action, shows the characteristics of the action from different points of view.

Keywords: : complex verbs, attributive model of word formation, initial lexeme, left valency, general seme, submodel, nominative lexeme, adverbial lexeme, verbal lexeme, qualitative lexeme, intensity.

Белгилүү кытай жана ата мекендик тилчилер Лу Чживэй, Жэн Сюэлян, Чжан Шоукан, Чжан Вэй, У Чжанкун, Ван Цин, Чен Гуанши сыяктуу илимпоздор этиштин атрибуттук жасалыш моделин өзгөчө белгилешет. Жэн Сюэлян бул моделди сөз жасоонун синтаксистик ыкмасында «компоненттеринин ортосунда аныктоочу байланыштар бар сөздөрдүн жасалышынын модели» деп аныктайт [1, 125, 186-б.].

Чжан Шоуканг бул моделди (“модель менен кошумча жана негизги мүчө”) “Аныктоо модели боюнча түзүлгөн татаал сөздөр - составдык компоненттеринин бири борбордук, негизги, экинчиси борбордук компонентти аныктап, чектеп же толуктап турган сөздөр” деп белгилейт.

Чжан Шоуканг бул этишти жасоо моделинин кошумча компоненттин орду боюнча моделди эки түргө бөлөт: 1) негизгиге предлогдо кошумча компоненти бар модель; 2) негизги нерсеге постпозицияларда кошумча компоненти бар модель [135, 32].

Биздин изилдөөбүздүн объектиси болгон атрибутивдик моделдин этиштери кытай синтаксисинин нормаларына туу-

ра келген атрибутивдик, кошумча компонент негизгинин алдына келгенде биринчи түргө кирет. Орус тил илиминде каралып жаткан модель жөнүндө биринчи болуп А.И. Иванова жана Е.Д. Поливанов, детерминативдик мамилелердин түрүнө ылайык бирдиктердин кошулушу “атрибутивдик-номиналдык инкорпорация” деп аташты [40, 240].

Демек, кытай тилиндеги татаал сөздүн формалдуу-грамматикалык түзүлүшү «көз каранды компоненттердин препозитивдүү жайгашуусу» менен мүнөздөлгөн сөздүк өнүмдүү уңгунун экинчи позициядагы ордун, ал эми кошумча мүчөсүнүн биринчи. Атрибутивдик моделдин этиштери үчүн жаратуу уңгулары “сол валенттүүлүккө” гана ээ болот, башкача айтканда, алар сөзсүз түрдө татаал этиштин экинчи компонентинин абалында болушат да, сол жагына ар кандай бөлүк-вербалдык шилтеме-лердин уңгу лексемаларын алышат, алар экинчи сабагы болуп эсептелишет [6, 183].

М.В. Софронов мындай этиштер жөнүндө: «Биринчи компонент ... же экинчи компоненти көрсөткөн кыймыл-аракеттин

аткарылыш ыкмасын, же аны коштогон башка кыймыл-аракетти көрсөтөт» деп жазат. Бирок грамматикалык мааниге ээ болгондугуна карабастан, сөздүн экинчи компоненти аркылуу туюнтулган кыймыл-аракетти мүнөздөгөн биринчи компонент, ошентип, тактоочтук кызматта, кыймыл-аракеттин жагдайы деп аталган кызматты аткарат.

Ван Хайфен «Кытай тилиндеги жаңы сөздөрдүн жасалуу жолдорунун анализи» деген макаласында этиш жасоонун атрибутивдик моделинде кошумча беш субмодели аныктайт: этиш + этиш; сын атооч + этиш; тактооч + этиш; аты + этиш; зат атооч + этиш. Кытай окумуштуусу зат атооч + этиштин түрчөсүнө локативдик зат атооч + этишти кошууга болот деп белгилейт [127, 83-94].

Мурда тандалып алынган эки унгулуу этиштерди талам чыгып, атрибутивдик модели төрт негизги подмоделине дагы бирөөнү кошууга болот деп эсептейбиз: сандын этиш менен айкалышы. Татаал этиш ар түрдүү грамматикалык шилтемелердин баштапкы лексемаларынын айкалышуусу аркылуу жасала тургандыгына таянып, атрибутивдик үлгүдөгү этиштердин жасалуу схемасы мындай болот. Төмөнкү аббревиатуралар кабыл алынат: СЛ - сапаттык лексема, ЭЛ - этиштик лексема, НЛ - номиналдык лексема, ТЛ – тактоочтук лексема, С – сан атооч.

Татаал этиштердин маанилик түзүлүшүн изилдеп жатып, кээ бир сөздөрдө экинчи вербалдык компонент өз маанисинде биринчи компонент менен туюнтулган семантикалык белгини камтый турганын белгилей кетүү керек. Ошентип, 高gao «жогорку» лексемасы этиштик компоненттер менен айкалышып, маанисинде бул сема мурунтан эле бар, мисалы, 高昂gao áng «бийик көтөрүү» - «өсүү, көтөрүлүү»; 高攀gāopān "бирөөгө өзүн таңуулоо" - "бир нерсеге жармашуу, өйдөгө чыгуу"; 高升gāoshēng "жогорулатуу" (- "көтөрүлүү; 高抬gāotái "көтөрүлүү"

- "көтөрүү"); 高抬gāotái «көтөрүү» («жогоруда колдоо, көтөрүү».

横heng "туурасынан кеткен" иероглифинин комплексинин курамына кирген сөздөр 横渡héngdù «дарыяны кечип өтүү» татаал этиштердин составына төмөнкү компоненттери менен кирет: 横亘hénggēn "кесилиш созулуу»; 横溢héngyì "толуп кетүү" ("толуп кетүү жана толуп агып кетүү") жана башкалар.

Жогорудагы сөздөрдүн лексемаларында аларды айырмалоочу конкреттүү семалар менен катар алардын туура айкалышын аныктап, ошого жараша сөздү кабыл алууну, түшүнүүнү жогорулаткан семантикалык диапазондордун жарым-жартылай дал келиши байкалат. Биринчи лексема маанисин туюндурчу жагынан ашыкча эместей сезилет, мында экинчи компонент аркылуу туюнтулган кыймыл-аракеттин ушул өзгөчөлүгүн баса белгилөө, күчөтүү максатын аткарат. Жалпы семанын (же семантикалык компоненттин) болушу татаал этиштин маанисинде ачык же тымызын болушу мүмкүн.

Жогоруда айтылгандай, татаал этиштин маанисинин өзөгүн биринчи кезекте этиштин экинчи компонентным семантикасы түзсө, кыймыл-аракеттин белгилерин билдирген сапаттык негиз кыймыл-аракеттин ар кандай көз караштагы өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт:

1) интенсивдүүлүк. Мисалы, 激增jì zēng «тез көбөйүү» (кескин + көбөйүү); 狂喜kuángxǐ “жиндидей бактылуу болуу” (жинди + кубанычтуу); 争抢zhēngquǎn «кежир талашуу» (күчтүү + талаш); 精尽jīngjìn «кунт коюп окуу» (тыкыр + окуу).

2) масштаб. Мисалы, 抛售pāoshòu “чон суроо талапта сатуу” (кенен + сатуу); 广告guānggào "жарнамалоо" (кеңири + маалымат); 分散fēnsàn "жайлуу" (кең + кеңейүү); 普及pǔjí "жайылышы" (универсалдуу + жетүү).

3) субъективдүү кабыл алуу. Мисалы, 深信shēnxìn “терең ишенүү” (ишенимдүү + ишенүү); 喧嚷xuānrǎng “эркинүү” (куба-

нычтуу + ызы-чуу кылуу, ызы-чуу кылуу); 敷衍fuyuan "кокусунан иштөө" (акылсыз, келесоо + кыл);

4) тактилдик сезимдер. Мисалы, 干涸ganjìe "катып калуу" (кургак + коюруп калуу).

5) багыт. Мисалы, 退步tuìbù "жаман" (карама-каршы + бурулуш). 外表wàibiao "сырттан көрүнүү" (сырткы + көрүнүү); 偏离piānlì "капталдан түшүү" (кыйшык + нурлануу).

6) аракеттин сапаттык мүнөздөмөлөрү. Мисалы, 增肥zēngfēi «семиртүү» (май +

өсүү); 撤走chèzǒu "эвакуациялоо" (курч, чачыранды + эрийт) жана башка мүнкүн болгон мүнөздөмөлөр.

Ошентип, сапаттык компоненттин сөздүк менен айкалышы татаал этиштердин жасалышынын эң жемиштүү жана актуалдуу подмоделдердин бири болуп саналат, анткени биринчи унгу кыймыл-аракетти ар кыл бурчтан аныктап, тактап турат. Атрибутивдик моделдин 438 этишин түзүүгө 192 сапаттык лексема катышат.

Адабияттар

1. Задоев Т. П. Результативные глаголы в современном китайском языке: дис. ... канд. филол. наук. / Т.П. Задоев- М., 1955. - 241 с.
2. Иванов А. И., Поливанов Е. Д. Грамматика современного китайского языка. / А.И. Иванов, Е. Д. Поливанов. - М.: Ин-т востоковедения, 1930. - 302 с.
3. Кленин И. Д. Морфемная контракция и ее типы в современном китайском языке / И.Д. Кленин // Вопросы языкознания. - 1975. - № 2. - С. 89-99.
4. Ли Цзиньси, Лю Шижун. Учебные материалы по грамматике китайского языка / Ли Цзиньси, Лю Шижун. - Пекин, 1959. - 595 с.
5. Жэнь Сюэлян. Словообразование китайского языка / Жэнь Сюэлян. - Пекин, 1981. - 290 с.
6. Сунь Фуюань. К вопросу словообразования современного китайского языка / Сунь Фуюань. - Цзинань, 1958. - 74 с.
7. Ван Хайфэнь. Анализ структуры новых слов в китайском языке / Ван Хайфэнь // Преподавание и исследование языка, 1990. - №4. - С. 83-94.

УДК: 37.022

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.22

*Борубекова Г.
ОшМУ*

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРДЫ САБАКТА КОЛДОНУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮ

Кыскача мазмуну

Билим берүү системасында ар бир предметтин өзүнүн актуалдуу табигый өзгөчөлүгүнө жараша инсанга болгон билимдин зарылдыгын чечүү учурдун талабы. Анткени, билим алуу ЖОЖдордогу окутуучу менен студенттин ортосунда көпүрө кандай учурда кенен, ачык, эркин, активдүү боло алат жана алардын ортосундагы чыгармачыл ой жүгүртүүнү жүзөгө ашыруучу ыктар, методдор, технологиялардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө кандай маселелер бар экендигин баалап, көз чаптырууга дуушар болуудабыз. Ошондуктан бул маселени чечүүдө бала бакчадан ЖОЖдорго чейин компетенттүү, чыгармачыл, активдүү инсандарды тарбиялоо, “Менин” ойготуу, өз алдынча ой жүгүртүүнүн өрчүтүү, айланага сын көз менен кароого, чындыкты издөөгө жол көрсөтүү, руханий – ахлактык аң-сезимин активдештирүү көркөм табитин өстүрүү сыяктуу маселелер курч коюлууда. Андыктан, билим берүүнүн дүйнөлөштүрүү процесси жүрүп, аны жүзөгө ашырууда окутуунун жаңы-технологиялары – интерактивдүү методдорун колдонуу аркылуу студенттердин “Чыгармачылык активдүүлүгүн” көтөрүү бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси. Анткени, студенттин жөндөмүнө, ички мүнөздөгү психологиялык жактан активдүүлүгүнө, ар кандай билим, ыкмаларды тез өздөштүрүүсүнө зээндүүлүгүнө, тапкычтыгына жараша кабыл алып, аны практикада иш жүзүнө ашыруу аркылуу зарыл билимди ала алгандыгы жана жогорудагы ишке ашырууну окуу процессинде колдонулушу макаланын мазмунун түздү.

Түйүндүү сөздөр: активдүү, заманбап билим, чыгармачыл, процесс, жөндөм, сынчыл ойлоо, илим, технология, интерактивдүү.

*Борубекова Г.
ОшГУ*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ В КЛАССЕ

Аннотация

В системе образования решение потребности в знаниях для человека в соответствии со своей актуальной природной особенностью каждого предмета является требованием момента. В конце концов, мы сталкиваемся с оценкой и видением того, как образование может быть мостом между преподавателем и студентом в университетах, в какой момент оно может быть широким, открытым, свободным, активным, и каковы вопросы о подходах, методах, особенностях технологий, которые осуществляют творческое мышление

между ними. Поэтому при решении этого вопроса остро ставятся такие вопросы, как воспитание компетентных, творческих, активных личностей от детского сада до вузов, пробуждение “моего”, развитие самостоятельного мышления, ориентация на критическое отношение к окружающему миру, поиск истины, активизация духовно – нравственного сознания, воспитание художественного вкуса. Поэтому сегодня актуальна проблема повышения “творческой активности” учащихся посредством применения новых технологий - интерактивных методов обучения, когда идет процесс глобализации образования. Так, Содержание статьи заключалось в том, что студент в соответствии со своими способностями, психологической активностью внутреннего характера, сообразительностью, сообразительностью в овладении различными знаниями, методами и умением получать необходимые знания путем их практической реализации на практике и применения вышеуказанной реализации в учебном процессе

Ключевые слова: активный, современное образование, творческий, процесс, способность, критическое мышление, наука, технология, интерактив.

*Borubekova G.
Osh State University*

THE EFFECTIVENESS OF USING INTERACTIVE METHODS IN MODERN CLASSROOM EDUCATION

Abstract

The education system, the solution of the need for knowledge for a person in accordance with its actual natural feature of each subject is a requirement of the moment. In the end, we are faced with an assessment and vision of how education can be a bridge between a teacher and a student at universities, at what point it can be broad, open, free, active, and what are the questions about approaches, methods, and features of technologies that carry out creative thinking between them. Therefore, when solving this issue, such issues as the education of competent, creative, active personalities from kindergarten to universities, the awakening of “mine”, the development of independent thinking, orientation to a critical attitude to the surrounding world, the search for truth, the activation of spiritual and moral consciousness, the education of artistic taste are acutely raised. Therefore, today there is an urgent problem of increasing the “creative activity” of students through the use of new technologies - interactive teaching methods, when there is a process of globalization of education. So, the content of the article was that the student, in accordance with his abilities, psychological activity of an internal nature, intelligence, ingenuity in mastering various knowledge, methods and the ability to obtain the necessary knowledge through their practical implementation in practice and the application of the above implementation in the educational process.

Keywords: active, modern education, creative process, ability, critical thinking, science, technology, interactive.

Замандын, коомдун өзгөрүшү менен билим берүү системасы да бир топ өзгөрүүгө учуроодо. Окуу программалардын негизинде жазылган окуу китептери

коомчулукка жеткиликтүү жетпей, окутууда бир топ кыйынчылыктарды жаратып, сапаттуу билим берүүгө жарытарлык шарт түзүлбөй келүүдө. Биз келечегибиз

болгон жаштарга шартты түзүп билим, таалим - тарбия берип, аларды өстүрүп, өнүктүрүү боюнча эң оор, эң түйшүктүү, ардактуу милдеттерди аркалаган педагогдорго, эмгек ээлери- мугалимдерге учурдун талабына ылайык заманбап билим берүүнүн интерактивдүү жолдорун өздөштүрүү милдеттерин аткарууга убакыт мелжеми өз баасын берүүдө. Мындай зор, ары татаал милдеттер негизинен жаштарды окутуу жана тарбиялоо процессинде ишке ашат. Мындай шарттарды аткарууга бел байлабасак, учурда айрым мугалимдердин өз сабагына кызыкпаганынанбы, же өп-чап турмуштун таасириби, сабактар суз болуп окуучулардын, студенттердин билимге болгон ынтызарлыгынан чейин байкалбагандай сезилүүдө. Кайсы окутуучудан сураба “Кантип сабакка балдарды кызыктыра алам?”, “Кантип сапаттуу билим бере алам?” деген түпөйлү суроону берип келишет. Мындай түбү терең суроонун жообун ордуна коюу үчүн “Мугалим тынымсыз окуп турбаса, ал мугалимдиктен калат” деген сөздү туу тутуп, тынымсыз өзүнүн үстүнөн изденип, ар бир сабакта жаңылык жаратып заманбап сабактарды өтүүгө болгон күч - аракетин жумшаган педагог гана заман талабына жооп бере ала турган билимдүү инсандарды тарбиялап, өстүрө алат деген түшүнүккө ээ боло алат. Андыктан келечектин чыгармачыл инсанын планетардык деңгээлде ой жүгүртө алган жигердүү позициядагы инсан кылып тарбиялоодо бир топ аракеттер жасоо зарыл. Ошондуктан окутуу жана тарбиялоо процессинин маселелеринин ичинен сабак эң негизги орунду ээлейт. Ар бир практикалык иш- аракеттердин жыйынтыгы тигил же бул эффектте жүзөгө ашырылат. Мындай өзгөчөлүктөрдү орус окумуштуулары болгон А. М. Моисеев, Н. Суворовалар учурда көбөйүп модага айланган инновациялык билим берүү мекемелеринин ресурстарын түзгөндө гана билим берүү мекемелер натыйжа берерине токтолуп,

андай ресурстарга төмөнкүлөрдү көрсөтөт: бала ресурсу, кадр ресурсу, финансы, информациялык, мотивациялык ресурстар, мындай караганда ушул ресурстардын баарын азыркы Кыргызстандын экономикалык абалы менен талаптагыдай жогорку деңгээлде түзүп чыгуу кыйын. Н. Суворова азыркы окутуу процессин өркүндөтүүнүн бир жолу катары интерактивдүү окутуунун сунуш кылат. Интерактивдүү деген терминдин мааниси “интер” деген сөз “өз ара карым-катышта”, “кол кабыш кылышып” дегендей мазмундагы орустун “взаимный” деген сөзүнө туш келерин белгилеп белгилеп өткөн. Мындагы башкы нерсе окуу процессин проблемалаштыруу экендиги белгилүү болуп, ал үчүн ой жүгүртүүнү активдештирүүчү методдордун керектигин белгилеп өтүүгө болот. Буга чейинки билим берүүнүн дүйнөлүк аренадагы билим берүүнүн мазмундук сапаты келечек адистердин кесипкөй компетентүүлүгүнө коюлган талапка дал келбей жатышы; салттуу билим берүүнүн үстөмдүк кылышынан улам студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүнүн өнүкпөй жатышы; Кыргызстандын билим берүү системасында да, студенттерге тарбиялык гана билим бербестен алардын ар кандай психологиялык абалдарына маани берилип, андан жыйынтык чыгарып, бул психологиялык жагдайдын артыкчылыгын аларга да үйрөтүү менен, ар дайым идеялык багыт берип турушубузду талап кылууда. Мындай көз караш менен алганда профессор Галперин мектеп босогосунан келген студенттердин бардыгы алгач чыгармачыл, активдүү ой жүгүртө албастыгы алардын психологиясындагы бирден бир кемчилдиги экендиги анык. Ошондуктан мындай көйгөйлөрдү чечүүнүн жолу б.а. студенттердин логикалык ой жүгүртүүсүн калыптандыруу б.с. себеби логикалык ой жүгүртүүдө ар бир студенттин көрүнүштөргө, алган билим деңгээлине ылайык көз карашы өзгөрүп, ар тараптуу анализ кылуу га калыптанат.

Ал эми педагог психолог И. А. Зимняя студенттер өтүлгөн теманы өз алдынча анализдешип, ар кандай усулдарды, окутуучу тарабынан үйрөтүлгөн жаңы технологиялар аркылуу, өз мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп, жаңы теманы аудиторияга презентациялоолору керектигин баса белгилегендиги белгилүү.

Мындай жаңы технологиялардын негизинде заманбап сабак өтүүнүн ыкмаларын пайдаланууда мугалим сабактын өзгөчөлүктөрүнө токтолуп өтүү керек. Мисалы: жандуу сабак өтүүнүн бирден бир учуру ар түрдүү ыкмаларды пайдалануу менен маңыздуу билимди өнүктүрүүдө себеп менен натыйжага жетишип, сабактын мазмундук сапаттуулугу жогорулайт. Бул жагдайдын ишке ашырылышында студенттердин билиминин терең болооруна кепилдик берүүдө сабакта өтүлүүчү ыкмаларды натыйжалуу колдонулушу да бир топ ийгиликке жетүүгө өбөк боло алат.

Жогорудагы окумуштуулардын эмгектеринде келечек муундун чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүү, билимге болгон табитин арттыруу арттыруу, окутуу жана тарбиялоо жагы изилденгени менен, бирок бул көйгөйдөн чыгуу жолдорун изилдеп чыгуу керектиги, кандай учурда билимге суусаган инсандардын чыгармачыл активдүүлүгүн жогорулатуучу сынчыл ойлоонун булагы болгон интерактивдүү ыкмаларды сабакта колдонуу аркылуу аркылуу ар дайым актуалдуулугун көрсөтүп ошондуктан студенттердин ЖОЖдордо адабият сабагын окутууда заманбап эффективдүү билим берүүнүн чыгармачыл активдүүлүгүн интерактивдүү ыкмалардын жардамы менен көтөрүү үчүн бүгүнкү билим берүүнү ааламдаштыруу заманбап талап катары **макалабыздын актуалдуулугун** жаратты. Анткени бул маселе кече гана жаралган жок экендигин баса белгилеп, ал узак убакытты камтып, бизге чейин көптөгөн окумуштуулардын, маселен, америкалык И. Кэнди, П. Манроу, Г. Бердей, англиялык Ж. Лоуэрист, А. Ханс,

Германиялык Д. Шнайдер, Д. Хилкер, Швейцариялык П. Россело, кийинки жүз жылдыктагы жаңы муундун өкүлдөрү Ж. Браун, В. Маллинсон (Америка); Э. Николлас, Б. Холмс (Англия); А. Вексдиар, М. Делбесс (Франция); П. Миттер, Ю. Шрайверлер (Германия) ж.б. билим берүү системасынын сапаттык деңгээлин жогорулатуунун жол-жоболорун иштеп чыгышкан. Компетенттүү адистерди тарбиялоодо инсандын ой-жүгүртүүсүн кылыптандыруунун теориясын практика менен айкалыштырууну көздөгөн Россиялык окумуштуулар А. Н. Леонтьев, А. В. Берушлинский, П. Я. Галперин, Л. Рубинштейн, П. Н. Ланда, Т. В. Кудрявцев, Б. Ф. Юдина, А. Матюшкин, М. Махмутов кыргыз аалымдары К. Иманалиев, Б. Алымов, А. А. Шейман жана И. Б. Бекбоев, Б. Ө. Өмүралиев, Э. Мамбетакунов С., Т. Байгазиев, Н. И. Ишекеев, И. И. Исамидинов, А.Ж. Муратов, С.К. Рысбаев, С.Т. Батаканова, Б. К. Үкүева, М. С. Момуналиев, А.Т. Турдугулов ж.б. бир топ эмгектерди жазышты. Бирок билим берүү системасында бул маселенин үзгүлтүксүз колдонулуусу али да толук кандуу ишке ашпай келгендиги макаланын жаралышына түрткү болду.

Макаланын максаты –ЖОЖдо билим билигин жогорулатууга аракет жасаган заманбап студенттерге билим берүүдө “**Беш суроо**”, “**Конок адис**” ыкмалары колдонуу менен аалам масштабында чыгармачыл ой жүгүртө билген компетенттүү, адистерди даярдоо.

Макаланын методу жана тапшырмалары

Топтордо иштөөдө “Беш суроо”, “Конок адис” ыкмаларын “Кыргыз адабияты” предметин окутууда колдонуу менен студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн көтөрүүнүн жолдорун иштеп чыгуу.

“**Беш суроо**”, “**Конок адис**” ыкмаларын колдонуу аркылуу чыгармачыл жигердүүлүктү жаратуучу стимулдарды, максаттарды, себептерди талдоо.

“Беш суроо”, “Конок адис” ыкмаларын колдонуу аркылуу чыгармачыл активдүү көз караштагы адистерди даярдоонун системасын иштеп чыгуу менен практикада колдоно билүүнүн шарттарын аныктоо

Тапшырмалар:

Ар кандай сабактын жүрүшү негизинен “Беш суроо”, “Конок адис” ыкмаларды сабакта колдонуу аркылуу ишке ашырылат.

Чакыруу этабында: Өтүлө турган тема: Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгын

“Беш суроо” ыкмасы аркылуу чакыруу жасап, анда 5 шарга А. Осмоновдун “Отуз жаш”, “Музыка”, “Ата Журт” ж.б. ырлары жазылат. Студенттер кимге таандык экендигин табышы зарыл.

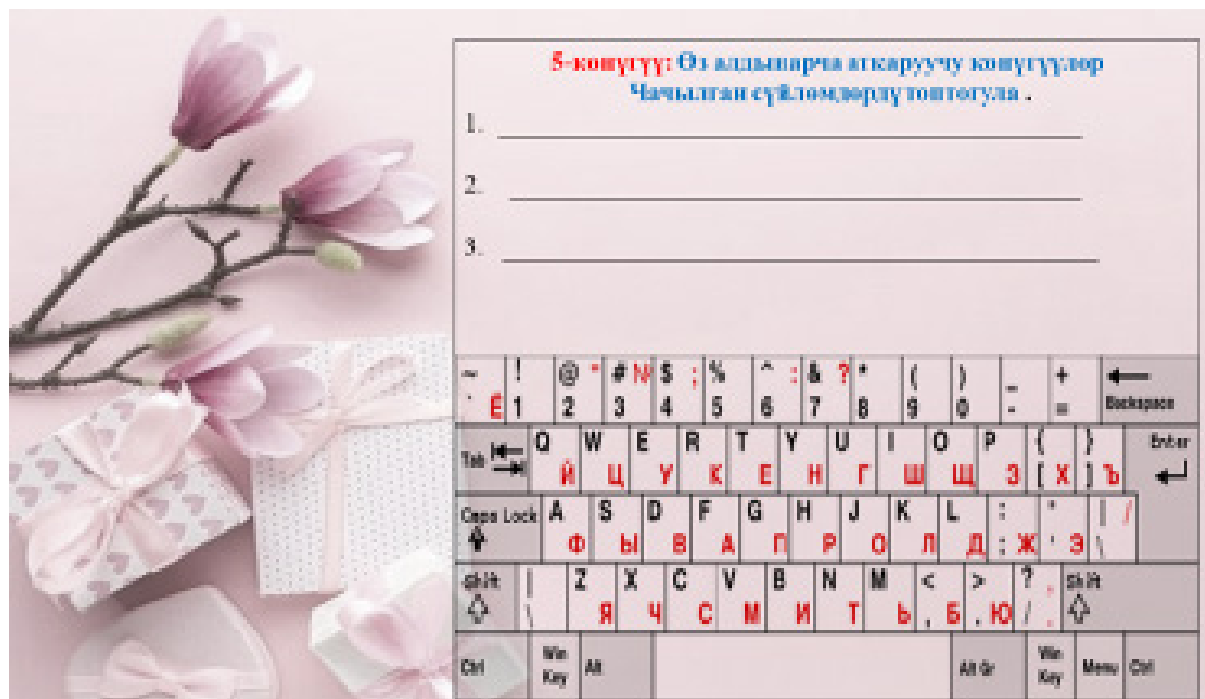
Акындын ырларын тапкан соң жаңы темага багыт алышат да, пикир алышканга мүмкүнчүлүк түзүү зарыл.

Түшүндүрүүнүн ыкмалары же жолдору:

1. Сабактын **Чакыруу этабында** жаңы темага жогорудагы тапшырмаларды берүү менен чакыруу жасалса, андан кийинки 2.

Түшүнүү этабында: “Конок адис” ыкмасында Алыкул Осмонов тууралуу кеңири маалымат алуу максатында сабакка ЖОЖдо таанымал белгилүү педагогдордон бирөөнү чакырып акындын чыгармалык ишмердүүлүгү, анын коомдогу кайталангыс орду жана анын ырларынын тематикалык баалуулугу ар бир жан дүйнөсү таза инсанга мотивациялык жол көрсөтүүчү фонарь сыяктуу жол көрсөтүп турары жөнүндө маалымат берүүнү суранып, студенттерге мотивациялык дем берүү аркылуу сабакка болгон кызыгууларын арттырууга болот.

3. **Ой жүгүртүү - же бышыктоо этабында:** “Конок адис” ыкмасы аркылуу студенттердин активдүүлүгүн жогорулатуу менен сабактын бышыктоо бөлүгүндө студенттер өздөрү кызыккан суроолорун берүү аркылуу бышыктап алышат да, аны төмөндөгүдөй информатикалык клавиатуралардагы жазуулардын жардамында акындын ырларын таап, көркөм окуп берүү тапшырмасы берилет. Клавиатурадагы акындын төмөндөгүдөй ырларынын аталыштары белгиленген.

Үлгү: jter :fi- jner – отуз жаш
 Ырас өмүр кандай кыска, кандай аз,
 Тагдыр ошол, өлчөмүнөн кем кылбас.
 Бирок чиркин аздыгына мейли эле,
 Анын октой тездигине катат баш.
 Кече гана тиги кырда жок эле,
 Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш?

Талкуу жана алынган натыйжалар:

Демек, мындан, ЖОЖдордо студенттердин жаңы технологияларды колдонуу аркылуу чыгармачыл жигердүүлүгүн жогорулатуу үчүн алардын ой жүгүртүүсүн, сүйлөө кебин өнүктүрүүгө туура келгендиктен, студенттерди төмөнкү жагдайларга көңүл буруп практикада колдонууда төмөндөгүдөй күтүлүүчү натыйжаларга ээ болууга мүмкүнчүлүк жаралат.

Биринчи: Студенттиной-кыялы жогорулап, пикир айтуусуна эркиндик берет;

- Жаңы тема боюнча маалымат алууга жана аны өзгөнүн пикирин угуу аркылуу
- өз көз карашын билдирүүгө үйрөнөт;
- Чынчылдыкка, адилеттүүлүккө үйрөнөт;
- Жан дүйнөсүн тарбиялайт;
- Топ менен жумуш иштөөгө үйрөнөт ;

Жогоруда окутуунун интерактивдүү методдорун колдонулуп эффективдүү жыйынтыкка ээ болгон сабак, билим берүүнүн дүйнөлүк талабына ылайык, өз алдынча ой жүгүртүүсү бар, активдүү, ишкер, компетенттүү жаңы кылымдын адисин тарбиялап чыгуубузга көмөкчү боло тургандыгын байкадык. Анткени К. Маркс коомдук көрүнүш катары «окутуу – бул социалдык процесс» (9:354) экендигин айткан, биологияда Ч.Дарвин, химияда Д. М. Менделеев тарабынан өз мезгилинде иштелип чыккандыгы баарыбызга маалым.

Экинчи: Студенттер алгач өз ой пикирин эркин ой жүгүртүп өзүнө ишеним артса гана идеялардын ар түрдүүлүгү пайда болот. Аудиторияда канча студент болсо, ошонун баарында түрдүүчө пикир пайда болот да, сынчыл ойломдун өнүп – өсүшү

үчүн аудиторияда студенттердин пикир менен идеялардын кеңири топтому күтүлөт жана сабакка болгон кызыгуулары артып кандайдыр бир ишенимге келчү атмосфера түзүлүүгө тийиш. Кээде бир эле адамдын ою туура жооп болуп калган учурлар кездешет (3:25). Мындай учурда студенттерге туура жолго салып барчу каражаттар жана процесстер аркандай болушу мүмкүн. Көпчүлүк учурда мындай иш жооптун өзүнө караганда алда канча маанилүү боло тургандыгы менен айырмаланып, аудиториядагы убакыттын көбү ошол жападан жалгыз жоопту табууга жумшалса, анда ойлоо процесси анчалык жогору деңгээлге чыкпай тургандыгын белгилөөгө болот.

Үчүнчү: Студенттердин чыгармачылык менен ойлоо сезимдерин калыптандырууда психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, А. А. Вербицкая өзүнүн “Активные обучение в высшей школе: контекстный подход” – деген эмгегинде төмөнкүдөй көрсөтөт:

► Студентке мазмундуу, түшүнүктүү билим берүү;

► Түшүнгөн материалы тууралуу аныктама чыгара билүү;

► Бир түшүнүктөн экинчисин айырмалай билүү;

► Абстракциялоодон жалпылоого, жалпылыктан жекелей алуу;

► Өз көз карашын так, далилдүү аргументтер аркылуу берүү.

Бардык педагогдор сыяктуу педагог – психолог И. А. Зимняя да студенттердин чыгармачыл ой жүгүртүүсүн жана өз алдынчалыгын өстүрүүдө жаңы материалды үч баскыч аркылуу берүүнү сунуштайт:

1. Окутуучу студенттерге кандайдыр бир проблеманы (теманы) сунуштап, анын маңызын студенттерге түшүндүрүп жеткирүү;

2. Студенттер түшүнгөн маселени кайрадан аудиторияга жеткирүү үчүн издөнүүлөрүн (албетте ага окутуучу багыт берет);

3. Студенттер өтүлгөн теманы өз алдынча анализдешип, ага аныктама беришип, ар кандай усулдарды, окутуучу үйрөтүлгөн жаңы технологиялар аркылуу, өз мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп, жаңы теманы аудиторияга презентациялоолору керектигин белгилейт. Окутуудагы мындай жаңы технологияларды колдонуу эң ыңгайлуу ыкма экендигин Н. П. Задорожний, Т.М. Буйских, Н. П. Волкова, И. А. Ниязовскаялар да сунушташат.

Корутунду

Чындыгында, жогорудагы айтылгандай чыгармачыл сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүүдө окулуучу мазмундун негизгисин, башкысын ажыратып көрсөтүү, мазмундуу актуалдаштырууда, студенттердин ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүү менен аны башкарып, багыт берүүдө окутуучунун таланты негизги ролду ойнойт. Бул өзгөчөлүктү А. Левин эскерткендей, багытталган окутууда окутуучу тарабы-

нан берилген билимди студент чыгармачылык менен ой жүгүртүп, ал тили аркылуу экинчи бирөөгө жеткирилет (6:295).. Студент өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүүдө адегенде өз көз карашын ар тараптуу түшүндүрүү же адамдардын пикирин угуп-укпай аткаруу эмес, тескерисинче, ал көргөн, уккан, жасаган нерселерине, ар кандай көрүнүштөргө аң-сезимдүү мамилесин билдирип, өз алдынча анализдеп, жалпылап, салыштырып, эркин түшүндүрүп, экинчи бирөөгө жеткирүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуусунун керектигин баса белгилеп, мындай салттуу эмес билим берүүнүн агартуу системасында колдоого алууда биринчи кезекте коомдогу анын ичинде билим берүү системасынын кризиске учурагандыгы менен айырмаланып, мындай мүчүлүштүктөргө жол бербөө жагы иштелип чыгууга, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып окуу процессиндеги билим сапатын жогорулатууга wr бирибиз кызыктар болушубуз зарыл.

Адабияттар

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. [Текст]. – Казань, 1998. – Кн. 2. 89.
2. Байгазиев С.О. Окутуунун интерактивдүү методдору. [Текст]. – Б.: 2004.
3. Муратов А. Окутуунун жаңы технологиялары. Бишкек-2020.- 28-бет.
4. Выготский Красило А.И., Новгородцева А.П. Психология боюнча хрестоматия. [Текст] – М.: - С. 37-184.
5. Задорожная Н., Низовская И. Педагогикалык тажрыйбадан педагогикалык рефлексияга. [Текст]. - Б.: Махprit, 2011. 146.,148 - б.
6. Зимняя И. А. Педагогическая психология. [Текст]. Ростов-на-Дону. Дениск, 1997. – С. 295.
7. Красило А. И., Новгородцева А. П. Психология боюнча хрестоматия. [Текст] – М.: - С. 37,184.
8. Левин М. М. Технологии профессионального педагогического образования: учеб. [Текст] Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. – М.: Академия,2001.
9. Маркс Маркс К., Энгельс Ф.Тандалган чыгармалардын томдугу. [Текст]364–бет.
10. Пономарев Я.А. Психология творчества. [Текст] – М.: Наука. 1976. – С.30.,85.,180-181.

УДК: 81'367.633:811.111

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.06

Вальваков Р.*Международный университет в Центральной Азии***Кириленко М.***независимый исследователь*

ПРЕДЛОГИ В ГРАММАТИЧЕСКОМ СТРОЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация

В статье дается семантико-функциональная характеристика предлога как части речи в грамматическом строе английского языка, рассматриваются взгляды на природу и лингвистический статус предлогов различных ученых – от О. Есперсена, А.И. Смирницкого и И. И. Мещанинова до современных английских ученых Дэвида Кристалла и других. Выделяются семантические и структурные характеристики предлогов. Авторы отмечают такую особенность лингвистической характеристики предлогов, как невозможность применить к ним традиционные понятия грамматического и лексического значения, что приводит к спорным моментам в концептуальном осмыслении предлогов в лингвистике. В статье анализируются ключевые моменты семантики и функционирования английских предлогов: реализация отношений омонимии, синонимии и антонимии в системе предлогов, их роль в синтаксисе английского языка. В заключительной части статьи рассматриваются когнитивные и лингвометодические аспекты английских предлогов.

Ключевые слова: предлог, язык, речь, семантика, функции, структура, грамматика, служебные слова, синонимия, полисемия, антонимия

Вальваков Р.*Борбордук Азия эл аралык университети***Кириленко М.***көз карандысыз изилдөөчү*

АНГЛИС ТИЛИНИН ГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ ПРЕДЛОГДОР: СЕМАНТИКАЛЫК-ФУНКЦИОНАЛДЫК АСПЕКТ

Кыскача мазмуну

Макалада англис тилинин грамматикалык түзүлүшүндөгү предлогдун кептин бир бөлүгү катары семантикалык-функционалдык анализи берилип, ар түрдүү окумуштуулардын предлогдун табияты жана тилдик абалы жөнүндөгү көз караштары каралат: О.Джесперсенден, А. И. Смирницкий жана И. Мещанинов азыркы англис лингвисти Дэвид Кристалга жана башкаларга. Предлогдордун семантикалык жана структуралык мүнөздөмөлөрү баса белгиленет. Авторлор предлогдордун лингвистикалык

мүнөздөмөлөрүнүн мындай өзгөчөлүгүн аларга грамматикалык жана лексикалык маанидеги салттуу түшүнүктөрдү колдоно албагандыгы сыяктуу белгилешет, бул тил илиминде предлогдорду концептуалдык түшүнүүдө талаш-тартыштуу маселелерге алып келет. Макалада англис тилиндеги предлогдордун семантикасынын жана иштешинин негизги учурлары талданат: предлогдордун тутумундагы омоним, синоним жана антонимдик мамилелердин ишке ашырылышы, алардын англис тилинин синтаксисиндеги ролу. Макаланын корутунду бөлүгү англис тилиндеги предлогдордун когнитивдик жана лингво-методологиялык аспектилери карайт.

Түйүндүү сөздөр: предлог, тил, кеп, семантика, функциялар, түзүлүш, грамматика, функциялык сөздөр, синонимия, полисемия, антонимия

Valvakov R.

International University of Central Asia

Kirilenko M.

independent researcher

PREPOSITIONS IN THE GRAMMATICAL STRUCTURE OF THE ENGLISH LANGUAGE: SEMANTICS AND FUNCTIONS

Abstract

The article gives a semantic-functional analysis of the preposition as a part of speech in the grammatical structure of the English language and considers the views on the nature and linguistic status of prepositions of various scholars: from O. Jespersen, A.I. Smirnitsky and I.I. Meshchaninov to modern English linguist David Crystal and others. The semantic and structural characteristics of prepositions are highlighted. The authors note such a feature of the linguistic characteristics of prepositions as the inability to apply traditional concepts of grammatical and lexical meaning to them, which leads to controversial issues in the conceptual understanding of prepositions in linguistics. The article analyzes the key moments of the semantics and functioning of English prepositions: the implementation of the relations of homonymy, synonymy and antonymy in the system of prepositions, their role in the syntax of the English language. The final part of the article deals with the cognitive and linguo-methodological aspects of English prepositions.

Keywords: preposition, language, speech, semantics, functions, structure, grammar, function words, synonymy, polysemy, antonymy

В Лингвистическом энциклопедическом словаре предлог определяется как «разряд служебных, морфологически неизменяемых слов, выражающих различные отношения между зависимыми и главными членами словосочетания и осуществляющих подчинительную синтаксическую связь внутри словосочетания и предложения» [1, с. 394].

В энциклопедии «Русский язык» предлог определяется как «служебная часть речи, грамматическое средство подчинения одного полнозначного слова другому в словосочетании или в предложении» [2, с. 369].

Согласно англоязычным источникам, предлог выражает «семантические отношения между двумя частями предложения, зачастую показывая, как две части

предложения связаны во времени и пространстве» [3, с. 213].

Некоторые современные английские исследователи предпочитают термин «пространственная частица», а не «предлог», подчеркивая, таким образом, значимую роль предлогов в выражении пространственных отношений [4, с. 61-62].

Большинство предлогов состоят из одного слова, у них нет определенных окончаний, и они не варьируются. Некоторые предлоги состоят из более чем одного слова.

Лингвистический статус предлогов не выяснен окончательно в лингвистике. В лингвистической литературе можно обнаружить достаточно противоречивые мнения ученых-лингвистов.

Советский исследователь английских предлогов Е. А. Рейман пишет, что предлог – это «часть речи, означающая указание на факт связи объектов, включая их пространственную и временную ориентированность. Указание на конкретный вид связи или ориентации представляет собой лексическое значение отдельного предлога» [5, с. 14].

Согласно И. И. Мещанинову, предлоги не могут считаться отдельной частью речи. Основная причина – это отсутствие у предлогов самостоятельности. И.И. Мещанинов приводит следующие аргументы в поддержку такого утверждения: предлоги не занимают самостоятельной позиции в предложении, предлоги не являются самостоятельным членом предложения, у предлогов отсутствует лексико-синтаксическое содержание [6, с. 357].

В концепции А. И. Смирницкого, предлоги – это связующие служебные слова. А. И. Смирницкий признает наличие у предлогов грамматического значения, которое состоит в том, что предлог «обозначает зависимость предмета от предмета, предмета от процесса или предмета от признака» [7, с. 87]. Также признается наличие у предлога лексического значения, которое может проявляться достаточно ярко, например, в сочетании предлога и глагола, обознача-

ющего положение в пространстве (*We sat under a tree*), или, наоборот, быть тусклым или еле заметным (*It depends on you*).

Исследователь английского языка О. Есперсен в своей знаменитой работе «Философия грамматики» объединяет предлоги в один класс с наречиями, союзами и междометиями, он не считает данные языковые единицы отдельными частями речи и называет их частицами. В концепции О. Есперсена, частицы могут быть полнозначными (*he climbs up u he falls down*) или осложненными дополнениями (*he climbs up a tree, he falls down the stairs*) [8, с. 96 - 97].

Предлог как единица языка обладает определенной семантикой. Семантическая структура предлога формируется совокупностью его семантических вариантов или реализаций.

Предлог как единица языка и речи находится в значительной зависимости от контекста при реализации своего значения. Вне контекста предлог ничего не обозначает. Только сочетаясь со знаменательными словами, предлог получает возможность выразить свою семантику. Однако, проблема возникает при более детальной идентификации компонентов семантической структуры предлога. Отмечается, что семантика предлога не может быть охарактеризована ни как лексическая, ни как грамматическая [1, с. 394].

Под лексическим значением понимается способность слова служить наименованием предметов, явлений, процессов, признаков, качеств, действий и т.д. Предлог как единица языка не может использоваться в качестве наименования чего-либо из вышеперечисленного. Следовательно, термин лексическое значение не относится к предлогу.

Согласно М. В. Всеволодовой, лексическое значение предлога является ослабленным [9]. С. И. Суровцева, О.Ю. Павлова и Л. Ф. Велиева не отрицают наличия у предлога лексического значения, но признают его специфику: лексическое значение предлога «не наполнено каким-либо «вещным» содержанием» [10, с. 177].

Тем не менее, так же, как и для лексических единиц, для предлогов характерны такие явления, как синонимия, антонимия и полисемия.

Например, предлог *over* употребляется для передачи значения места (*The helicopter is hovering over the building*), движения через что-то (*The bird flew over the house*), сопутствующих обстоятельств (*We talked about the new project over lunch*), ориентирования (*The bridge goes over the river*). Кроме того, предлоги могут передавать значение времени (*during the day*), причины (*because of the rain*), инструмента (*with a knife*), обладания (*the book of John*).

Под грамматическим значением понимается обобщенное значение слов как частей речи, противопоставленных друг другу в рамках определенных морфологических категорий. Согласно А.А. Худякову, грамматическое значение объединяет группы слов и типы предложений на основе некоторых обобщенных семантических параметров [11, с. 17]. Как можно заметить, термин грамматическое значение не применим к предлогу из-за отсутствия у предлога способности объединять слова в классы с обобщенными значениями и в связи с отсутствием противопоставления в рамках морфологических категорий.

Справедливым можно считать вывод о том, что «вопрос о терминологическом обозначении компонентов семантической структуры предлога остается открытым» [1, с. 394].

Исследователи отмечают важную роль, которую играет предлог в синтаксическом строе английского языка, будучи средством выражения грамматических и семантических отношений между членами предложения.

Важное замечание, касающееся функционирования английских предлогов – это их большая частотность употребления по сравнению с русскими предлогами. В плане сравнения с русскими предлогами, интересно отметить следующий факт: в русском языке существительные с предлогом принимают па-

дежные окончания, в английском языке предлоги не взаимодействуют с окончаниями, они их заменяют. Исследователи проводят параллель между падежными окончаниями русского языка и английскими предлогами.

Структурно английские предлоги можно разделить на следующие группы:

однословные предлоги (*about, at, before, by, down, for, from, in, of, on, out, over, round, since, through, to, under, up, with*);

многословные предлоги – двусловные (*ahead of, because of, due to, instead of, near to*), трехсловные (*as far as, by means of, in accordance with, in spite of, on behalf of*).

Для слов, входящих в состав предлогов, характерно отсутствие свободного варьирования. Так, например, предлог *inspite of* не может трансформироваться в *out spite of* или *inspite for*.

В семантическом аспекте возможно выделение временных, пространственных, целевых, причинных и др. предлогов. Е.А. Елтанская указывает, что первичным компонентом в семантической структуре предлогов было пространственное значение. Именно на основе пространственной семантики предлога возникли и сформировались другие предлоги обстоятельственных значений. Следствием первичности пространственного значения в семантической структуре предлога является очень высокая частотность пространственных предлогов в современных текстах [12, с. 159].

Семантические отношения, передаваемые предлогами, можно разделить на три группы: пространственные, временные и функциональные.

Некоторые предлоги имеют ограниченную сферу функционирования, например, заимствованные предлоги *anti, circa, versus*. Предлог *unto* является архаичным и употребляется преимущественно в религиозном дискурсе. Для некоторых предлогов характерны региональные особенности употребления. Например, предлог *towards* употребляется в британском варианте английского языка, предлог *toward* – в американском варианте.

Отмечается, что в английском языке у предлогов могут быть омонимичные формы среди других частей речи. Например, предлог *off* функционирует не только как предлог, но и как наречная частица (*to take off*), существительное (*the off*), глагол (*they are off*).

Предлог *about* может выступать в качестве наречия (*It costs about \$ 10.*) и прилагательного (*I was just about to ask you the same thing.*).

Предлог *through* употребляется как наречие и как прилагательное. В качестве наречия он передает целый ряд значений, одно из которых совпадает с значением наречия *completely* – *We got wet through*. Данное наречное значение реализуется, если *through* употребляется после прилагательного.

В качестве прилагательного слово *through* выполняет синтаксическую функцию определения и может использоваться в таких словосочетаниях, как *through traffic, through train, through road*.

Особенность английских предлогов – это их способность дифференцировать употребление одного и того же глагола на основе разницы в значении. Например, *remind of* – напоминать о (под воздействием какого-либо фактора возникают какие-либо воспоминания), *remind about* – напоминать о (напоминать кому-либо что-то сделать). Или *warn of* – предупредить о чем-либо опасном, а *warn about* – предупредить в смысле проинформировать, без выделения значения опасности. Подобных примеров множество.

Также для английского языка характерно влияние предлога на порядок слов в предложении. Например, предложение *I gave him an apple* может быть трансформировано в предложение *I gave an apple to him*. В первом предложении косвенное дополнение *him* стоит перед прямым дополнением *an apple*. Во втором предложении косвенное дополнение *him* стоит после прямого дополнения *an apple*. Семантически данные предложения равнозначны, однако они отличаются в коммуникативном плане: наличие предлога *to* во втором

предложении позволяет сделать акцент на косвенном дополнении *him* и выделить его.

В связи с развитием когнитивной лингвистики и антропоцентрического подхода в языкознании открываются новые стороны и свойства предлогов, такие как связь предлогов с особенностями национального мировосприятия, что особенно ярко проявляется при сопоставлении предлогов в разных языках [13, с. 348].

Отметим, что лингвокогнитивные исследования выходят на ведущее место в Кыргызской Республике. Так, А.Н. Нурланова изучает понятие «концепт» в лингвистике [14]. В статье исследователя из Кыргызской Республики Жолдошбек кызы Касиет [15] представлены важные результаты изучения концепта «покровительство» в английском языке на лексическом уровне. Отметим, что данный концепт ранее не являлся предметом исследования в лингвистике.

Например, в русской фразе *лекарство от головной боли* и в ее английском эквиваленте *medicine for a headache* на первый план выходят разные признаки, обусловленные употреблением разных предлогов: в русской фразе, выделяется признак избавление от головной боли, в то время как в английской фразе акцентируется признак назначения – для лечения головной боли.

В словосочетании *на картине* картина понимается как полотно, как плоскость, на которую нанесено изображение. В английском эквиваленте *in the picture* внимание обращается на сцену, которая изображена на картине, благодаря предлогу *in* картина в сознании англоговорящего человека предстает как объемная вещь. Такие же различия наблюдаются во фразах *на лице* и *in the face*.

В русской фразе *работать инженером в компании* предлог актуализирует значение места, локализацию. В английском эквиваленте *to be an engineer with a company* внимание акцентируется на значении сотрудничества, на партнерских отношениях, на совместной деятельности. Подобных примеров очень много.

Рассмотренные примеры позволяют сделать два достаточно важных, на наш взгляд, вывода. Во-первых, употребление предлогов обладает национальной спецификой и обусловлено особенностями национального мировидения и мировосприятия. Во-вторых, незнание особенностей употребления предлогов в иностранном языке может привести

к их ошибочному употреблению, когда предлог в изучаемом иностранном языке выбирается при опоре на родной язык, а не иноязычную специфику предлога. Следовательно, при изучении английского языка в рамках формирования и развития грамматической компетенции необходимо развивать навык корректного употребления предлогов.

Литература

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. – М.: Большая рос. энцикл.: Изд. дом "Дрофа", 1997. – 703 с.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / D. Crystal. – Cambridge University Press, 1995. – 489 p.
4. Tyler A., Vyvyan, E. The semantics of English prepositions. / A. Tyler, E. Vyvyan. – Cambridge University Press, 2003. – 254 p.
5. Рейман Е.А. Английские предлоги. Значение и функции / Е.А. Рейман. – Л.: Наука, 1982. – 240 с.
6. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 386 с.
7. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка / А.И. Смирницкий. – Москва, 1957. – 287 с.
8. Jespersen O. The Philosophy of grammar / O. Jespersen. – George Allen and Unwin Ltd., 1951. – 358 p.
9. Всеволодова М. В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики / М. В. Всеволодова // Вопросы функциональной грамматики: сб. науч. тр. / под ред. М. И. Конюшкевич. – Гродно, 2002. – Вып. 4. – С. 14-25.
10. Суровцева С. И., Павлова О.Ю., Велиева Л. Ф. Проблематика исследования предлогов (на базе темпоральных предлогов русского, французского, английского и немецкого языков) / С. И. Суровцева О. Ю. Павлова Л. Ф. Велиева Л.Ф. // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – Челябинск, 2017. – № 7. – С. 174-178
11. Худяков А.А. Теоретическая грамматика английского языка. / А.А. Худяков. – Москва, 2005. – 256 с.
12. Елтанская Е.А. Семантика английских пространственно-динамических предлогов / Е.А. Елтанская // Вестник Волгоградского государственного университета. – Волгоград, 2006. – Серия 2: Языкознание. – С. 159-162.
13. Кочкинекова А.В. Проблемные вопросы и распространенные заблуждения, касающиеся английских предлогов / А.В. Кочкинекова // Мир науки, культуры, образования. – Горно-Алтайск, 2016. – № 2 (57). – С. 346 -349.
14. Нурланова А. Н. Понятие «концепт» в лингвистике / А. Н. Нурланова // Вестник Бишкекского государственного университета. – Бишкек, 2022. – № 4 (62). – С. 50-52.
15. Жолдошбек кызы К. Языковое выражение концепта «покровительство» в английском языке: лексический уровень / К. Жолдошбек кызы // Вестник Бишкекского государственного университета. – Бишкек, 2021. – № 4 (58). – С. 60-63.

УДК: 338.467.6

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.23

*Джунушалиева А.
Бишкекский государственный университет
им. К. Карасаева*

СУЩНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ РЫНКА МАСС МЕДИА

Аннотация: Статья посвящена изучению сущности и экономического содержания рынка масс медиа. Резкое возрастающее воздействие информационных процессов на социальный прогресс ставит проблему исследования рынка масс медиа. В статье рассматриваются теоретические вопросы особенностей рынка масс медиа, изучение которых позволит составить целостное представление о функционировании современного медиа рынка. Рынок масс медиа стремительно меняется с развитием техники и технологий. В последние годы само понятие «масс медиа» стало шире. Автором дано определение понятию масс медиа, выделены отличительные свойства рынка масс медиа, как специфической отрасли и систематизированы ее основные характеристики. Также в статье рассмотрены отраслевые особенности медиаиндустрии и сдвоенная природа медиарынка.

Объектом исследования является рынок масс-медиа. Предмет исследования - механизм функционирования медиа рынка.

Ключевые слова: масс медиа, медиарынок, средства массовой информации, новые медиа, медиапредприятие, медиаконтент, конкуренция, интернет.

*Джунушалиева А.
К. Карасаев атн. БМУ*

МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫ РЫНОГУНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК МАЗМУНУ

Аннотация: Макала масс медиа рыногунун маңызын жана экономикалык мазмунун изилдөөгө арналган. Маалымат процесстеринин социалдык прогресске тийгизип жаткан кескин таасири медиа рыногун изилдөө көйгөйүн жаратууда. Макалада медиа рыногунун иштеши жөнүндө толук түшүнүк бере турган рыноктун өзгөчөлүктөрүнүн теориялык маселелери каралат. Техника жана технологиянын өнүгүшүнүн таасири астында медиа рыногу тездик менен өзгөрүп жатат. Акыркы жылдары "масс медиа" түшүнүгүнүн өзү кеңейди. Макаланын автору массалык маалымат каражаттары түшүнүгүнө аныктама берген, ошондой эле белгилүү бир тармак катары масс медиа рыногунун айырмалоочу касиеттерин ачып берген жана анын негизги мүнөздөмөлөрүн системалаштырган. Макалада медиа индустриянын тармактык өзгөчөлүктөрү жана медиа рыноктун кош мүнөзү каралат. Макалада изилдөө объектиси - массалык маалымат каражаттар рыногу болуп саналат. Изилдөөнүн предмети - медиарыноктун иштөө механизми.

Түйүндүү сөздөр: масс медиа, медиарынок, жалпыга маалымдоо каражаттары, жаңы медиа, медиа ишканалар, медиаконтент, атаандаштык, интернет.

Dzhunushalieva A.

*Bishkek State University
named after K. Karasaev*

THE ESSENCE AND ECONOMIC CONTENT OF THE MASS MEDIA MARKET

Abstract: The article is devoted to the study of the essence and economic content of the mass media market. The sharply increasing impact of information processes on social progress poses the problem of mass media market research. The article deals with the theoretical issues of the features of the market of mass media, the study of which will give a complete picture of the functioning of the modern media market. The mass media market is rapidly changing with the development of technology. In recent years, the very concept of "mass media" has become broader. The author gives a definition of the concept of mass media, identifies the distinctive features of the market of mass media as a specific field, and systematizes its main characteristics. The article discusses the industry features of the media industry and the dual nature of the media market.

The mass media market is the object of research. The subject of the study is the mechanism of media market functioning.

Keywords: mass media, media market, mass media, new media, media enterprise, media content, competition, Internet.

Во всем мире информационное общество прогрессирует при содействии масс медиа. В свою очередь, масс медиа имеет двойственность, выполняя как социальную функцию, так и экономическую.

Под понятием «медиа» понимаются не только средства массовой информации, но и различные коллективные отделения связи, и инструменты, используемые для хранения или передачи информации и данных, а также различные новейшие технологии [1].

Современные медиа – широкое понятие, обозначающее и новый тип социального пространства, и общественный институт, границы которого постоянно меняются, и отрасль в современной экономике [2].

К масс медиа относятся средства массовой информации, которые представлены в двух группах: печатные и аудиовизуальные СМИ.

К печатным изданиям, которые появились первыми среди других видов средств массовых коммуникаций, относятся журналы, газеты, книги, листовки, справочные издания и так далее.

Аудиовизуальные средства массовой информации – это радио и телевидение, которые появились уже после печати.

Недавнее техническое изобретение – Интернет тоже часть масс медиа. Он стал настолько популярным среди аудитории, что составил огромную конкуренцию телевидению. И на сегодняшний день почти все печатные издания, радиостанции и телеканалы открыли свои сайты в Интернете.

Кроме того, появились новые медиа. Вот как новые медиа объясняет Рассел Нойман, профессор Мичиганского университета:

“New media – это новый формат существования средств массовой информации, постоянно доступных на цифровых устройствах и подразумевающих активное участие пользователей в создании и распространении контента” [3].

Рынок масс медиа отличается от других отраслей экономики своей сдвоенностью и на спрос на продукты масс медиа оказывают влияние как аудитория, так и рекламодатели. Впервые об этом сказал Р. Пикард, который четко определил суть рынка масс медиа и ввел понятие сдвоенного рынка – из товаров и услуг [4]. Таким образом, содержание медиа выступает в роли товара, предназначенного для получателей информации, которые и являются потребителями

медиа. Товар может выступать в виде печатной статьи, теле сюжета, радио передачи или интернет блога. Кроме этого, масс медиа оказывает услугу рекламодателям, «продавая» им доступ к читателям, слушателям, зрителям и пользователям.

Надо отметить, что не все масс медиа могут функционировать одновременно на обоих рынках – товаров и услуг. Есть группа масс медиа, которая ведет свою деятельность только на рынке товаров. Первая группа – это книги, компьютерные игры. Из-за того, что они финансируются только за счет продажи, они не могут выступать в виде средства рекламы. Другая группа медиа, которая не представлена в виде участника рынка рекламы – это такие средства массовой информации, которые финансируются за счет государственных субсидий, спонсорских средств или абонентской платы. Во многих европейских странах традиционным примером такого вида масс медиа является общественное телевидение, которое функционирует за счет абонентской платы.

Но здесь нужно сделать оговорку, что в некоторых странах общественное телевидение частично финансируется посредством рекламы. Например, в Кыргызской Республике Общественная телерадиовещательная корпорация, которая в 2010 году была преобразована из государственной в общественную, финансировалась и за счет государства, и частично за счет рекламных поступлений. В Испании доходы от рекламы являются единственным источником финансирования общественного телеканала.

Кроме сдвоенности, существуют и другие главные отличительные параметры рынка масс медиа:

1. Продукция масс медиа отличается тем, что в его основе лежит творчество, информация и идеи. От распространения медиапродукции приобретаются не только экономические выгоды, но и социально-культурные. Британские ученые Р. Коллинз, Н. Гарнхэм и Г. Локсли отмечают сходство продукции широкого вещания с иными культурными

ценностями, поскольку «основное качество, из которого они извлекают пользу, является нематериальным» [5].

2. Другая особенность – это авторские и смежные права средств масс медиа, которые недоступны для большинства других продуктов.

3. Так как продукты масс медиа – это продукты творческой деятельности, у них трудно контролируемый и сложный процесс производства. Кроме того, невозможно предсказать потребительский спрос на готовый медиапродукт.

4. Продукты масс медиа потребляются чаще, а время, выделяемое на их потребление, гораздо больше, особенно в случае телевизионных и радиопрограмм.

5. Огромное влияние масс медиа на политическую, социальную и культурную жизнь общества.

6. Постоянная потребность в технике и технологиях, от которых зависят формирование и распространение медиа продукта.

7. Многократность потребления и «изменчивость» медиа продукта. Развитие техники и технологий дало возможность хранению и многократному использованию огромного потока медиа контента. Кроме того, отличие от любого другого потребительского товара, аудиовизуальной информации характерна динамичность и «изменчивость».

Говоря о сущности и экономическом содержании рынка масс медиа нельзя не сказать о конкуренции, которая является одной из главных особенностей любого рынка. В случае с масс медиа, медиа организации борются за внимание и время своей аудитории. Существует четыре основных типа конкуренции:

совершенная конкуренция;
монополистическая конкуренция;
олигополия;
монополия.

Рассмотрим каждый из вышеперечисленных типов более подробно.

В случае *совершенной конкуренции* нет входных барьеров на рынок, в котором представлено большое количество различных товаров и услуг. То есть это тот случай, когда на рынке нет одной доминирующей компании.

Монополистической конкуренции характерны дифференциация продукции и значительное число фирм, поставляющих подобные товары и услуги. При данном типе конкуренции барьеры вхождения в отрасль относительно низкие.

При *олигополии* конкуренция еще сохраняется, несмотря на представленность на рынке ограниченного числа производителей. В случае олигополии новым игрокам тяжело войти в рынок из-за высоких барьеров, но все-же они преодолимы.

Для *монополии* характерна ситуация, при которой контроль над рынком оказывается в руках одного субъекта и в силу естественных или искусственно созданных барьеров, вход на рынок для других участников не представляется возможным.

Рассмотрим вышеперечисленные типы рыночных структур в медиа системах. *Совершенная конкуренция* наиболее характерна для интернет-изданий. Это связано с ограниченным рынком рекламы и разнообразием предлагаемой медиа продукции. Также совершенная конкуренция действует частично на рынке книг и фильмов. Среди средств масс медиа журнальной индустрии и рынку FM-радио более характерна *монополистическая конкуренция*. *Олигополия* – доминирование на рынке нескольких производителей и поставщиков медиа контента – более характерна для телевизионной/киноиндустрии и рынка музыкальных записей. Примером *монопольной конкуренции*, где на рынке доминирует только одна компания, служит ка-

бельная телесеть или газетный бизнес при отсутствии других изданий.

Что касается новых медиа, то в данной сфере сложилась особая ситуация. Благодаря доступности новейших технологий и сети Интернет новые медиа имеют практически неограниченные возможности для конкуренции. Они стали конкурировать не только между собой, но в первую очередь с традиционными медиа. Об этом сказал О'Рейли, американский издатель и журналист: «Медиа-сайты старого формата рассматривают индивидуальные блоги как конкурентов, но соперничество ведется не с конкретным блоггом, а с блогосферой в целом. Это столкновение не сайтов, а бизнес-моделей» [6]. Конкурентными преимуществами новых медиа перед традиционными является наименьшие финансовые и временные затраты на создание контента, мультимедийность и интерактивность.

В обсуждениях о конкуренции в масс медиа часто затрагиваются не только экономические, но и социально-политические аспекты вопроса. В современных реалиях главным условием конкуренции становятся качественные различия в содержании масс медиа. Таким образом, можно говорить о том, что большее количество медиакомпаний не обязательно означает дифференциацию медиапродукции, наоборот, такое положение дел приводит к унификации контента. Поэтому, олигополия или даже монополия не всегда становятся препятствием созданию множественных медиапродуктов, и, наоборот, конкуренция не обязательно содействует диверсификации.

Литература

Фомичёва И. Д. СМИ среди средств массовой коммуникации // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2012. – № 1. – С. 60–72.

Отечественная теория медиа: основные понятия. 2019: 109–110 (словарь) под редакцией Варганова Е. Л.

Что такое новые медиа, или digital-глобализация [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://smm.artox-media.ru/wiki/new-media.html> (05.10.2015).

Picard R. Media Economics. Concepts and Issues. London, Sage, 1989, p. 18, 21.

Коллинз Р., Грэм Н., Локсли Г. Экономика телевидения: пример Великобритании. Лондон, 1988.

О'Рейли Т. Что такое Веб 2.0? Режим доступа: <http://www.computerra.ru/think/234100/>

УДК: 378.147:821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.07

*Дуйшенбиева Д., Кылычбаева Э.
Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети*

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Кыскача мазмуну

Кыргыз адабият сабагы руханий баалуулуктар аркылуу эң алгач өз эли-жерин сүйгөн, ал үчүн баарына даяр турган патриотторду, кыргыздын улуттук тилин, маданиятын, каада-салтын, адеп-ахлак кенчтерин боюна сиңирген, элдин биримдиги, улуттун бүтүндүгү үчүн аракеттенген, улууну урматтап, кичүүнү ызаттаган, адамгерчиликтүү инсандарды тарбиялоого таасири чоң. Макалада адабиятты окутуунун методикасын аныктоо, анын максаттары жана милдеттери, негизги принциптери, адабияттын ар кандай жанрларын окутуунун өзгөчөлүктөрү, окутууда заманбап технологияларды колдонуу, адабият сабагынан билимди баалоо жана көзөмөлдө каралат. Макалада адабият сабагын окутууда инновациялык технологиялардын ролу каралат. Окуучулардын дүйнө таанымын, критикалык ой жүгүртүүсүн, логикалык ой жүгүртүүсүн жана сүйлөө жөндөмүн байытуучу көркөм адабиятты окуучулардын талдоонун ролу ачылды. Студенттердин когнитивдик компетенттүүлүктү өстүрүүчү өз алдынча ишинин түрлөрү берилген.

Түйүндүү сөздөр: адабиятты окутуу методикасы, адабият сабагы, сынчыл ой жүгүртүү, заманбап технологиялар, адабий чыгарма, көндүмдөр, адабий жанр, адабий талдоо, интерактивдүү окутуу, жигердүүлүк.

*Дуйшенбиева Д., Кылычбаева Э.
Международный университет Кыргызской Республики*

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ВУЗАХ

Аннотация

Через духовные ценности урок кыргызской литературы воспитывает патриотов, которые прежде всего любят свою страну и готовы ради нее на все, оказывает большое влияние на воспитание уважительных и гуманных личностей. В статье речь идет об определении методики преподавания литературы, ее целей и задач, основных принципов, особенностей преподавания разных жанров литературы, использовании современных технологий в обучении, оценке и контроле знаний на уроках литературы. В рамках статьи рассматривается роль инновационных технологий в ведении урока по литературе. Раскрывается роль анализа художественной литературы обучающимися, который обогащает мировидение, критическое мышление, логическое мышление и речь обучающихся. Приводятся виды самостоятельной работы обучающихся, которые развивают когнитивные компетенции.

Ключевые слова: методика преподавания литературы, урок литературы, критическое мышление, современные технологии, литературное произведение, навыки, литературный жанр, литературный анализ, интерактивное обучение, активизм.

Duishenbieva D., Kylychbaeva E.

International University of the Kyrgyz Republic

THE BASIC PRINCIPLES OF THE METHODOLOGY OF TEACHING LITERATURE IN UNIVERSITIES

Abstract

Through spiritual values, the lesson of Kyrgyz literature educates patriots who, first of all, love their country and are ready to do anything for it, and has a great influence on the education of respectful and humane individuals. The article is about defining the methodology for teaching literature, its goals and objectives, basic principles, features of teaching different genres of literature, the use of modern technologies in teaching, assessing and monitoring knowledge in literature lessons. The article examines the role of innovative technologies in teaching literature lessons. The role of analysis of fiction by students is revealed, which enriches the worldview, critical thinking, logical thinking and speech of students.

Keywords: methods of teaching literature, literature lesson, critical thinking, modern technologies, literary work, skills, literary genre, literary analysis, interactive learning, activism.

Тил – улуттук руханий курал, ал улуттун мүнөзүн, өз алдынчалыгын айкындайт. Ал эми мамлекеттик тил - тигил же бул мамлекетте, ошол аймактын чегинде колдонууга мүмкүн болгон, калган тилдерге салыштырмалуу мыйзам тарабынан эң жогорку юридикалык статусу бекитилген тил. Ошол мамлекеттин баардык катмарында адамдар ортосундагы мамилелердин каражаты. Азыркы кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгүнүн жана көз карандысыздыгынын башатында, 1989-жылдын 23-сентябрында кабыл алынган Кыргыз ССРинин «Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамы» зор тарыхый-саясий мааниге ээ. Анткени көпчүлүк элдердин мамлекеттүүлүгүнүн эң башкы белгилеринин бири анын тили, маданияты, көөнөрбөс тарыхы экени талашсыз экенин билебиз. Бүгүнкү күндө кыргыз тили мамлекеттик тил деген статусу берилгенине отуз төрт жыл болуп отурат. Жаманбы, жакшыбы, толукбу, толук эмеспи мамлекеттик тил – мамлекетти

башкаруунун жана мыйзам чыгаруунун тилине айланууда. Мамлекеттик тилдин абалын жөнгө салуу боюнча отуз төрт жыл ичинде көп маселелер көтөрүлүп, ар кандай иш-чаралар жүргүзүлүп келатат.

Айткандай быйыл да, Президент Садыр Жапаров «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Конституциялык мыйзамга кол коюп, кыргыз тилин статусун көтөрүү боюнча иштер жүргүзүп келүүдө.

Кыргыз Республикасынын тил саясатына ылайык, кыргыз тили жогорку окуу жайларында студентти келечектеги кесипкөй адис деңгээлинде калыптандыруунун, адистикке даярдоонун маңыздуу компоненти болуп калды. Азыркы учурда кыргыз тили - бардык жогорку окуу жайларында негизги дисциплиналардын бири болуп эсептелинип, акыркы жылдары тил менен биргеликте адабиятты окутуу да каралып, орто кесиптик, жогорку окуу жайлардын бүтүрүүчү сынагына киргизилген.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор Батаканова С.Т.: «Адабиятты окуу предмети катары окутууда көркөм окуу методу ылайык. Көркөм алуусун күчөткөндө, искусствонун жардамы менен кайгыруусун, көркөм шыгын жана жөндөмдүүлүгүн калыптандырганда окутуунун бул методунун максаты жана өзгөчөлүктөрү жыйынтыкталат. Ошол эле учурда көркөм кабыл алуусу, эстетикалык кайгыруусу – адабиятты илим катарында түшүнүүнүн биринчи жана керектүү баскычы. Чыгарманы кабыл алуу процессинин негизинде, көркөм өзгөчөлүктөрүн өздөштүрөт» [1, 217-б.] - деп айткандай, адабиятты окутуунун методикасы адабий чыгармаларды талдап, чечмелөөгө үйрөтүүнүн негизги принциптерин жана ыкмаларын карайт. Бул дисциплина студенттерге сынчыл ой жүгүртүүгө, адабий талдоого жана тексттерди чыгармачылык менен кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Адабиятты окутуунун методикасы – адабиятты окутуунун принциптерин, методикасын жана ыкмаларын изилдөөчү илим. Ал окутуучуларга окутуунун эффективдүү стратегияларын иштеп чыгууга жана студенттердин адабий чыгармаларды талдоо, чечмелөө жана баалоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Адабиятты окутуунун методикасынын максаты окуучулардын адабиятты окууга жана түшүнүүгө болгон кызыгуусун, ошондой эле сынчыл ой жүгүртүп, тексттерди талдоо жөндөмүн өнүктүрүү болуп саналат. Ошондой эле студенттердин эмоционалдык жана эстетикалык сезимдерин өнүктүрүүгө, алардын көз карашын кеңейтүүгө жана маданий билим берүүгө жардам берет.

Адабиятты окутуунун методикасынын негизги милдеттери:

- студенттердин адабияттын ар кандай жанрлары жана түрлөрү менен тааныштыруу.
- студенттердин адабий чыгармаларды талдоо жана чечмелөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү.

- эстетикалык табитти жана сынчыл ой жүгүртүүнү калыптандырууга салым кошуу.

- студенттердин көз карашын кеңейтүү жана маданий аң-сезимин өнүктүрүү.

- студенттерди өз алдынча окууга жана адабиятты үйрөнүүгө даярдоо болуп саналат.

Ал эми адабиятты окутуу методикасынын негизги принциптери:

- окутууну жекелештирүү – студенттердин жеке өзгөчөлүктөрүн жана кызыкчылыктарын эске алуу.

- студенттердин жигердүүлүгү – окутуунун интерактивдүү ыкмаларын, тапшырмаларды жана көнүгүүлөрдү колдонуу.

- системалуулугу жана ырааттуулугу – негизги түшүнүктөр менен принциптерден баштап, адабиятты этап-этабы менен изилдөө.

- жашоо жана реалдуулук менен байланыш – азыркы турмуштан жана коомдон мисалдарды колдонуу.

- окутуунун ар кандай ыкмаларын жана куралдарын колдонуу – лекцияларды, семинарларды, талкууларды, текстти талдоо ж.б.

«Көркөм чыгарманын текстин адабий-теориялык талдоо аркылуу биринчи кезекте ошол чыгарманын идеялык-тематикалык терендиги, көркөм-эстетикалык сапаты ачылат; экинчиден, ошол конкреттүү чыгарма конкреттүү автордун чыгармачылыгында, жалпы

бир элдин адабий процессинин контекстинде каралат; үчүнчүдөн, текст максаттагыдай талданса, ошол процесстин өзүндө сүрөткердин инсандык сапаттары көрүнөт; төртүнчүдөн, чыгармага адабий-теориялык, текстологиялык талдоо жүргүзүү менен окуучу көркөм чыгарма жазуунун сырларын үйрөнөт; бешинчиден, адабий талдоо сабак процессинин кызыктуу, жандуу өтүшүнө, кургак сөздөн качып, практикалык ишке жетишүүгө жардам берет» [2, 468-б.]. А.Муратовдун эмгегинде айтылгандай, көркөм адабий чыгарманы талдоо менен жаш муундарды тарбиялоодогу өбөлгөлөрдүн бири болмокчу.

Ошентип, адабиятты окутуу методикасы студенттердин адабий ой жүгүртүүсүн, аналитикалык жана чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүүгө, ошондой эле көркөм чыгармаларды түшүнүүгө жана баалоого жардам берген бир катар максаттарды жана милдеттерди камтыйт. Бул жерде алардын айрымдары берилди:

Адабий маданиятын жана эстетикалык табитин калыптандыруу, мында адабиятты окутуунун методикасынын негизги максаттарынын бири - студенттердин адабий маданиятын, эстетикалык табитин калыптандыруу болуп саналат. Бул ар кандай адабий чыгармалар менен таанышуу, алардын мазмунун жана стилин талдоо, баалуулугун жана маанисин талкуулоо аркылуу ишке ашат.

Сынчыл ой жүгүртүүнү жана аналитикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү - студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталат. Тексттерди талдап, чечмелеп, алардын негизги идеясын, түзүлүшүн жана стилин аныктоого, көркөм-эстетикалык сапаттарына баа берүүгө үйрөнүшөт.

Көз карашын кеңейтүү жана инсандык жан дүйнөсүн байытуу – бул адабиятты окуп үйрөнүүдө студенттердин көз карашын кеңейтип, инсандык жан дүйнөсүн байытууга жардам берет. Алар адабий чыгармалардын ар түрдүүлүгүн, алардын коомго жана маданиятка тийгизген таасирин жакшыраак түшүнүүгө жана баалоого мүмкүндүк берген ар түрдүү адабий жанрлар, доорлор жана авторлор менен таанышышат.

Чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү.

Адабиятты окутуунун методикасы да окуучулардын чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү милдетин коюп, жазуу жана оозеки сөз аркылуу өз оюн, эмоциясын билдирүүгө үйрөнүшөт, өз алдынча адабий чыгармаларды жаратып, аларды талдап чыгышат.

Сын көз караш менен окуу жана тексти талдоо көндүмдөрүн калыптандырууда адабиятты окутуунун методдору студенттердин

сын көз караш менен окуу жана тексти талдоо жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Ар кандай адабий ыкмаларды жана стилдерди таанууга жана чечмелеп берүүгө, чыгармалардын түзүлүшүнө жана мазмунуна талдоо жүргүзүүгө, алардын көркөм-эстетикалык сапаттарына баа берүүгө үйрөнүшөт.

Ошентип, адабиятты окутуунун методикасы студенттердин адабий ой жүгүртүүсүн, аналитикалык жана чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүүгө, ошондой эле көркөм чыгармаларды түшүнүүгө жана баалоого жардам берүүчү көптөгөн максаттарды жана милдеттерди камтыйт.

Адабиятты окутуунун методикасы окуу процессин эффективдүү уюштурууга жана алдыга коюлган максаттарга жетишүүгө жардам берген бир катар принциптерге негизделген. Мында биз адабиятты окутуунун методикасынын кээ бир негизги принциптерин келтирдик:

Бир бүтүндүк жана ырааттуулук.

Адабиятты окутуу ар бир сабак жана тема өз ара байланышта болуп, жалпы максаттарга жетишүүгө алып келе турган бир бүтүндүктө уюштурулушу керек. Студенттердин алган билимдерин оңой өздөштүрүүсү үчүн жана байланыштыра алгандай кылып, логикалык ырааттуулукта окуу материалы түзүлүп берилиши керек.

Студенттердин жигердүүлүгү жана өз алдынчалыгы.

Адабиятты окутуунун методикасы студенттердин жигердүүлүгүн жана өз алдынчалыгын өнүктүрүү милдетин коюп, алар окуу процессине жигердүү катышып, суроолорду берип, өз оюн айтып, өз көз караштарын талашуусуна мүмкүндүк берүү керек. Мында студенттерге адабий чыгармаларды өз алдынча изилдөөгө, аларды талдап, өз алдынча жыйынтык чыгарууга шарт түзөт.

Окутууну жекелештирүү.

Адабиятты окутуунун методикасы ар бир студенттин жекече өзгөчөлүктөрүн эске алат. Окутуучу окуу материалын жана

окутуу методдорун ар бир студенттин муктаждыгына жана жөндөмүнө ылайыкташтырууга тийиш. Бул дифференцияланган тапшырмаларды, жеке кеңештерди, топтук иштердин ар кандай формаларын колдонууну камтышы мүмкүн.

Чыныгы жашоо менен байланыштыруу.

Адабиятты окутуунун методикасы адабий чыгармалар менен студенттердин реалдуу турмушунун ортосунда байланыш түзүүгө умтулат. Окутуучу студенттерге адабияттын коомдук, маданий жана этикалык көйгөйлөрдү чагылдырып, ага кандай таасир тийгизерин түшүнүүгө жардам бериши керек. Бул актуалдуу темаларды талкуулоону, адабий чыгармаларды талдап жана алардын азыркы заман менен байланышын камтышы мүмкүн.

Окутуунун ар кандай ыкмаларын жана каражаттарын колдонуу.

Адабиятты окутуунун методикасы окутуунун ар кандай ыкмаларын жана каражаттарын колдонууну камтыйт. Бул тексттерди окуу жана талдоо, топтук талкуулар, ролдорго бөлүштүрүп ойнотуу, долбоорлорду түзүү, мультимедиялык материалдарды жана технологияларды колдонууну камтышы мүмкүн. Ар кандай ыкмалар студенттердин алган билимдерин жакшыраак өздөштүрүүгө жана колдонууга жардам берет.

Окутуучу бул принциптерди студенттердин спецификалык шарттарына жана муктаждыктарына ылайык айкалыштыра жана ылайыкташтыра алышы керек.

Адабияттын түрдүү жанрларын окутуунун өзгөчөлүктөрүн карасак, поэзияны окутуу өзгөчө мамилени талап кылат, анткени поэзиянын өзүнүн өзгөчөлүгү, түзүлүшү бар. Ырдын ыргагына, түзүлүшүнө, образдуулугуна көңүл буруу зарыл. Студенттер поэтикалык тексттерди талдап, чечмелеп, алардын эмоционалдык жана символикалык маанисин ачууга үйрөнүшү керек.

Прозаны окутууда ар кандай чыгармаларды, анын ичинде романдарды, повесттерди, аңгемелерди окууну жана талдоону камтыйт.

Студенттер чыгармалардын сюжети, каармандарына, стилине, темасына көңүл бурушу керек. Тексттерди талдоо жана чечмелөө көндүмдөрүн, ошондой эле сынчыл ой жүгүртүп, жазуу жана оозеки түрдө өз оюн билдирүү жөндөмүн өнүктүрүү маанилүү болот.

Драманы окутууда студенттердин жигердүү өз ара аракеттенүүсүн жана чыгармаларды сахналаштырууга катышуусун талап кылат. Студенттер драмалык чыгармалардын түзүлүшүн изилдеп, диалогду жана каармандардын аракеттерин талдап, пьесаларда кездешкен темаларды жана идеяны изилдөөлөрү керек. Актёрдук чеберчиликти, эмоционалдык көрүнүштү жана командада иштөөнү өнүктүрүү маанилүү.

«...адабият сабагы боюнча окуучулардын билимин текшерүү жана алган билимин пайдалана алууга үйрөтүү, баланын турмушка болгон көз карашын, тигил же бул маселе, адабий-тарыхый процесс боюнча ойлогон оюн кагаз бетине канчалык деңгээлде түшүрө аларын байкоо» - деп Н.Ишекеев белгилеп кеткендей, адабиятты окутууда жазуу иштеринин мааниси өтө чоң [2, -286-б.] .

Эссе жазууга жана сын көз караш менен окутуу адабий чыгармаларды талдоо жана баалоону камтыйт. Студенттер өз оюн, ой-пикирин туура айтууга, чыгарманын стилин жана мазмунуна талдоо жүргүзүүгө, алардын көркөм жана маданий баалуулугун баалоого үйрөнүшү керек. Сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүн, аналитикалык жазууну жана өз көз карашын талаша билүү жөндөмүн өнүктүрүү маанилүү.

Адабияттын ар түрдүү жанрларын окутуунун жогоруда айтылган кээ бир өзгөчөлүктөрү, окутуучунун конкреттүү чыгармага жана студенттердин муктаждыктарына жараша алардын мамилесин ыңгайлаштырса болот.

Кийинки мезгилде адабиятты окутууда заманбап технологияларды колдонуу

маанилүү роль ойноп, студенттердин чыгармаларды жакшы түшүнүп, баалоого, ошондой эле окуу жана талдоо жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Адабиятты окутууда заманбап технологияларды колдонуунун айрым жолдору бар, мисалы:

Электрондук китептер жана онлайн ресурстар.

Студенттер адабий чыгармаларды окуу үчүн, электрондук китептерди жана онлайн ресурстарды колдоно алышат. Бул аларга китептердин жана макалалардын кеңири тандоосуна кирип, керектүү маалыматтарды алып турууга жана маанилүү ойлорду дароо экранга бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, студенттер автордун өмүр баянын изилдөөгө, сын макалаларды талдоого жана башка студенттер менен чыгармаларды талкуулоо үчүн онлайн ресурстарды колдоно алышат.

Мультимедиялык презентациялар жана видеолор.

Окутуучу көрсөтмөлүүлүктү жана чыгарма тууралуу маалыматты толуктоо үчүн сүрөттөрдү турган слайддарды, аудио жана видео материалдарды камтыган мультимедиялык презентацияларды түзө алат. Мисалы, адабий чыгармалардын негизинде тартылган фильмдердин клиптерин көрсөтсө болот, ошондо студенттер аларды түпнуска текст менен салыштыра алышат. Студенттер чыгарма жана анын мааниси боюнча алардын пикирин угушу үчүн авторлор же адабий сынчылар менен болгон маектердин видеолорун да колдонсо болот.

Онлайн талкуулар жана форумдар.

Онлайн талкуулар жана форумдар студенттерге башка студенттер жана окутуучулар менен чыгармаларды талкуулоого мүмкүндүк берет. Бул аларга аргументация жана сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жана ар кандай көз караштарды көрүүгө шарт түзөт. Окутуучу студенттер бири-бирине суроолорду берип, өз ойлорун айтып, чыгармалардын

кызыктуу жактарын талкуулай турган онлайн форум түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Интерактивдүү оюндар жана викториналар.

«Интерактивдуу окутуу бир нече методологиялык артыкчылыктарга ээ. Ал баарынан мурда, катышуучулардын бири-бири менен жана мугалим менен активдуу эмоционалдык баарлашуусуна, пикирлешуусүнө негизделген» [4, 200-б.]. Н.Ишекеев, С.Батаканова белгилеп кеткендей, интерактивдүү оюндар менен викториналар студенттердин билимин текшерүү жана адабиятка болгон кызыгуусун арттыруу үчүн пайдалуу курал боло алат. Окутуучу студенттерге чыгармалар, авторлор жана адабий терминдер тууралуу суроолорго жооп бере тургудай онлайн оюндарды түзө алат. Бул алардын билимин бекемдөөгө жана адабиятты андан ары изилдөөгө кызыгуусун арттырууга жардам берет.

Адабиятты окутууда заманбап технологияларды колдонуу окуучулар үчүн окуу процессин интерактивдүү жана кызыктуу кылууга жардам берет. Алар чыгармаларды жакшы түшүнүп, баалай алышат, окуу, талдоо жана сынчыл ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өнүктүрө алышат.

Жогоруда айтылгандар менен бирге, адабият боюнча билимди баалоо жана көзөмөлдөө адабиятты окутууда өтө маанилүү иштердин бири жана окуу процессинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Алар окутуучуга студенттердин материалды түшүнүү жана өздөштүрүү деңгээлин баалоого мүмкүндүк берет, ошондой эле студенттерге өзүлөрүнө билимин жана жөндөмүн өз алдынча баалоого жардам берет.

Адабиятта билимди баалоонун жана көзөмөлдөөнүн бир нече формалары бар:

- жазуу иштери: Бул студенттерге адабий чыгармаларды талдоо жана чечмелөө боюнча өздөрүнүн билимдерин жана жөндөмдөрүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берген дил баяндар, рефераттар, чыгармаларды талдоо жана башка жазуу тапшырмаларын камтышы мүмкүн.

- оозеки жооптор: окутуучу студенттерге сабактарда же семинарларда алардын түшүнүгүн жана материалды өздөштүрүүсүн текшерүү үчүн суроолорду берет. Ал оозеки экспрессия жана аргументация көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

- тесттер жана викториналар: тесттерди жана виториналарды колдонуу окутуучуга студенттердин билимин тез баалоого жана алардын адабияттардагы негизги түшүнүктөрүн жана терминдерди түшүнүүсүн текшерүүгө мүмкүндүк берет.

- долбоорлор жана изилдөөлөр: студенттер бул тармакта өз жөндөмдөрүн жана билимдерин көрсөтүү үчүн адабияттар менен байланышкан долбоорлорду жана изилдөөлөрдү жүргүзө алышат. Бул өз чыгармасын жазууга, өз алдынча автордун өмүр баянын изилдөөгө же адабий багытты талдоого жардам берет.

Ал эми адабиятты окутууда билимди баалоодо төмөнкү критерийлерди караса болот:

- чыгармаларды түшүнүүсү жана талдоосу: студенттер чыгармалардын негизги идеясын, сюжетин жана символикасын түшүнүп, текстти талдап, чечмелей алышарын көрсөтүшү керек.

- адабий терминдерди жана түшүнүктөрдү билүүсү: студенттер жанр, стиль, мотив, образ жана башка сыяктуу негизги адабий терминдерди жана түшүнүктөрдү билип, аларды чыгармаларды талдоодо колдоно билиши керек.

- сынчыл ой жүгүртүү көндүмдөрү: студенттер сынчыл ой жүгүртүү жөндөм-

дөрүн жана чыгармаларга өз көз караштарын жана баасын талаша билүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүсү керек.

- Жазуу жана оозеки коммуникация көндүмдөрү: студенттер өз ойлорун жазуу жүзүндө да, оозеки түрдө да так жана логикалык түрдө айта алышы керек.

Адабий баалоо жана көзөмөлдөө студенттердин окуу, талдоо жана сынчыл ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жардам берип жана адабият чыгармаларын жакшыраак түшүнүүгө жана баалоого мүмкүндүк берет.

Жыйынтыктап айтканда, адабиятты окутуунун методикасы окуу процессинин маанилүү компоненти болуп саналат. Бул студенттердин адабий жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө, чыгармаларды талдап, алардын маанисин теренирээк түшүнүүгө шарт түзөт. Методологиянын негизги принциптерине студенттердин жигердүү өз ара аракеттенүүсү, ар түрдүү ыкмаларды жана технологияларды колдонуусу, ошондой эле билимди баалоо жана көзөмөлдөө кирет. Интерактивдүү сабактар, веб-ресурстар жана онлайн платформалар сыяктуу заманбап технологиялар окуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылууга мүмкүндүк берет. Ал эми адабияттын ар кандай жанрларын окутуу, өзгөчө мамилени жана методдорду ылайыкташтырууну талап кылаарын эстен чыгарбообуз керек. Жалпысынан адабиятты окутуунун методикасы студенттердин адабий табитин, сынчыл ой жүгүртүүсүн, эстетикалык кабыл алуусун өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Адабияттар

1. Батаканова С. Т. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы Окуу курал / С. Т. Батаканова. - ББЖИМ, 2022 - 462 б.

2. Муратов А. Ж. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы / А. Ж. Муратов. - Бишкек, 2013. - 550 б.

3. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы / Н. И. Ишекеев. - Бишкек, 1994. - 450 б.

4. Ишекеев Н., Батаканова С. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы / Н. И. Ишекеев, С. Т. Батаканова. - Б., 2014. - 415 б.

5. Иптаров С. Инновациялык терминдер жана түшүнүктөр сөздүгү / С.Иптаров. - Бишкек, 2002. - 58 б.

УДК: 392.51:398.224:821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.08

*Дуйшоева Ш.**К. Карасаев атындагы БГУ*

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ҮЙЛӨНҮҮ ҮРП-АДАТТАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыскача мазмуну

Макалада байыркы кыргыздардын үйлөнүү үрп-адатын өзүндө сактап, аны көркөм чагылдырып келген “Манас” эпосундагы үйлөнүү үрп-адаты тууралуу сөз болот. “Манас” эпосун изилдеген этнограф-окумуштуулардын кыргыз элинин үрп-адатына, салтына кызыгып элдин оозеки көркөм чыгармачылыгынан материалдарды жыйнап алышкан. Бул материалдардын ичинен эң негиздүүсү болуп “Манас” эпосунун айрым эпизоддору саналган. Аталган макалада Манастын күйөөлөп келип, тажик каны Атемирдин кызы Санирабигага (Каныкейге) үйлөнүүсү жана анын 40 чоросунун Каныкейди жандап жүргөн 40 кызга карата болгон никелешүү процесси жөнүндө сөз болот. Макалада автор нике процессинин улуттук езгечелугу менен айырмаланган компоненттеринин маанисин ачып көрсөтөт. «Үй-бүлө», «үй-бүлө» түшүнүктөрүнүн маанилери, алардын байыркы кыргыз коомундагы орду ачылат. Эпостун материалында кыргыздын байыркы оюндары жана оюн-зооктору, жаштардын Манас менен Каныкейдин үйлөнүү тоюна катышуусу ачыкталган.

Түйүндүү сөздөр: каада – салт, үрп-адат, үйлөнүү, калың, нике, куда, чоролор, жамбы, жуучу, теги.

*Дуйшоева Ш.**БГУ им. К. Карасаева*

ОТРАЖЕНИЕ ОБЫЧАЕВ ЎСВАДЬБЫ В ЭПОСЕ "МАНАС"

Аннотация

В статье говорится о свадебных обычаях в эпосе «Манас», сохранившем древние кыргызские свадебные обычаи и выраженном в художественном виде. Этнографы-ученые, изучавшие эпос «Манас», интересовались обычаями и традициями кыргызского народа, собирали материалы устного творчества народа. Среди этих материалов наиболее важными являются некоторые эпизоды эпоса «Манас». В упомянутой статье рассказывается о женитьбе Манаса на Санирабиге (Каныкей), дочери таджикского хана Атемира и о процессе бракосочетания. В статье автор раскрывает значение компонентов процесса бракосочетания, которые отличаются национальным своеобразием. Раскрываются значения понятий “брак”, “семья”, их роль в древнем кыргызском обществе. На материале эпоса раскрываются древние кыргызские игры и развлечения, участие молодежи в проведении бракосочетания Манаса и Каныкей.

Ключевые слова: традиция, обычай, брак, выкуп, помолвка, сват, чоры, джамбы, человек который пришел за невестой, происхождение.

*Duishoeva S.**BSU named after K. Karasaev*

REFLECTION OF WEDDING CUSTOMS IN THE EPIC "MANAS"

Abstract

The article talks about wedding customs in the epic “Manas”, which preserved ancient Kyrgyz wedding customs and expressed in artistic form. Ethnographers-scientists who studied the epic “Manas” were interested in the customs and traditions of the Kyrgyz people and collected materials from the people’s oral artistic creativity. Among these materials, the most important are some episodes of the epic “Manas”. The mentioned article talks about the marriage of Manas to Sanirabiga (Kanykey), the daughter of Atemir’s Tajik blood, and the process of marriage of his 40 Choros with 40 girls who support Kanykey’s life.

Keywords: tradition, custom, marriage, ransom, engagement, matchmaker, chors, jumbies, the man who came for the bride, origin.

Кыргыз элинин Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки үйлөнүү салтын, үрп-адатын көз алдыга келтирерлик маалыматтар аз гана болгон. Булардын көпчүлүгү түздөн-түз үйлөнүү үрп-адаттар проблемасына арналып жазылбаган. Мына ушуга байланыштуу С.М. Абрамзондун “Киргизы и их этногенетические и историко – культурные связи” деген эмгеги жарыкка чыкканга чейин системага келтирилген, үйлөнүү үрп-адаттар боюнча образдуу картина жокко эсе болуучу. С.М. Абрамзондун кыргыздардагы үйлөнүү үрп-адаттарынын ар кайсы райондордогу (аймактардагы) өзгөчөлүктөрүнө токтолуп отурбастан, үйлөнүү үрп-адатынын эмнеден башталып, эмне менен бүтө турганын изилдеген, жалпы бир схемага келтирген. Бул учурда ал өзү чогулткан көптөгөн материалдарга таянган. [4]

Байыркы кыргыздардын үйлөнүү үрп-адатын өзүндө сактап, аны көркөм чагылдырып келген “Манас” эпосу көп маалыматтарды берээри айкын болуучу. “Манас” эпосун алгачкылардан болуп изилдөөгө киришкен казак агартуучусу, этнограф – окумуштуу Ч.Ч. Валиханов болгон. 1856-жылы Ч.Ч. Валиханов өзүнүн биринчи саякатында Ысык-Көл өрөөнүндөгү кыргыздарда болуп, элдин үрп- адатына,

салтына кызыгып элдин оозеки көркөм чыгармачылыгынан материалдарды жыйнап алган. Жыйналган материалдардын ичинен эң негиздүүсү болуп “Манас” эпосунун айрым эпизоддору эсептелет. [1. 23]

С.Каралаевдин варианты боюнча байыркы кыргыздардын үйлөнүү салты жана ага байланыштуу ар кандай үрп – адаттар “Манас баатырдын Каныкейге үйлөнүшү” деген эпизоддо берилген. Ал эми С.Орозбаковдун варианты боюнча мындай үрп-адаттар төмөнкү эпизоддордо чагылдырылат: “Манастын кыз Сайкал менен беттешкени”, “Манас баатыр өзү катылган Шоорук канды жеңип, Акылай деген кызын тартууга алганы”, “Манастын Каныкейди алганы” жана “Манастын күйөөлөп барганы”.

Бул жерде көрүнүп тургандай байыркы кыргыз элинин үйлөнүү үрп-адаттары С.Орозбак уулунун варианттарында өтө кеңири берилген. Эпостогу Жакыптын тажик ханы Атемирдин (Шаатемир же Каракан) кызы Санирабигага (Кан никайи же Каныкей - хандын никеси) куда түшүшү “куда түшүүнүн эпикалык айтуудагы өнүгүү тибине жатат. [4. 143]

Жакып жанына киши алып, табылып калса берерине жамбы алып, уулу Манаска алып берүү үчүн кыз издеп чыгат. Самар-

канды бүтүн тинтет, Жизактан сураштырат, Ташкенден караштырат. Көп убакыт өтөт, бирок көңүлгө толоор, Манаска тең жар болор кыз табылбайт. Акыры Жакып Кыйба шаарына келип, сураштырып көрсө, атагы көпкө кеткен, сулуулугу эл арасында сөз болуп кеткен, жашы он алты жарымга жеткен Кыйбанын ханы Атемирдин Санирабига деген кызы бар экен. Карт Жакып чал акырын жашынып барып, кыздарды оюн куруп жаткан жеринен көрүп, баарысын кырка сынга алат. Булардын арасынан Санирабига жагып калат. Жакып чал өзүнүн аярлыгы менен кыздын бир гана кемчилдигин сезет: “Санирабига көп жылга чейин бала көрө албайт” дейт.

Жакып Атемирге (кыздын атасы) жолугуп, өзүнүн жуучу болуп келгенин, теги Алтайдан келген “Тумшугу жок” кыргыз экенин, катын алып берер баласынын аты Манас экенин айтат. Манастын атын да-лайдан угушкан Атемирдин ордосу кызды бербейбиз деп ачык айткандан коркушуп, Жакыпты качыруу амалында “көчмөн кыргыздардын колунан келбес көп өлчөмдөгү калың талап кылышат. [4. 144] Бирок, Жакып Манастын бай экендигин билдирүү үчүн, Атемир айткандан бир нече эсе көп калың алып барат. Ушул калың менен кошо Манас дагы күйөөлөп барат. Акыры Санирабигага үйлөнөт, кырк күн той болот. Кан никесинде болду деп, Санирабига аты өчүп, Каныкей атка конот.

Ошентип, Каныкей Манастын аялы болуп калат. С. Орозбаковдун варианты боюнча бул эпизод ушундайча баяндалат. [4. 145]

С. Каралаевдин вариантында той эскерилбейт. Шапак Рысмендеевдин вариантында, Молдобасан Мусулманкуловдун вариантында, Багыш Сазановдун вариантында жана башка манасчылардын варианттарында бул эпизод негизинен С. Орозбаковдун вариантына жакын айтылат. [3. 751]

С. Каралаевдин вариантынын ушул эпизодунун аягы башкача бүтөт. Атасы

Жакыптын Каныкейге куда түшөөрүнөн мурун эле улуу Манастын эки катыны бар экендиги айтылат. Бирөөгө калмактын Кайып ханынын кызы Карабөрк, аны Манас урушта жеңип алган, экинчиси өзү келип катылып, урушта жеңилген афган ханы Шооруктун кызы Акылай – муну олжого алган.

Эпостогу идея боюнча Карабөрк менен Акылайды Манас катыным деп эсептебейт. Жолдоштору да Манасты бойдок деп айтышат. Мисалга карап көрөлү:

“Калың менен кайгырбай,
Баатырлык менен байкалбай.
Эрдигин менен ээлебей,
Карабөрк менен Акылай.
Катыным деп ойлопсуз,
Карап турсам өзүңүз.

Кадимкидей бойдоксуз!, - деп Аламбет Манас баатырга кайрылат. Ушундай сөздөрдөн улам Манас катын алууну ойлоп атасы Жакыпка мындай дейт:

“Катын алып бермегин,
Карыздар ата мойнуңа
Кайып хандын Карабөрк,
Колума түштү башында
Алигиче жүрөмүн кыябыма толбостон,
Кыз алгандай болбостон
Шооруктун кызы Акылай,
Карматып алдым камоодон
Кызын тартуу кылган соң,
Кутулган эле талоондон
Кулдук уруп дайындап,
Куда болуп кайындап
Кутулбадын карзындан,
Катын алып бербейм деп
Калбааны бөөдө көрбөгүн,
Аманат жаным өлбөсөм
Ар канча чыгым болсо да,

Нагыз өзүм төлөймүн,- деп салтка ылайык үйлөндүрүүсүн талап кылат. [4. 146]

Бул жерде мусулман дининин талаптарына туура келүүчү салттар жөнүндө сөз болуп жаткандыгы анык. Манас мурунку эки катынды согушта олжо кылып алдым дейт. Эми ал “закондуу” катын алууну алдына коюп, атасынан калың төлөп, жуучу

жиберип, куда түшүп, салтка ылайык үйлөнүүсүн талап кылат. Манастын Каныкейге үйлөнүүсү ушул салтка ылайык жүрөт.

Бирок Ч. В. Валихановдун өткөн кылымдын орто чениндеги жазып алгандагы караганда Манас Каныкейди дагы күч менен тартып алгандыгы айтылат. Ушундан улам Манас менен Каныкейди үйлөнтүүдөгү “закондуу”, “салтка ылайык” үрп-адаттар ислам динин таасири астында келип кошулган эпостогу үстүңкү катмарлардан болууга тийиш. Бирок бул үйлөнүүдөгү үрп-адаттар да баштан аяк салт боюнча болгон жок. Күйөөлөп келген Манасты Каныкей шамшар (бычак) менен колун жарадар кылат. Бул жерде да Каныкей, Карабөрк сыяктуу эле, баатыр кыз сыяктуу сүрөттөлүп, аны алууда Манас калыңга сатып алуу менен гана чектелбестен, күч колдонууга да аргасыз болот. Нике учурундагы ушундай кармашууларда кыз күйөөгө жеңилип, андан ары өзүнүн баатырдык сапаттарын жоюп, жөнөкөй, ишкер, акылдуу аялга айланат. [2.]

Үйлөнү үрп-адатынын кульминациялык пункту болуп, кыздын атасы өткөрүүчү чоң той эсептелген. Бул той күйөө тарабынан бардык калың төлөнүп бүткөндөн кийин гана болгон. Эпосто Манастын күйөөлөп келиши эң сонун сүрөттөлөт. Бул жерде кызыктуу окуялар көп. Бир нерсеге токтолуп кетүүгө аргасыз болосун; Манастын жана анын кырк чоросунун Каныкейге жана аны жандап жүргөн 40 кызга карата болгон никелешүү процесси. Баарыдан мурда 40 чоронун 40 кызга болгон мамилеси. Ким-кимге үйлөнөрү белгисиз. Ошол жерге 40 боз үй тигилип, ар биринде бирден кыз отурат:

Кырк кызга тиккен кырк үйү,
Кызмат кылды кырк бийи
Астынын жашы он сегиз,
Он алты жарым аягы
Ар кайсы бир үйгө,
Кыздар кирди тептегиз
Тандоону койду эркекке,
Эркектер калды эмгекке

Кырк баатырдын баарысы,
Кыргыз, Бакай карысы
Кысталышып турушту.

Кимиси кайсы үйгө кирерин, кайсы кызды аларын билбей турган чоролорго кайрылып, Манас баатыр мындай дейт:

“Ай баатырлар, деп айтат,
Талаага чыгып баралык
Жарышып келип калалык,
Таалайына кандай кыз
Так ошону алалык”

Ошентип, алар жарышып келишип, биринчи келген Алмамбет биринчи боз үйгө, экинчиси экинчи үйгө... киришип, кыркы кырк үйдү ээлешет. Кызык жери, өзү күйөөлөп келген Манас да катышып, эң артында келет. Аны Каныкей өзү тосуп чыгат.

Бардык чоролор өздөрү кирген үйдөгү кыздарга ыраазы болушат. Бир гана Алмамбет кирген үйдөгү кыз, күйөөнү жактырбайт. Ал кыздын аты Арууке болот.

Ушундан улам, кыздардын ичинде “мен тигиге барат элем” деген арман калбасын деп, чоролорду катар тизип коюп, көздөрү байланган кыздардан тандап алуусун талап кылат. Андан кийин чоролордун көзүн таңып кыздарды тандатат. Бул эки учурда тең баягы аты чыгып келгендеги жуптар бузулбайт. [4. 148] Ал эми Алмамбет менен Аруукенин ортосундагы дал келбөөчүлүк болсо, Алмамбеттин бөлөк динде экендигине байланыштуу болгон. Бирок, акыры Алмамбеттин мусулман динин кабыл алганына көзү жеткенден кийин Арууке өзүнүн макулдугун берет.

Ал эми кырк чоронун кырк кызга “баш аламандык” менен, “кимге-ким туш келди” үйлөнүп, өздөрүнчө үй-бүлө түзүшү бул алгачкы коомдук түзүлүштөгү топ никенин эпикалык чагылдырылышы деп түшүнсөк болот.

Ошентип, 41 чоро менен 41 кыз үйлөнүшүп 40 күн тойлошот. Тойдун каада-салты бардык жеңиш учурунда, же башка бир жакшылык учурунда берилүүчү тойлордун каада-салттарына окшош өтөт.

Адабияттар

1. Акунов А. “Манас” эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүлө жана нике мамилелери / А. Акунов. - Б.: ”Калем” басма үйү, 2022. - 231-б.
2. Валиханов Ч. Очерки Жунгарии. / В кн. “Манас” героический эпос киргизского народа. / Валиханов Ч. - Ф., 1968 . - 40 с.
3. “Манас” Сагымбай энциклопедиясы. - Бишкек “Бийиктик плюс”, 2015. - 144-148-б.
4. Үйлөнүү жана ага байланышкан каада-салттар (үрп-адаттар). - Б.: “Калем” басма үйү, 2021. - 4-б.

УДК: 378.14:72.07

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.09

*Есенбек уулу А.
БГУ им. К. Карасаева*

ФОРМИРОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРОВ АРХИТЕКТУРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс формирования специальных компетенций у студентов бакалавров, обучающихся по архитектурным направлениям. Архитектурное образование представляет собой уникальный контекст, где креативность, технические навыки и эстетическое понимание объединяются для формирования высококвалифицированных специалистов. Выделены основные пути формирования специальных компетенций у студентов бакалавров архитектурных специальностей: комплексный учебный процесс; проектная деятельность; междисциплинарное обучение; профессиональная практика и стажировка. Формирование специальных компетенций у студентов-бакалавров архитектуры играет ключевую роль в подготовке будущих архитекторов, которые создают инновационные решения, отвечающие современным вызовам и потребностям развивающегося общества, воплощая в жизнь новые архитектурные идеи.

Ключевые слова: архитектурное образование, профессиональная деятельность архитектора, специальные компетенции, формирование специальных компетенций, значение специальных компетенций, проектирование, комплексный учебный процесс, проектная деятельность, междисциплинарное обучение, профессиональная практика.

*Есенбек уулу А.
К. Карасаев атындагы БМУ*

АРХИТЕКТУРА БАГЫТЫНДАГЫ БАКАЛАВР- СТУДЕНТТЕРИНДЕ АТАЙЫН КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Кыскача мазмуну

Бул макалада архитектуралык аймактарда окуган бакалавр- студенттеринде атайын компетенцияларды түзүү процесси талкууланат. Архитектуралык билим берүү өзгөчө контекстти камсыз кылат, анда чыгармачылдык, техникалык көндүмдөр жана эстетикалык түшүнүк жогорку квалификациялуу адистерди түзүү үчүн бириктирилет. Архитектура адистиктери боюнча бакалавр багытындагы студенттеринде атайын компетенцияларды калыптандыруунун негизги жолдору белгиленген: комплекстүү окуу процесси; долбоордук иш; дисциплиналар аралык окутуу; кесиптик практика жана стажировка. Архитектура бакалаврында атайын компетенцияларды калыптандыруу келечектеги архитекторлорду даярдоодо негизги ролду ойнойт, алар өнүгүп келе жаткан коомдун заманбап чакырыктарына жана муктаждыктарына жооп берген инновациялык чечимдерди түзүп, жаңы архитектуралык идеяларды ишке ашырат.

Түйүндүү сөздөр: архитектуралык билим берүү, архитектордун кесиптик ишмердүүлүгү, атайын компетенциялар, атайын компетенцияларды калыптандыруу, атайын компетенциялардын мааниси, долбоорлоо, комплекстүү билим берүү процесси, долбоордук ишмердүүлүк, дисциплиналар аралык окутуу, кесиптик практика.

*Esenbek uulu A.
BSU named after K. Karasaev*

FORMATION OF SPECIAL COMPETENCIES FOR BACHELOR STUDENTS OF ARCHITECTURAL DIRECTIONS

Abstract

This article discusses the process of formation of special competencies in undergraduate students studying in architectural areas. Architectural education provides a unique context where creativity, technical skills, and aesthetic understanding come together to form highly skilled professionals. The main ways of formation of special competencies among bachelor students of architectural specialties are highlighted: integrated educational process; project activity; interdisciplinary training; professional practice and internship. The formation of special competencies among Bachelor of Architecture students plays a key role in the training of future architects who create innovative solutions that meet modern challenges and the needs of a developing society, bringing new architectural ideas to life.

Keywords: architectural education, professional activity of an architect, special competencies, formation of special competencies, the importance of special competencies, design, integrated educational process, project activities, interdisciplinary training, professional practice.

Заманбап шаар чөйрөнү түзүү үчүн кадрларды даярдоодо архитектуралык билим берүү негизги ролду ойнойт. Архитектура факультетинин студенттери техникалык жөндөмдөргө гана эмес, ар тараптуу компетенцияларга да ээ болушу керек, анын ичинде чыгармачыл ой жүгүртүү, командада иштөө жана оор жагдайларда чечим чыгаруу жөндөмү.

Имараттар шаардын атмосферасын түзүп, өлкөнүн "визиттик картасы" болуп саналат. Динамикалык өнүгүп келе жаткан дүйнөдө архитектордун кесиби дизайн жөндөмүн, аналитикалык жөндөмдөрдү, өзүн-өзү уюштурууну жана жоопкерчилик сезимин айкалыштырып, эң көп талап кылынгандардын бири болуп саналат. Бул кесип имараттарды долбоорлоо жана куруу чеберчилиги гана эмес, ошондой эле гармониялуу шаар чөйрөсүнүн түзүлүшү,

адамдардын жашоосуна, ишине жана эс алуусуна ыңгайлуу шарттарды түзүү болуп саналат.

Архитектура боюнча бакалавриат программаларына кабыл алынган студенттер заманбап архитектуранын кыйынчылыктарын ийгиликтүү жеңүүгө мүмкүндүк бере турган атайын компетенцияларды иштеп чыгууга тийиш. Бул макалада мындай атайын компетенцияларды түзүүнүн маанилүүлүгү жана аларды студенттерде өнүктүрүү жолдору талкууланды.

Архитектуралык билим берүүдөгү өзгөчө компетенциялардын маанилүүлүгү

Архитектуралык билим берүү – бул көркөм жана техникалык билимдин уникалдуу айкалышы.

Архитектуралык билим берүү – бул архитекторлорду окутууга багытталган билим берүү. Архитектордун кесиптери эң

байыркы кесиптердин бири болуп саналат. Египетте, Ассирияда, Бабылда, Индияда, Кытайда жана Байыркы Чыгыштын башка өлкөлөрүндө архитектордун иши эң абройлуу жана татаал деп эсептелчү.

Б.з.ч. V- кылымдын тегерегинде грек термини "башкы архитектор" пайда болгон. Бир катар фактылар аягында (б.з.ч. III кылымда) Грецияда ири шаар куруу, турак-жай жана храм курууга байланыштуу архитекторлук кесип чоң мааниге ээ болгонун көрсөтүп турат. Бул мезгилде профессионалдык архитектуралык мектеп түзүлгөн.

Рим архитектору жана инженери Витрувийдин "Архитектура боюнча он китеп" классикалык эмгеги (б.з.ч. I- кылымдын аягы) архитектуралык билим берүүнүн байыркы доордо эле бар экенин далилдейт [1, с.21-23].

Педагогика илиминин доктору Добаев К.Д. айтуусу боюнча заманбап педагогика акыркы жылдары пайда болгон көйгөйлөрдү изилдөөгө багытталган практикага багытталган болушу керек. Кредиттик технологияларды колдонуу менен билим берүү процессин уюштуруу жана стандарттарда белгиленген белгилүү бир компетенцияларды түзүү башка, инновациялык ыкманы талап кылат.

Ал кесиптик билим берүүнүн компетенттүүлүккө негизделген ыкмасын билим берүү парадигмасы деп атайт, жалпысынан бул жаңы философия, санариптик технологиялар жана жасалма интеллект заманында билим берүүнүн жаңы маданияты [2, с.86, 100, 165, 168].

Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарында көрсөтүлгөн келечектеги адистин (универсалдуу жана атайын) компетенцияларын түзүү заманбап кесиптик билим берүүнүн басымдуулугунун жана максаттарынын өзгөрүшүн толук билдирет жана илимий жана теориялык көз караш менен да, практикалык көз караш менен да кызыгуу туудурат. Архитектуралык билим

берүү чөйрөсүндө компетенцияларды түзүү интегралдык ыкмага негизделиши керек. Бул процесс чыгармачылдыкты, аналитикалык көндүмдөрдү, долбоорлоо жөндөмдөрүн, долбоорлорду башкарууну өнүктүрүүнү камтыйт. Архитектуранын учурдагы тенденцияларын, кесиптин этикалык аспектилерин жана заманбап технологияларды долбоорлоодо колдонуу мүмкүнчүлүгүн билүү да негизги элементтер болуп саналат.

Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык 750100 "Архитектура" (квалификациялык "бакалавр"), билим берүү кесиптик ишмердиктин түрлөрүнө ылайык төмөнкү кесиптик милдеттерди чечүүгө тийиш:

► изилдөө иш-аракеттери – архитектуралык дизайн чөйрөсүндөгү теориялык изилдөөлөрдүн негиздери (курулуш комплекстерин, архитектуралык формаларды, мейкиндик-пландаштыруу конфигурацияларын моделдөө ж.б.), долбоорлоо тапшырмаларын иштеп чыгууга катышуу, колдонмо изилдөөлөр (алдын ала долбоорлоо, долбоорлоо, долбоордон кийинки изилдөөлөр);

► долбоордук иш-аракеттери – социалдык жактан маанилүү көйгөйлөрдү аныктоо, түзүү жана актоо, концепцияны жана долбоорду иштеп чыгуу, долбоордун документациясын даярдоо, аны ишке ашырууну автордук башкаруусу, айлана-чөйрөнүн абалына мониторинг жүргүзүү, туруктуу өнүгүү багыттарын аныктоо;

► көркөм-эстетикалык ишмердик – пластикалык искусство тармагындагы дүйнөлүк маданияттын жетишкендиктерин өздөштүрүү: графика, живопись, скульптура, фото, кино ж.б. жана долбоор жана педагогиялык практикада ишке ашыруу;

► өндүрүштүк-технологиялык ишмердик – архитектуралык чөйрөнү түзүүдө жаңы материалдарды, түзүмдөрдү, технологиялык процесстерди колдонууда дүй-

нөлүк тажрыйбаны үйрөнүү жана аларды архитектуралык долбоорлорду ишке ашырууда колдонуу мүмкүнчүлүгү;

► уюштуруучулук жана башкаруучулук иш-аракеттери – башкаруунун жана маркетингдин заманбап ыкмаларын үйрөнүү, долбоордук ишмердиктин натыйжаларынын керектүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу; архитектуралык ишмердиктин социалдык-маанилүү жана экономикалык программаларын түзүү жана ишке ашыруу, архитектуралык дизайнды юридикалык колдоо жана долбоорлоо иштеп чыгууларды ишке ашыруу;

► сындуу жана эксперттик ишмердик – долбоорлоо чечимдерин жана курулган объектилерди баалоого жана изилдөөгө катышуу [3].

Ошондуктан, заманбап архитектор, анын ичинде компетенциялардын кеңири спектрине ээ болушу керек:

1. Дизайн жана пландоо: эстетика жана функционалдуулугу ортосундагы тең салмактуулугун сокку архитектуралык үлгүлөрүн иштеп чыгуу жөндөмү.

2. Технологияны жана инновацияларды колдонуу: компьютердик моделдөө, 3D басып чыгаруу, жасалма интеллект, туруктуу курулуш материалдары сыяктуу акыркы инструменттерди жана технологияларды билүү.

3. Туруктуулук жана экологиялык тазалык: экологиялык жана туруктуулук аспектилерин эске алган имараттарды жана мейкиндиктерди түзүү мүмкүнчүлүгү.

4. Изилдөө жана талдоо: концептуалдык чечимдерди иштеп чыгуу үчүн изилдөө жана талдоо жүргүзүү жөндөмү.

5. Пикирлешүү: кардарлар, башка адистер жана жалпы коом менен өз ара иштешүүдө көндүмдөр.

6. Тарыхый-маданий түшүнүгү: архитектуранын тарыхый, этникалык жана маданияттык контекстинин түшүнүгү.

7. Шаар пландаштыруу: Туруктуу шаар чөйрөлөрүн жана коомдук мейкиндикти түзүү билими.

Мамлекеттик стандартка ылайык, компетенттүүлүк окуучунун билим берүү боюнча алдын ала аныкталган социалдык талабы (норма) катары аныкталат, анын белгилүү бир чөйрөдөгү натыйжалуу жемиштүү ишмердиги үчүн зарыл.

Архитектордун кесиптин негизги кыйындыгы - бири-бирине шайкеш келбегендей көрүнгөн чыгармачыл эркиндиктерди катуу техникалык чектөөлөр менен элдештирүү. Архитекторлор сүрөттүү ой жүгүртүүнү көп учурда бири-бирине карамакаршы келген инженердик ыкмалар менен айкалыштырууда. Чыгармачылдык ыңгайлуулук, сооронуч, коопсуздук стандарттарына кармануу сыяктуу күнүмдүк муктаждыктарды канааттандырууга тийиш.

Мындан тышкары, бир эле учурда эки чөйрөдө кесиптик өнүгүү абдан кыйын - чыгармачылдык жана катуу илим. Бул мааниде архитекторлор өмүр бою үйрөнгөн универсалдуу окумуштуулар болуп саналат.

Кесиптик билим берүү системасы келечектеги адистерди учурдагы жана өсө турган көйгөйлөрдү тийиштүү түрдө чечүүгө даярдоого тийиш экени айкын. Башкача айтканда, билим берүү системасы бүтүрүүчүлөргө жетиштүү чечимдерди табууга, жаңы кыйынчылыктарды жеңүүгө, коопсуз жана ыңгайлуу жашоо чөйрөнү түзүүгө мүмкүндүк бериши керек. Бул адам жашоосунун бардык чөйрөлөрүндөгү жана тармактарындагы бардык адистер тийиштүү жөндөмдүүлүктөргө, компетенцияларга, билимге, жөндөмдүүлүктөргө, мотивацияга жана эмоциялык акылга ээ болгон учурда гана мүмкүн. К.Д. Добаев белгилегендей, билим берүү XXI кылымда экономикалык аман калуунун алтын ачкычы болуп саналат. Технологиялык жана маалыматтык прогресс заманында көпчүлүк күнүмдүк иштерди компьютерден аткарууга болот, ар кандай суроого жоопторду Интернеттен табууга болот.

Кесиптик билим берүү системасында кесиптик компетенцияларды түзүүгө

негизги көңүл бурулушу керек, ал XXI - кылымда ийгиликтүү кесиптик ишмердик үчүн зарыл болгон жаңы билимдер жана көндүмдөр менен дайыма толукталышы керек [2, 4].

Архитектор катары ийгиликтүү иштөө жана бул тармакта кесипкөй болуу үчүн бакалавриат архитектура программаларына тапшырган студенттер үчүн бул компетенцияларды өнүктүрүү маанилүү.

Атайын компетенцияларды өнүктүрүүнүн бир нече жолу бар:

- Комплексүү окуу процесси. Студенттердин атайын компетенцияларын өнүктүрүү комплексүү билим берүү процессинен башталат. Окуу программасы студенттерге архитектуранын ар кандай аспектилерин, негиздерден баштап колдонулуучу аспектилерге чейин изилдөө жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бериши керек. Интегралдык ыкма студенттерге архитектуралык практиканын ар кандай аспектилеринин ортосундагы байланышты түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

- Долбоордук иш-аракеттери. Архитектуралык билим берүү чөйрөсүндөгү компетенцияларды өнүктүрүүнүн негизги ыкмасы долбоордук иш-чаралар болуп саналат. Студенттер чакан тапшырмалардан баштап, акырындык менен татаал долбоорлорго илгерилеп, реалдуу дүйнөнүн имараттарын долбоорлоого жана түзүүгө катышышат деп күтүлүүдө. Бул аларга тажрыйба алууга жана билимдерин иш жүзүндө колдонууга мүмкүндүк берет.

- Дисциплина аралык окуу. Заманбап архитектура дисциплина аралык ыкманы талап кылат. Студенттер инженердик, дизайн, искусство, экологиялык изилдөө сыяктуу байланыштуу дисциплиналарды изилдей алышы керек. Бул аларга алар кабыл алган чечимдер долбоордун ар кандай аспектилерине кандай таасир тийгизерин түшүнгөнгө жардам берет.

- Кесиптик практика жана стажировка. Профессионалдык компетенцияларды өнүктүрүүдө стажировка жана кесиптик

практика маанилүү роль ойнойт. Студенттер тажрыйбалуу архитекторлордон үйрөнүп, өнөр жайдын мыкты практикасы жөнүндө биле алышат. Мындан тышкары, келечекте пайдалуу боло турган кесиптик байланыштарды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Жыйынтык.

Архитектура боюнча бакалавр-студенттеринде атайын компетенцияларды түзүү келечектеги архитекторлорду өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Интегралдык окуу процесси, долбоорлор боюнча иш-чаралар, дисциплина аралык окутуу жана адистештирилген практикалык класстар студенттерге архитектуралык тармакта ийгиликтүү иштөө үчүн зарыл болгон жөндөмдүүлүктөргө жана билимдерге ээ болууга мүмкүндүк берет.

Курулуш тармагында ийгиликке жетиш үчүн керектүү жөндөмдүүлүктөр жана билимдер. Бул компетенциялар студенттердин жекече жана кесиптик өнүгүүсүнө өбөлгө түзгөндөн тышкары, заманбап архитектуралык практиканы өнүктүрүүдө да маанилүү роль ойнойт.

Интегралдык окуу процесси студенттерге архитектуралык практиканын ар кандай аспектилерине чумкутулууга мүмкүнчүлүк берет. Бул алар долбоорлоо ыкмаларын гана эмес, инженердик негиздерин, долбоорлорду башкарууну, экологиялык туруктуулукту жана башка маанилүү аспектилерди үйрөнүшөт дегенди билдирет. Бул ыкма студенттерге келечектеги кесиптин кеңири контекстин түшүнүүгө жана көйгөйлөрдү комплексүү түрдө чечүүгө мүмкүндүк берет.

Долбоордун иш-чаралары архитектуралык билим берүүнүн борборунда турат. Студенттер ички дизайн сыяктуу чакан иштерден тартып ири коомдук имараттарды жана турак жай комплекстерин долбоорлоого чейин концептуалдык жана практикалык долбоорлорду түзүүнү үйрөнө башташат. Долбоорлорду аягына чыгаруу менен студенттер тажрыйбага ээ болуп эле койбостон, чыгармачыл ой жү-

гүртүүнү, аналитикалык жөндөмдүүлүктөрдү жана командада иштөө жөндөмүн өрчүтөт.

Дисциплина аралык окуу студенттерге өз горизонтторун кеңейтүүгө жана байланыштуу дисциплиналар боюнча билимдерин тереңдетүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, инженердик принциптерди түшүнүү архитекторлорго экологиялык жана коопсуз имараттарды түзүүгө жардам берет. Өнөрдү жана дизайнды билүү чыгармачыл жана эстетикалык долбоорлорду өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Дисциплина аралык окуу жаңы перспективаларды ачат жана архитектурада инновацияларды өрчүтөт.

Кесиптик практика жана стажировка студенттерге реалдуу долбоорлор менен таанышууга жана тажрыйбалуу архитекторлордон пикир алууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле студенттер өз чөйрө-

сүндөгү мастерлерден үйрөнүп, билимдерин иш жүзүндө көрсөтө алышат. Бул теориялык окутууну толуктап эле койбостон, студенттерге карьерасынын андан аркы өсүшүндө да жардам берет.

Жалпысынан, архитектура бакалавр-студенттеринин атайын компетенцияларды түзүү теориялык окутуу жана практикалык тажрыйба тең салмактуу айкалышын талап татаал жана көп тараптуу процесс болуп саналат. Ал адистерди окутуунун жогорку деңгээлин камсыз кылуу менен эле эмес, архитектуралык чөйрөнүн инновациялык өнүгүүсүнө да өбөлгө түзөт. Бул компетенцияларды үйрөнгөн студенттер коомдун заманбап кыйынчылыктарына жана муктаждыктарына жооп берген кооз жана функционалдуу имараттарды түзүүгө өз салымын кошо алган компетенттүү архитекторлор болуп калышат.

Адабияттар

1. Витрувий М. Десять книг об архитектуре. / М. Витрувий. - Москва: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1936. - Книга первая. - 231 с.
2. Добаев К. Д. Новая школа - новое мышление. / К. Д. Добаев. - 2023, Бишкек. - 254 с.
3. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования. Направление: Архитектура. Бакалавр. - Бишкек, 2021. - 15 с.
4. Байденко В. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентностного подхода). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentsii-v-professionalnom-obrazovanii-k-osvoeniyu-kompetentnostnogo-podhoda> (дата обращения: 10.12.2023)

УДК: 81.366 58

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.24

*Женалиева З.**Б. Осмонов атындагы**Жалал-Абад мамлекеттик университети*

ӨТКӨН ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН ТҮРКОЛОГИЯДАГЫ КӨРҮНҮШҮ

Кыскача мазмуну

Түркологиялыкадабияттарда этиштин өткөн чак маанилери боюнча аткарылган изилдөөлөр, өткөн чактын баяндалып жазылышын болжол менен XIX кылымга туура келет деп эсептедик. Буларда өткөн чактын жалпы мааниси, өткөн чак маанилерин жараткан грамматикалык каражаттардын этиш сөз түркүмүнүн алкагында кадыресе айтылыштары тууралуу гана сөз жүрөт. Белгилүү окумуштуу И.В. Кормушиндин алтай тилдеринде этиштин чактарынын системасы боюнча жарыялаган монографиясы бар. Эмгекте алтай тилдеринин этиштик формаларынын өнүгүш маселелери жана жалпы түрк тилдериндеги этиштик чак формаларынын байыркы көрүнүшүнүн калыбына келиши сыяктуу изилдөөлөр ишке ашырылган. Этиштик байыркы формаларды тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринин фактылары менен биргеликте каралып изилденип чыгат. Окумуштуунун бул монографиясынан алтай тилдериндеги этиштик формаларды байыркы учурдагы грамматикалык формаларын издеп табуу максаттары алдыга коюлганын байкайбыз.

Түйүндүү сөздөр: күдүк чак, байыркы чак, капыскы өткөн чак, адат өткөн чак, айкын өткөн чак, перфект, имперфект.

*Женалиева З.**Жалал-Абадский национальный университет**имени Б. Осмонова*

ПОЯВЛЕНИЕ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В ТУРКОЛОГИИ

Аннотация

Исследования в кыргызско-турецкой литературе по значению прошедшего времени глагола показывают, что описание прошедшего времени соответствует примерно XIX веку. Они говорят только об общем значении прошедшего времени, нормальном произношении в форме глагола в слове грамматического средства, которое создает значение прошедшего времени. Известный ученый И.В. Кормушин имеет опубликованную монографию в системе алтайских времен глаголов. В работе проводились такие исследования, как развитие форм глаголов в алтайском языке и восстановление античного облика в турецком языке в целом. Изучение древних форм глаголов проводится в сочетании с фактами Тунгус-маньчжурского и монгольского языков. На этих табличках ученый поставил задачу найти грамматические формы древних алтайских форм глаголов.

Ключевые слова: сомнительное время, древнее время, внезапное прошедшее время, обычное прошедшее время, явное прошедшее время, перфект, имперфект.

*Zhenalieva Z.**Jalal-Abad National university
named after B. Osmonov*

THE APPEARANCE OF PAST TENSE FORMS IN TURKOLOGY

Abstract

Studies in the Kyrgyz-Turkish literature on the meaning of the past tense of the verb show that the description of the past tense corresponds to about XIX century. They only talk about the general meaning of the past tense, the normal pronunciation in the verb form in the word of the grammatical means that creates the meaning of the past tense. The famous scientist I.V. Kormushin had published monograph in the system of Altaic tenses of verbs. The work carried out such studies as the development of verb forms in the Altai language and the restoration of the ancient appearance in the Turkish language as a whole. The study of ancient verb forms carried out in combination with the facts of the Tungus-Manchu and Mongolian languages. On these tables, the scientist set the task of finding grammatical forms of ancient Altai verb forms.

Keywords: doubt tense, ancient tense, sudden past tense, habitual past tense, obvious past tense, perfect, imperfect.

Түркология илими Чыгыш таануу (Востоковедение) илиминин бир бутагы катары каралып жүрүп өнүгүп, XIX, XX кылымдарда өз алдынча илим катары калыптанган. Түркология илиминин (түркология предметинин) негизги объектиси болуп байыркы жана азыркы түрк тилдеринин проблемалары эсептелет. Түрк тилдери жана түрк тилдеринин грамматикасы, грамматикалык түзүлүшү европалык окумуштуулар тарабынан XVII, XVIII кылымдардан бери окулуп, окутулуп, үйрөнүлүп келе жатат. Демек, түрк тилдериндеги атооч сөздөр менен этиш сөздөр европалык түркологдордун эмгектеринде, изилдөөлөрүндө көп мезгилден бери каралып келе жатат.

Орус-совет түркологдорунун ичинен Н. К. Дмитриевдин грамматикасы, тактап айтканыбызда, Н. К. Дмитриев жазган Башкырт тилинин грамматикасы өзгөчө белгилөөгө арзыйт. Эмгекте башкырт тилинин фонетикасы, морфологиясы жана синтаксиси чагылдырылып жазылган. Морфология бөлүмүндө этиш сөз түркүмүнө өзүнчө орун берилген. Башкырт ти-

линде этиш сөздөрдүн ыңгай, чак, жак жана сан категориялары боюнча өзгөрө тургандыгын белгилеп, грамматикалык түр (вид) жана мамиле категорияларын болсо, “должны быть отнесены к отделу словообразования глаголов”(этиштердин жасалышы деген бөлүмдө каралыш керек) деп эсептеген. Окумуштуунун бул көз карашын атайын лингвистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүп карап көрүш керек деп эсептейбиз. Кыргыз тилинин лексикографиясында Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын академиги К.К. Юдахин Кыргызча-орусча сөздүгүндө кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн мамиле маанилерин лексикалык толук маанилүү сөздөр катары кабыл алып орус тилине которуп сөздүккө киргизип жазган[2, 65-б.]. Н. К. Дмитриевдин башкырт тилинин грамматикасында мамиле этиш сөздөргө карата мындай мамилеси, мамиле категориясы лексикага тиешлүү деген көз карашы атайын лингвистикалык изилдөөнү талап кылып турган маселе болуп эсептелип, ал биздин бул изилдөөбүздүн алкагына кирбейт. Биз бул улуу түркологдун

этиштин чактары, анын ичинен да өткөн чак формалары тууралуу айткандары тууралуу гана сөз кылып, өзүбүздүн кыргыз тилиндеги этиштин өтөн чак маанилерин изилдөөлөрүбүзгө пайдаланып иш жүргүзүүнү көздөйбүз.

Окумуштуу башкыр тилиндеги чак маанилерин ыңгай категориясынын ичинде, көбүнчө жай ыңгайдын мисалдарында карап, кыймыл атоочторго туура келген чактар (времена, восходящие к отглагольным именам), чакчылдарга туура келген чактар (времена, восходящие к деепричастиям), атоочтуктарга туура келген чактар (времена, восходящие к причастиям) деп үч топко бөлүп талдап чыгып жазган[2, 136-148-бб.]. Н.К. Дмитриевдин башкыр тилиндеги этиштердин чак маанилеринин кыймыл атоочторго туура келгендери деп жазып талдагандары кыргыз тилиндеги айкын өткөн чактын -ды формасына туура келет.

Н.К. Дмитриев башкыр тилинде **ине** (кыргызча эле) формасын байыркы өткөн чак маанисинин формасы деп эсептеген: **алган инем** – я еще раньше брал // взял; **килгән инем** – я еще раньше приходил[5, 153-б.]. Бул формаларды, **алган инем** жана **килгән инем** деген формаларды кыргызча **алган элем** жана **келген элем** деген формаларга туура келет деп эсептөөгө болот деп ойлойбуз. Мына ушул жогорудагы Н.К. Дмитриевдин китебинен келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай көптүк сандын экинчи жана үчүнчү жактарында гана азыркы кыргыз тилиндегиден айырмасы бар, негизинен этиштердин, этиштердин өзгөрүшү боюнча башкырт тили менен кыргыз тилинде жалпылыктар басымдуулук кылып жатат.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилинде этиштин өткөн чагынын бир нече маанилик өзгөчөлүктөрү бар экени А.Н. Кононов тарабынан белгиленген[6, 183-192-бб.]. Окумуштуу байыркы түрк, орхон-енисей, жазма эстеликтеринин текстеринен мисалдарды келтирип, -ды мүчөсү менен айтылган этиштин формаларын про-

шедшее категорическое время (айкын өткөн чакка туура келет деп эсептейбиз) деп белгилеп, алардын -tī (-tu), -ti (-tü), -dī (-du), -di (-dū) + жак мүчөлөрү [7, 188-б.] деген түрлөрдө тыбыштык жактан өзгөргөн түр менен колдонулганын көрсөтүп жазган. Байыркы эстеликтерде жолуккан -мыш (-mīš) формасын прошедшее неочевидное время деп мисалдарды келтирген. Орхон-Енисей эстеликтериндеги -мыш + эрти (-mīš + erti) формасын байыркы (давнопрошедшее время) өткөн чак деп эсептеп, ошол эле мезгилде бул форманын келер чактын көрсөткүчү экенин эске алып, келер-өткөн чак деп да көрсөткөн[8, 191-б.].

Ал эми түрк тилдериндеги этиштер боюнча атайын илимий изилдөөлөр ХХ кылымдын орто ченинен бери карай жүргүзүлүп келе жатат. Якут тилиндеги этиштик негиздердин типтери боюнча Л.Н. Харитонов атайын лингвистикалык изилдөөлөрүн жүргүзгөн. Бирок анын изилдөөлөрүндө этиш уңгуларынын жана этиштик негиздердин структуралык түзүлүштөрү менен семантикалык маанилерине басым жасалып, анын изилдөөсүндө өткөн чактын уюшулушуна, деги эле этиштин чак формаларынын уюшулушуна, чак маанилерине көп көңүл бурулган эмес. Албетте андай маселелер монографиянын максатынан сырткары болгон.

Татар тилиндеги этиштер белгилүү окумуштуу Ф.Ю. Юсупов тарабына изилденип, автордун көлөмдүү монографиясы жарыяланган. Окумуштуу татар тилиндеги этиштердин жасалыш өзгөчөлүктөрүн чак маанилери менен түздөн-түз тыгыз байланышта карап изилдеп, этиш сөздөрдүн структуралык түзүлүштөрү боюнча карап изилдөөлөрдү ишке ашырган. Тактап айтканыбызда, Ф.Ю. Юсупов азыркы татар тилиндеги этиштердин учур чак, келер чак жана өткөн чак формаларынын уюшулушундагы уланды мүчөлөр аркылуу, ошол уланды мүчөлөр жараткан грамматикалык маанилерди да талдап изилдөөлөрдү ишке ашырган. Ошентип

анын монографиясында татар тилиндеги этиштик формалардын структуралык жактан иликтенишин, талданышын көрөбүз. Эмгекте татар тилиндеги этиш сөздөрдүн мезгилге карата мамилеси иликтенет, башкача айтканыбызда, этиштин келер чакты жана өткөн чакты туюндурган лексика-грамматикалык маанилери абдан көп мисалдардын келтирилиши менен изилденип талдоого алынган.

Ф.Ю. Юсуповдун монографисында азыркы татар тилиндеги өткөн чак формаларынын -ды, -ган, -ып (-ыпты), -ганда, -улы мүчөлөрүнүн жана иле жардамчы этишинин жалганышы менен уюшулгандыгы бир топ терең иликтенип талданган.

Көпчүлүк түрк тилдеринде айтылып келе жаткандай, -ды, мүчөсү менен татар адабий тилинде да, диалектилеринде да өткөн чактын билдирилиши бир канча кенен изилденген. Автор жалпы түрк тилдеринде -ды аффиксинин этиштик негиздерге жалганышы өткөн чакты билдирерин айтып белгилейт. Этиштик негиз үндүү тыбыштар жана жумшак (звонкий) үнсүз тыбыштар менен аяктаса -ды, -де, ал эми этиштик негиздер каткалаң (глухой) үнсүз тыбыштар менен аяктаса -ты, -те болуп жалганып жактала турандыгын белгилеген[9, 100-б.]. Татар тилинде жана татар тилинин диалектилеринде өткөн чактын -ды аффикси аркылуу уюшулганынын грамматикалык жактан өзгөрүлө тургандыгы башка тектеш түрк тилдери менен бирдей болуп айырмачылыктардын дээрлик жок экендиги да атайын белгиленген. Татар тилинин бардык диалектилеринде бул форманын бар экендиги, грамматикалык категориялардын каражаттары менен өзгөрүүлөрүндө айырмалардын жок экендиги бир канча мисалдар менен далилденип көрсөтүлгөн[9, 111-б.].

Ал эми -ган мүчөсү тууралуу “Прошедшее на -ган образуется от причастие на -ган (после звонких согласных и гласных), -кан (после глухих)” – Өткөн чактын -ган менен уюшулушу атоочтук формаларынын жум-

шак үнсүздөр менен жана үндүү тыбыштар менен аяктаган этиш сөздөргө -ган, ал эми каткалаң үнсүз тыбыштар менен аяктаган этиш сөздөргө -кан болуп өзгөргөн мүчө түрүндө жалганып уюшула тургандыгын атайын белгилеп жазган[10, 112-б.].

Татар тилинде жана татар тилинин диалектилеринде өткөн чактын -ган аффикси аркылуу уюшулганында өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги белгиленип, мисалдар келтирилип, жакталыштын биринчи тибине төмөндөгүдөй мисалдарды келтирген.

мин алган - мын	без алган - быз
син алган - сың	сез алган - сыз (сығыз)
ул алган	алар алган - нар

Жакталыштын экинчи тибин таандык мүчөлөрүнүн катыштыгы аркылуу ишке ашат – “спряжения прошедшего на -ган осуществляется с помощью аффиксов принадлежности” деп жазып, мисалдарды келтирген[11, 113-б.].

мин алган - ым	без барган - ыбыз
син алган - ың	сез барган - ығыз
ул алган	алар баргас (-нар).

Бул экинчи тибиндеги жакталыштардын азыркы татар тилинин орто диалектисине (средний диалект), көбүнчө Казань шаарынын күнчыгыш тарабындагы говорлорго мүнөздүү экнедигин белгилеп жазган.

Сибирдеги татар тилинин диалектилериндеги жакталышты, башкача айтканыбызда, -ган аффикси аркылуу уюшулган этиштердин өткөн чагынын жакталышынын каткалаңдашып айтыла тургандыгын да белгилеп жазып, төмөндөгүдөй мисалдарды келтирген.

мин парган - ым	без парган - ыбыз йук
син парган - ың	сез парган - ығыз йук
ул парган - ы	алар парганы - ы йук

Ошону менен бирге автор “Мин бүгөн ик-мек күп апкайткам – Я сегодня купила много хлеба; Без үзөбөз да Казанда булганбыз – Мы и сами бываем в Казани” деген сыяктуу элдин оозунан жазылып алынган бир нече сүйлөм-мисалдарды келтирип, азыркы татар тилинин негизинен бир нече диалектилеринен үлгүлөрдү каттап жазып талдап чыккан.

Терс формадагы айтылыштарды да адабий тилден жана ар кайсы диалектилеринен конкреттүү мисалдарды келтирип талдап иликтеп изилдейт. Жакталыштарда болсо, татар тилинде жана анын диалектилеринде -ган аффиксинин терс формасынын -ма аффикси жана ага йук деген сөздүн кошулуп айтылышы аркылуу уюшула турганын белгилеп жазып тиешелүү мисалдарды келтирет.

мин барган - ым йук	без барган - ыбыз йук
син барган - ың йук	сез барган - ығыз йук
ул барган - ы йук	алар барганы - ы йук

[11, 118-б.].

Ф.Ю. Юсуповдун монографиясындагы изилдөөлөр көрсөткөндөй татар тилидеги этиш сөздөрдүн өткөн чактарда өзгөрүп айтылышы негизинен азыркы кыргыз тилиндегиден олуттуу айырмаланбайт. Мындай көрүнүштү бул эки тилдин экөөнүн тең түрк тилдеринин кыпчак группасына кире тургандыгы менен түшүндүрүлөт деп эсептейбиз.

Түрк тилдери группасынын кыпчак тилдери тобундагы башкырт тилинде да этиштердин жасалышы жана жакталыш маселелери боюнча да атайын изилдөө аткарылып, монография жарыяланып. Этиш сөздөрдүн чак категориясы боюнча өзгөрүү өзгөчөлүктөрү тууралуу иликтөөлөр аткарылган. Башкырт тилиндеги этиштин өткөн чактары боюнча да грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүүлөрү азыркы кыргыз тили менен азыркы татар тилинен олуттуу айырмачылыктары болбой турга-

ны белгилүү болду. Бул эмгекте башкырт тилинде этиштердин жасалышы бир топ кеңири каралып, бирок бул эмгектин да максат-милдеттерине этиш сөздөрдүн чак маанилеринин изилдениши кирген эмес.

Уйгур тилинде өткөн чак айкын өткөн чак (**еник өткэн заман**) жана байыркы өткөн чак (**узақ өткэн заман**) деп экиге бөлүнүп брилген. “Еник өткэнзаман пейллири пейл асасиға -ди (-ти) аффиксиниң улиниши арқилик ясилиду”. “Узақ өткэнзаман пейллири -ар (-эр) аффикси билэн кэлгэн һал пейллари ниң еди ярдәмчи пейли билэн бирикиши арқилик ясилиду” (деп белгиленген).

Түрк тилдериндеги этиштин маселелери тууралуу азыркы азербайжан тилинин материалдарынын негизинде капиталдык изилдөө боюнча эмгекти белгилүү советтик түрколог Эрванд Владимирович Севортян (1962) аткарган. Азербайжан тилинде этиштердин жасалышы боюнча жазылган анын көлөмдүү монографиясында сөз жасоонун бардык типтери менен жасалган этиштер ар тараптан талдоого алынган. Монографиянын темасынын биздин темабыздан башка проблемага арналганынан эле эмгекте этиш сөздөрүнүн чак маанилеринин атайын каралбаганын байкоого болот. Ошондой болгону менен азербайжан тилиндеги этиштердин сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалыш өзгөчөлүктөрүн изилдеп жатып, автордун чак маанилерине көңүл бөлгөндүгүн эске алышыбыз керек. Э. В. Севортяндун изилдөөлөрүндөгү айрым бир мисалдардын кыргыз тилинин чак маанилерине, айрыкча өткөн чак маанилерине арналган маселелерине пайдаланууга боло турганын эске алуу шарт.

Белгилүү окумуштуу И.В. Кормушиндин алтай тилдеринде этиштин чактарынын системасы боюнча жарыялаган монографиясы бар. Эмгекте алтай тилдеринин этиштик формаларынын өнүгүш маселелери жана жалпы түрк тилдериндеги этиштик чак формаларынын байыркы көрүнүшүнүн

калыбына келиши сыяктуу изилдөөлөр ишке ашырылган. Этиштик байыркы формаларды тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринин фактылары менен биргеликте каралып изилденип чыгат. Окумуштуунун бул монографиясынан алтай тилдериндеги этиштик формаларды байыркы учурдагы грамматикалык формаларын издеп табуу максаттары алдыга коюлганын байкайбыз. Бир муундуу өзүнчө мааниге ээ болгон байыркы этиштик морфемалардын болгондугун, алардын түрк тилдери үчүн үндүү-үнсүз (ГС) же үнсүз-үндүү-үнсүз (СГС) болгондугун, ал эми монгол жана тунгус-маньчжур тилдеринде үнсүз-үндүү (СГ) болгондугун аныктаган.

Ошону менен бирге И.В. Кормушин жалпы алтай тилдериндеги өтө байыркысын тунгус-маньчжур жана монгол тилдеринде сакталгандыгын, ал эми түрк тилдериндегиси бир топ өнүгүүлөрдөн кийинки көрүнүш деп эсептеген[5, 66-66.], ошондой эле байыркы учурдагы форма жасоочу этиштик морфемалардын алтай тилдеринин көп жылдык өнүгүүсү менен сөз жасоочу морфемаларга өтүп кеткендигин айтып өтөт[5, 73-б.]. Бул эмгекте алтай тилдеринин тарыхый байыркы кездердеги грамматикалык формаларды изилдеп, этиштин жалаң эле чак формалары эмес, грамматикалык башка формаларынын тарыхый өнүгүшүнө да изилдөө жүргүзүлгөн. Ошол формалардын ичинде этиштин чактарын туюндурган морфемалар тарыхый-салыштырма метод менен изилденип, алтай тилдеринин тектеш экендигине ыктап ойлор айтылган. Этиштик өткөн чак маанилери атайын терең дифференцияланып каралган эмес, автор өзүнүн алдына андай максатты койгон эмес.

Азербайжан тилиндеги этиштин өткөн чагынын уюшулуш формасында да кыргыз тилиндегиден айырмаланган белгилер аз. Жогорку окуу жайлар үчүн окуу китеп катары жарыяланган грамматикада этиштин чактарын кечмиш заман, индики заман жана кэлечек заман деп, үч чактын

бар экенин белгилеп жазган. Өткөн чакты уюштурган -ды мүчөсүнүн туюндурган маанилерине, тыбыштык өзгөрүүлөрүнө көбүрөөк токтолгондугун байкоого болот.

Азыркы алтай тилинин грамматикасында этиш сөз түркүмү өзүнчө бир чоң бөлүмдү түзөт. Китепте этиштин өткөн чагына кеңири орун берилген. Авторлор азыркы алтай тилиндеги өткөн чактын -ды мүчөсүн жалпы түрк тилдеринин маселелери менен тыгыз биримдикте карашып, бул мүчө менен уюшулган этиштин формасын байыркы түрк тилиндеги категориялык өткөн чак (пратюрское прошедшее категорическое) деп мүнөздөп жазышкан. Талдоолорунда келтирген мисалдарынын азыркы кыргыз тилиндеги айкын өткөн чактан олуттуу айырмачылыктары жок экендигин белгилеп, ошол китептен мисалдарды келтиребиз.

Жекелик сан	Көптүк сан
1) ойно-ды-м	ойно-ды-(бы)с
2) ойно-ды-н	ойно-ды-гар
3) ойно-ды	ойно-ды-лар
Жекелик сан (терс форма)	Көптүк сан (терс форма)
1) ойно-бо-ды-м	ойно-бо-ды-(бы)с
2) ойно-бо-ды-н	ойно-бо-ды-гар
3) ойно-бо-ды	ойно-бо-ды-лар

Азыркы алтай тилинин мисалдарынан көрүнүп тургандай, оң формада да, терт формада да жакталыштар көптүк санда гана айырмачылыктардын бар экендиги байкалып турат. Ошондой болгону менен экинчи жактын жекелик санда жана көптүк санда айтылганындагы өзгөчөлүк -гар деген мүчөнүн тыбыштык жагында гана айырма бар болуп саналат. Негизи, түрк тилдеринин өсүп-өнүгүшүндө **г** жана **н** тыбыштарынын алмашылып колдонгон учурлары катталган. Ал эми көптүк сандагы үчүнчү жакта алтай тилиндеги айтылып (ойно-ды-лар, ойно-бо-ды-лар) азыркы кыргыз тилине мүнөздүү эмес болгону

менен, азыркы кыргыз тилинин диалектилериндеги жакталыштарга туура келерин байкоого болот деп эсептейбиз. Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде этиш сөздөрдүн грамматикалык өзгөрүүлөрүндө көптүк сандын -лар мүчөсү кошулуп айтыла берет.

Жалпы өткөн чактын -ган мүчөсү менен уюшулган этиштин формасын “прошедшее результативное (перфективное) время” (364), деп жазышкан. Мында да азыркы алтай тилинен келтирилген мисалдары азыркы кыргыз тилинин жалпы өткөн чагынан олуттуу айырмаланбайт.

Жекелик сан	Көптүк сан
1) отур-гам	отур-ган-(ыб)ыс
2) отур-ган	отур-ган-(ыг)ар
3) отур-ган	отур-ган-дар

Жекелик сан (терс форма)	Көптүк сан (терс форма)
1) отур-ба-гам	отур-ба-ган-(ыб)ыс
2) отур-ба-ган	отур-ба-ган-(ыг)ар

3) отур-ба-ган | отур-ба-ган-дар

Азыркы кыргыз тилинен айырмачылыгы көптүк сандын биринчи жана экинчи жактарында бир канча олуттуу болуп турат, негизинен окшоштук менен жакындык байкалып турат.

Азыркы алтай тилиндеги жана азыркы кыргыз тилиндеги -ды, -ган мүчөлөрүнүн этиштин өткөн чагын уюштуруп жараткан грамматикалык маанилеринде айырмачылык жокко эсе.

Түрк тилдериндеги этиштердин салыштырма максат менен изилдениши белгилүү түрколог А.М. Щербак тарабынан аткарылып, анын монографиясы жарыяланган. Окумуштуу монографиясында түрк тилдериндеги этиштердин грамматикалык чак боюнча өзгөрүштөрүн этиштин ыңгай категориясы менен байланышта карап, өткөн чак маанилерин, өткөн чак формаларын “прошедшее категорическое на -di” “прошедшее результативное на -ba” и на -miş~ -muş”,-деп жазып иликтөөлөрдү ишке ашырып изилдеген.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: / Морфология. – Б., 1997. – 197-205-бб.
2. Александр Мирза Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1846.
3. Какаева М.Т. Англис, кыргыз тилдериндеги философиялык жана психологиялык терминдердин салыштырма типологиясы. /Автореферат. – Б., 2002.
4. Кормушиндин И.В. Монографиясындагы изилдөөлөр, – М., 1984. 73-б.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүгү. - Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1965 .
6. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956.
7. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960.
8. Гусейн-заде М. Мүасир азербайжан дили: /Морфология. – Баку, 1988.
9. Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. - 437 б.
10. Грамматика современного алтайского языка: /Морфология. Отв. ред. И. П. Невская. – Горно-Алтайск, 2017.- 576 б.
11. Щербак А. М. Очерки по сравнительной /Морфологии тюркских языков (глагол). – Л.: Наука, 1981. - 184-б.
12. Ишлер С.А, Садыков Т.Түрк тилиндеги чак категориясынын курамы. БМУнун жарысы, №4 (30) 2014. - 92-б.

УДК: 376.3

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.25

*Иманкулова С.**И. Арабаев атындагы КМУ*

ИНКЛЮЗИВДИК МАДАНИЯТТЫН КАЛЫПТАНЫШЫНА ТИЙГИЗГЕН ФАКТОРЛОР

Кыскача мазмуну

Бул макала инклюзивдик маданияттын калыптанышына тийгизген факторлорго арналат. Азыркы учурда инклюзивдик билим берүү бардык балдардын билим алууга жөндөмдүүлүктөрүн жана айырмачылыктарын таануу менен бирге, баланы окутууда ага эң ылайыктуу жолдорду тандоого багытталган. Ал ийкемдүү система, өнүгүүсүндө бузулуулары бар балдардын гана эмес, ошондой эле ар кандай этникалык топтордун, жынысына, улутуна, динине, тилине карабастан бардык балдардын муктаждыктарын эске алат. Окутуу системасына бала эмес, система балага ылайыкташылат. Бардык балдарды окутууда жаңы ыкмалар, вариативдик билим берүү жана жекече программалар колдонулат. Мектептеги инклюзивдик маданияттын өнүгүшү, кызматташуу идеялары менен бөлүшкөн, билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын өнүгүүсүнө түрткү берген коопсуз, сабырдуу коомду түзүүгө көмөктөшөт; бул коомдо ар биринин баалуулугу жалпы жетишкендиктин негизи болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: Инклюзив; инклюзивдик билим берүү; инклюзивдик маданият; фактор; өнүгүү; калыптануу; мүмкүнчүлүгү чектелген; бала; мектеп; окуу; коом; мамлекет; ыкма; программалар; концепция.

*Иманкулова С.**КГУ им. И. Арабаева*

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется факторам, влияющим на формирование инклюзивной культуры. В настоящее время инклюзивное образование направлено на выбор наиболее подходящих способов обучения ребенка, признавая при этом способности к обучению и различия всех детей. Это гибкая система, учитывающая потребности не только детей с особенностями развития, но и всех детей разных национальностей, независимо от пола, национальности, вероисповедания, языка. Система подстраивается под ребенка, а не ребенок. В обучении всех детей используются новые методы, разнообразное обучение и индивидуальные программы. Развитие инклюзивной культуры в школе способствует созданию безопасного, толерантного общества, разделяющего идеи сотрудничества и способствующего развитию всех участников образовательного процесса; в этом обществе ценность каждого является основой общего достижения.

Ключевые слова: Инклюзив; инклюзивное образование; инклюзивная культура; фактор; развитие; формирование; ограниченные возможности; ребенок; школа; учиться; общество; прием; метод; программы; концепция.

Imankulova S.
KSU named after I. Arabaev

ACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF AN INCLUSIVE CULTURE

Abstract

This article focuses on the factors that influence the formation of an inclusive culture. Currently, inclusive education aims to select the most appropriate ways for a child to learn, while recognizing the learning abilities and differences of all children. This is a flexible system that takes into account the needs of not only children with special needs, but also all children of different nationalities, regardless of gender, nationality, religion, language. The system adapts to the child, not the child. All children are taught with new methods, varied teaching and individual programs. The development of an inclusive culture at school contributes to the creation of a safe, tolerant society that shares the ideas of cooperation and promotes the development of all participants in the educational process; in this society, the value of each is the basis of common achievement.

Keywords: Inclusive; inclusive education; inclusive culture; factor; development; formation; limited opportunities; child; school; study; society; reception; method; programs; concept.

Инклюзивдик билим берүү системасын өнүктүрүү ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга дени сак теңтуштары менен бирдей негизде билим алууга мүмкүнчүлүк берет. Бул окуучулар негизги дисциплиналар боюнча гана зарыл билимдерди ала алышпастан, ден соолугу чың балдар менен бирге мектеп программасынын кошумча предметтерин да окушат.

Ушуга байланыштуу инклюзивдик маданияттын калыптанышына таасир этүүчү факторлорду аныктоо зарылчылыгы чыкты. Изилдөөнүн натыйжалары мындай факторлор көп экенин көрсөткөндүктөн, биз инклюзивдик билим берүүнү жана маданиятты өнүктүрүүдөгү тоскоолдуктарды аныктоо үчүн алардын пайда болуу себептерине көп баскычтуу талдоо жүргүзүлдү деген жүйө менен аларды үч чоң деңгээлге бөлдүк [3; 46]

Макродеңгээл. Бул деңгээлдеги инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүүгө жана ага жараша инклюзивдик маданиятты калыптандырууга негизги тоскоолдуктар болуп төмөнкүлөр саналат: өзгөчө муктаждыктары бар балдарга карата

мыйзамдардын жеткилең эместиги; анын эл аралык стандарттарга ылайык келбегендиги, инклюзивдик билим берүү институтунун укуктук негиздерин жана инклюзивдик ыкмаларды ишке ашыруу үчүн экономикалык шарттарды түзүү механизминин принциптерин так аныктаган атайын муктаждыктары бар балдарга билим берүү жөнүндө мыйзамдын жоктугу.

Мезодеңгээл. Бул деңгээлде билим берүүгө инклюзияны өнүктүрүүнүн негизги тоскоолдуктары болуп төмөнкүлөр саналат: мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга карата маданий стереотиптердин болушу; азыркы билим берүү системасынын ар бир баланын жеке муктаждыктарын канааттандырууга даяр эместиги; атайын билим берүү стандарттарынын жана өзгөчө билимге муктаж адамдарды окутуу үчүн вариативдик программалардын жоктугу; «өзгөчө» окуучуларды жеке план боюнча окутуу мүмкүнчүлүгү мыйзамдуу түрдө бекитилген; конкреттүү окуучунун өзгөчө билим берүү муктаждыктарына ылайыкташтырылган стандарттык билим берүү программасын жана окутууда

компетенттүүлүккө негизделген мамилени колдонууга мүмкүндүк берүүчү жеке план боюнча «өзгөчө» окуучуларды даярдоонун мыйзамдык жактан бекитилген мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу [2].

Микродеңгээл. Инклюзивдик билим берүүнү жана маданиятты өнүктүрүүдөгү тоскоолдуктардын мындай деңгээли конкреттүү уюмдардын жана адистердин, жеке адамдардын ишмердүүлүгү менен байланышкан. Инклюзивдик билим берүү үчүн бул билим берүү мекемелеринин мугалимдеринин ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды биргелешип тарбиялоо мүмкүнчүлүгүн, алардын кесиптик мамилесин, стереотиптерин жана ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген окуучуга карата аракеттерин психологиялык жактан кабыл алуу деңгээли [3; 46].

Бул деңгээлдердин талдоосу көрсөткөндөй, акыркы он жылдын ичинде көптөгөн өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргыз Республикасында да бул тоскоолдуктарды жоюу жана инклюзивдик маданиятты түзүү боюнча олуттуу демилгелер байкалды.

Ошондой эле, анын пайдасына мыйзамдык жана укуктук документтерди изилдөө зарыл. Маалым болгондой, билим берүүнүн инклюзивдик моделине ылайык мыйзам актылары да кабыл алынышы керек. Мамлекет өзгөчө муктаждыгы бар балдардын жалпы билим берүү системасынын алкагында бекер билим алуу үчүн жашаган жери боюнча мектепке баруу укугун камсыз кылышы керек. Ар бир бала үчүн мамлекеттик билим берүү программаларын бала үчүн зарыл шарттарды жана колдоону түзүүчү эң аз чектелген программалар деп атоого болот. Мыйзамдык базага жасаган талдообуз төмөнкүдөй жыйынтыктарды көрсөттү.

Кыргыз Республикасында инклюзивдүү билим берүү боюнча төмөнкүдөй нормативдик документтер бар: «2006-жылдын 13-декабрында БУУнун Майыштардын укуктары жөнүндө кон-

венциясын ратификациялоо тууралуу» Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган жана 2011-жылдын 21-сентябрында кол коюлган; Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. Мыйзам 2019-жылдын 7-февралында кабыл алынган. Кыргыз Республикасында 2019-2023-жылдарга инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү Концепциясы менен Кыргыз Республикасында 2019-2023-жылдарга инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү программасы жана Кыргыз Республикасында 2019-2023-жылдарга Инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү программасын ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы беки-тилди.

Концепцияда инклюзивдик билим берүү мамлекеттин билим берүү саясатын ишке ашыруунун артыкчылыктуу багыты болуп аныкталган. Ушуга байланыштуу 2012-2020-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясында атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларга жалпы билим берүү жана адистештирилген билим берүү уюмдарынын базасында инклюзивдик билим берүү шарттарын, билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде инклюзивдик билим берүүнү интеграциялоону камсыз кылуу милдеттери коюлган.

Билим берүүнүн сапатын жана бардык категориядагы окуучулардын, анын ичинде атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучуларга билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуунун маанилүүлүгүнүн жана зарылдыгынын негизинде, өлкөнү өнүктүрүү стратегиясынын негизги милдеттерине жана билим берүү чөйрөсүндөгү мыйзам чыгаруу актыларына ылайык инклюзивдик билим берүү жаатындагы улуттук саясаттын максаттары, милдеттери жана ишке ашыруу этаптары аныкталган [4].

Ал эми 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү программасында

мындай маалымат берилет: “Расмий маалыматтар боюнча ушул тапта мектепке чейинки жана жалпы билим берүү уюмдарында майыптыгы бар 13,6% гана бала билим алууда. Мындан тышкары, акыркы жылдарда өлкөдө балдардын майыптыгынын көрсөткүчтөрү тез өскөндүгү байкалат. Алсак, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин 2006-2017-жылдардагы маалыматтары боюнча майыптыгы бар балдардын саны 42%га (19931ден 29317ге чейин) көбөйгөн.

Бүгүнкү күндө 18 атайын жалпы билим берүү уюмдары иштеп, аларда 3 миңге жакын бала билим алууда жана атайын билим алуу муктаждыктары бар окуучулардын керектөөлөрүн эске алган материалдык-техникалык базасы начар өнүккөн, ал эми окутуу программалары болгон улуттук жана эл аралык оң тажрыйбанын негизинде инсанга компетенттүү мамиле жасоону эске алуу менен кайрадан карап чыгууну талап кылат” [5].

Балдардын укуктары жөнүндө конвенциянын негизинде «жакшы мектепте билим берүү» түшүнүгүн үч термин менен мүнөздөсө болот: өнүктүрүүчү, ылайыктуу жана инклюзивдик. Ошондуктан, мектеп мугалимдеринин алдында өзгөчө муктаждыктары бар жана өзгөчө аялуу категориядагы балдар үчүн ылайыктуу чөйрөнү түзүү милдети турат.

Ал эми мектептин мугалимдери ылайыктуу чөйрөнү түзүүнүн жолдорун, шарттарын жана усулдарын жогорку билим алып жаткан учурда үйрөнүшү зарыл. Анткени, мугалим бул маселенин үстүндө иштөөгө даяр эмес болсо, анда коом да, ата-эне окуучулар да даяр болбойт. Ошондуктан, биринчиден, инклюзивдик билим берүү боюнча мугалимдин компетенттүүлүгүнүн жогору болушу талап кылынат.

Жеткиликтүү чөйрөнү түзүү жана инклюзиянын социалдык тобокелдиктерин жеңүү инклюзивдик процесстердин

өнүгүшүнүн башталышы гана, алардын туруктуу өнүгүүсү коомдук аң-сезимдеги тоскоолдуктарды бүтүндөй коомдун деңгээлинде да, конкреттүү адамдын деңгээлинде да жоюуну талап кылат. Инклюзия механизмдери социалдык мүнөзгө ээ. М.С. Астойнц жана И.Г. Россихинанын айтымында, социалдык четтетүү белгилүү бир адамдын биологиялык же психикалык бузулууларынан эмес, коомдун ички тутумдарынын көптөгөн бузулушунан келип чыгат [1, 51-58].

Өзгөчө муктаждыктары бар балдарды жалпы билим берүүчү мектептерге киргизүүдөгү эң чоң тоскоолдук бул – терс мамиле. Балдардын сырткы көрүнүшүнүн жана жүрүм-турумунун айырмачылыгына, башка балдар көнбөй калышы мүмкүн. Мүмкүнчүлүгү чектелген же башка өзгөчө муктаждыктары бар балдар жалпы мектептерге киргизилсе, ата-энелер да стандарттардын төмөндүгүнөн тынчсызданышы мүмкүн. Мугалимдер окуучулардын, ата-энелердин жана, албетте, башка мугалимдердин арасында позитивдүү маанайды калыптандырууга салым кошот.

Балдар үчүн инклюзивдик билим берүүнүн баалуулугу алардын башка балдар менен бир класста болгондугуна негизделет. Муну мугалимдер жасоого милдеттүү, анткени тажрыйба көрсөткөндөй, өзгөчө муктаждыктары бар балдар класста жана мектепте коомдон обочолонушу мүмкүн. Мугалимдер башка балдарга кээ бир балдардын сүйлөй албай, өзүн башкача алып жүрүү себептерин түшүндүрүшү керек. Алар бул айырманы билип, аларга урмат-сый менен мамиле кылышы абзел.

Инклюзивдик маданиятты калыптандыруунун дагы бир маанилүү фактору болуп өнүгүү, окутуу, тарбиялоо жана билим берүү үчүн жагымдуу жана коопсуз чөйрөнү түзүү саналат.

Угуу аппараты сыяктуу кошумча каражаттарды колдонгон же атайын каражаттарга көз каранды болгон балдар класска булар жөнүндө айтып берип,

аларды кантип колдонууну көрсөтө алышат. Балдар өзгөчө муктаждыктары бар окуучуларга "достук" мамиле кылуусуна шарт түзүү керек. Балдардын атайын биргелешүү үчүн чогуу ойноп, иштеши абдан маанилүү. Окуучулар мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга даараткананы колдонууга; бир класстан экинчи класска жана тыныгууларда кыймылдоого жардаам бериши керек. Сабактарын жакшы окуган балдар, алардын сабактарына жардам берсе болот. Ал эми мүмкүнчүлүгү чектелген балдар да класс ичинде өзүнө тийешелүү милдеттеринин болушу да талап кылынат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, инклюзивдик мектептерде окуган майып эмес балдардын алардан айырмаланган адамдарга болгон мамилеси жакшырган. Алар көбүрөөк социалдык милдеттерди кабыл алышат, ошондой эле өздөрүнө көбүрөөк ишеним көрсөтүшөт.

Жалпылап айтканда, инклюзивдик маданиятты калыптандыруунун факторлору көп. Мугалимдер өз класстарын же мектебин инклюзивдик кылса, алар квалификациялуу жана мыкты практиктерге айланат. Бул «өзгөчө муктаждыгы бар» балдар эле эмес, бардык окуучулар андан пайда көрөт дегенди билдирет.

Адабияттар

1. Джумагулова Ч. Развитие инклюзивного образования в Центральной Азии.- Бишкек. 2003.
2. Багдасарова, Н.А. Кыргызстандын мектепке чейинки уюмдарында инклюзивдик өнүктүрүүчү чөйрөнү түзүү/ Окуу модулу – Б, 2020
3. 2019-2023 жылдарга Кыргыз Республикасында инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы
4. 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү программасы
5. Астоянц М.С. Социальная инклюзия: попытка концептуализации и операционализации понятия / М.С. Астоянц, И.Г. Россихина // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. 2009. № 12. С. 51–58

УДК: 82-131:37,016(043)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.26

*ИИмаралиева Ж.**Б. Сыдыков атындагы**Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети*

«МАНАС» ЭПОСУН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА КАЛЫПТАНДЫРУУ

Кыскача мазмуну

Орто мектептердин жогорку класстарынын окуучуларына «Манас» эпосун окутууда окуучуларды толеранттуулукка калыптандырууга тийиш болгон маселелерди чечүү үчүн эпосту талдоо жумуштары макалада каралат. Анын этнопедагогика менен болгон байланышы чыгармага анализ берүү учурунда кандай болушу керектиги ачыкталып, проблеманы эпос менен байланыштырууда кандай кырдаалдар керектиги эске алынып, сабакта аткарылуучу жумуштардын мазмуну менен байланыштырылат. Окутуу процессинде эпоско туура талдоо жүргүзүлгөндө, окуучуларга этнопедагогикалык жактан тарбия берүүнүн деңгээли көтөрүлөт. Алынган жыйынтыктар орто мектепте жогорку окуу жайларда «Манас» эпосун окутуу процессин жакшыртууга, окутуунун колдонмо жана практикалык багытын күчөтүү, турмуштук маанилүү көндүмдөрдү максаттуу калыптандыруу сыяктуу педагогикалык билим берүүнүн принциптерин ийгиликтүү ишке ашырууга өбөлгө түзүү менен жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине жана жогорку окуу жайлардын окутуучуларына теориялык-практикалык жактан жардам берет.

Түйүндүү сөздөр: манас, эпос, этнопедагогика, ынтымактуулук, аң-сезим, тарбия, мекенчилдик, достук, сабырдуулук, гумандуулук, толеранттуулук.

*ИИмаралиева Ж.**МУ КУУ им. Б. Сыдыкова*

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ЭПОСА «МАНАС»

Аннотация

При преподавании эпоса «Манас» учащимся старших классов общеобразовательных школ в статье рассматривается работа по анализу эпоса с целью решения задач, которые должны формировать у учащихся толерантность. Его связь с этнопедагогикой будет выявлена в ходе анализа произведения. Какие ситуации учитываются при соединении проблемы с эпосом, связано с содержанием работы, которую предстоит выполнить на уроке. При правильном анализе эпоса повысится уровень этнопедагогической образованности учащихся. Полученные результаты способствуют совершенствованию процесса обучения эпосу «Манас» в вузах, усилению прикладно-практической направленности обучения, успешной реализации принципов педагогического образования, таких как целенаправленное формирование жизненных умений и навыков. Статья теоретически и практически поможет учителям кыргызского языка и литературы общеобразовательных кыргызских средних школ, преподавателям высших учебных заведений.

Ключевые слова: манас, эпос, этнопедагогика, гармония, сознание, воспитание, патриотизм, дружба, терпение, человечность, толерантность.

Imaralieva Zh.

B. Sydykov atyndagy Kyrgyz-Ozbek El aralyk university

FORMATION OF STUDENTS TOLERANCE IN TEACHING THE EPIC "MANAS"

Abstract

In teaching the epic "Manas" to students of upper grades of secondary schools, the work of analyzing the epic is considered in the article in order to solve the problems that should form students to tolerance. Its relationship with ethnopedagogy will be revealed during the analysis of the work. What situations are taken into account when connecting the problem with the epic is related to the content of the work to be done in the lesson. If the epic is properly analyzed, the level of ethnopedagogical education of students will be raised. The obtained results contribute to the improvement of the process of teaching the epic "Manas" in high schools, strengthening the applied and practical direction of teaching, and the successful implementation of the principles of pedagogical education, such as the purposeful formation of vital skills. The article will theoretically and practically help teachers of Kyrgyz language and literature of general educational Kyrgyz secondary schools, teachers of higher educational institutions.

Keywords: manas, epos, ethnopedagogy, harmony, awareness, education, patriotism, friendship, patience, humanity, tolerance.

Мекен (Ата-Журт, Ата мекен) – «Манас» эпосундагы башкы тема. Манас баш болгон баатырлардын күрөштөрү Мекенди сактоого, Мекенди жат душмандардын бутуна тепсетпөөгө жумшалат. Эпосто Мекен жалпы эле кыргыз жери, анын ичинде Талас, Ала-Тоо аркылуу түшүндүрүлөт. Негизи, Мекен – адамдын киндик каны тамган жери, ата-бабасы жердеп өткөн жер, турмуштун ак-карасын тааныган, адам катары калыптанган жер катары карт тарыхка көз жүгүртсөк, аталарыбызда Мекен «аталардын жер-суусу» деген түшүнүк калыптанып, ата-бабалары жердеген жерлерди Ата-Журт, Мекен катары кабыл алышкан. Мекен бүтүн да туулган жер-суу деген түшүнүк менен маанилеш кабыл алынат. Ошондуктан бизде «кичи Мекен» деген аталыш ар бир кыргыз уулу үчүн ыйык болуп саналат. Ошондуктан байыртадан өзү жердеген жердин тооташтарына, дарактарына, сууларына сы-

йынуу орун алган. Ага далилдер мазарлар, ыйык суулар менен дарактар. Байыркы элдик түшүнүк боюнча жер үстүндөгү дарак жарык дүйнөнүн чагылышы болсо, жер астындагы тамырлары жер астындагы дүйнө менен байланыштырып турган күч болуу менен ал мекенде жашаган атуулдарды толеранттуулукка калыптандырган. Ар бир жарандын толеранттуу болушу өз Ата-Мекенинин жашоо турмушу жана элдик педагогикасы менен тыгыз байланышта каралгандыгын «Манас» эпосу аркылуу далилдесек болот[2].

Изилдөө методдору жана материалдары. Окуяга байланыштуу эпизодду окуп-үйрөнүү, талдоо, «себеп-натыйжа» байланыштарын иликтөө, окуянын жүрүшүндө түзүлгөн жагдайларды бири-бирине салыштыруу, конкреттештирүү, синтездөө методдору аркылуу ишке ашырылды.

Жыйынтыктар жана талкуулар. 8-класстын окуу китебинде берилгендей

Алтайга аргасыз сүрүлгөн эл ата-бабасы жашап өткөн Ала-Тоого кайтууну көксөшүп, эңсешип, өчкөн отту тамызчу, өлгөн үмүттү тирилтчу баатырды күтүшөт. Ошондой эл үмүтүн актаган баатыр Манас баш болгон кыргыздын кыраандары Чубак, Сыргак, Алмамбет, Кыргыз чал жана кырк чоролордун жарык дүйнөгө келиши, балалык чактары, Манас баштаган кырк жигиттин эр жетип, ар улуттан алты жүз жоокердин жетектөөсү менен сабырдуу кыргыз элинин көксөгөн көздөн учкан Мекенине, Ата-Журтуна кайтып келиши элдин өз Мекенин куса болуп сагынгандыгын жана өз көксөөлөрүнө Манас баатырдын эрдиги аркылуу жетишкендиги эпостун бул саптарынан көрүүгө болот:

Башынан кары кетпеген,
Ала-Тоо биздин жерибиз.
Жайы, кышы эт жеген,
Кызырдуу кыргыз элибиз.
Азган, тозгон кайран эл,
Чогулушуп калды эми.
Медер кылып Манасты,
Мекен кылды Таласты

Толеранттуулук «Манас» эпосунда өзгөчө Каныкейдин образы аркылуу сүрөттөлүп берилгендигин таанууга болот. Анткени Каныкей Манас тирүү кезинде аны менен ар дайым акылдашып, жакын кеңешчиси, жардамчысы болуп, ар кандай оор кырдаалдардан айлакерлиги, акылмандыгы, чечкиндүүлүгү, чыдамкайлыгы менен чыгууга көмөк көрсөткөндүгү Каныкейдин образын башка аялдардан айырмалап турат. Анын мүнөзүндөгү бул касиет - Манас өлгөндөн кийин бардык оорчулук Каныкейдин мойнуна түшкөндө, Абыке, Көбөштүн арамдыгын сезген Каныкей энеси Чыйырды экөө Семетейди сактап калууга кылган аракеттеринен да көрүнөт. Анткени, ал Манастын өчүн алуу, кыргыз элинин эркиндигин коргоо Семетейге жүктөлөөрүн эң жакшы билет. Ошондуктан Семетейди канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокуттурбоо үчүн Ысмайылга бала кылып берет. Семетей ба-

ралына келип, эл коргоого жарап калганда, ага болгон чындыктын баарын кырдаалга жараша айтып, Семетейдин Ала-Тоого, Ата-Журтуна баруу сунушун кубаттагандыгынан да көрөбүз. Семетей Ата-Журтуна келгенден кийин кыргыз элин Абыке, Көбөштөрдүн өкүм зордугунан куткарып, элдин биримдигин сактап душмандардан атасы Манастын өчүн алшы Каныкейдин сабырдуу тарбиясынын жыйынтыгы болуп саналат. Мындай толеранттуу мүнөздүк касиеттер Каныкейден башка эпосто Манас баштаган кырк чоро менен бирге бардык эпостогу каармандарга тиешелүү [1]. экендигин “тыным менен окуу” же “Зигзаг” ыкмаларын колдонуу аркылуу окуучуларды толеранттуулукка тарбияласак эффективдүү.

Кыргыз элинин тээ атамзамандардан бери жок болбой ушул күнгө жетишинин эң негизги себеби – өз Ата-Журтун, Мекенин, Ала-Тоосун аздектеп сүйүүсү, анын жыргал жашоосу үчүн жан аябай күрөшкөн туруктуу адептик мүнөздүк касиеттери болуп саналат. Кырылган сайын көбөйгөн, түгөткөн сайын түтөгөн кыргызды тириктип, үмүт берген күч – мына ушул Ата-Журтуна ак кызмат кылуу жоопкерчилиги болгондугу менен аныкталат. Мекенди сүйүү, ага каруусун казык, канын азык кылып кызмат кылууну «Манас» эпосунан гана эмес, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бардык эпикалык жана дидактикалык жанрларынан (макал, лакап, уламыш, жөө жомоктор, дастандар) көрүүгө болот. Алсак, «Тууган жердин топурагы – алтын», «Бирөөнүн элинде султан болгуча, өз элинде ултан бол», «Мекенди сүйүү – ыймандан», «Жоодо өлгөн – салтанат, үйдө өлгөн – жаманат», – деген сыяктуу макалдарды эске салсак жетиштүү. Мекенди сүйүү, коргоо кенже «Курманбек», «Эр Солтоной», «Жаңыл Мырза» эпосторунда башкы тема катары берилет.

Ошондуктан, Улуу Ата мекендик согушта биздин акын жазуучуларыбыз Мекенди коргоого чакырган чыгармаларын-

да элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылыпшкандыктары да жөн жеринен эмес. Анткени, мындан биздин ата-бабалар байыртадан эле Мекен үчүн өз жанын аябай күрөшүп келишкендигинен көрсөк болот.

Бүгүнкү күнү толеранттуулуктун бир касиети катары «мекенчилдик» сезим жаштарга өзгөчө керек. Анткени дүйнөдө ааламдашуу жүрүп, анын жакшы жактарына караганда терс жактары көбүрөөк болуп жатканы – ачуу чындык, бирок, биздин элге бул көрүнүш жат катары, толеранттуулуктун танылып жатышы – бир жыныстулардын баш кошуусунан, улууга, жалпы эле адамдарга болгон сый-урматтын жокко чыгарылышынан, тээ атамзамандан бери элди эл, улутту улут кылып келген каада-салттардын жерилишинен, үй бүлө мамилелериндеги асыл баалуулуктардын жоюлуп, ага доо кетирилишинен көрүүдөбүз. Ошондуктан эпосту окутууда ар бир атуулдун толеранттуулугун – бир эле өз элин, жерин сүйүү, башка элдерди, улуттарды жерүү, алардын дүйнө түшүнүгүн, көз караштарын жокко чыгаруу катары түшүнбөө керек. Толеранттуу-мекенчилдик – бул өз элин, улутун, Мекенин сүйүү аркылуу жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү урматтоо, кадырлап-барктоо катары түшүнүүбүз абзел [3,-103]дигин ар бир сабакта окуучунун мүнөзүндө калыптандыруу мугалимдин интерактивдүү графикалык, жазуу, оозеки, кабарлашып окуу сыяктуу методдорду сабакта ыктуу колдоно билишине байланыштуу болот.

«Манас» эпосун окутуу менен жаш муундарды толеранттуулукка тарбиялоо, калыптандыруу процесси жана аны иш жүзүндө тажрыйбалоого бүгүнкү күндө билим берүү системасында анчейин көңүл бурулбай келе жаткандыгы баарыбызга маалым. Анткени, толеранттуулук көп улуттуу өлкөлөрдө ар түрдүү элдердин бейпил турмушта жашоосун камсыз кылуучу механизм болуп саналат. Окумуштуулар бул маселеге такай көңүл буруу менен төмөндөгүдөй аныктамаларды берип келишкен, алсак, профессор А.Г.Асмолов: «То-

леранттуулуктун башкы белгиси – өмүргө, жашоого коркунуч туудурган адамдар менен да алакага баруу, карым-катышта болуу» деген аныктама берет [1,4-10]. С.Башиева, А.Геляева: «Толеранттуулук – өзгөчө формадагы дүйнө кабылдоо, өзүн башкара билүү жана өзүн көзөмөлдөө, эмоцияга алдырбоо, кырдаалга акыл-эс менен баа берүү жана иш жасоо, туура чечимге келүү, башка бирөөнүн терс жана кыжыр келтирген мамилесине, жүрүм-турумуна көтөрүмдүүлүк менен мамиле жасоо» [2,90-94]-дейт. Демек бул аныктамаларга таянганыбызда байыртадан кыргыз эли өзүнүн уул-кыздарына «кечиримдүү бол!», «боорукер, кичи пейил бол!» деген акыл кебин айтып, толеранттуулук сезимдерин жаш кезинен калыптандырууга аракет кылып келишкендигин байкоого болот. Бул позициядан алганда, «Манас» эпосун окутууда толеранттуулукту калыптандырууну натыйжалуу жүргүзүү алардын курактык, психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен эмнелерди жасоо керектигин аныктап алуу зарылдыгын туудурат. Жаш муундарды инсан катары жетилтүүдө билим берүү менен таалим-тарбиянын ролу зор. Анткени, бул дидактикалык иш-аракет сабак процессинде калыптанат. [4,199]. А, сабак процесси – бул адамзат тарыхында жаратылган билимдердин тутумун өсүп келе жаткан жаш муундарга өткөрүп, таалим-тарбия берүүнүн эң негизги формасы болуп саналат. Демек, мындан «толеранттуулук» деген термин бизге жаңыдай сезилгени менен бул – адам мүнөзүндөгү сабырдуулук касиети болгон адептүүлүктүн бир элементи катары таанылат. А, сабырдуулук эзелтен эле элибиздин ички мүнөзүндө туруктуу калыптанып калган касиет. Ошондуктан, кыргыз эли эч кандай газетажурналдары, телевизор, радиосу, мектеби жок эле мекенин, элин-жерин сүйгөн мыкты уул-кыздарын тарбиялап келгендигине кыргыз элинин оозеки чыгармалары, төкмөчүлүк өнөрү, чечендиги, меймандостугу, чеберчилиги, сабырдуулук көрөңгөлөрү

далил боло алат. Мисалы: «Бирөөгө кылган жамандык иш – өз башыңа муш». «Бирөөгө ор казсаң, өзүңө – зындан». «Алдына келсе, атандын кунун кеч». «Оң колундун ачуусун сол колун менен карма». «Сабырдын түбү – сары алтын». «Сабырдуу болсоң, жетесиң муратка, сабырсыз болсоң, каласың уятка». «Таш менен урганды аш менен ур». «Тең жегенди Теңирим сүйүптүр». «Жакшылыкка жүз бурсаң, озосуң Жамандыкка жүз бурсаң, тозосуң». «Улуттун жаманы болбойт, Уулдун жаманы болот». «Алыскы туугандан жакынкы коңшу жакшы». «Өзүңө сак бол, коңшунду ууру тутпа. «Жамандыкка жамандык – ар кишинин иши, Жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши». «Коңшуң көр болсо, бир көзүңдү кысып өт» – деген макалдардан көрүүгө болот.

Корутунду. Макалада берилген баяндаманын негизинде төмөндөгү тыянакка келүү мүмкүн: Чындыгында толеранттуулук, адамдардын муктаждыктарына, таламдарына жана каалоолоруна камкордук кылуу; алардын кызыкчылыктарына, тынчсыздандырган маселелерине, пикирлерине жана

сезим-туюмуна кылдат мамиле жасоо; адамдардын өз жоруктарында таянган себептерди түшүнө билүү; айланадагылардын намысына, сыймыктануусуна жана өз кадыр-баркын сезүүчүлүгүнө сыпайы, сабырдуу мамиле жасоо, бардык адамдарга сылыктык көрсөтүү болуп саналат.

Ошол мезгилде ал гуманизмдин жалпы принцибинен келип чыгуучу адептик талап катары урматтоо, кичипейилдүүлүк, жөнөкөйлүк, боорукердик, асылзаттык, ишеним көрсөтүү жана башка сапаттар менен тыгыз байланышта болот. Ошондой эле толеранттуулук адамдардын күндөлүк өз ара мамилелеринин чөйрөсүнө таандык болгондуктан, адамдын жүрүш-туруш маданиятынын составдык бир бөлүгү болуп саналат. Ал оройлукту, конкреттүүлүктү, бой көтөрүүчүлүктү, терсаяктыкты, бой көтөрүүчүлүктү адамдарга ишенбөөчүлүктү четке каккан инсандык рухий иш-аракетинин эмоциялык тарабы болуу менен алынуулар менен катар инсандын субъективдүү моралдык позициясын мүнөздөгөндүктөн окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо мезгил талабы болуп саналат.

Адабияттар

1. Байгазиев, С. Балдарга Манас баатыр жөнүндө //–Б.: Гүлчынар, 2008. – 164 б.
2. Исаков Б. Манастын жети осуяты // – Б.: 1997
3. Имаралиева Ж.Р. Манас эпосун окутууда башталгыч класстын окуучуларын ынтымактуулукка жана патриоттуулукка тарбиялоонун жолдору Наука. Образоване. Техника. Ош: КУУ, 2021. – № 3. – С. 99-103.
4. Имаралиева Ж.Р. Жаштарды «Манас» эпосундагы идеялар менен тарбиялоонун жолдору XI эл аралык илимий-практикалык симпозиумдун жыйнагы. – 2022. – 295-299-бб
5. Үкүева, Б. Студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуунун жолдору / Б.Үкүева // Бишкек, Полиграфбумресурсы Б-243

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.27

*Искендерова С., Дарманова З.**К. Карасаев атындагы БМУ*

ТУГОЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН АЛГАН ОРДУ

Кыскача мазмуну: Бул макалада Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз Эл жазуучусу, академик Түгөлбай Сыдыкбековдун адабият майданына келиши, алгачкы чыгармачылыгы, чыгармачылыгынын көп түрдүүлүгү, жазуучунун көркөм табылгаларындагы индивидуалдык бөтөнчөлүктөр тууралуу сөз болот. Анын көрүнүктүү чыгармаларынан “Тоо арасында” романында коллективдештирүү мезгилинин жүрүшү, элдин аң-сезиминин өзгөрүшү, “Биздин замандын кишилери” романында согуш учурунда элдин эмгеги, патриотизминин чагылдырылышы, “Көк асаба” романында байыркы кыргыздардын хандык күтүшү, ал доордун тарыхый жүзү, камтыган идеялары, маани-мазмуну аркылуу кыргыз прозасына кошкон салымы иликтенген. Жазуучунун изденүүчүлүк жөндөмү, роман жанрындагы ийгиликтери, сүрөткердин чыгармаларында мезгил духунун берилиши, тематикалык-идеялык өзгөчөлүктөрү, көркөмдүк деңгээли, образдары тууралуу иликтөөлөр орун алган.

Түйүндүү сөздөр: сүрөткер, роман, поэма, образ, жазуучу, проза, поэзия, жанр, тарыхый процесс, идея, поэтика, поэзия, милитаризм, каарман, эстетика, мүнөз.

*Искендерова С., Дарманова З.**БГУ имени К. Карасаева*

МЕСТО ТВОРЧЕСТВА ТУГОЛБАЯ СЫДЫКБЕКОВА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В данной статье рассматривается творчество Кыргызского народного героя, академика Национальной академии наук Кыргызской Республики Туголбая Сыдыкбекова, многообразие его произведений, индивидуальные особенности творческих достижений писателя. Среди его выдающихся произведений - ход периода коллективизации, изменение сознания народа в романе "Среди гор", труд и патриотизм народа в годы войны в романе "Люди нашего времени", ожидание ханства древних кыргызов в романе "Голубое знамя", историческое лицо той эпохи, инклюзивные идеи, исследуется его вклад в кыргызскую прозу через смысл и содержание. Проводится исследование способности писателя к поиску, его успехов в жанре романа, отображения духа времени в произведениях художника, тематических и идейных особенностей, художественного уровня, образности.

Ключевые слова: художник, роман, поэма, образ, писатель, проза, поэзия, жанр, исторический процесс, идея, поэтика, милитаризм, характер, эстетика, персонаж.

*Iskenderova S., Darmanova Z.
BSU named after K. Karasaev*

TUGOLBAI SYDYKBЕКOV'S PLACE IN KYRGYZ LITERATURE

Abstract: This article examines the work of the national hero of Kyrgyzstan, academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic Tugelbai Sydykbekov, the diversity of his works, the individual characteristics of the creative achievements of the writer. Among his outstanding works are the course of collectivization period, the change of people's consciousness in the novel "Among the Mountains", the labor and patriotism of the people during the war in the novel "People of Our Time", the waiting for the khanate of the ancient Kyrgyz in the novel "The Blue Banner", the historical face of that era, inclusive ideas, his contribution to the Kyrgyz prose through meaning and content are investigated. A study of the writer's ability to search, his successes in the genre of the novel, the display of the spirit of the time in the works of the artist, thematic and ideological features, artistic level, imagery is conducted.

Keywords: artist, novel, poem, image, writer, prose, poetry, genre, historical process, idea, poetics, poem, militarism, character, aesthetics.

Кыргыз Эл жазуучусу Тугөлбай Сыдыкбеков өзунун чыгармачылыгын ыр жазуудан баштаган. 1930-жылы 1-майда “Ленинчил жаш” газетасына анын “Булар кимдер?” деген ыры жарыяланган. Андан бир аз өтпөй “Чал комузу” аттуу поэманы жазып, “Чабуул” журналына бастырган. Алгачкы “Курөш” аттуу ырлар жыйнагы 1933-жылы жарык көрүп, “Баатырлар” (1936), “Акын-булбул” (1938) аттуу ырлар, поэмалар жыйнактары жарыяланган мезгилде, ал проза жанрында жигердүү иштеп баштаган.

Поэтикалык чыгармаларында Т. Сыдыкбеков ошол учурдагы элдин турмушуна кирип жаткан жанылыктарды, социалисттик коомдогу эмгекке болгон адамдардын жаны түшүнүктөрүн, жаны мамилелерин чагылдырууга аракеттенген. Муну автордун ошол кездеги ырларынын аттарынан (“Кедейлер артель болушту”, “Радио жаны айылда”, “Кетмен күүсү”, “Микрофон ырдады”, “Басмакана”, “Маданият озгорду”, “Кечээки чыйыр-бүгүн дангыр Памир” ж.б.) байкоого болот.

Т. Сыдыкбеков алгачкы поэмаларынын айрымдарын элдик оозеки чыгарма-

чылыктын материалдарынын негизинде жана Октябрь революциясына чейинки кыргыз элинин турмушунан алып жазган. “Капкакбай” поэмасында автор жомоктордо айтылган Калпакбай аттуу сараң байддын образын түзүүгө аракеттенген. Ушул эле образ автордун “Ач көз ата” поэмасында да чагылдырылган. Поэма элдик жомоктун негизинде жазылган.

Т. Сыдыкбеков поэтикалык чыгармаларына караганда анын ошол эле отузунчу жылдары жазган прозалык чыгармалары менен кыргыз совет адабиятына зор салым кошкондугу белгилүү. Т. Сыдыкбеков өзүнүн чыныгы жазуучулук шыгын поэзиядан эмес, прозадан көрсөтө алган. Анын 1934-1935-жылдардан баштап жазып, 1937-1938-жылдары жана айрым редакциялоодон кийин 1940-1941-жылдары жарыкка чыгарган “Кең-Суу”, 1939-1940-жылдары жазган “Темир” романдары кыргыз совет адабиятында өзүнүн зор орду бар чыгармалар.

Кийинчерээк жазуучу “Кен-Суу” романындагы образдарды кайрадан иштеп чыгып, жаңы образдарды киргизип, романда “Тоо арасында” деген жаңы ат берип,

1-китеби 1955-жылы 2-китеп 1958-жылы жарыкка чыккан.

Романдын биринчи китеби жаны замандын берген бийлигинин Сапарбай баштаган кедей-кембагалдардын колуна биротоло өткөндүгү менен, кылымдар бою эзилип келген калктын жаны көз караштарга ээ боло баштагандыгын баяндайт. Элдин аң-сезиминде пайда болгон ушул революциялык өзгөрүүлөрдү, көз караш, түшүнүктөрдү баяндап берүү жазуучунун алдына койгон максаты болгон.

“Тоо арасында” романынын экинчи китебинде кыргыз жергесинде коллективдештирүүнүн жүрүшү, турмуштун жаңырышы менен кошо адамдардын аң-сезиминде жургөн зор өзгөрүүлөр сүрөттөлгөн. Китептин каармандары Ыманбай, Өскөнбай, Өмүрлордун уйкудан ойгонуп, Соке, Орузбай, Шаршелердинтынып, Сапарбай, Бүбүштордун жигердүү күрөшкө жетекчилик кылууга даяр болгондугу коллективдештирүү процессин ийгиликтүү жүргүзүлүшүнө өбөлгө болгон. Ошентип, “Тооарасында” романы коллективдештирүү мезгилин көрсөтүүгө гана арналбастан, кыргыз элинин эски коомдон жаңы коомго өтүшүндөгү татаал тарыхый процессин чагылдырган зор чыгарма экендигин окумуштуу К.Артыкбаев баса белгилеген. (1,278-б.). Романдын экинчи китебинде коллективдештирүү процессине байланыштуу жаңы турмуштук кырдаалдар сүрөттөлөт.

Сапарбайдын, Самтырдын, Сокенин, Шаршенин, Бүбүштүн образдары тереңдетилип, коллективдешкен чарбаны уюштуруу, малды, жерди коомдоштуруу маселелери баяндалат. Роман тоо арасында жашаган кыргыз элинин сабатсыздыктан, караңгылыктан арылып, эркиндик, тендик алып берген социалисттик коомдук урууга багыталган мезгилин көрсөтүү менен жыйынтыкталат.

Отузунчу жылдары Т. Сыдыкбеков бир катар ангеме, очерктерди да жазган. “Ала-Тоодоналтоо”, “Абысындар” аттуу

документалдуу аңгемелери ошол кездеги маанилүү окуяларга арналган. Биринчи ангемеде Кыргызстан комсомолунан тарбияланган алдынкы жаштардын Фрунзе-Москва маршруту боюнча лыжалык жүрүшкө чыгып, 4000километр аралыкты басып өткөн эрдиги, экинчи аңгемеде ошол кездеги атактуу кызылчачы Шайырбүбү Тезекбаеванын күжүрмөн эмгеги баяндалган. Т. Сыдыкбеков Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында “Пайдага чечилген чатак”, “Тарбия”, “Замбирекчилер”, “Күтүү”, “Кайрат”, “Эл оозунда” сыяктуу чыгармаларды жаратты. 1943-жылы анын “Согушкүндөрүндө” аттуу китеби жарык көрүп, К.Рахматуллин менен бирге жазган “Манас жана Алманбет” пьесасы 1943-1946-жылдары Крупская атындагы республикалык мамлекеттик драма театрында коюлган. Мындан тышкары согуш турмушунан алып “Майдандан”, “Кыштактын ээлери” аттуу бир-эки көшөгөлүү пьесаларды жараткан. Жазуучу Улуу Ата-Мекендик согуш учурундагы кыргыз колхоздорунун турмушунан алып “Биздин замандын кишилери” аттуу романды жазган. Роман 1948-жылы кыргыз тилинде жана Москвадан орус тилинде жарык көрүп, бир жылдан кийин автор бул романы үчүн СССР мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты наамыналган. Роман СССР жана чет элдеринин тилдерине которулган. Чыгармада советтик элдин патриотизми, коллективдин эмгеги, согуш учурундагы айыл адамдарынын духу, кылган иши чагылдырылган.

Ысык-Көлдүн боюндагы “Б” колхозунун эмгекчилери айылга электрстанциясын курабыз деген мезгилде Улуу Ата-Мекендик согуш башталып, колхоздун башкармасы Шамбет баштаган жаш жигиттердин баары эл-жерди коргоо үчүн майданга жөнөшөт. Эр бүлөнүн ордун эми келин-кыздар, чал-кемпирлер, жаш балдар алмаштырышат. Уулу Сергейдин темир устачылыгын атасы Дмитрий аткара баштаса, 8-класстын окуучусу Гулнар окуусунда окуп, колхоздун

табелчиси да болуп иштейт. Акман карыя майданга деп дайындалган кырк атты жалгыз багат. Камка, Каныш сыяктуу энелер майданда жүргөн жоокерлерге жылуу кийим тигип даярдашат. Жеңишти тездетүү үчүн тылдак үжүрмөн эмгек күч алгандыгы, бирок каардуу согуш учуру жалаң гана эмгектин түйшүгүн күчөтпөстөн, элдин башына да чоң кайгы-капаны алып келгендигин, фронтко кеткен жоокерлердин бир тобу курман болуп, дагы бирлери жарым жандуу болуп кайтышкандыгы сүрөттөлөт. Согуш мезгилинде бардык түйшүк аялдар менен кемпир-чалдардын мойнунда болду. Романда алардын образына өзгөчө орун берилген. Акия, Айганыш, Маруся, Зарыл, Батыш, Гүлнар, Люба, Бурма, Камка, Каныш, Мыскал – булардын ар бири өзүнчө мүнөзгө ээ образдар. Романда совет элдеринин бекем достугу көркөм чагылдырылат.

Автор чон сакал Дмитрийдин жана анын үй-бүлөсүнүн “Б” колхозунун эли менен ынтымакта жашагандыгын баса көрсөтөт. Совет элдеринин достук сезимдерин жана ал сезимдердин согуш учурунда өтө бекемделгенин автор бул чыгармада мыкты сүрөттөгөн.

“Биздин замандын кишилери” романынан кийин Т. Сыдыкбеков “Кең-Суу” романын кайрадан редакциялап, анын эки китебин “Тоо арасында” деген ат менен элүүнчү жылдарда жарыкка чыгаргандыгы жана ал романдын жаңы редакциясы ошол жылдардагы кыргыз адабиятынын ири жетишкендиктеринин бири катары баалангандыгы жогоруда айтылып өттү.

Алтымышынчы жылдардын башында (1962) жазуучу “Зайыптар” аттуу романынын биринчи китеби “Батынаны”, андан кийин ага удаанын “Ашууда” аттуу экинчи китебин жазып, биринчиси менен бириктирип, 1966-жылы жарыкка чыгарды. Жазуучунун биринчи китепке берген эскертүүсү боюнча бул роман үчилтик түрүндө жазылмак. Бирок эки китеби гана жарыкка чыккан.

“Зайыптар” романында Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки жана андан кийинки кыргыз аялдарынын, социалдык абалы кенири чагылдырылган. Алтымышынчы жылдары Т. Сыдыкбеков поэзия жанрына кайрадан кайрылып, “Күн кызы Нурайымга күйөөлөгөн жеруулу Жанболот жөнүндө баян “жомок поэмасын “Адамдарга кайрылуу” аттуу ырлар, поэмалар жыйнагын жарыкка чыгарды.

Жетимишинчи жылдары Т. Сыдыкбеков кайрадан проза жанрында иштеп, “Сырачуу”, “Курбулар”, “Ыманбайпейили” романдарын, “Кайнар булак” аттуу ангемелер, уламыштар, чакан повесттер жыйнагын жарыкка чыгарды. “Сыр ачуу”, “Курбулар” романдарында автор жетимишинчи жылдардын башындагы кыргыз студенттеринин турмушун кенири сүрөттөгөн. Биринчи романда Бүбүна аттуу студентка кыздын жогорку окуу жайына келип өтүшү, студенттик турмушк ааралашып калышы чагылдырылып, чыгарманын идеясы бүт бойдон ушул башкы каармандын тегерегинде берилип, экинчи романда Бекмурат, Бекен, Бектай, Санжар, ж.б. студенттердин ар кимисинин кыймыл-аракеттерин, сүрөттөө менен чыгарманын идеялык-эстетикалык максаты чагылдырылган.

Т. Сыдыкбековдун “Кок асаба” аттуу романы алтымышынчы жылдардын ичинде жазылып, айрым главалары “Ала-Тоо” журналына жарыяланган. 1971-жылы 22-мартта Кыргызстан жазуучулар Союзунда “Көк асаба”, “Сынган кылыч”, “Өзөктөгү өрт” романдары жөнүндө чоң талкуу болуп, ал талкууда Ч. Айтматов “Көкасаба” милитаризмдин духундагы роман деп катуу сындаган эле. Ошол сыяктуу пикирлерден кийин роман өзүнчө китеп болуп басылбай жатып калып, кийинчерээк өлкөбүздө кайра куруу саясаты жүрө баштаганда гана, 1989-жылы жарык көргөн.

Байыркы кыргыздардын өзүнчө хандык күтүп, өз алдынча көз каранды эмес хан-

дык катары жашоого умтулуп, чаапалмак болгон башка түрк хандыктарына каршы күрөшкө чыгып, жоокерчилик даярдыкта жашашкандыгы баса белгиленет. Атактуу баатыр Эр Кулчур өлгөндө, анын уулу Жаш Тегинди беш жашынан тарта атка минип жаа тартууга жана башка жоокерчилик өнөрлөргө үйрөткөн эпизоддорду чагылдыруу менен жазуучу ошол замандын тарыхый жүзүн элестетүүгө аракеттенген. Адамдардын аттарына, алардын

сүйлөгөн сөздөрүнө, жер-суунун аттарына чейин эски тарыхый булактардан, айрыкча Орхон-Енисей таш жазууларынан алып өз алдынча изденип аракеттенгендиги байкалат.

Жыйынтыктап айтканда, өзүнүн прозалык чыгармалары менен Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз Эл жазуучусу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз адабиятынын проза жанрына зор салым кошкон.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы, – Б., 2004.
2. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы, – Ф., 1982.
3. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы, - Ф1984.
4. Иманалиев К. Кыргыз совет адабияты, – Ф., 1988.
5. Ногойбаева Г.А. Түгөлбай Сыдыкбековдун “Көк Асаба” романынын тарыхый-эстетикалык баалуулугу. – БМУ жарчысы. №3 (45) – Б., 2018.

УДК: 323.111

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.28

*Калиев А.**Медико-социалдык
илимий-изилдөө институту*

ААЛАМДАШУУ ПРОЦЕССТЕРИНИН САЯСИЙ ИДЕНТТҮҮЛҮККӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ

Аннотация: Бул макала кыргыз жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусундагы ааламдашуу мезгилинин тийгизген таасирине саясий анализ берилди. Кыргызстанда ааламдашуу процесстеринин мезгилинде өнүгүү темпи басандаган, саясий, социомаданий чөйрөдөгү курч көйгөйлөр жаралган. Кыргыз коомунда ааламдашуу процессинде советтик баалуулуктар эски катары бузулуп, жаңы баалуулуктар системасы менен жарандык иденттүүлүк калыптануу башталды. Саясий өнүгүүнүн башталышы жарандык коомдогу саясий процесстерге жана оор абалга же кризистик кырдаалга байланыштуу болуп жатат. Кыргыз жарандык иденттүүлүгү коомдогу жогорудагыдай абалдан чыгууга багытталган реформа, трансформациялык өзгөрүүлөрдүн негизинде ишке ашуусу мүмкүн. Ааламдашуу шартында ички жана тышкы шарттардын да таасири күчтүү. Жарандар коомдун өнүгүшүнө кайсы жолду тандоо жана андагы өнүгүү майданында болгон саясий күчтөрдүн тандоосунан көз каранды.

Түйүндүү сөздөр: саясий иденттүүлүк, социалдык коом, жаран, жарандык коом, ааламдашуу, иденттүүлүк, эл аралык байланыш.

*Калиев А.**Научно-исследовательский
медико- социальный институт*

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Аннотация: В данной статье представлен политический анализ влияния глобализации на формирование кыргызской гражданской идентичности. В Кыргызстане в процессе глобализации замедлились темпы развития, возникли острые проблемы в политической, социокультурной сфере. В процессе глобализации в кыргызском обществе старые советские ценности были разрушены, началось формирование гражданской идентичности с новой системой ценностей. Начало политического развития связано с политическими процессами в гражданском обществе и сложной ситуацией или кризисной ситуацией. Кыргызская гражданская идентичность может быть реализована на основе реформ и трансформационных изменений, направленных на выход из вышеуказанного положения в обществе. В условиях глобализации сильно влияние внутренних и внешних условий. Это зависит от выбора пути развития общества и выбора политических сил в области развития.

Ключевые слова: политическая идентичность, социальное общество, гражданин, гражданское общество, глобализация, идентичность, межнациональная коммуникация.

*Kaliev A.**Research medical and social institute*

EFFECTS OF GLOBALIZATION PROCESSES ON POLITICAL IDENTITY

Abstract: This article presents a political analysis of the impact of globalization on the formation of Kyrgyz civic identity. In Kyrgyzstan, during the globalization process, the pace of development slowed down, and acute problems arose in the political, sociocultural sphere. In the process of globalization in Kyrgyz society, old Soviet values were destroyed, and the formation of civic identity with a new system of values began. The beginning of political development is related to political processes in civil society and difficult situations or crisis situation. Kyrgyz civic identity can be implemented on the basis of reforms and transformational changes aimed at getting out of the above situation in society. In the context of globalization, the influence of internal and external conditions is strong. It depends on the choice of which path to the development of society and the choice of the political forces in the direction of development.

Keywords: political identity, social society, citizen, civil society, globalization, identity, international communication.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, ааламдашуу процесстери кээ бир калкынын саны аз, чакан мамлекеттеринде салыштырмалуу жеңил жүрүп, ал эми кээ бир калкынын саны көп өлкөлөрдө ар кандай күчтүү болгон каршы аракеттер менен тоскоолдуктар аркылуу коштолот. Мындай өзгөрүүлөр салттуу коомду карманган кээ бир этностук топтун өкүлдөрүндө каршылыктар күчтүү кездешет. Саясий процесстердин таасиринен мындай коомдо өзүнүн маданий өзгөчөлүгүн, каада салтын жоготуп алуусуна, өз алдынча жарандык улут катары калыптанбаган же анын жоюлуп кетүүсү ыктымалдуу болгон учурлар кездешет. Улуттардын калыптанып келген тарыхый жана маданий мурастары болгон чарба жүргүзүүсү, үрп-адаттары, каада-салттары, жашоо-тиричилиги менен дүйнө тааным моделдери бар. Учурдагы ааламдашуу процесстери тарыхый калыптанган эстутумдарын өзгөртүп, Батыштын маданиятынын негизиндеги жаңы маданий моделдерди таңуулап келет. Ошондуктан, маданияты ислам динине негизденип калыптанган Орто Азия мамлекети ааламдашуу процесстеринин таасиринен кыргыз жарандык идент-

түүлүгү жаңы маданий принциптери көптөгөн каршылыктарга кабылып келет. Эл аралык мамилелер, байланыштар менен маданий карым-катнаштар санариптик заман саясатындагы ааламдашуу процесстери бүгүн дүйнө мамлекеттерин өз кучагына камтыгандыктан, мындай саясий процесстерден сыртта калуу мүмкүн эмес.

Ааламдашуу процесстери мамлекеттердин саясий тынчтыгын бузуп, саясий-социалдык, экономикалык, экологиялык эң негизгиси руханий тунгуюкка каптаган учурлар кездешүүдө. Ал эми кыргыз жарандык иденттүүлүгү салттуу билим менен улуттук баалуулуктарына негизденет: атуулдук, акыйкаттуулук, боорукердик, чынчылдык, айкөлдүк, сабырдуулукка тарбиялоодо элибиздин салт-санаа, үрп-адат, каада-салттары менен ырым-жырымдарына негизденип үй-бүлөөдөгү жазылган жана жазылбаган эрежелер, таалим-тарбиялар менен ишке ашып келет. Ааламдашуу процессинин алкагында кыргыз жарандык иденттүүлүгүн калыптандыруу негиздүү, азыркы саясий процесстерге тийгизген таасирин саясий изилдөө зарыл. Саясий иденттүүлүк категориясы универсалдуу мүнөздө болуп аны

саясий изилдөө актуалдуу маселелерден экендиги талашсыз.

Материалдар жана изилдөө методтору. Ааламдашуу шартында жарандык иденттүүлүктү теориялык жана методологиялык көз караштагы талаш-тартыш маселелерин изилдөө окумуштуулардын көңүл борборунда болуп келет. Кыргызстанда ааламдашуу мезгилинде жарандык иденттүүлүктү изилдөө философия, тарых, филология, психология, маданият таануу илимдери тарабынан талкууланып келет. Учурдагы илимий-техникалык прогресстин өнүгүүсү менен жаңы маалыматтар азыркы муундун билим алуусуна интеллектуалдык өсүүсү үчүн ыңгайлуу шарттарды жаратып келет. Адам баласынын аң сезими жогорулап техникалык, интеллектуалдык өнүгүүсү жогорулаган сайын жашоого болгон көз караштары жаңы талаптарга өзгөрдү. Ааламдашуу процессиндеги байланыштар коомдун жашоосуна жаңы жашоо образдарын киргизип келет. Баалуулуктар, каада салттар кошумчаланып, өзгөртүлүп жарандык коомдун өкүлдөрүнө “заман талабы” же “боло берет” деген түшүнүктөр билип да, билинбей да сүнгүп кирип кабыл алынууда.

Өнүккөн мамлекеттер жана саясаты, экономикасы алсыз өнүгүп келе жаткан чакан өлкөлөр да ааламдашуу процесстерине карай өздөрүнүн стратегиясын иштеп чыгышууда. Окумуштуу С.Камчыбекова: алардын кээ бирлери өзүнүн улуттук каада-салттарын сактап, этияттап батыш баалуулуктарын кабыл алып, батыш технологияларын кеңири кабыл алып жатса (мисалы, Япония, Кытай ж.б.), кээ бирлери улуттук маданий көрөңгөлөрдөн баш тартпай, ааламдашуунун жаңы маданий таасирлерин чектөө, обочолонуу (мисалы, Түндүк Корея, белгилүү деңгээлде Индия ж.б.) аракетин көрүүдө. Өзүнүн улуттук маданий мурастарын коргобой, а түгүл, аларды чануу менен, батыш баалуулуктарын кабыл алып жаткан коомдор (мисалы, Украина, белгилүү деңгээлде Грузия ж.б.)

[4. 112 б.] деп белгилеген. Азыркы учурда Чыгыш мамлекеттери улуттук маданий каада-салттарын бекем тутунуу менен өздөрүнүн баалуулуктарын сактап, башка коомго таандык маданий түшүнүктөрдү толеранттуулук менен кабыл алып аяр мамиледе экендиги талашсыз.

Изилдөөчү З. Фрейд иденттүүлүк концептин инсан өзүнөн жашыруун болгон, психоанализдик көз карашта аныктоо мүмкүн экендигин белгилейт. Психоаналитикалык, же текшерилген негизде иденттүүлүк өзгөчө социалдык-маданий кубулуш экендигин америкалык психолог Э.Эриксондун изилдөөлөрү профессионал психолог-изилдөөчүлөр арасында белгилүү. 1950-жылдарда жана ушул кезге чейин уланып келе жаткан антрополог, социологдордун кызыгуусун жарата алган. 1970-1980-жылдары Эриксондун пикиринин аркасында, иденттүүлүк дисциплиналар аралык билим категориясы макамына ээ болот [6. 152 б.] деп берилет.

Ааламдашуу мезгилиндеги жарандык иденттүүлүктү калыптандырууда социолог Э. Фромм иденттүүлүктүн конкреттүү тарыхый шарттарда, эркиндик жана жалгыздык сезимдеринин ортосунда татаал байланыштар бар экендигин белгилеген. Азыркы убакта жарандык иденттүүлүктү саясий изилдөө негизги көйгөйлөрдүн бири болуп, анын динамикасы, жарандарды жалпы иденттүүлүккө жетүүсү, мыйзам-ченемдүүлүктөрү туурасындагы көйгөйлөр маанилүү болуп саналат. Ар бир жаран өзүнүн жакшы жактарын же «оң» образдарын жаратуу үчүн умтулат [5.284-б.] деп токтолот. Ошондуктан иденттүүлүктүн негизги мыйзам-ченемдүүлүктөрү, жарандын позитивдүү иденттүүлүккө умтулат деп белгилесек болот. Жарандык иденттүүлүккө багытталган эмгектерди карасак, анын иденттешүү саясий процесстери боюнча тенденцияларды төмөнкүдөй бөлүп кароого болот: 1. Жеке багытталгандан – социалдык багытталгандарга; 2. Баяндоодон экспери-

менталдык изилдөөгө; 3. Психологиялык жана социалдык дисциплинардык аралыкка [4. 121-б.] каралат.

Иденттүүлүк түшүнүгү жарандын өзүн башка жарандар менен салыштыруусунан баштап, салыштырууну башкалар ал жаранга «чоочун» же «душман» эмес, анын жакын таанышы да болушу мүмкүн. А бирок жаран өзүнүн алардан өзгөчө жагын табууга умтулуусу жана өзүн-өзү таанып, башка жарандарга окшош, жакындык жагын табуу ага иденттүүлүк же таандыктык сезимин пайда кылат.

Мудирис, социолог К.Исаевдин изилдөөлөрүндө: Совет доорундагы тарыхтын бардыгы тап күрөшүнө байланыштырылып, коммунисттик идеологияга багындырылган [3. 109 б.] деп белгилеген. Андыктан, жарандык иденттүүлүк бирдиктүү мейкиндикте ишке ашыруу жолу менен жарандык коомдун интеграциясынын принциптерин түшүнүүгө байланышат. Кыргыз жарандык коому дүйнөнүн башка калктарындай эле байыркы социалдык билимдери, турмуш же дүйнө таанымына болгон ой-жүгүртүүсү менен акыл-сезимдери болгон. Советтик системанын карамагындагы жарандарды этностук өзгөчөлүгүнө карабастан бирдей совет калккына айландыруу саясаты саны жагынан аз элдердин этностук үрп-адаты менен каада-салтына маани берилген эмес, кээде тыюу салынып, өсүп келе жаткан жаштары аны унутуп да койгон учурлар кездешет. Дүйнөнүн социомаданий мейкиндигине түшүндүрмө берип жатып, бул мейкиндик маңыз менен толтурулганын, анын түзүлүшүн, өзгөчөлүктөрүн, инсандар арасындагы чындыкты интерсубъективдүү конструкциялоо тууралуу түзүлгөн конвенцияларды эске алат, булардын арасында социалдык дүйнөлөрдүн интеграциясы мүмкүн. Салыштырып караганда, саясий кризистик абалдын узакка созулушу катары Кыргыз Республикасындагы саясий процесстерди айтууга болот, алар бир катар саясий-социологиялык факторлор ме-

нен байланыштуу. Советтик түзүлүштүн ыдыроосунун натыйжасында социалдык, экономикалык, саясий жана маданий баалуулуктар кыйрап, советтик иденттүүлүк жок болуу менен кыргыз жарандык иденттүүлүгүндө боштук же вакуум пайда болгон. Ошону менен катар ушундай эле боштук советтик идеология жаатында да кыйроого учурап, жаңы кыргыз коомун бириктирүүгө, алга өнүгүүгө багыттай турган улуттук идеологиянын жоктугун, улам күчөп сүңгүп кирип келе жаткан ааламдашуу процессинин таасири же башка өлкөлөр үчүн да ааламдашуу процесстери жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Өзү жашап жаткан мамлекетте индивид социалдык, саясий, профессионалдык жана экономикалык өнүгүүгө жетишкенде жарандык иденттүүлүктүн натыйжасы болот. Жарандар өзүн жашап жаткан коомго таандык экенин позитивдүү сезе алганда гана ресурстардан пайдаланат, байланышып мамиле курат, социалдык чөйрөгө аралашат жана структурага кошулат. Өз ара кызматташуу менен жардамдашуудан бири-бирине ишеним жогорулап турукташат.

Жаңы саясий кыргыз жарандык иденттүүлүк көз караштарынын жаралышы менен эски советтик иденттүүлүк баалуулуктарын коомдон сүрүп чыгышы мүмкүн, а бирок кыргыз коомунда да эле советтик иденттүүлүктүн элементтеринен толук арылуу мүмкүн болбой келет. Анткени жетимиш жыл жарандык коомго сиңип калган иденттүүлүктүн элементтери да эле болсо улуу муун менен азыркы муундардын ортосунда кайчы пикирди жаратып келет. Мындай абал мамлекеттин келечегине кайдыгер, мекенчилдик түшүнүгү бошон, улуттук маданиятка суугарылбаган, көкүрөгү бош муунду калыптандырат. Ошондой эле маданий баалуулуктардын модернизацияланышы кыргыз жарандык иденттүүлүгүнүн өзгөрүүсүндө саясий да, социо-маданий да, жарандык иденттүүлүк кубулушуна өз таасирин тийгизип жатат.

Америкалык социолог С. Хантингтон иденттүүлүктүн булагында чек жок деп айтат. Алардын ичинен жашоодогу эң маанилүү деп саналгандарын төмөнкүчө классификациялаган: аскриптивдик, маданияттык, аймактык, саясий, экономикалык, социалдык ж.б. бөлүп караган [2, 58-б.]. Иденттүүлүктүн булагы катарында адамдын курчап турган биологиялык, социалдык, саясий, экономикалык, маданий ж.б. факторлор эсептелерин белгилөөгө болот.

Жарандардын иденттешүүсү социалдык коомдо конкреттүү жалпылыктарды камтыйт: үй-бүлөөдө, айылда, жамаатта, чөйрөдө, профессионалдык жамаатында, мектепте, жоро-жолдоштор, достор жана туугандардын ичинде ишке ашат. Ушундай ар бир коомчулук үчүн өзүнүн нормалары, баалуулуктары, каада-салттары, приоритеттери легендалары, үрп-адаттары, уламыштары, эски лакаптары мүнөздүү [5.79 б.] деп белгиленет. Учурдагы жарандык коомдогу болуп жаткан ааламдашуу процесстери ар кандай өзгөрүү менен алга жылуусу анын өнүгүү процесстери жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануу процесстери акырындап кечендеши менен коштолуп келет. Мындай абал объективдүү жана субъективдүү шарттарга жараша кээ бир учурларда кыска мезгилдик болуп, ал эми кээде көпкө чейин уланып келүүдө.

Психолог Н.М. Лебедева өзүнүн маданияттар ортосундагы байланыштардагы социалдык кабылдоонун бөтөнчөлүктөрүн: «Материалдык маданият жана чарбалык ыкмалар тармагындагы маданий өздөштүрүүлөр эки жактан тең оң бааланат, ал эми психологиялык мүнөздөгү өздөштүрүүлөр, тактап айтканда, баалуулуктардагы, дүйнө таанымдагы, аң-сезимдеги өзгөрүүлөр, бул өзгөрүүнү башынан өткөрүп жаткан маданият тарабынан терс түрдө, өзүнүн бар болушуна коркунуч катары кабыл алынат. Бул ички маданияттык деңгээлдеги өздөштүрүүлөр, тышкы маданияттык деңгээлде-

гилерге караганда кыязы олуттуураак болгону менен түшүндүрүлөт» [1. 20 б.] – деген жыйынтыктаган.

Эксперттер белгилегендей, азыркы дүйнөлүк түзүлүштүн колдоочу түзүмдөрүнүн, анын негизги концепциялары – улут, мамлекет, атуулдук, иденттүүлүктүн тегерегиндеги дискурстарга ар кандай, кээде бири-бирине шайкеш келбеген маанилер берилип жатат, бул кийинки мезгилдеги социалдык кайра түзүүлөргө саясий талдоо жүргүзөт. Советтик космостук көйгөйдүү жана «коомдук илимдердин олуттуу теориялык жана методологиялык чакырыгы болуп чыгат. борбордук долбоорду чечүүдө олуттуу кыйынчылыктар – жарандык улутту калыптандыруу жана мамлекеттик жарандык иденттүүлүктү чыңдоо [7.399-б.] деп баса белгилейт.

Демек, ааламдашуу жаңы мүмкүнчүлүктөр менен кошо, жаңы коркунучтарды да жаратып келет. Андыктан, жаңыдан калыптанып жаткан кыргыз жарандык иденттүүлүгү үчүн ааламдашуу процесстеринин оң тасирине караганда терс таасири көбүрөөк болгонун белгилөөгө болот. Ааламдашуу процесси ар түрдүү этностор менен улуттардын маданияттарынын ич ара мамилелерине, жакындашуусуна көмөктөшкөндүгүн байкоого болот. Ошентсе да Кыргызстандын саясий процессинде көзөмөлсүз динамикалуу өзгөрүүлөр кыргыз жарандык иденттүүлүгү менен улуттук маданий өзгөчөлүктөрүн жоготуп алуу коркунучун да жаратып келүүдө десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, Бул жарандык коомдун терс абалдан чыгышын шарттабай, тескерисинче жарандык иденттүүлүктүн коомдук турмуштагы бардык тармактарында анын күчөшүнө алып келүүдө. Кыргыз жарандык иденттүүлүгү ааламдашуу процесстеринин таасири менен совет мезгилинде басмырланып келген. Кыргыз жарандык иденттүүлүгү улуттук үрп-адаттары, каада-салттары, маданий мурастары бутуна тура элек жа-

тып, ааламдашуу процесстери менен келген, экономикалык күчтүү колдоосу бар, батыштын да маданий баалуулуктары менен атаандашты. Мындай жагдай аң-сезимдин, иденттүүлүктүн терең кризисин жаратып, девианттык жүрүш-туруштардын күчөшүнө шарт түздү. Жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүү мамлекеттик,

коомдук институттар жарандык коомдун позициясынан, алардын саясий жоопкерчилигинен, активдүүлүгүнөн, сабырдуулугунан эле эмес кыргыз жарандык иденттүүлүгүнөн да көз каранды. Ошондуктан жарандык коомдун иденттүүлүгү аны өнүктүрүү ар бирибиздин милдетибиз деп белгилесек болот.

Адабият

1. Гаюрова Ю. А. Культурные ценности как детерминашы межэтнической толерантности - интолерантности [Текст] // Ю. А. Гаюрова // Идентичность и толерантность: Сб. статей. – М., 2002. – С. 18-27., 20-б.
2. Дробизева Л.М. Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества: [Текст] // РАН. Инс-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М.: 1994. – 236 с.
3. Исаев К.И. Кыргыз жолу [Текст]// . – Б.: 2018. – 399 б.
4. Камчыбекова С.М. Жарандык иденттүүлүктүн абалы жана келечеги: социологиялык өңүттө: Дисс. ...канд.соц. наук: 22.00.04. – Бишкек, 2021. – 215с.
5. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. [Текст] // – М., 1998. .79 б
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. [Текст] // Пер. с англ. А. Андреева, А. Прихожан В., Ривош, Н. Толстых – М.: Флинта, МПСИ, Прогресс, 1996.
7. Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации: [Текст] // монография. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект.2015. С.499
8. Фромм Э. Пути из больного общества [Текст] / Э. Фромм // в кн.: Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – с. 443

УДК: 336.77.01

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.29

*Калманбетова Г., Туратбекова Н.
БГУ им. К. Карасаева*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ И КЛАССИФИКАЦИИ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ОСОБЕННОСТИ ПОЛУЧЕНИЯ КРЕДИТОВ

Аннотация:

В статье рассматриваются методологические основы предоставления банковских кредитов, сущность банковского кредита, а также систематизация подходов к классификации факторов процесс кредитования предприятий, отнесенных к хозяйствующим субъектам. Классифицированы факторы, влияющие на кредитный процесс. Организация процесса кредитования в банке включает несколько этапов, каждый из которых имеет свои особенности и характеризуется некими промежуточными результатами. Определение кредитоспособности заемщиков, и оценка уровня кредитного риска банка при заключении кредитной сделки осуществляется в ходе кредитного анализа. Суть данного этапа состоит во всестороннем и комплексном анализе деятельности заемщиков с тем, чтобы обеспечить желаемую доходность кредитных операций при принимаемом уровне кредитного риска и не допустить безвозвратных потерь. Однако изменение внешних условий, негативные тенденции в деятельности заемщика и возможные ошибки сотрудников банка могут привести к ухудшению качества кредита и кредитного портфеля в целом.

Ключевые слова: банковский кредит, потребитель, туристический продукт, экономика, туризм, частные компании, туристический бизнес, малый бизнес, заемщик, кредитный портфель.

*Калманбетова Г., Туратбекова Н.
К.Карасаев атн.БМУ*

БАНКТЫК НАСЫЯЛООНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА НАСЫЯ АЛУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮНӨ ТААСИР ТИЙГИЗҮҮЧҮ ФАКТОРЛОРДУН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Аннотация:

Макалада банктык насыя берүүнүн методологиялык негиздери, банктык насыянын маңызы, ошондой эле ишкердик субъекттери катары классификацияланган ишканаларды насыялоо процессиндеги факторлорду классификациялоого болгон мамилени системалаштыруу каралат. Насыялык процесске таасир этүүчү факторлор классификацияланат. Банкта насыялоо процессин уюштуруу бир нече этаптарды камтыйт, алардын ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ жана кандайдыр бир аралык натыйжалары менен мүнөздөлөт. Карыз алуучулардын кредиттик жөндөмдүүлүгүн аныктоо жана кредиттик бүтүм түзүүдө банктын кредиттик тобокелдигинин деңгээлин баалоо кредиттик талдоо жүргүзүүдө жүргүзүлөт. Бул этаптын маңызы кредиттик тобокелдиктин кабыл алынган деңгээлинде кредиттик

операциялардын каалаган кирешелүүлүгүн камсыз кылуу жана орду толгус жоготууларга жол бербөө максатында карыз алуучулардын ишмердүүлүгүн ар тараптуу жана ар тараптуу талдоо болуп саналат. Бирок тышкы шарттардын өзгөрүшү, карыз алуучунун ишиндеги терс тенденциялар жана банк кызматкерлеринин мүмкүн болуучу каталары кредиттин жана бүтүндөй кредит портфелинин сапатынын начарлашына алып келиши мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: банктык насыя, керектөөчү, туристтик продукт, экономика, туризм, жеке компаниялар, туристтик бизнес, кичи бизнес, насыя алуучу, насыя портфели.

*Калманбетова Г., Турапбекова Н.
BSU after K.Karasaev.*

METHODOLOGICAL BASES OF BANK LENDING AND CLASSIFICATION OF FACTORS AFFECTING THE FEATURES OF OBTAINING LOANS

Abstract:

The article discusses the methodological foundations of bank lending, the essence of bank lending, as well as the systematization of approaches to classifying factors in the process of crediting enterprises, classified as business entities. The factors influencing the lending process are classified. The organization of the lending process in a bank includes several stages, each of which has its own characteristics and is characterized by some intermediate results. Determining the creditworthiness of borrowers and assessing the level of credit risk of the bank when concluding a credit transaction is carried out in the course of credit analysis. The essence of this stage is a comprehensive and comprehensive analysis of the activities of borrowers in order to ensure the desired profitability of lending operations at an accepted level of credit risk and to prevent irretrievable losses. However, changes in external conditions, negative trends in the borrower's activities and possible mistakes by bank employees may lead to a deterioration in the quality of the loan and the loan portfolio as a whole.

Keywords: bank lending, consumer, tourism products, economy, tourism, private business, tourism activity, small enterprises, borrower, loan portfolio.

В настоящее время индустрия туризма является одной из самых динамично развивающихся секторов экономики многих развивающихся стран мира. В связи с чем в мировой практике выполнен значительный объем научных исследований, по изучению кредитного сопровождения предприятия по обслуживанию туристов.

Изучена методологическая основа и проведен анализ механизма кредитования предприятий, а также сделаны научные разработки в области совершенствования кредитной поддержки предприятий.

В результате этих исследований собраны заслуживающие внимания научно-тео-

ретические концепции и опыт кредитования предприятий в международной практике кредитования. Однако, исследуемые нами сегодня туристические предприятия находятся на разных уровнях развития, и достигнутые на международном уровне результаты совершенствования механизма их кредитной поддержки недостаточно раскрыты. Применение мирового опыта и знаний в отдельно взятых странах требует проведения более глубоких научных исследований.

Различные аспекты кредитования предприятий находят отражения, в работах многих отечественных и зарубежных

учёных-экономистов, со стороны которых проанализированы отдельные научно-теоретические и практические стороны кредитования субъектов сферы туристических услуг. К числу зарубежных исследователей которых относятся: С.И. Ожегова, Я.Н. Калугина, В.Т. Батычко, Н.Э. Соколинская, Л.М. Куприянова и др.

Так же над вопросами в области кредитования предприятий работали многие отечественные ученые в числе которых: Ё. Абдуллаев, Ш.А. Юлдашев, Дж. Зайналов, Ш. Абдуллаева, Н. Урманова, Т. Маликов, А. Баймуратова, И. Рахманова, Д. Таджибаевой, Ж. Исакова, Л. Зойирова и др.

Для того чтобы понять методику кредитования предприятий сначала рассмотрим само понятие и сущность кредитования. Кредит в переводе с латинского означает «заем», другими словами — это экономические отношения, при которых одна сторона получает от другой стороны денежные средства, товары/ вещи, не запрещённые соответствующим законодательством к передаче, и обещает предоставить возмещение (оплату) или вернуть ресурсы в будущем. Фактически, кредит является юридическим оформлением экономического обязательства [1].

С.И. Ожегова утверждает, что, кредит это – во-первых, ссуда, предоставление ценностей (денег, товаров и т.д.) в долг; во-вторых, коммерческое доверие [2]. Кредит аккумулирует высвобождающийся капитал, обслуживает его поступление и обе-

спечивает воспроизводственный процесс. Ускоряет процесс денежного обращения, участвует в регулировании рыночных отношений.

По мнению российского ученого В.Т. Батычко под банковским кредитованием понимает экономические (денежные) отношения, в процессе которых временно свободные денежные средства государства, юридических и физических лиц, аккумулированные кредитными организациями, предоставляются хозяйствующим субъектам (а также гражданам) на условиях возвратности [4].

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что процесс кредитования субъектов сферы предпринимательства зависит большого количества факторов, которые влияют как положительно, так и отрицательно на результаты работы многих коммерческих банков. Со стороны ученых-экономистов, в частности, М.Ю. Костыковой проведена и обоснована классификация внутренних и внешних факторов, которые влияют на процесс кредитования субъектов сферы предпринимательства.

Л.М. Куприянова в своей монографии [6] выделяет классификацию факторов, которые влияют на развитие процесса кредитования субъектов предпринимательской деятельности. Далее рассмотрим классификацию факторов процесса кредитования субъектов предпринимательской деятельности (см.: табл.1).

Подходы, касающиеся классификации факторов процесса кредитования субъектов предпринимательской деятельности

Автор	Особенности классификации факторов процесса кредитования субъектов предпринимательской деятельности	Надостатки подходов к классификации
Давыдов К.	Выделение трёх основных групп внешних факторов кредитования субъектов сферы предпринимательства (правовых, валютных и финансовых средств)	Ограниченное представление кредитного процесса
А.А. Тихонова	Выделение различных уровней факторов, а именно: макроэкономических, законодательных, корпоративных, отраслевых, общественных ценности и стиль жизни, демографические, технологические	Выделение отдельных макроэкономических факторов, которые связаны с экономическими характеристиками, отраслевой принадлежностью компаний.

М.Ю. Густавов	Выделены ключевые факторы, влияющие на формирование банк портфеля кредитов для кредитов и малых предприятий, также как стратегию и политику банка, уровень и видовой уровень риска, уровень спроса на кредиты.	Факторы влияния могут быть дополнены. Так, специфика кредитования (сферы обслуживаемых производств, промышленности и бизнеса при кредитовании розничной и малых предприятий) тесно связана с особенностями получения кредитов, которые являются важными рыночными спецификацией и не присущи банковским системам стран с развитой денежной.
---------------	--	---

Данное исследование проводилось с использованием методов научного абстрагирования, индукции и синтеза.

В общем случае, под процессом кредитования понимается движение банковских

кредитов или займов в виде последовательности организационных этапов, выраженной в виде смены периодов и механизмов кредитования. Далее рассмотрим сущность банковского кредитования (см.рис.1).

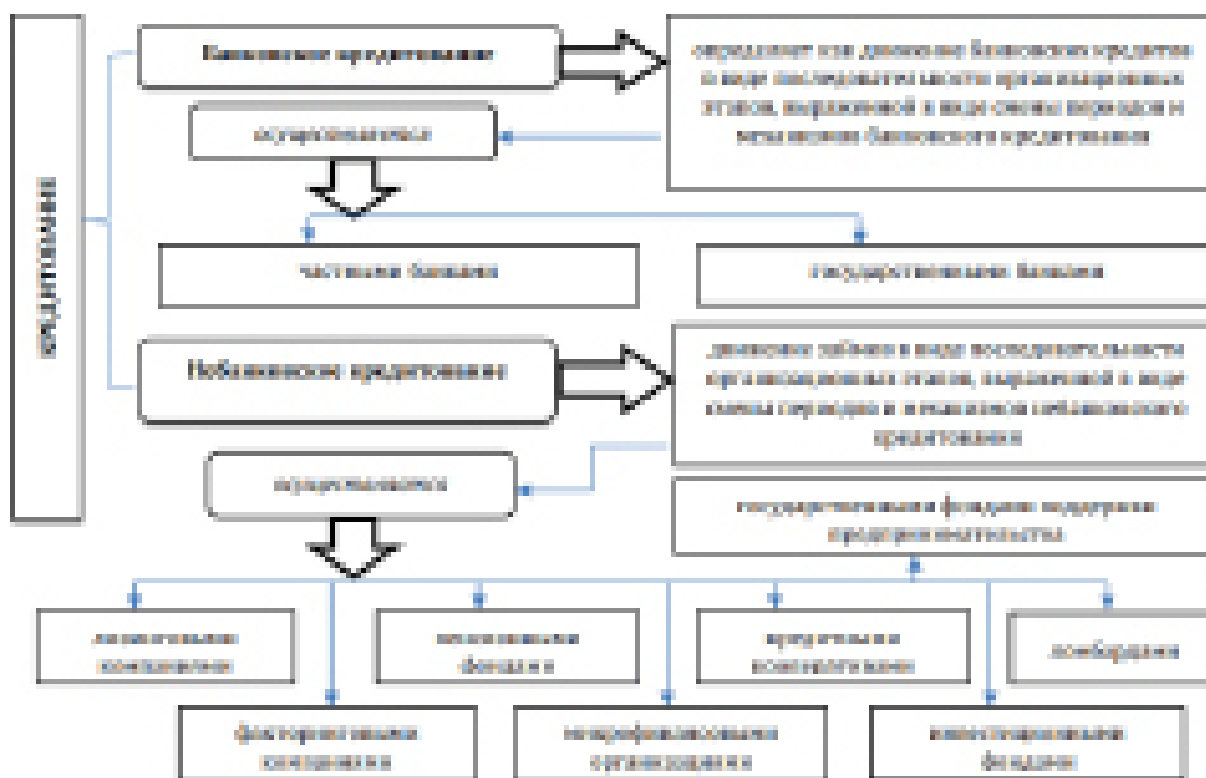

Рисунок 1. Сущность банковского и небанковского кредитования

Классификация факторов процесса кредитования предприятий, относимых к категории субъектов сферы предпринима-

тельства, целесообразна в разрезе движущих сил, влияние которых можно рассмотреть ниже (см.: рис 2).

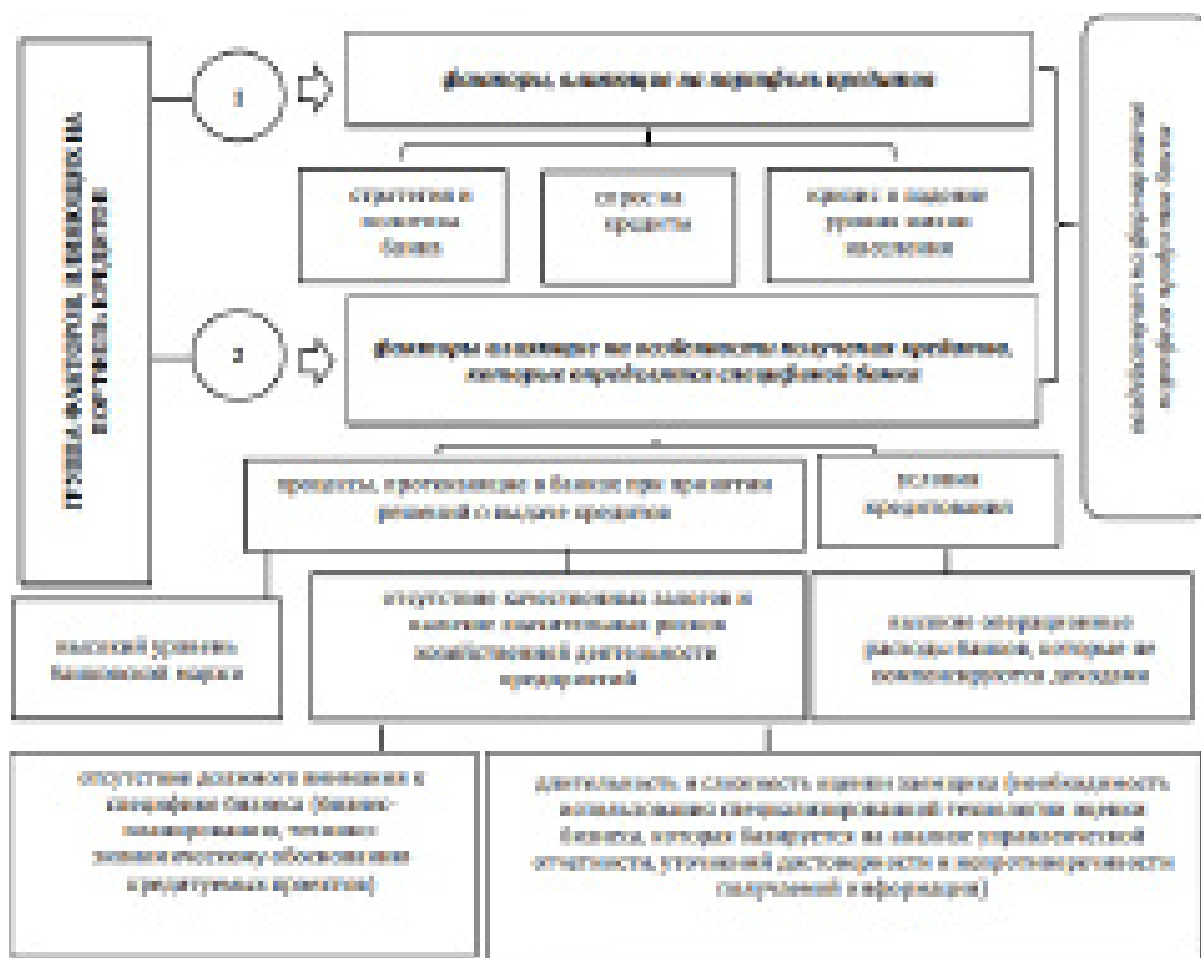

Рисунок 2. Классификация факторов, влияющих на процесс кредитования субъектов предпринимательской деятельности

Таким образом обобщая вышесказанное, следует выделить существенный набор факторов, которые влияют на процесс кредитования субъектов предпринимательской деятельности и в целях минимизации факторов, влияющих на процесс кредитования, следует усилить

теоретическое и практическое обучение персонала банка, внедрить использование специализированной оценки финансового положения заемщиков, а также разработать конкурентоспособную линейку кредитных предложений коммерческих банков.

Литература

1. Материал из Википедии — свободной энциклопедии ru.wikipedia.org
2. Толковый словарь русского языка: Ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов; под ред. проф. Л. И. Скворцова. — 28е изд., перераб. — М.: ООО «Издательство «Мир и Образование»: ООО «Издательство Оникс», 2012. — 1376 с.
3. Калугина Я.Н. Совершенствование системы кредитования субъектов предпринимательской деятельности банками с государственным участием в Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени к.э.н. -СПб.: 2019. -229 с.

4. Батычко В.Т. Финансовое право. Конспект лекций. – Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2009.
 5. Мазикова Е.В. Коммерческие банки и малый бизнес: основные направления сотрудничества. // Молодой ученый. – 2014. – №3. – С. 466-469.
 6. Устинова, О.В. Проблемы кредитования малого и среднего бизнеса / О.В. Устинова, Л.М. Пилипенко. // Фундаментальные исследования. – 2016. – № 2-3. (659-663. –с) ISSN 1812-7339.
 7. Mahomadrizoevna K. A. THE IMPORTANCE OF BANK LENDING IN THE DEVELOPMENT SPHERE OF TOURIST SERVICES //World Economics and Finance Bulletin. – 2022. – Т. 7. – С. 11-17.
 8. Karimova A. M. Development of tourism business with the help of bank lending in Uzbekistan //Наука, образование, инновации: Актуальные вопросы и современные аспекты. – 2021. – С. 106-108.
 9. Karimova A. M. Turizm soha subyektlarini tijorat banklari tomonidan moliyalashtirish orqali qo'llab quvvatlashni takomillashtirish //International journal of conference series on education and social sciences (Online). – 2021. – Т. 1. – №. 1.
 10. Каримова А. Совершенствование банковского кредитования инновационного развития предприятий сферы туризма //Иқтисодиёт ва таълим. – 2021. – №. 4. – С. 59-65.
 11. Пужаева Я.Б. Анализ кредитования малого и среднего бизнеса в России // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сб. ст. по матер. XIX междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2012.
 12. Niyazovich, Kurbanov Ziyat. "Organization of Tax Audit in the Republic of Uzbekistan." International Journal of Research in Social Sciences 10.4 (2020): 34-43
-

УДК: 159.923.2:141.319.8

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.10

*Карабаева С.**Улуттук илимдер академиясы*

ИНСАН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТЕОРИЯЛАРДАГЫ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ

Кыскача маазмуну

Макалада инсан социалдык-экономикалык теорияларда ой жүгүртүүнүн предмети катары каралып, бул кубулуш көптөгөн социалдык-экономикалык, философиялык жана психологиялык илимдердин кесилишинде турган дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ экендиги белгиленген. Жалпысынан инсанга болгон бардык аныктамалар жана мамилелер кандайдыр бир жол аркылуу анын маңызы жана өнүгүшү боюнча эки карама-каршы көз караш менен шартталган. Айрымдардын пикири боюнча, ар бир инсан өзүнүн тубаса сапаттарына, жөндөмүнө жараша калыптанат жана өнүгөт, ал эми социалдык чөйрө багынуучу ролду ойнойт. Башка көз караштын өкүлдөрү тигил же бул түрдө инсандын тубаса касиеттерин жана жөндөмдүүлүктөрүн этибарга албай, инсандык коомдук өз ара аракеттенүүнүн жүрүшүндө толук калыптанган продукт деген көз карашты карманышат. Жыйынтыктап айтканда, мындай деген тыянак чыгарылат, философия адамды өзүнүн дүйнөдөгү ээлеген өнүгүүнүн көз карашынан алганда руханийликке түз жана кыйыр байланышы бар ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын субъектиси катары карайт.

Түйүндүү сөздөр: инсан, социалдык-экономикалык теория, коом, баалуулук, турмуштук позиция, фактор, категория, концепция, диапазон, коомдук мамилелер, философиялык илимдер.

*Карабаева С.**НАН КР*

ЛИЧНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ ОСМЫСЛЕНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ

Аннотация

В статье личность рассматривается как предмет осмысления в социально-экономических теориях, отмечается, что данный феномен носит междисциплинарный характер, находясь на стыке многих социально-экономических, философских, психологических наук. Автор отмечает, что в целом все определения и отношения к личности так или иначе обусловлены двумя противоположными взглядами на ее сущность и развитие. По мнению одних, каждый индивид формируется и развивается в соответствии со своими врожденными качествами и способностями, а социальная среда играет подчиненную роль. Представители другой точки зрения так или иначе игнорируют врожденные качества и способности человека и придерживаются точки зрения, что личность есть вполне сформировавшийся продукт в процессе социального взаимодействия. В заключении приводится вывод о том, что философия рассматривает человека как субъекта деятельности, познания и творчества, что прямо и косвенно связано с его духовностью.

Ключевые слова: личность, социально-экономическая теория, общество, ценность, жизненная позиция, категория, концепция, диапазон, общественные отношения, философские науки.

Karabaeva S.

National Academy of Sciences of the KR

PERSONALITY AS A SUBJECT OF REFLECTION IN SOCIO-ECONOMIC THEORIES

Abstract

The article examines personality as a subject of understanding in socio-economic theories; it is noted that this phenomenon is interdisciplinary in nature, being at the intersection of many socio-economic, philosophical, and psychological sciences. The author notes that in general, all definitions and attitudes towards personality are in one way or another conditioned by two opposing views on its essence and development. According to some, each individual is formed and develops in accordance with his innate qualities and abilities, and the social environment plays a subordinate role. Representatives of another point of view one way or another ignore the innate qualities and abilities of a person and adhere to the point of view that personality is a fully formed product in the process of social interaction. In conclusion, it is concluded that philosophy considers a person as a subject of activity, cognition and creativity, which is directly and indirectly related to his spirituality.

Keywords: personality, socio-economic theory, society, value, life position, factor, category, concept, range, social relations, philosophical sciences.

Заманбап коомдогу инсандык маселелер баарлашуунун жетишсиздиги, маалыматтуулуктун көптүгү, социалдашуу процессинин бузулушу, коомдук жүрүм-турум ченемдерине каршы келүү жана ар бир адамдын алдына “заманбап көп кырлуу дүйнөдө адамдын жашоо кечирүүсү жөнүндө Мен киммин? Мен кайда барам? деген суроону күн тартибине мурдагыдан да көбүрөөк коюп жаткандыгы” [1, 65-б.] сыяктуу көйгөйлөр менен байланыштуу. Ошондуктан ар кандай социалдык-экономикалык теорияларда инсан проблемасын кароо зарылчылыгы келип чыгат.

Ар кандай социалдык-экономикалык теориялардын алкагында инсан сыяктуу көп кырдуу жана талаштуу категорияны түшүнүүгө аракет кылуудан мурун, инсан катары гуманитардык илимдердин көбүнүн изилдөө объектиси болуп санала тургандыгын, алардын ар бири аны өз бурчу-

нан карап, ар түрдүү көз карашта экенин белгилей кетүү керек, жалпылаштыруу даражасын жана ошого жараша өзүнүн конкреттүү корутундуларын алат. Ошондой эле философиянын, психологиянын жана социологиянын анализинин объектиси болуп саналат. Философия инсанды ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын субъектиси катары дүйнөдөгү өнүгүүнүн көз карашынан карайт. Албетте, акыркысы, б.а. чыгармачылык менен түз жана кыйыр байланышы бар. Мисалы, философиялык сөздүктө инсан – «Адамдын аң-сезиминин жана ишмердүүлүгүнүн индивидуалдык өзгөчөлүктөрү менен туюнтулган интеллектуалдык, социалдык-маданий жана моралдык-эртүү сапаттарынын динамикалык, салыштырмалуу туруктуу интегралдык системасы» [1. б.289]. Психология инсанды психикалык процесстердин, касиеттердин

жана мамилелердин: темпераменттин, мүнөздүн, жөндөмдүүлүктөрдүн, эрктүү сапаттардын ж.б. туруктуу бүтүндүгү катары изилдейт: инсандык – «адамдын индивидуалдуулугун түзгөн туруктуу психологиялык сапаттарынын жыйындысын билдирген» түшүнүк [2].

Социологиялык мамиле социалдык типтүү өзгөчөлүктөргө, инсандык сапаттарга талдоо жүргүзүүгө багытталган. Жеке инсанды изилдөөдөгү социологиялык мамиленин негизги маселеси инсандын калыптануу процесси жана анын керектөөлөрүн социалдык жамааттардын иштеши жана өнүгүшү менен ажырагыс байланышта өнүктүрүү, инсан менен коомдун табигый байланышын изилдөө менен байланышкан, индивид жана топ, инсандын коомдук жүрүм-турумун жана өзүн-өзү жөнгө салуу болуп саналат. Белгилүү бир практикалык кызыкчылыктарга жана муктаждыктарга багытталган инсанды изилдөөнүн социологиялык багыты инсандык теориялардын таасирдүү санын камтыйт, алар көбүнчө негизги методологиялык көрсөтмөлөрү жана корутундулары менен бири-биринен айырмаланышат. Мындан тышкары, теориялык ой жүгүртүүнүн бул үч чөйрөсү тең, тагыраак айтканда, инсан маселесине байланыштуу, бири-бири менен ушунчалык тыгыз чырмалышкандыктан, инсанды түшүнүүнүн философиялык, психологиялык жана социологиялык тажрыйбасынын ортосунда так чек коюуга көп учурда мүмкүн эмес. Демек, инсан кандай гана планда жана кандайча түшүнүлбөсүн, ага өз алдынча луулук, белгилүү бир деңгээлде коомдон болгон көз карандысыздык, коомго каршы турууга жөндөмдүү келет. Жеке өз алдынчалык өзүнө үстөмдүк кылуу жөндөмдүүлүгү менен байланышкан, ал өз кезегинде, инсандын өзүн-өзү андоосу бар экендигин билдирет, б.а. жөн гана аң-сезим, ой жүгүртүү жана эрк эмес, интроспекция, өзүн-өзү сыйлоо, өзүн өзү башкара билүү саналат. Инсандын өзүн-

өзү андоосу турмуштук позицияга айланат. Турмуш позициясы – инсандын дүйнө таанымына, коомдук баалуулуктарына, идеалдарына жана нормаларына, аракетке болгон даярдыгына негизделген жүрүм-турум принциби.

Инсан – бул эки башка ойчул тарабынан, ал эле эмес бир эле гуманитардык дисциплинанын ичинде сейрек чечмеленүүчү кубулуштардын бири. Бирок, жалпысынан инсанга болгон бардык аныктамалар жана мамилелер кандайдыр бир жол менен анын маңызы жана өнүгүшү боюнча эки карама-каршы көз караш менен шартталган. Айрымдардын пикири боюнча, ар бир инсан өзүнүн тубаса сапаттарына, жөндөмүнө жараша калыптанат жана өнүгөт, ал эми социалдык чөйрө багынуучу ролду ойнойт. Башка көз караштын өкүлдөрү тигил же бул түрдө инсандын тубаса касиеттерин жана жөндөмдүүлүктөрүн этибарга албай, инсандык коомдук өз ара аракеттенүүнүн жүрүшүндө толук калыптанган продукт деген көз карашты кармагышат.

Бизге кызыктырган үч компонентке, инсанды калыптандыруучу факторлорго кандайдыр бир деңгээлде таасир эткен (же, тескерисинче, этибарга албаган) инсандын эң маанилүү, биздин оюбузча концепцияларына жалпысынан токтоло кетели, алар: социалдык, экономикалык жана руханий.

Алгач атактуу психолог Г.Олпорт - инсан психологиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири, инсандык сапаттар теориясынын автору, бир убакта элүүдөн ашык аныктамаларды берип, аларды формалдуу критерийлер боюнча бир нече категорияга бөлгөндүгүн белгилейбиз. Инсандын био-социалдык жана биофизикалык аныктамаларын ажыратып, интегралдык, регулятивдик, “эссенциалдык” же субстанционалдык аныктамаларды ж.б.у.с. берген. Г.Олпорт өзүнүн жалпылоочу интерпретациялык концепциясын сунуш кылган, ага ылайык инсан объективдүү нерсе же

объективдүү реалдуулук болуп саналат жана анын артында адамдын иш-аракеттери жана иштери турат. Бул объективдүү "бир нерсе" психофизикалык система. «Инсандык, - деп белгилеген Г.Олпорт, - анын мүнөздүү жүрүм-турумун жана ой жүгүртүүсүн аныктоочу инсандын ичиндеги ошол психофизикалык системалардын динамикалык уюму» [3, 273-б.].

Психоанализдин негиздөөчүсү З.Фрейд инсандын биосоциалдык аныктамасын сунуш кылган, ага ылайык инсан – бул ишмердүүлүгү тубаса жыныстык каалоолор менен шартталган жандык. З.Фрейддин жолун жолдоочу К. Юнг инсанды жалпы тарыхтын продуктусу жана сыйымдуулугу катары караган, анын аркасында адам жамааттык аң-сезимсиздик аркылуу өзүнүн өткөнүн түшүнөт. Бирок психоаналитикалык агымдын башка өкүлдөрү, мисалы, Э.Фромм, К.Хорни, А.Адлер, Г.Салливан жана башкалар инсанды социалдык-психологиялык жандык катары карап, психоанализдин бийлик өкүлдөрүнүн пикирлерине кошулушкан эмес. Бул З.Фрейддин адамдын жүрүм-туруму тубаса инстинкттер тарабынан башкарылат деген идеясына, ал эми К.Юнгдун адам тубаса архетиптерге жетектелет деген ишенимине карама-каршы келген. А.Адлер эсептегендей, адам адегенде коомдук жандык болуу менен бир жана өз алдынча ырааттуу бүтүндүк катары аракеттенет, жеткилендикке жана чыгармачылыкка умтулат, б.а. андагы руханий элементти баса белгилеген.

Белгилей кетүүчү нерсе, инсандын маселелерин изилдөөдө маданий, натуралисттик, психологиялык жана башка ыкмалар да бар, ошол эле учурда социологиялык концепциялар өзгөчө мааниге ээ, бул социологиянын аталган көйгөйлөргө өзгөчө кызыгуусу жана салыштырмалуу так аныкталышы менен социалдык реалдуулукта аны менен байланышкан кубулуштун табияты, маңызы жана орду шартталган. Социологиядагы адам маселелери-

нин өнүгүшүнүн диапозону жана мүнөзү жетишээрлик кенен жана ар түрдүү жана биринчи кезекте бул коомдук иш-аракет теориясы, анын негиздөөчүлөрүнүн бири, белгилүү немец социологу, философу, тарыхчысы жана саясий экономист М.Вебер экономикалык турмушту коомдун ажырагыс бөлүгү катары анын башка бөлүктөрүнө, өзгөчө саясат, укук, дин менен тыгыз байланышта караган. Коомдук кубулуштарды талдоодо М.Вебер методологиялык жактан реалдуулукту логикалык ырааттуулукта жана рационалдуу тууралыкта чагылдырган идеалдуу тип түшүнүгүнөн чыккан. М.Вебер экономикалык жүрүм-турумдун салттуу жана максатка багытталган эки идеалдуу-типтүү багытын бөлүп көрсөткөн. М.Вебердин экономикалык социологиясынын негизги идеясы – экономикалык эффективдүүлүккө жана экономикалык чөйрөдө оптималдуу жүрүм-турумга жетишүүгө мүмкүндүк берген экономикалык рационалдуулук идеясы саналат. М.Вебер капиталисттик коомдун экономикасына ар тараптуу анализ берген. «Протестантская этика и дух капитализма» аттуу фундаменталдык эмгегинде ал протестанттык ишенимдердин этикалык кодекси менен капиталисттик экономиканы башкаруу рухунун жана жашоо образынын ортосундагы байланышка өзгөчө көңүл бурган. Анын пикири боюнча протестантизм капиталисттик экономиканын калыптанышына түрткү болгон.

Белгилей кетүүчү нерсе, эгерде социологиялык теориялар адегенде академиялык мүнөзгө ээ болсо, убакыттын өтүшү менен алар белгилүү практикалык максаттарга баш ийүү менен прикладдык мүнөзгө ээ боло баштаган, бул алардын башка илимий дисциплиналардагы концепциялардан артыкчылыгы, кандайдыр бир кемчилиги да болгон. Инсандын калыптануу маселелерин изилдөөдө өз маңызы боюнча изилдөөчүлөрдү инсандын маселелерин толук жана терең ачып бере турган универсалдуу, глобалдуу инсан

теориясын түзүү мүмкүнчүлүгүнөн социологиялык профилден ажыраткан. Ал чындыгында философиялык принциптердин, теориялардын жана мамилелердин негизги айырмалоочу белгиси болуп саналат. Жалпылоонун жана ошого жараша абстракциянын жогорку даражасы инсан жөнүндөгү философиялык концепциялардын айырмалоочу белгиси болуп саналат. Албетте, жалпылоонун көрсөтүлгөн жана абстракциянын тиешелүү даражасы өз алдынча максат, кандайдыр бир так, ачык-айкын критерийлер менен эмес, аныкталуучу философиялык ой жүгүртүүнүн өзгөчө стилинин өзгөчөлүгү гана болуп саналат, формалдуу түрдө алар жок, бирок субъективдик-интуитивдик деңгээлде алар бар.

Инсандын маселелери боюнча социологиянын көптөгөн көз караштары жана пикирлери сөзсүз түрдө философия илиминин чегинде иштелип чыккан көз караштар менен кесилишет жана дал келет. Демек, марксисттик инсан теориясын, М.Вебердин инсан теориясы сыяктуу эле, принципалдуу түрдө социалдык теориялардын алгачкы сортторунун бири катары кароого болот, ал ой жүгүртүүнүн объектисин гана эмес, мамилелерди жана практикалык багыттарды да билдирет. К.Маркс бул темада бардык айкындуулук менен айткан; философтор, деп белгилеген ал, «дүйнөнү ар кандай жолдор менен гана түшүндүрүшкөн, бирок кеп аны өзгөртүүдө турат» [4, 4-б.].

Инсандын марксисттик теориясы адамдын ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү формаларын өнүктүрүүдө анын активдүүлүгүн эске алуу менен адамдын инсанынын калыптанышынын субъективдүү-активдүү мүнөзүнөн келип чыгат. Бул теорияда социологиянын гуманисттик багытына кошкон негизги салымы инсандын бир жактуу өнүгүүсүнүн фактору болуп саналган цивилизациянын ар кандай этаптарында адамдын ишмердүүлүгүнүн айрым формаларынан ажыратуу концепциясы бол-

гон. Маркстын көз карашы боюнча коомдук өнүгүүнүн субъекттери болуп бир нече деңгээлдеги коомдук формациялар: адамзат, таптар, улуттар, мамлекет, үй-бүлө жана жеке адам саналат. Ошону менен бирге инсанды марксисттик социологиялык изилдөөлөрдүн башталгыч чекити адамдын индивидуалдык мүнөздөмөлөрү эмес, ал кирген коомдук система жана анда ал аткарган коомдук функциялар, ролдор болуп саналат. Адамдардын ортосундагы социалдык, баарынан мурда экономикалык мамилелерди талдап, К.Маркс аларга адамдар «жеке адам катары эмес, бир таптын мүчөсү катары катышат» деген жыйынтыкка келген [4, 76-б.] жана «айрым социалдык ролдор жалпы адамдын өз алдынчалуулугунан келип чыкпайт» [4, с.78.], бирок коомдун социалдык түзүлүшү менен аныкталат, ал эми «адамдын маңызы» «инсанга мүнөздүү абстрактуу» эмес, «бардык коомдук мамилелердин жыйындысы» болуп саналат [2, 3-б.].

Инсанды калыптандыруудагы коомдук карым-катнаштардын ролун анын касиеттеринин жеке өзгөчөлүктөрүнө зыян келтирип, абсолютташтыруу К.Маркстын каршылаштарына адам жөнүндөгү марксисттик концепция баарынан мурда, инсанды тануу менен мүнөздөлөт деп ырастоого негиз берди. Ошентип, орустун диний философу С.Булгаков «Тарыхты социологиялык чечмелөө шылтоосу менен инсанды теориялык жактан тоготпоо, инсан маселесин жоюу Маркса адаттан тышкаркы мүнөздүү» деп белгилеген. Ал үчүн жеке маселе, адам инсанынын абсолюттук ажырагыс өзөгү, анын бүтүн табияты жок. Маркс социологиядагы индивидуалдыкты, башкача айтканда, анда чындап аралашууну гана эмес, ошондой эле толук аралашпаганды да толугу менен аралаштырып жиберген жана анын бул өзгөчөлүгү, демекчи, «тарыхтын экономикалык түшүнүгүнүн» тайманбас жана жалпылоочу концепцияларын түзүүгө көмөктөшкөн, ” мында сөөк коюу ыры жеке

адамга, жалпы эле жеке чыгармачылыкка ырдалат» [5, 53-б.]. «Маркстын көз карашы үчүн, - деп белгилеген С.Булгаков, - адамдар социологиялык топторго түзүлөт жана бул топтор кооз жана табигый түрдө регулярдуу геометриялык фигураларды түзүшөт, социологиялык элементтердин бул өлчөмдүү кыймылынан башка тарыхта эч нерсе болбойт жана бул жеке адамга байланыштуу көйгөйлөрдү жана тынчсызданууларды жок кылуу, ашыкча абстракттуулук, марксизмдин негизги өзгөчөлүгү болуп саналат» [5, 54-б.].

Марксисттик концепция инсандын аңсезимин калыптандырууда социалдык чөйрө чечүүчү мааниге ээ экендигин баса белгилеп, коомдук мамилелерди жана адамдын өз алдынчалуулугун ажырагыс байланыштырып турат. «Адам, - деп жазган Ф. Энгельс, - эгерде анын негизи эмпирикалык адам болбосо, ар дайым көрүнбөгөн фигура бойдон кала берет. Бир сөз менен айтканда, эмпиризмден жана материализмден чыгышыбыз керек, эгерде биз идеяларыбыздын, атап айтканда, биздин «адамдын» реалдуу нерсе болушун кааласак, анда универсалдуу нерсени өзүнөн же Гегелдей эч нерседен эмес, жеке адамдан чыгарышыбыз керек». [6, 12-б.].

К. Маркстын инсан маселесин түшүнүүсү, ошондой эле эң маанилүү социалдык маселелерди түшүнүү тарыхты материалисттик түшүнүү принцибине негизделген. Бул тууралуу К.Маркс менен Ф.Энгельс мындай деп жазышкан: «Германиянын философиясынан түз айырмаланып, асмандан жерге түшүп, бул жерде биз жерден асманга көтөрүлөбүз, б.а. биз элдин айтканынан, элестеткенинен баштабайбыз, - биз сөз менен гана бар, ой жүгүрткөн, элестеткен, эл өкүлү болгон адамдардан, алардан чыныгы адамдарга келүү үчүн баштабайбыз; биз үчүн чыныгы жигердүү адамдар баштапкы чекит болуп саналат жана алардын реалдуу турмуштук процессинен биз да бул жашоо

процессинин идеялык ой жүгүртүүлөрүнүн жана жаңырыктарынын өнүгүшүнө тыянак чыгарабыз» [4, 25-б.].

Ошентип, К. Маркс менен Ф. Энгельс адамдардын өз ара мамилелеринин таптык мүнөзүн баса белгилешет, алардын пикири боюнча, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө таянып, бул күчтөр инсандын коомдогу ролун аныктайт деп ырасташкан. К.Маркс жана Ф.Энгельс коомдук чындыкты ушундай түшүнүүгө таянып, «адамдар кандай жагдай түзсө, жагдай да адамдарды ошондой даражада жаратат» деп жазышкан [4, 37-б.]. Ар бир «муун» деп баса белгилеген К.Маркс жана Ф.Энгельс, «бир жагынан, таптакыр өзгөргөн шарттарда өзүнүн тукум кууп өткөн ишмердүүлүгүн улантат, экинчи жагынан, таптакыр өзгөргөн ишмердүүлүк аркылуу эски шарттарды өзгөртөт» [4, 45-б.].

Ошентип, илимий макалабыздын сонунда белгилей кетүүчү нерсе, инсан көпчүлүк гуманитардык илимдердин изилдөө объектиси болуп саналат, алардын ар бири аны ар кандай деңгээлдеги жалпылоо менен өз өнүгүнөн карап, ошого жараша өзүнүн конкреттүү корутундуларын алат. Ошондой эле философиянын, психологиянын жана социологиянын анализинин объектиси болуп саналат. Философия адамды өзүнүн дүйнөдөгү ээлеген өнүгүнүн көз карашынан алганда руханийликке түз жана кыйыр байланышы бар ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын субъектиси катары карайт. Теориялык ой жүгүртүүнүн бул үч чөйрөсү тең, тагыраак айтканда, инсан маселесине байланыштуу бири-бири менен ушунчалык тыгыз чырмалышкандыктан, инсанды түшүнүүнүн философиялык, психологиялык жана социологиялык тажрыйбасынын ортосунда так чек коюу көп учурда мүмкүн эмес.

Социалдык-философиялык теориялардын бири — адамдын ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү формаларын өнүктүрүүдө анын активдүүлүгүн эске алуу менен адамдын

инсанынын калыптанышынын субъективдүү-активдүү мүнөзүнөн келип чыккан марксистик инсан теориясы саналат. Социологиянын гуманисттик багытына кошкон негизги салымы бул теорияда цивилизациянын ар кандай этаптарында инсанды адамдын ишмердүүлүгүнүн айрым

формаларынан алыстатуу концепциясы болгон. Инсан жөнүндөгү марксистик социологиялык изилдөөлөрдүн башталгыч чекити адамдын жекелик өзгөчөлүктөрү эмес, ал кирген коомдук система жана анда ал аткарган коомдук функциялар, ролдор болуп саналат.

Адабияттар

1. Ботоканова Г.Т., Алыбаев А.Ш. Традиционные знания как фактор сохранения устойчивости общества. Ботоканова Г.Т. // Вестник Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева, 2023. - №3 (65). - С.28-35.
2. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
3. Словарь основных психологических понятий. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.s-vfu.ru/universitet/rukovodstvo-i-truktura/instituty/pi/ums/kpp/NO/slovar.pdf> (дата обращения 07.01.24.)
4. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб., 1997. – 402 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / К. Маркс, Ф. Энгельс. - Издание второе. – Т. 3. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 629 с.
6. Булгаков С.Н. Карл Маркс как религиозный тип. (Его отношение к религии человека Фейербаха.) / С.Н. Булгаков. - В кн.: Два Града. Исследование о природе общественных идеалов. – СПб.: Изд-во РГХИ, 1997. – 349 с.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / К. Маркс, Ф. Энгельс. - Издание второе (Энгельс Ф. Письмо К. Марксу, 19 ноября 1844 г.) – Т. 27. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. – 695 с.

УДК: 811.512.15:81'28

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.30

*Вейсел Ибрахим Карача**Фырат университети*

ТҮНДҮК-ЧЫГЫШ ТОПТОРУНУН ТҮРК ДИАЛЕКТТЕРИНДЕГИ УЛУТТУКТУК ЖАНА УЛУТТУК ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну

Каралып жаткан изилдөө түрк диалектилери боюнча улантуучулук концепциясынын абалын аныктоого жана анын алтай, хакас жана тува түрк тилдеринин түрк диалектилеринин түндүк-чыгыш тобундагы алдыңкы, ички жана акыркы фонемаларындагы көрүнүшүн кароого негизделген. Изилдөө маалыматтары документ талдоо жолу менен чогултулуп, сапаттуу изилдөө ыкмаларынын бири болгон байыркы түрк дооруна таандык сынык үнсүздөрдү камтыган сөздөр аныкталып, түрк диалектилеринин түндүк-чыгыш тобунда алардын ээлеген орду каралды. Талдоодо салыштырма диахрониялык грамматикалык ыкма колдонулуп, изилдөөдө изилденип жаткан тыбыштардын алдыңкы, ички жана акыркы тыбыштарынын өзгөрүүсүнүн чакан үлгүсү берилген.

Түйүндү сөздөр: түрк тилинин түндүк-чыгыш тобундагы диалектилер, үнсүздөр, континуум, тыбыштык өзгөрүүлөр.

*Veysel İbrahim Karaca**Fırat Üniversitesi Elazığ/Türkiye*

SÜREKLİLEŞME KAVRAMI VE KUZEYDOĞU GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE SÜREKLİLEŞME

Özet

Söz konusu çalışma süreklileşme kavramının Türk lehçeleri açısından durumunun belirlenmesi ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri olan Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde ön, iç ve son ses durumundaki görünümünün incelenmesi üzerine kurulmuştur. Çalışmanın verileri nitel araştırma yöntemlerinden döküman analizi tekniği ile toplanmış ve Eski Türkçe döneminden bünyesinde süresiz ünsüzler bulunan sözcükler belirlenerek Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerindeki durumu incelenmiştir. İncelemede karşılaştırmalı ve art zamanlı gramer yöntemi uygulanıp incelenen seslerin ön, iç ve son sesteki değişimlerinden küçük bir örneklem çalışma içerisinde verilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara "Sonuç" bölümünde, yararlanılan kaynaklara ise "Kaynakça" bölümünde yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: kuzeydoğu grubu türk lehçeleri, ünsüzler, süreklileşme, ses değişimleri.

Veysel Ibrahim Karacha
Firat University

THE CONCEPT OF CONTINUITY AND CONTINUITY IN NORTHEAST GROUP TURKISH DIALECTS

Abstract

The aforementioned study is based on determining the status of the concept of continuity in terms of Turkish dialects and examining its appearance in front, inner and final phonemes in Altai, Khakas and Tuva Turkish, which are the Northeast group Turkish dialects. The data of the study were collected with the document analysis technique, one of the qualitative research methods, and the words with discontinuous consonants (stop consonants) from the Old Turkish period were determined and their situation in the Northeastern group of Turkish dialects was examined. In the study, comparative and diachronic grammar method was applied and a small sample of the changes in the front, inner and final sounds of the examined sounds was given in the study. The results obtained in the study are given in the "Conclusion" section, and the sources used are in the "References" section.

Keywords: northeastern group turkish dialects, consonants, continuity, sound changes

1. Süreklileşme Kavramı

Bir bölüm ünsüzün oluşması esnasında, hava için bir geçit bulunmaktadır. Bu geçit dar ise sızıcı sürekli ünsüzler, geniş ise akıcı sürekli ünsüzler oluşur (Eker, 2006: 274). Süreklileşme olayı; süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzlere dönüşmesidir. Süreklileşme ya sızıcılaşma ya da akıcılaşma şeklinde gerçekleşen bir ses olayıdır.

Sızıcılaşma olayı; patlayıcı nitelikteki ünsüzlerin çeşitli nedenlerle, ağız kanalının çeşitli yerlerinde oluşan bir daralma sonunda sürtünerek veya sızarak çıkarılan sızıcı ünsüzlere dönüşmesidir (Korkmaz, 2007: 193). (bar- > var-, ber- > ver-, bar > var, kalpak+ı > kalpağı vb.)

Akıcılaşma ise; /b/, /g/, /k/ gibi patlayıcı ünsüzlerden biri ile /h/ gırtlak ünsüzünün; /r/, /l/, /m/, /n/, /y/ gibi bol sesli akıcı ünsüzlerden birine dönüşmesi olayıdır (Korkmaz, 2007: 14). (adak > ayak, adril- > ayrıl-, beg > bey vb.)

Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren izlenebilen süreklileşme olayı Türkçenin genel temayülllerinden biri olarak değerlendirilebilir. Türkçenin bütün dönem ve lehçelerinde belirli oranlarda

izlenebilen bu ses olayı ötümlüleşme olayı ile birlikte Türkçede en fazla görülen ses olayı olarak karşımızda durmaktadır. Oğuz, Kıpçak, Kuzeydoğu ve Karluk grubu Türk lehçelerinde bakıldığında lehçe grupları içerisinde süreklileşmenin en yaygın ses olayı olduğu görülmektedir. Bunun yanında süreksizleşme ise en az görülen ses olayı olarak tespit edilmiştir. Ötümlüleşme ve ötümsüzleşme açısından bakıldığında yine ötümlüleşme ses olayının ötümsüzleşmeye nazaran bu grupların tamamında daha yaygın olduğu bilinmektedir. Türkçenin ünsüz sistemindeki süreklileşme ve ötümlüleşme eğilimi, Türkçenin genel temayülleri içerisinde sayılan ötümsüz ünsüzlerden ötümlülere; ötümlü ünsüzlerden de sızıcı ünsüzlere doğru değişerek düşme sürecini doğurduğu görülmektedir. Türeme olayı lehçelerde nadiren görülürken düşme olayının daha yoğunlukla görülmesinin temel sebebi bu sayılabilir. Ortak Türkçede görülen ünsüz varlığının zaman içerisinde dal seslerle zenginleşmesi, Türkçenin genel temayülleri içerisinde sayılan ünlülerin fakirleşmesi ünsüzlerin de zenginleşmesi teorisini

doğrular niteliktedir; ancak Türkçe için genel temayül olarak ortaya çıkan süreklileşme ve ötümlüleşme temayülünün neden olduğu sızıcılaşma ve düşme eğilimi zenginleşen ünsüz varlığının yitirilmesi noktasına doğru bir istikameti de doğurmaktadır. Bu noktada da yazı dilinin koruyuculuğu devreye girmekte ve ünsüz yitiminin önünde bir engel olarak durmaktadır (Karaca, 2022: 247, 248).

Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde bakıldığında söz konusu lehçelerin Türkçenin arkaik özelliklerini taşıması bakımından diğer lehçe gruplarından daha muhafazakâr olduğu düşünülmektedir. Altay Türkçesindeki söz içi -d'-ler, Altay, Hakas ve Tuva Türkçesinde izlenebilen ön ve art damak /k/ ünsüzlerinin korunumu, /t/ ünsüzünün korunumu vb. durumlar ünsüzler açısından bu lehçe grubunun korunum yönündeki tutumunu destekler nitelik arz etmektedir. Bununla birlikte süreklileşme ses olayının bu lehçe grubundaki yoğunluğu dikkat çekicidir. Eski Türkçedeki ötümsüz ünsüzleri koruma yönünde bir tutum gösteren bu lehçe grubunun süreksiz ünsüzleri süreklileştirme yönünde gelişim göstermesi zaman içerisinde dil kullanımının en az çaba yasası paralelinde hareket ettiğinin bir göstergesi sayılabilir. Çünkü bilindiği üzere sürekli ünsüzler süreksiz ünsüzlere nazaran daha kolay sesletilebilen seslerdir ve ünlü-ünsüz ilişkisi, en az çaba yasası ve ünsüz uyumu gibi nedenlerle sesler her zaman zor sesletimden kolay sesletime doğru bir güzergâh izlemiştir.

Eski Türkçe ile karşılaştırmalı olarak Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerindeki süreklileşme olayı genel olarak şu şekilde örneklendirilebilir:

2. Kuzeydoğu grubu türk lehçelerinde süreklileşme

2.1. Ön Seste

b- > m-

ET boyun < *böyn

Alt. moyın; Hak. moyın; Tuv. moyun “boyun” (Gabain, 2000: 269; TDBUÜ: 177; Naskali ve Duranlı, 2019: 157; Naskali vd.,

2007: 307; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 78).

ET buñ

Alt. muñ; Hak. muñ; Tuv. muñ “üzüntü, keder” (Tekin, 2016: 298; Naskali ve Duranlı, 2019: 158; Naskali vd., 2007: 309; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 78).

ç- > s-

ET çaķ

Hak. sañ “çağ, tam olarak”
krş. Alt. çaķ; Tuv. şağ/şaķ (Gabain, 2000: 271; Naskali ve Duranlı, 2019: 74; Naskali vd., 2007: 418; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 97).

ET çerig < *çërig

Hak. sirğ “asker, ordu”
krş. Alt. çerü; Tuv. şerig (Gabain, 2000: 271; TDBUÜ: 180; Naskali ve Duranlı, 2019: 77; Naskali vd., 2007: 450; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 99).

ç- > ş-

ET çaķ-

Tuv. şağ- “çakmak, sokmak”
krş. Alt. çaķ-; Hak. sañ-; (Gabain, 2000: 271; Naskali ve Duranlı, 2019: 74; Naskali vd., 2007: 418; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 97).

ET çerig < *çërig

Tuv. şerig “asker, ordu”
krş. Alt. çerü; Hak. sirğ (Gabain, 2000: 271; TDBUÜ: 180; Naskali ve Duranlı, 2019: 77; Naskali vd., 2007: 450; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 99).

ķ- > h-

ET ķar < *ķār

Hak. ģar; Tuv. ģar “kar”
krş. Alt. ķar (Gabain, 2000: 278; TDBUÜ: 173; Naskali ve Duranlı, 2019: 115; Naskali vd., 2007: 148; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49).

ET ķopuz

Hak. ģomıs; Tuv. ģomus “kopuz”
krş. Alt. ķomıs (Gabain, 2000: 282; Naskali ve Duranlı, 2019: 134; Naskali vd., 2007: 183; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 52).

k- > h-

ET köl < *köl

Tuv. ģöl “göl”

krş. Alt. köl; Hak. köl (Gabain, 2000: 283; TDBUÜ: 184; Naskali ve Duranlı, 2019: 139; Naskali vd., 2007: 268; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 53).

ET kün < *kūn

Tuv. hün “gün, güneş”

krş. Alt. kün; Hak. kün (Gabain, 2000: 285; TDBUÜ: 185; Naskali ve Duranlı, 2019: 147; Naskali vd., 2007: 280; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 54).

2. 2. İç Seste

-b- > -m-

OTü. kabak

Hak. hamah “çıkıntı”

krş. Alt. kabak; Tuv. havak (Killi, 1996: 352; Naskali ve Duranlı, 2019: 109; Naskali vd., 2007: 143; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49).

-b- > -v-

OTü. kabak

Tuv. havak “çıkıntı”

krş. Alt. kabak; Hak. hamah (Killi, 1996: 352; Naskali ve Duranlı, 2019: 109; Naskali vd., 2007: 143; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49).

ET oba

Tuv. ovā “oba, yığın, küme”

krş. Alt. obogo; Hak. obā (DLT: 770; Naskali ve Duranlı, 2019: 161; Naskali vd., 2007: 327; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84).

-ç- > -s-

ET çocuk < *çōçka

Hak. soşha “domuz, domuz yavrusu” (DLT: 626; TDBUÜ: 177; Naskali vd., 2007: 459).

ET ečkü

Hak. öskī “keçi”

krş. Tuv. öškü (DLT: 632; Naskali vd., 2007: 352; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 86).

-ç- > -ş-

ET ečkü

Tuv. öškü “keçi”

krş. Hak. öskī (DLT: 632; Naskali vd., 2007: 352; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 86).

-d- > -y-

ET kudruk

Alt. kuyruk “kuyruk”

krş. Hak. huzuruh; Tuv. kudruk (Gabain, 2000: 284; Naskali ve Duranlı, 2019: 146; Naskali vd., 2007: 199; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72).

ET yadağ

Alt. coyu “yaya”

krş. Hak. çaзаğ; Tuv. çadağ (Tekin, 2016: 313; Naskali ve Duranlı, 2019: 68; Naskali vd., 2007: 86; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 19).

-d- > -z-

ET adır-

Hak. azır- “ayırmak”

krş. Alt. ayrı-; Tuv. adır- (Gabain, 2000: 258; Naskali ve Duranlı, 2019: 33; Naskali vd., 2007: 62; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2).

ET kudruk

Hak. huzuruh “kuyruk”

krş. Alt. kuyruk; Tuv. kudruk (Gabain, 2000: 284; Naskali ve Duranlı, 2019: 146; Naskali vd., 2007: 199; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72).

-ğ- > -h-

ET adğır

Hak. aşır “aygır”

krş. Alt. ayğır; Tuv. aşır (Gabain, 2000: 258; Naskali ve Duranlı, 2019: 32; Naskali vd., 2007: 53; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 7).

ET kısga

Hak. hışha “kısa”

krş. Alt. kışka; Tuv. kışka (Gabain, 2000: 280; Naskali ve Duranlı, 2019: 127; Naskali vd., 2007: 173; Monguş, 2005: 127).

-ğ- > -ğ-

ET bulğa-

Hak. pulğa- “karıştırmak”

krş. Alt. bulğa-; Tuv. bulğa- (Gabain, 2000: 270; Naskali ve Duranlı, 2019: 47; Naskali vd., 2007: 399; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16).

ET qarğa < *kārğa

Hak. hārğa “karga”

krş. Alt. qarğa (Gabain, 2000: 278; TDBUÜ: 173; Naskali ve Duranlı, 2019: 116; Naskali vd., 2007: 152).

-g- > -y-

ET egir-

Alt. iyir- “eğirmek, çevirmek”

krş. Hak. ir-; Tuv. ěr- (Gabain, 2000: 263; Naskali ve Duranlı, 2019: 105; Naskali vd., 2007: 227; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 39).

ET yigne

Alt. iyne “iğne”

krş. Hak. ĩñe; Tuv. ine (DLT: 974; Naskali ve Duranlı, 2019: 105; Naskali vd., 2007: 211; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60).

-k- > -ğ-

ET bağa < *bāğa

Hak. pağa “kaplumbağa”

krş. Alt. bağa; Tuv. pağa (Gabain, 2000: 266; TDBUÜ: 172; Naskali ve Duranlı, 2019: 35; Naskali vd., 2007: 356; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 87).

ET tokuz

Hak. toğıs “dokuz (9)”

krş. Alt. toğus; Tuv. tos (Gabain, 2000: 300; Naskali ve Duranlı, 2019: 210; Naskali vd., 2007: 516; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108).

-k- > -y-

ET iki < *ēki

Tuv. iyi “iki (2)”

krş. Alt. eki; Hak. ĩkĩ (Gabain, 2000: 274; TDBUÜ: 181; Naskali ve Duranlı, 2019: 88; Naskali vd., 2007: 210; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60).

-p- > -m- (-p- > -b- > -m-)

ET kópuz

Alt. kómıs; Hak. ĥomıs; Tuv. ĥomus “kopuz” (Gabain, 2000: 282; Naskali ve Duranlı, 2019: 134; Naskali vd., 2007: 183; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 52).

ET topık

Hak. tomıĥ “topuk, diz kapağı”

krş. Alt. tobuĥ; Tuv. dovux (Gabain, 2000: 301; Naskali ve Duranlı, 2019: 210; Naskali vd., 2007: 519; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 35).

-p- > -v- (-p- > -b- > -v-)

ET apa

Tuv. ava “baba, anne”

krş. Alt. aba; Hak. aba (Gabain, 2000: 261; Naskali ve Duranlı, 2019: 19; Naskali vd., 2007: 23; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8).

ET tuprāk

Tuv. dovuraĥ “toprak”

krş. Alt. tobraĥ; Hak. tobraĥ/tobıraĥ (Gabain, 2000: 302; Naskali ve Duranlı, 2019: 210; Naskali vd., 2007: 514; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 35).

2. 3. Son Seste

-b > -ğ

ET sub/suw < *sūb

Hak. suĥ “su”

krş. Alt. sū; Tuv. suĥ (Gabain, 2000: 294, 295; TDBUÜ: 180; Naskali ve Duranlı, 2019: 187; Naskali vd., 2007: 467; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 95).

-b > -y

ET eb/ew

Alt. üy “ev”

krş. Hak. ib; Tuv. öĥ (Gabain, 2000: 263; Naskali ve Duranlı, 2019: 231; Naskali vd., 2007: 217; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85).

-ç > -s

ET aç

Hak. as “aç, tok olmayan”

krş. Alt. aç; Tuv. aş (Gabain, 2000: 258; Naskali ve Duranlı, 2019: 20; Naskali vd., 2007: 52; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 7).

ET küç < *kūç

Hak. kūs “güç”

krş. Alt. kūç; Tuv. kūçü (Gabain, 2000: 285; TDBUÜ: 185; Naskali ve Duranlı, 2019: 146; Naskali vd., 2007: 283; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 73).

-ç > -ş

ET aç

Tuv. aş “aç, tok olmayan”

krş. Alt. aç; Hak. as; (Gabain, 2000: 258; Naskali ve Duranlı, 2019: 20; Naskali vd., 2007: 52; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 7).

ET kılıç

Alt. kılış; Tuv. ĥılış “kılıç”

krş. Hak. ĥılıs (Gabain, 2000: 280; Naskali ve Duranlı, 2019: 126; Naskali vd., 2007: 169; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 51).

-ğ > -ğ

ET kuruğ

Hak. ħuruğ “kuru”

krş. Alt. kurgak; Tuv. kurgak (Gabain, 2000: 284; Naskali ve Duranlı, 2019: 144; Naskali vd., 2007: 196; Arıkoğlu ve Kuulari 2003: 72).

ET sarığ < *sarığ

Hak. sarığ “sarı”

krş. Alt. sarı; Tuv. sarığ (Gabain, 2000: 292; TDBUÜ: 174; Naskali ve Duranlı, 2019: 178; Naskali vd., 2007: 425; Monguş, 2005: 180).

-ğ > -h

ET otağ

Hak. otağ “otağ, çadır”

krş. Alt. otog; Tuv. odağ (DLT: 779; Naskali ve Duranlı, 2019: 164; Naskali vd., 2007: 341; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 82).

ET kamağ/kamığ

Hak. ħamığ “kamu, hepsi”

krş. Alt. kamık; Tuv. ħamık (Gabain, 2000: 277; Naskali ve Duranlı, 2019: 113; Naskali vd., 2007: 143; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49).

-g > -ñ

AT ěg-

Alt. eñi- “eğmek”

krş. Hak. eg-; Tuv. ek- (TDBUÜ: 180; Naskali ve Duranlı, 2019: 91; Naskali vd., 2007: 117; Killi, 1996: 499).

ET teg-

Hak. teñ-; “değmek”

krş. Alt. tiy-; Hak. teg-/tig-; Tuv. deg- (Gabain, 2000: 298; Naskali ve Duranlı, 2019: 209; Naskali vd., 2007: 499; Killi, 1996: 385).

-g > -y

ET beg

Alt. biy “bey”

krş. Hak. pig; Tuv. beg (Gabain, 2000: 267; Naskali ve Duranlı, 2019: 44; Naskali vd., 2007: 376; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 12).

ET teg-

Alt. tiy- “değmek”

krş. Hak. teg-/tig-/teñ-; Tuv. deg- (Gabain, 2000: 298; Naskali ve Duranlı, 2019: 209; Naskali vd., 2007: 499; Killi, 1996: 385).

-k > -h

ET butık

Hak. pudağ “dal, budak”

krş. Alt. budak; Tuv. buduk (Gabain, 2000: 271; Naskali ve Duranlı, 2019: 47; Naskali vd., 2007: 397; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16).

ET çağ

Hak. sağ “çağ, tam olarak”

krş. Alt. çağ; Tuv. şağ/şak (Gabain, 2000: 271; Naskali ve Duranlı, 2019: 74; Naskali vd., 2007: 418; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 97).

3. Sonuç

Süreklileşme kavramı ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde süreklileşme olayının incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Süreklileşme olayı Türkçenin tarihî gelişimi içerisinde ötümlüleşme ile birlikte en temel ünsüz olaylarından biridir.

2. Söz konusu ünsüz olayı Türkçenin ünsüz çeşitliliğine katkıda bulunduğu gibi ünsüz yitimi noktasında da etkisi olan bir ses olayıdır.

3. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde söz başı, söz içi ve söz sonunda Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde farklı oranlarda süreklileşme olayına rastlanılmaktadır.

4. Söz konusu ünsüz olayı söz başında b- > m- (Alt., Hak, Tuv.), ç- > s- (Hak.), ç- > ş- (Tuv.), k- > ħ- (Hak., Tuv.), ve k- > ħ- (Tuv.) şeklinde; söz içinde -b- > -m- (Hak.), -b- > -v- (Tuv.), -ç- > -s- (Hak.), -ç- > -ş- (Tuv.), -d- > -y- (Alt.), -d- > -z- (Hak.), -ğ- > -h- (Hak.), -ğ- > -ğ- (Hak.), -ğ- > -y- (Alt.), -k- > -ğ- (Hak.), -k- > -y- (Tuv.), -p- > -m- (Alt., Hak., Tuv.), -p- > -v- (Tuv.) şeklinde; söz sonunda ise -b > -y (Alt.), -ç > -s (Hak.), -ç > -ş (Alt., Tuv.), -ğ > -ğ (Hak.), -ğ > -h (Hak.), -g > -ñ (Alt., Hak.), -g > -y (Alt.) ve -k > -h (Hak.) şeklinde gerçekleşmiştir.

Kaynaklar

1. Arıkoğlu, E., ve Kuular , K. (2003). Tuva Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Buran, A., Alkaya, E., ve Özeren, M. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 4-Kuzeydoğu Grubu. Ankara: Akçağ Yayınları.
3. Clauson, S. (1972). An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish. Londra: Oxford University Press.
4. Eker, S. (2006). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları.
5. Ercilasun, A. B., ve Akkoyunlu, Z. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
6. Gabain, A. (2000). Eski Türkçenin Grameri. (çev. M. Akalın) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Gürsoy Naskali, E., ve Duranlı, M. (2019). Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
8. Gürsoy Naskali, E., Butanayev, V., İsina, A., Şahin, E., Şahin, L., ve Koç, A. (2007). Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Karaca, V. İ. (2022). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler-Yayımlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
10. Killi, G. (1996). Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi - Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
11. Korkmaz, Z. (2007). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
12. Monguş, D. A. (2005). Tuvinski-Turetskiy Slovar. Kızıl, Tuva Cumhuriyeti: Tuvanın Gumanitarlığı Şinçilelde İnstitutu.
13. Tatarintsev, B. İ. (2000). Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka (Cilt 1). Novosibirsk, Rusya Federasyonu: İnstitut Gumanitarnih İssledovaniy Respubliki Tıva.
14. Tatarintsev, B. İ. (2002). Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka (Cilt 2). Novosibirsk: İnstitut Gumanitarnih İssledovaniy Respubliki Tıva.
15. Tatarintsev, B. İ. (2004). Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka (Cilt 3). Novosibirsk: İnstitut Gumanitarnih İssledovaniy Respubliki Tıva.
16. Tekin, T. (1995). Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara: Simurg Yayınları.
17. Tekin, T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
18. Türk Dil Kurumu. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

УДК: 37.022

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.31

*Келдибаева Н.**Ч. Айтматов атындагы № 69 мектеп гимназия*

ПРОФЕССОР К. АРТЫКБАЕВДИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОУКТУУ МЕТОДИКАСЫНА АРНАЛГАН ЭМГЕКТЕРИНЕ КАРАТА АЙТЫЛГАН ПИКИРЛЕР

Кыскача мазмуну

Профессор К. Артыкбаевдин окуу китеби чыккандан кийин коомчулук тарабынан кызу талкууга алынган. Ошолордун ичинен, профессордун окуу китебине оң баасын берип, ийгиликтерин белгилеген макалаларга: К. Асаналиев менен С. Закировдун “Биринчи окуу китеби”, О. Ибраимовдун “Көп кырдуу изденүү” ж.б.у.с адабиятчылар өз макалаларында, “окуу китебинин” ийгиликтери тууралуу сөз кылышкан. Ал эми А. Эркебаев менен С.Жигитов сыяктуу сынчылар К.Артыкбаевдин эмгегин жокко чыгарган мазмундагы макалаларды жазышкан. Алардын ичинен А.Эркебаевдин “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” окуу китеби тууралуу макаласы башка макалалардан кескин айырмаланып, К.Артыкбаевдин ийгилиги катары кыргыз совет адабиятынын жаралышы, азыркы мезгилге чейинки өнүгүш эволюциясы жана 1918-1924-жылдардагы акын-жазуучуларыбыздын ысымдарынын биринчи жолу аталышы “тарыхтын” башкы артыкчылыгы деп белгилесе, кемчиликтери катары: 1.Киришүү талапка ылайык жазылбай калган, кайталоолор көп. 2. Адабиятчынын мезгилдештирүү принциби туура бөлүштүрүлгөн эмес. 3. 60-70-жылдарда жазылган поэмалардын ичинен С.Эралиевдин “Жылдыздарга саякат”, С.Жусуевдин “Тирүүлөргө”, М. Абылкасымованы “Эстелик сүйлөйт” чыгармалары унутта калгандыгын, ошондой эле окуу китебинде жазуучулардын чыгармаларынын көркөм эстетикалык табиятына терең анализ берилбей калгандыгы белгиленип баса көрсөтүлгөндүгү макаланын мазмунун түзгөн.

Түйүндүү сөздөр: коомчулук, мезгилдештирүү, анализ, эстетика, табият, макала

*Келдибаева Н.**Школа-гимназия № 69 им. Ч. Айтматова*

КОММЕНТАРИИ К РАБОТАМ ПРОФЕССОРА К, АРТЫКБАЕВА, ПОСВЯЩЕННЫМ МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Профессор К. После выхода в свет учебника Артыкбаева его бурно обсуждала общественность. Среди них статьи, дающие положительную оценку учебнику профессора и отмечающие его успехи, включают: К. Асаналиев и С. Закирова «Первый учебник», О. Ибраимова «Многогранный поиск» и др., об успехе «учебника» писатели говорили в своих статьях. И А. Такие критики, как Эркебаев и С.Жигитов, писали статьи, порочащие творчество К.Артыкбаева. Среди них сильно отличается от других статей статья А. Эркебаева об учебнике «История кыргызской советской литературы», успехи К. Артыкбаева

ва - создание кыргызской советской литературы, ее развитие и эволюция до настоящего времени, первое упоминание имен наших поэтов-писателей 1918-1924 гг.» как основное достоинство, недостатки таковы: 1. Вступление написано не по требованиям, много повторов. 2. Не правильно распределен принцип хронометража писателя. 3. Среди стихотворений, написанных в 60-70-е годы, «Путешествие к звездам» С. Эралиева, «К живым» С. Жусуева, М. Содержание статьи заключается в том, что произведения Абылкасымовой «Память говорит» забыты, а также в отсутствии в учебнике глубокого анализа художественно-эстетической природы произведений писателей.

Ключевые слова: сообщество, периодизация, анализ, эстетика, природа, статья/

Keldibaeva N.

School-gymnasium No. 69 named after Ch. Aitmatov

COMMENTS ON THE WORKS OF PROFESSOR K. ARTYKBAEV DEDICATED TO THE METHODOLOGY OF TEACHING KYRGYS LITERATURE

Abstract

Professor K. After the publication of Artykbaev's textbook, it was vigorously discussed by the public. Among them, articles that give a positive assessment of the professor's textbook and celebrate its success include: K. Asanaliev and S. Zakirova "The First Textbook", O. Ibraimova "The Multifaceted Search", etc., the writers spoke about the success of the "textbook" in their articles. And A. Such critics as Erkebaev and S. Zhigitov wrote articles discrediting the work of K. Artykbaev. Among them, A. Erkebaev's article on the textbook "History of Kyrgyz Soviet Literature" is very different from other articles, K. Artykbaev's successes are the creation of Kyrgyz Soviet literature, its development and evolution to the present, the first mention of the names of our poets-writers 1918-1924. » as the main advantage, the disadvantages are as follows: 1. The introduction is not written according to the requirements, a lot of repetition. 2. The principle of the writer's timing is not correctly distributed. 3. Among the poems written in the 60-70s, "Journey to the Stars" by S. Eraliev, "To the Alive" by S. Zhushuev, M. The content of the article is that the works of Abylkasymova "Memory speaks" are forgotten, as well as in the absence in the textbook of a deep analysis of the artistic and aesthetic nature of the writers' works. (150 words)

Keywords: community, periodization, analysis, aesthetics, nature, article.

Кыргыз адабияты предмети жаш муундун руханий жан дүйнөсүн, эстетикалык аң сезимин, көркөм табитин, адептик-ыймандык жүрүм-турумун калыптандыруучу предмет катары өзгөчө мааниге ээ. Профессор К.Артыкбаевдин "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" окуу китебинде кыргыз адабиятынын бир кылымдык баскан жолу жана ал доордогу адабияттаануунун өнүгүшү, жеке чыгармачыл сүрөткерлер, алардын чыгармаларынын жаралышы, чыгармаларындагы идеялык-

эстетикалык табылгалары кыргыз адабияттаанусундагы орду жана ролу тууралуу хронологиялык тартипте жазылган. Китеп жалаң студенттерге кыргыз адабиятынын тарыхы тууралуу системалуу билим берүү менен чектелбестен, жалпы адабиятты сүйүүчүлөрдүн кыргыз адабиятынын өнүгүшү жөнүндөгү түшүнүктөрүн кеңейтүүгө өбөлгө болгондугу китептин башка адабияттардан айырмасы деп карасак болот.

К. Артыкбаевдин китебинин башка "кыргыз адабиятынын тарыхтарынан"

экинчи айырмасы “Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин калыптанышы” деп аталган аталыштын астында социалисттик реализмдин калыптануу мезгилиндеги адабий процесске токтолгондугунда жана согуштан кийинки учурдагы кыргыз адабий сыны, адабият таануусу, көркөм котормосуна да басым жасагандыгында. Үчүнчү айырмасы, кыргыз адабиятынын таланттуу өкүлдөрү К. Жусупов, М. Гапаров, М. Мураталиев, С. Жетимишев, Ө. Даникеев, А. Стамов, К. Акматов, М. Байжиев, Ш. Абдраманов өңдүү жазуучулардын көркөм табылгалары, азыркы кыргыз адабиятындагы орду, ийгиликтери менен бөксөлүктөрү биринчи жолу талдоого алынгандыгы менен өзгөчөлөнгөндүгү анын актуалдуулугу болуп саналат.

Макаланын жаңылыгы кыргыз адабият таануу илиминде алгач ирет, 1917-2000-жылдары жарык көргөн кыргыз профессионал адабиятынын тарыхына кирген көркөм табылгалардын системалаштырылгандыгы жана алардагы адабияттын өнүгүү жолундагы оош-кыйыштыктарына, тенденцияларына карата айтылган пикирлерге анализ жасалгандыгы. Экинчиден, ал эмгектердин илимий-теориялык - көркөмдүк деңгээлдерин өз ара салыштыруу менен ар тараптуу анализге алынгандыгы. Алардын улуттук адабият таануу илиминин тарыхындагы орду белгиленип, аларга бүгүнкү күндүн илимий-эстетикалык жетишкендиктеринин көз карашынан баа берилгендиги, илимий корутундулардын чыгарылгандыгы. Айтылгандардын дээрлик баарысы кыргыз адабият таануусунда биринчи жолу жүзүгө ашырылгандыгы менен макаланын жаңычылдыгы аныкталат.

Методдор жана материалдар: Кыргыз адабиятынын тарыхынын тажрыйбаларын изилдөөдө тарыхый-салыштырма, анализ, синтез, баяндама мотивиндеги ыкмалар колдонулду.

Талкуу жана натыйжалар

Изилдөөнүн объектиси: XX кылымдын 1917-2000-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхынын изилдениши.

Изилдөөнүн предмети 1917-2000-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча профессор К. Артыкбаевдин “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” окуу китебине анализ жасоо, анын ийгилик, кемчиликтерин аныктоо жана улуттук адабият таануу илимибиздеги ордун тастыктоо болуп саналат.

XX кылымдын 80-жылдарында адабиятчы К.Артыкбаевдин ЖОЖдордун студенттери үчүн жазылган “Кыргыз адабиятынын тарыхы” (1982) окуу китеби жарыкка чыккандан кийин Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын автордук жамааты тарабынан эки томдон турган “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” (1987,1990) жарык көрдү. Демек, ушул материалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз профессионал адабиятынын жаралуу, калыптануу, өнүгүү тарыхына арналган эмгектер бар, бирок алар бүгүнкү күнгө чейин атайын системалуу түрдө концептуалдуу иликтенбей келе жаткандыгы биздин макалабызды жазууга себеп болду.

Азыркы учурда коомдук тарыхый шарттардын өзгөрүүсү менен адабий-эстетикалык критерийлер да өзгөрдү. Ошондон улам адабияттын тарыхына байланыштуу жазылган эмгектерди кайрадан көздөн кечирип, бүгүнкү күндөгү адабият таануу илиминин жетишкендиктерин эске алуу менен аларды ар тараптан иликтөөгө алып, аларга объективдүү баа берүү учурдагы адабият илиминин актуалдуу маселеси болууда. Коом турмушунда адабияттын мааниси улам жогорулап, көркөм чыгармачылык өскөндө жалпы элдин эстетикалык табити жана талаптары бийиктеген сайын адабий сындын ролу да жогорулай бере тургандыгын профессордун окуу китебине жазылган А.Эркебаев менен С. Жигитовдун пикирине токтолуу менен далилдесек болот. Бирок, бул пикир ээлери окуу китебинин алгылыктуу, жак-

шы жактарын көзгө илишпей, бир жактуу баа беришип,. К.Артыкбаевдин эмгегин такыр сызып жокко чыгарган мазмундагы макалаларды жазышкан. С.Жигитовдун пикири боюнча К.Артыкбаевдин эмгегин ал доктурлук диссертация катары карап, ага пикир жазган официалдуу оппоненттерди, кыргыз адабияты боюнча адистер эмес деген көз карашын айтып иштин мазмунун тан алгысы келбейт. А.Эркебаев болсо, С. Жигитовдон айырмаланып, окуу китебинин бир топ жакшы жактарын баса көрсөтүү менен башка ийгиликтерин көрсөткөн авторлордун ойлору (Асаналиев К., Закиров С. "Биринчи окуу китеби", Шериев Ж. "Биринчи окуу китеби",) чындык экенин моюнга алат. Бирок өз оюна өзү каршы чыгып, күтүүсүздөн эле китепти алгылыксыз, анчалык оңунан чыкпаган деп жыйынтык чыгарып, окуу китебиндеги 60-70-жылдардын поэмаларына жасаган профессордун анализине, портреттик айрым бөлүмдөргө канаттанбай "китепте "адабий-эстетикалык маанилүү бир илимий анализ жок" деген ойду айтат. Албетте, К.Артыкбаевдин "Кыргыз совет адабиятынын тарыхында" камтылган адабияттын өнүгүү, калыптануу тарыхына байланыштуу орчундуу маселелер, ал тургай портреттик бөлүмдөрдүн бардыгы эле сыдыргыга салгыдай бир калыпта, илимий-теориялык бирдей деңгээлде жазылган деш объективдүүлүккө жатпайт. Идеалдуу жазылган эч нерсе жок. Ошондуктан, автордун кыргыз адабият таануу илиминде алгачкылардан болуп жеке өзү жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн улуттук адабиятыбыздын тарыхын, көркөм өнүгүүсүн жалпылап жазып, кур алакан студенттерге улуттук адабият боюнча эмнелерге көңүл буруу керектигине багыт бериши канткен менен зор эмгек экенин моюнга албай коюуга болбойт. Бул факт. Экинчиден, "Кыргыз адабиятынын тарыхы" бул биринчи кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча толук кандуу адабий хронологиялык таризде жазылган

окуу китеби Демек, ага пикир айтууда кандайдыр бир фундаменталдуу монографиялык же академиялык эмгек катары карабастан, студенттерге арналган окуу китеби катары мамиле жасоо талапка ылайык. Профессор К.Артыкбаев биринчи "Кыргыз совет адабияты" эмгегин карата айтылгын кемчиликтерди эске алып, окуу китебин толукталып, айрым жанрларды кошуу менен 2004-жылы "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" деген ат менен экинчи жолу жарыкка чыгарды. Анда "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" окуу китеби хронологиялык тартипте толук кандуу жазылгандыгы баарыбызга маалым. Чындыгында К.Асаналиев менен Закировдун "Биринчи окуу китеби" бүгүнкү окуу жайлары үчүн эмес, педагогикалык техникумдар, орто мектептин мугалимдери жана жалпы адабиятыбыздын сүйүүчүлөрү үчүн биринчи окуу китеби" деген, О.Ибраимов "Көп кырдуу изденүү" макаласында белгилегендей "бул окуу китеп адис изилдөөчүлөр үчүн шексиз кызыкчылык туудура турган фундаменталдуу көп кырдуу изденүүчүлүк менен жазылган эмгек" деген пикирине кошулууга болот. Чындыгында жогоруда биз токтолгон авторлордун пикирлери канчалык деңгээлде объективдүү жана канчалык деңгээлде формалдуу экендигин бизден башка изилдөөчүлөр да объективдүү ойлорун айта тургандыгы келечектин иши катары белгилөөгө болот.

Корутунду: Жыйынтыктай келгенде аталган окуу китебинде кыргыз адабиятынын бир кылымдык баскан жолу, бул жолдо үч башка коомдук формацияны басып өткөн тагдыры, ошол доорлорду көркөм элестетүү аракеттери жасалуу менен мезгилдештирүүгө бөлүнгөн жалпы баяндамаларда адабий өнүгүштүн ошол учурларга мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүктөрү жана башкы багыттары жөнүндө сөз болуп, жекече жазуучуларга арналган главаларда алардын негизги чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн ачып

берүү аракети ишке ашкандыгын К.Асаналиевдин, С.Закировдун, Ж.Шериевдин пикирлерине кошулуу менен окуу китеби жалаң эле студенттерге системалуу билим берүү менен чектелбестен, жалпы эле адабиятты сүйүүчүлөрдүн кыргыз адабиятынын өнүгүшү жөнүндөгү түшүнүктөрүн кеңейтмекчи. Ошондой эле

ЖОЖдордун филология факультеттеринде студенттер үчүн кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча лекциялык материалдарды даярдоодо, кыргыз адабиятынын тарыхы окуу китептерин, мектептер үчүн окуу куралдарын жазууда негизги булактардын бири, таяныч материалы катары пайдаланыла тургандыгы шексиз нерсе.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” Ф.: -1982.
2. Артыкбаев К. “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” Бишкек-2004.
3. Алымов Б. “Кыргыз совет адабиятынын окутуу методикасы” Фрунзе Мектеп -1984.
4. Ахматалиев А.-2015 “ Кыргыз адабиятынын тарыхы” “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы:4-том. Башкы редактору Асанов.Ү.А.
5. Качкынбай Артыкбаев жөнүндөгү ойлор, пикирлер Бишкек- 1994.

УДК:37.014.542 (575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.32

*Кожоев Б., Ишенова К.
К. Карасаев атындагы БМУ*

ӨТКӨӨЛ МЕЗГИЛДЕГИ БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН МАМЛЕКЕТТИК КӨЗӨМӨЛДӨӨ ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА САПАТЫН БААЛОО

Аннотация:

Бул макалада Кыргыз Республикасындагы билим берүү системасындагы мамлекеттик көзөмөлдөөгө байланышкан көйгөйлөр жана анын өлкөдө каржылоосун өнүктүрүүнүн келечектеги маселелери каралат. Ошондой эле, азыркы учурдагы заманбап билим берүүнү өзгөчөлүктөрү жана дүйнөлүк билим берүү стандарттары салыштырылат. Илимий-педагогикалык кадрлардын сапаты жана билим берүү программаларынын сапаты окутуунун жана илимий изилдөөлөрдүн процесси каралып, алардын коомдук суроо-талапка ылайык келүү шартында окутуунун мазмунунун академиялык сапаты каралат. Бүгүнкү күндө, билим берүү реформасы жаңы фазага кирген учурда, бул ыкманын идеяларын иштеп чыгуу императивге айланып, Болон процессинин негизги багыттарын ишке ашыруу анын далилин жана зарылчылыгын күчөтүүдө. Бүгүнкү күндө компетенттүүлүккө негизделген мамиленин концептуалдык координаттары кыйла так белгиленген жана анын негизги жоболору формулировкаланган. Жаңы этап келе жатат: компетенттүүлүккө негизделген мамиле өзүн-өзү аныктоо стадиясынан ишке ашыруу стадиясына өтөт, анда жалпы принциптер жана методологиялык принциптер анда жарыяланган. орнотуулар ар кандай прикладдык илимдерде тастыкталган.

Түйүндүү сөздөр: Билим берүү, билим берүүнүн системасы, жогорку кесиптик билим берүү, билим берүү программалары.

*Кожоев Б., Ишенова К.
БГУ им. К.Карасаева*

ПРИНЦИПЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД

Аннотация:

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с государственным регулированием системы образования в Кыргызской Республике, освещаются проблемы в этой сфере и перспективы развития финансирования в стране. Также сравниваются особенности современного образования и международных образовательных стандартов. Рассмотрены качество научно-педагогических кадров и качество образовательных программ, процесс обучения и научных исследований, академическое качество содержания образования при условии их соответствия общественным запросам. Сегодня, когда образовательная реформа вступила в новую фазу, разработка идей данного подхода становится императивом, а реализация основных направлений Болонского процесса усиливает ее очевидность и

необходимость. К настоящему времени концептуальные координаты компетентностного подхода обозначены достаточно отчетливо, сформулированы основные его положения. Наступает новый этап: компетентностный подход переходит из стадии самоопределения в стадию реализации, когда заявленные им общие принципы и методологические установки находят свое подтверждение в различных прикладных науках.

Ключевые слова: Образование, система образования, высшее профессиональное образование, образовательная программа

*Kozhoev B., Ishenova K.
BSU after K.Karasaev*

THE PRINCIPLES AND QUALITY ESTIMATION UNDER STATE REGULATION OF EDUCATION SYSTEM IN TRANSFORMATIONAL PERIOD

Abstract:

The article is devoted to the issue of state regulation of education system of the Kyrgyz Republic as well as the problems of the sphere and its perspective of financial support to the field. It also compares the features of modern education and international education standards. The quality of scientific-pedagogical personnel and the quality of educational programs, the process of teaching and scientific research, and the academic quality of the content of education in the condition that they meet the social needs are considered. Today, when the educational reform has entered a new phase, the development of this approach becomes imperative, and the realization of the main directions of the Bologna process increases its clarity and necessity. To date, the conceptual coordinates of the competence approach have been clearly defined, and its main provisions have been formulated. A new stage begins: the competence approach moves from the stage of self-determination to the stage of implementation, when the stated general principles and methodological The installation finds its confirmation in various applied sciences.

Keywords: Education, system of education, high education, educational program.

Азыркы учурда трансформациялануучу экономикалык системалар барган сайын билим берүү системаларынын иштөөсүнө жана өнүгүүсүнө жараша боло баштайт. Бул тенденция дүйнөлүк мааниге ээ, аны өнүккөн өлкөлөрдөн байкалып, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө да кездешсе болот жана «өткөөл экономикасы» бар өлкөлөргө да мүнөздүү. Билим берүүдөгү негизги көйгөйлөрдүн интеграциясы бирдиктүү дүйнөлүк билим берүү мейкиндигинин калыптана баштаганынан кабар берип турат. Бирок, бул процесстердин жыйынтыгы ички карама-каршылыктар жана эки ача.

Бир жагынан алганда, билим берүү бардык жерде кеңейүүдө, ага кошумча адамдык,

материалдык, каржылык жана маалыматтык ресурстар тартылып, ал жалпы адамдык баалуулуктарды жана жалпы кызыкчылыктарды ишке ашыруу мейкиндигине айланат. Башка жагынан алганда, ар бир улуттук билим берүү системасы өзгөчө жана кайталангыс болуп саналат жана өзүнүн айырмачылыктагына ээ. Улуттук билим берүү системалары ар бири өзүнүн өнүгүү деңгээлинде болуп, акырында бул деңгээл мамлекеттин эл аралык атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги фактору жана анын өнүгүүсүнүн жалпы ченеми болуп калат. БУУда адамдын өнүгүү индекси өлкөнүн өнүгүү деңгээлинин негизги критерийи катары колдонуп жатканы бекеринен эмес.

Билим берүү уюмдарын башкаруу демократиялаштыруу, борборлошпогон, көз карандысыз жана өзүн-өзү башкаруу принциптерине негизделет. Жалпы жыйын, камкорчулар, окумуштуулар, педагогикалык жана башка кеңештер же комитеттер билим берүү уюмдарынын өз алдынча башкаруусунун формалары болуп саналат. Өз алдынча башкаруу органдарын тандоонун тартиби жана алардын укуктары, Окумуштуулар Кеңеши менен билим берүү уюмунун жетекчисинин ортосундагы ыйгарым укуктарды чектөө Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана билим берүү уюмунун уставы менен аныкталат. Билим берүүчү уюмдарда тикелей жетекчиликте ректор, директор же башка жетекчи иш жүзүнө ашырат.

Улуттук жана эл аралык деңгээлдеги билим берүү мекемелеринин ортосунда атаандаштык күчөгөн шартта, алардын ишинин айкындуулугуна жана маалыматтык ачыктыгына талаптар жогорулаган шартта ЖОЖдорду баалоонун зарылдыгы олуттуу түрдө өстү.

Мамлекеттик мектепке чейинки билим берүү уюмдары - мектептердин, балдардын, өспүрүмдөрдүн жана жаштардын мектептен тышкаркы атайын жана кошумча билим берүү уюмдарынын, республикалык бюджеттен каржылануучу кесиптик башталгыч жана орто кесиптик билим берүү мекемелеринин жетекчилери Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан дайындалат. Кыргыз Республикасынын билим берүү тармагы жана жергиликтүү бюджеттен каржылануучу уюмдар - билим берүү боюнча мамлекеттик администрациянын областтык органы тарабынан дайындалат.

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин жана Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлигинин адистештирилген мамлекеттик жогорку окуу жайларынын жетекчиле-

рин кошпогондо, мамлекеттик жогорку окуу жайынын жетекчиси (ректору) жалпы жыйында шайланат. илимий даражасы жана наамы, ошондой эле тиешелүү квалификациясы бар адистердин ичинен мамлекеттик жогорку окуу жайынын кызматкерлерин альтернативдик негизде жашыруун добуш берүү менен жөнөкөй көпчүлүк добуш менен тандалат.

ЖОЖдордун ишмердүүлүгүн баалоонун эң маанилүү компоненти билим берүүнүн сапатын баалоо болуп саналат. Жогорку билим берүүнүн сапаты – бул көп өлчөмдүү түшүнүк, ал анын бардык функцияларын жана бардык иш-чараларын камтышы керек: окутуу жана окутуу программалары, окумуштуулардын жана аспиранттардын изилдөөлөрү, кызматкерлер, студенттер, имараттар, факультеттер, жабдуулар, коомго кызмат көрсөтүү жана академиялык айлана-чөйрө.

Билим берүү ишинин сапатынын үч шартын аныктоого болот:

а) ЖОЖдордун окутуучуларынын жана илимий кызматкерлеринин академиялык квалификациясынын даражасы менен аныкталуучу кадрлардын сапаты. Кадрлардын сапаты жана билим берүү программаларынын сапаты окутуунун жана илимий изилдөөлөрдүн процесси менен айкалыштырып, алардын коомдук суроо-талапка ылайык келүү шартында окутуунун мазмунунун академиялык сапатын аныктайт;

б) студенттерди даярдоонун сапаты - билим берүү программаларын ар тараптуу шартта, орто жана жогорку билим берүүнүн ортосундагы көп кырдуу ажырымды жоюу жана жаштарга билим берүү жана кесиптик багыт берүү жана мотивациялоо механизмдеринин ролун жогорулатуу;

в) Негиздүү каржылоонун эсебинен камсыз кылынуучу компьютердик тармактарды жана заманбап китепканаларды камтыган жогорку окуу жайларынын инфраструктурасынын жана

алардын иштеши үчүн «шарттардын бүтүндөй комплексин» камтыган «физикалык окуу чөйрөсүнүн» сапаты.

Билим сапаты көп кырдуу категория жана аны баалоо критерийлери такыр башкача болушу мүмкүн. Жогорку билим берүүнүн Европалык борбору (СЕПЕС) ЮНЕСКО билим берүүнүн сапатын баалоо критерийлерине шилтеме кылат:

- билим берүү мекемесинин миссиясы жана максаттары;
- билим берүү моделинин параметрлери;
- берилген программанын же сабактардын айрым стандарттары.

Сапатты баалоонун төрт негизги аспектиси бар жана төмөнкүдөй бири-бирин толуктап турган түзүлүштөргө ээ:

- негизги стандарттар жана стандарттарды кепилдикке алуу;
- билим берүүнүн ар кандай баскычтарында (киришүү процесстеринде жана чыгууда) коюлган максаттарга жетишүү;
- билим берүү кызматтарын керектөөчүлөрү жана билим берүү рыногунун кызыкдар катышуучуларынын суроо-талаптарын жана күтүүлөрүн канааттандыруу мүмкүнчүлүгү;
- ар бир мекеме билим берүүнү жакшыртууга умтулуу.

Сапатты баалоо жогорку билим берүүнүн эл аралык чен-өлчөмүн талап кылат: билим алмашуу, интерактивдүү тармактар, мугалимдер менен студенттердин мобилдүүлүгү жана эл аралык изилдөө долбоорлору, мында улуттук маданий баалуулуктарды жана чөйрөнү эске алуу менен өздөштүрүлөт.

ЖОЖдордун ишмердүүлүгүн баалоо аркылуу ишке ашырылуучу жогорку билим берүүнүн сапатын көзөмөлдөөнүн үч негизги инструменти бар: аудит, аккредитация, баалоо.

Коюлган максаттарга жетүү үчүн аудит деп университеттеги ишмерчеми жана чечимдерди кабыл алуу жол-жоболорунун адекваттуулугу, аткарылган иш-аракеттердин коюлган максаттарга шайкештигин

жана белгиленген шарттарда иш-аракеттердин натыйжалуулугун баалоого арналган сапат аудити түшүнүлөт. Сапат аудитинин жүрүшүндө университеттеги башкаруу системасы, университеттин педагогикалык кызматкерлеринин сапаты, ошондой эле ички сапатты көзөмөлдөө системасы бааланат. Мындай контролдоо процессине университеттин кызматкерлеринин жана башка кызыкдар тараптардын катышуусу бааланат. Жогорку билим берүү системасынын алдында турган милдеттердин улуттук өзгөчөлүгүнө жараша бул системанын айрым мүнөздөмөлөрү аудитте жатат.

Мисалы, билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү көбүнчө гендердик көз караштан, ошондой эле ар түрдүү өлкөлөрдүн жана улуттардын өкүлдөрү үчүн бааланат. Бир катар өлкөлөрдө аудит жыл сайын жүргүзүлүп, аудитордук отчет жарыяланат.

Сапаттык аудит абдан өнүгүүчү инструмент катары таанылганына карабастан, аны жалпысынан мамлекеттик башкаруунун практикасында жана өзгөчө жогорку окуу жайларында колдонуу өтө чектелген бойдон калууда. Бул, биринчиден, каржылык аудиттен айырмаланып, аудитордун субъективдүүлүгүнүн үлүшү сапаттык аудитте өтө жогору экендиги менен түшүндүрүлөт, анткени баа берүүнүн так критерийлери жок. Демек, сапат аудити чектелген сандагы өлкөлөрдө гана (Улуу Британия, Швеция, Ирландия, Австралия) үзгүлтүксүз колдонулат, жада калса аларда да жардамчы ыкма бойдон калууда.

Жогорку окуу жайларын аккредитациялоо жана окуу иш-мерчеми жогорку билим берүүнүн сапатын көзөмөлдөө куралы катары аныкталат. Аккредитация университеттерде программалардын белгилүү критерийлерине ылайык келүүсүн текшерүүнү камтыйт. Аккредитациянын жыйынтыгында университетке баа берилет. Анын жардамы менен окутуунун сапатына минималдуу кепилдиктер берилет. Ар кайсы өлкөлөрдө аккредитация

мамлекеттик органдар же көз карандысыз агенттиктер тарабынан жүргүзүлөт.

Баалоо, аккредитациядан айырмаланып, ЖОЖдун белгилүү бир критерийлерге ылайык келүүсүн текшерүүгө гана эмес, анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн даражасына баа берүүгө жана ар түрдүү университеттерди бири-бири менен салыштырууга мүмкүндүк берет. Үзгүлтүксүз негизде баалоо ЕБ өлкөлөрүнүн жарымынан көбүндө, анын ичинде Улуу Британияда, Нидерландыда, Францияда, Скандинавия өлкөлөрүндө жүргүзүлөт. Дал ушул инструмент бүтүндөй жогорку билим берүү тутумунун да, айрым университеттердин да өнүгүү муктаждыктарына эң туура жооп берет. Баалоо ЖОЖдорду өз ара салыштырууну жана рейтингди, ошондой эле динамика боюнча ЖОЖдордун өзүн-өзү баалоону камтыйт (жеке көрсөткүчтөрдүн динамикасы, университет койгон максаттарга жетүүчү прогресс).

Жогорку билим берүүнү баалоо системаларынын ар түрдүүлүгү болжол менен эки түргө бөлүнөт:

Жогорку билим берүүнүн өнүгүшүн жөнгө салуучу тиешелүү мамлекеттик структуралар бар өлкөлөрдө жогорку билимди баалоо системасы, мисалы, Билим берүү министрлиги, Маданият министрлиги ж.б. эсептелинет. Мындай учурларда баалоо системасы мамлекеттик органдардын же өкмөт тарабынан каржылануучу субъекттердин артыкчылыгына негизделет. Мында өзүн-өзү баалоого баштапкы баа берилип, мамлекеттик органдар же коомдук уюмдар тарабынан эффективдүү тышкы баалоо жүргүзүүгө негизги аракеттер жумшалат.

Мындай баалоо системалары көбүнчө мамлекеттик көзөмөл, лицензиялоо, мамлекеттик аккредитациялоо, ар кандай жогорку окуу жайларды салыштыруу, каржылык ресурстарды бөлүштүрүү жана университеттерге таасир көрсөтүү менен байланышкан.

Билим берүүнү мамлекеттик башкаруусу жок же азыраак роль ойногон өлкөлөрдө кабыл алынган. Мында ички анализге, ЖОЖдордун ишмердүүлүгүн жакшыртууга багытталган жогорку окуу жайлардын өзүн өзү баалоо процесси, же кесиптик же коомдук баа берүү басымдуулук кылат.

Тышкы баалоо университетке академиялык коомчулук (улуттук же эл аралык) жана башка кызыкдар уюмдар (мисалы, иш берүүчүлөр) тарабынан баа берүүнү камтыйт. Өзүнчө, билим берүү органдары тарабынан ЖОЖдун баалоосун бөлүп көрсөтүүгө болот, мында эреже катары, өзүн-өзү баалоонун натыйжалары да, академиялык коомчулук жана иш берүүчүлөр тарабынан баа берүүнүн натыйжалары да колдонулат. Тышкы баалоо университеттердин ар кандай деңгээлдик системаларын да камтыйт. Рейтинг - бул маалыматты топтоо жана университеттердин окуу программаларын жана илимий ишмердиктин сапатын баалоочу курал болуп саналат.

Чет өлкөлүк рейтингдер эл аралык академиялык коомчулук тарабынан иштелип чыккан жана ЮНЕСКОнун жоболорунда бекитилген сапаттын аныктамасына негизделет. Ошентип, ЖОЖдорду тышкы баалоонун натыйжалары ар кандай формада болушу мүмкүн: мамлекеттик органдардын же көз карандысыз агенттиктердин отчеттору, ЖОЖдордун эксперттери жана рейтингдери ж.б.

Өзүн-өзү баалоо, биринчи кезекте, ар кандай параметрлер боюнча анын динамикасын баалоо үчүн университеттин өзүнө керек. Бирок, бул бүтүндөй университеттин ишмердүүлүгүнө баа берүүнүн негизги элементи болуп саналат. Ошентип, ЕБ өлкөлөрүндө өзүн-өзү баалоо 70% өлкөлөрдө аккредитациялоо үчүн жана 90% иш жүзүндө баа берүү үчүн колдонулат.

Бүткүл дүйнөдө 1990-жылдардан тарта өзүн-өзү баалоо процесстерин өнүктүрүү жана жайылтуу тенденциясы байкалууда.

Уюмдук өзүн-өзү баалоонун артыкчылыктары төмөнкүдөй көрсөткүчтөр менен негизделет:

- натыйжалуулукту жакшыртууга системалуу мамиле жасоо;
- айрым кызматкерлердин же жетекчилердин жеке кабылдоосуна эмес, фактыларга негизделген объективдүү баа берүү;
- жакшыртууга боло турган процесстерди аныктоо жана талдоо;
- уюмдун күнүмдүк ишмердүүлүгүнө сапатты жакшыртуу боюнча ар кандай демилгелерди киргизүү;
- өзүнүн ишмердүүлүгүн жана анын натыйжасын баалоодогу критерийлердин бирдиктүү комплексин колдонуу;
- мыкты натыйжалар менен салыштыруу мүмкүнчүлүгү;
- сапатты жалпы башкаруу принциптерин колдонууга жеке окутуу;
- мурунку өзүн-өзү баалоодон кийин болгон өзгөрүүлөрдүн динамикасын аныктоо.

Илимий коомчулукта жана билим берүүнү башкаруу чөйрөсүндө ички жана тышкы баалоонун салыштырмалуу артыкчылыктары жана кемчиликтери тууралуу көпкө чейин талкуулар жүрүп жатат. Ички баа берүүнүн негизги көйгөйлөрү ЖОЖдор өз көйгөйлөрүн толук жана ар тараптуу сыпаттоого жана талдоого эч качан кызыкдар эмес экендигине байланыштуу. Анткени бул алардын тышкы имиджине терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Тышкы баалоо объективдүү көрүнүштү чагылдырбастан, ички өзгөрүүлөрдүн “катализатору” катары да кызмат кыла алат. Экинчи жагынан, критерийлер жетишсиз белгиленген учурда тышкы баалоо стимулдаштырбай, тескерисинче ЖОЖдордун өнүгүшүнө тоскоол болушу мүмкүн экендиги белгиленет.

Мындан тышкары, тышкы баалоо олуттуу чыгымдар менен байланышкан жана мындай чыгымдар дайыма эле өзүн актай бербейт жана өзгөчө, эгерде баалоо

бюджеттен каржыланса. Идеалында бул эки ыкма бири-бирин толуктап турушу керек деп божомолдоого болот, бирок университеттердин да, мамлекеттин да баалоо жүргүзүүгө кеткен чыгымдары андан да олуттуураак болот.

Баалоо үчүн маалымат булактары болуп төмөнкүлөр саналат:

- статистикалык маалыматтар же статистикалык маалыматтардын негизинде эсептелүүчү көрсөткүчтөр (ар кандай деңгээлдеги студенттердин саны, мугалимдердин саны, курсту өз убагында бүтүргөн студенттердин саны, бир студентке же кредитке окууга кеткен чыгым); жана башкалар.);
- субъективдүү статистиканын маалыматтары (студенттердин, иш берүүчүлөрдүн социологиялык сурамжылоолору ж.б.);
- эксперттик изилдөөлөр.

Жогорудагы булактардын ар биринин өзүнө тиешелүү кемчиликтери бар. Ошентип, статистика билим берүүнүн сапатына тиешелүү аспектилерди чагылдырбашы мүмкүн, анткени сапатты өлчөө кыйын. Субъективдүү статистикалык маалыматтар манипуляцияланышы мүмкүн. Мындан тышкары, кээ бир категориялар үчүн, мисалы, иш берүүчүлөр үчүн, репрезентативдик үлгүгө жетишүү кыйын. Иш жүзүндө, эреже катары, ири компаниялардын өкүлдөрү негизинен сурамжылоо жүргүзүлөт. Мындай сурамжылоолорго караганда, ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрү кичи жана орто бизнестин канчалык деңгээлде суроо-талапка ээ экенине көз салуу мүмкүн эмес. Академиядагы же кеңири коомчулуктагы эксперттик сурамжылоолор да өтө субъективдүү мааниге ээ.

Мына ушул кемчиликтерден улам ЖОЖдордун ар кандай баалоолорунун жана иш-чараларынын натыйжалары аларды мамлекеттик каржылоонун көлөмүн аныктоодо бир аз гана өлчөмдө эске алынат. Бирок, мындай баа берүү эч кандай пайдасыз эмес. Биринчиден, ай-

рым ЖОЖдорду баалоонун негизинде билим берүү системасындагы жалпы көйгөйлөрдү аныктоого болот. Экинчиден, мындай баа берүүнүн жыйынты-

гы боюнча, коомчулуктун реакциясы, ошондой эле бул университеттер берген кызматтарга суроо-талаптын өзгөрүшү абдан маанилүү болуп чыгышы мүмкүн.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын 2012-жылдын 29-декабрындагы № 206 Билим берүү жөнүндө мыйзамы
 2. Афанасьева Т.П., Ерошин В.И. Билим берүүдөгү ишкердик. М.: АПО, 1995.
 3. Бабашкина А.М. Эл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуу. М.: Финансы жана статистика, 2003-ж.
 4. Васильев Ю.Ф., Глухов В.В., Федоров М.П. Университетти башкаруунун экономикасы жана уюштуруусу. Окуу китеби. 2-бас., рев. жана кошумча Санкт-Петербург: «Лан» басмасы, 2001-ж.
-

УДК: 811.512.161:81'276.12

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.33

Мехмет Озерен, Каан Ялчин
Фырат университети

5-КЛАСС ҮЧҮН ТҮРК ТИЛИНИН ИДИОМДОРУНА ОБЗОР

Кыскача мазмуну

Идиомалар – түшүнүктү, ойду, окуяны азыраак сөз менен сүрөттөп, оозеки жана жазуу жүзүндө сөздү күчөтүүчү үлгүлүү сөздөрдүн топтому. Идиомалар окуяга жашоо жана көрк кошот. Бул сезимдерди, ойлорду жана түшүнүктөрдү оңой жана натыйжалуу билдирүүгө мүмкүндүк берет. Бул семинар изилдөөдө 5-класс үчүн түрк тили окуу китебинин темаларында жана тексттериндеги идиомалардын өзгөчөлүктөрү жана түзүлүшү изилденген. Семинардын максаты – түрк сөз байлыгыбыздагы фразеологизмдерди форма жана түшүнүк жагынан изилдеп, фразеологизмдердин текстке кошкон салымын жана окуучуларга тийгизген пайдасын көрсөтүү. Биринчи кезекте окуу китебинин темалары жана тексттери каралды. Ар бир тема боюнча өткөн тексттердеги идиомалар аныкталат. Бул фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшү жана концептуалдык өзгөчөлүктөрү кеңири ачылган. Фразеологизмдердин баяндоого кошкон салымы жана алардын темага тиешелүүлүгү аныкталат. Анализдин натыйжасында бул фразеологизмдер тексттерде каралган темага жана предметке ылайык тандалып алынгандыгы айкын болот. 5-класстын түрк тили окуу китеби сегиз темадан, кырк тексттен турат. Ошондой эле ар бир темада каралган текстке байланыштуу иш бөлүмдөрү бар. Текстте айтылган бул идиомалар да активдүүлүк сессияларына кирет. Ошентип, максат – тексттеги идиомаларды түшүнүү жана аларды эффективдүү колдонуу.

Түйүндүү сөздөр: идиомалар, формулалык сөз айкаштары, идиомалардын сапаттары, идиомалардын түзүлүшү, идиомалардын сөз айкашына кошкон салымы.

Mehmet Özeren, Kaan Yalçın
Fırat Üniversitesi

TÜRKÇE 5. SINIF DERS KİTABINDAKİ DEYİMLERİN İNCELENMESİ

Özet

Deyimler, bir kavramı, bir düşüncüyü, bir olayı az sözle anlatan, sözlü ve yazılı anlatımı güçlendiren kalıplaşmış söz gruplarıdır. Deyimler anlatıma canlılık ve güzellik katar. Duygu, düşünce ve kavramların daha kolay ve etkili bir şekilde ifade edilmesini sağlar. Bu seminer çalışmasında, Türkçe 5. sınıf ders kitabındaki tema ve metinlerde geçen deyimlerin nitelikleri ve yapısı incelendi. Seminer çalışmasının amacı, Türkçemizin söz dağarcığı içerisinde yer alan deyimleri biçim ve kavram yönünden inceleyerek deyimlerin metne olan katkısını ve öğrenciler açısından kazanımlarını belirtmektir. Öncelikle ders kitabındaki tema ve metinler incelendi. Her temada işlenen metinlerin içinde geçen deyimler belirlendi. Bu deyimlerin yapısı ve kavram özellikleri ayrıntılı bir şekilde ortaya kondu. Deyimlerin anlatıma olan katkısı ve temaya uygunluğu tespit edildi. Yapılan inceleme sonunda bu deyimlerin tema ve metinlerde

işlenen konuya göre seçildiği anlaşılmaktadır. Türkçe 5. Sınıf ders kitabında sekiz tema ve kırk metin bulunmaktadır. Her temada işlenen metinle ilgili etkinlik bölümleri de bulunmaktadır. Metin içinde geçen bu deyimlere etkinlik çalışmalarında da yer verilmektedir. Böylece metinde yer alan deyimlerin kavranması ve etkili bir şekilde kullanılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: deyimler, kalıplaşmış sözler, deyimlerin nitelikleri, deyimlerin yapısı, deyimlerin anlatıma katkısı.

Mehmet Ozeren, Kaan Yalchin
Firat University

EXAMINATION OF IDIOMS IN TURKISH 5TH GRADE TEXTBOOK

Abstract

Idioms are stereotyped word groups that describe a concept, an idea, an event with few words and strengthen oral and written expression. Idioms, add vitality beauty to the narrative. It enables the expression of feelings, thoughts and concepts more easily and effectively. In this seminar, the features and structure of the idioms in the themes and texts in the Turkish 5th grade textbook were examined. The aim of the seminar is to examine the idioms in our Turkish vocabulary in terms of form and concept, and to indicate the contribution of idioms to the text and their achievements for students. First of all, the themes and texts in the textbook were examined. The idioms in the texts in each theme were determined. The structure and conceptual features of these idioms are explained in detail. The contribution of the idioms to the narration and their suitability to the theme were determined. At the end of the analysis, it is understood that these idioms were chosen according to the theme and subject covered in the texts. There are eight themes and forty texts in the Turkish 5th grade textbook. In each theme, there are also activity sections related to the processed text. These idioms in the text are also included in the activity studies. Thus, it is aimed to understand and use the idioms in the text effectively.

Keywords: Idioms, Stereotypes, Characteristics of idioms, Structure of idioms, Contribution of idioms to expression.

1.GİRİŞ

Deyimleri, halk arasında yaygın olarak kullanılan, anlatıma akıcılık ve çekicilik katan, genellikle birkaç kelime veya cümle şeklinde olan, çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan, bir durumu, bir olayı anlatan ancak kesin hüküm içermeyen kalıplaşmış söz topluluğudur. Deyimler de atasözleri gibi atalarımızdan kalan özlü sözlerden biridir. Deyimlerin, değişik zaman ve ortamlarda meydana gelen çeşitli olaylar sonucunda doğduğu ve benzer olaylar yeniden yaşandığında kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Ancak bu deyimlerin nerede, hangi koşullarda ve hangi olaylardan sonra ortaya çıktığını

kesin olarak saptamak mümkün değildir. Yusuf Çotuksöken deyimlerin nasıl oluştuğu ile ilgili açıklamasında, “Deyimler başlangıçta bir kişi tarafından yaratılmışlardır, giderek anlamsal ve dilsel özellikleri yönünden beğenildiği, kullanıldığı ortam ve bağlamlarda sözü çarpıcı olarak belirttiği için halkça benimsenmiş; konuşma ve yazı dilinde yinelene yinelene günümüze kadar gelmiştir.” (1: 7).

TÜRKÇE 5. SINIF DERS KİTABINDAKİ DEYİMLERİN YAPISI

Yapısı yönünden kimi deyimlerin sınıflandırılması şu şekildedir:

2.1. Ad tamlaması biçiminde olan deyimler:

*Deyim: **adım başı** (2: 79) Anlamı: Birbirine yakın yerlerde, sık sık. Cümle: Kent içinde adım başı park bulunuyor.

*Deyim: **ziyafet sofrası** (2: 125) Anlamı: Mükellef masalar kurarak insanları yedirip içirmek. Cümle: Her kabilenin aştı gelenlerini, yakınlarını ziyafet sofrasında alıkoymuş.

*Deyim: **yaşama sevinci** (2: 207)

Anlamı: Belli bir amaca yönelmiş olmaksızın salt yaşama karşı gösterilen, yaşıyor olmaktan duyulan coşkusal hoşnutluk. Cümle: O yaşta nasıl bir yaşama sevinci vermişim ir insana şaşarım.

*Deyim: **yol haritası** (2: 232) Anlamı: Belirli bir konuda amaç ulaşmak için yapılması gereken işler bütünü. Cümle: Bunları başarabilmek için elimizdeki yol haritasını sık sık güncellemek ve geliştirmek zorundayız.

2.2. Sıfat tamlaması biçiminde olan deyimler:

*Deyim: **zifiri karanlık** (2: 52) Anlamı: Çok karanlık, koyu karanlık. Cümle: Gece zifiri karanlıktı.

*Deyim: **bir ara** (2: 150) Anlamı: 1. Kısa bir süre. 2. Geçmişte bir zaman. Cümle: Bir ara kurt, köpeğin boynundaki ize dikkat eder.

*Deyim: **davetsiz misafir** (s. 64) Anlamı: Bir yere çağrılı olmadığı halde gelen ve genellikle istenmeyen kimse. Cümle: Bu davetsiz misafirlerimiz savaşın asıl gıdasını kahramanlık ve vatan sevgisi gibi duygulardan aldığını unutuyorlar.

2.3. İki eylemden oluşan deyimler:

*Deyim: **donup kalmak** (2: 34) Anlamı: Şaşırıp bir süre ne yapacağını, ne diyeceğini bilememek, donakalmak Cümle: Çocuk, gördüğü manzara karşısında donup kalmıştı.

*Deyim: **çalışıp didinmek** (2: 200) Anlamı: Çok güçlük çekerek sürekli çalışmak. Cümle: Milletimizin her ferdi diğer insanların hayatını kolaylaştırmak ve güzelleştirmek için çalışıp didiniyor.

*Deyim: **koruyup gözetmek(kollamak)** (2: 200) Anlamı: Sahip çıkmak, gözetmek, ilgilenmek. Cümle: Büyüklerimiz,

küçüklüğümüzde bizi nasıl koruyup gözettilerse biz de onlara öyle sevgi ve saygı duymalıyız.

*Deyim: **ister istemez** (2: 35)

Anlamı: 1. Elde olmaksızın, zorunlu olarak, istense de istenmese de. 2. Birinin istemesi üzerine hiç vakit geçirmeksizin, istediği anda. Cümle: İster istemez ağaçtan aşağı indi.

2.4. Tümce durumunda olan deyimler:

*Deyim: **bir ayağı çukurda** (2: 159)

Anlamı: Çok yaşlanmış olmak, yaşayacak çok az zamanı kalmış olmak. Cümle: Bir ayağı çukurdaydı, zengin çiftçinin.

*Deyim: **ne pahasına olursa olsun** (2: 52) Anlamı: Her türlü sıkıntıyı, tehlikeyi, özveriyi göze alarak. Cümle: Ne pahasına olursa olsun bu görevin hakkıyla ve eksiz yerine getirilmesi gerekiyordu.

Bir masterla sona eren deyimler, çekime girerek bir tümce kuracaklarından bu bölüm içinde değerlendirilirler. Örneğin: "gözden kayboldu (2: 138), kulak kabartıyordu (2: 161), hoşuna giderdi (2: 187)" vb. tümce olabilirler.

2.5. Benzetme edatı "gibi" ile kurulan deyimler:

*Deyim: **yıldırım gibi** (2: 35) Anlamı: Çok hızlı biçimde.

Cümle: Çocuk yıldırım gibi ağacın altına geldi, son sürat ayakkabılarını ayağından çıkarıp ağaca tırmanmaya başladı.

*Deyim: **kardeş gibi** (2: 40) Anlamı: 1. Çok yakın arkadaş, dost. 2. Kardeşe yakışır biçimde. Cümle: Öküzleriyle kardeş gibiydi Elif.

*Deyim: **rüzgâr gibi** (2: 131) Anlamı: Çabucak. Cümle: Geyik ana sırtlamış yavrularını, rüzgâr gibi uçurmuş adeta.

*Deyim: **deli gibi** (2: 174) Anlamı: Deliye yaraşır davranışta, delicesine. Cümle: Ağabeyime sarılıp deliler gibi yanaklarından öpüyorum.

2.6. İkileme biçiminde olan deyimler:

Anlamları birbirine yakın veya karşıt olan sözcüklerle, sesleri birbirini andıran ya da sözcüklerden biri anlamsız olan deyimler vardır.

Ancak Asım Bezirci'nin görüşüne göre aynı sözcüğün tekrarlanmasından oluşan ikilemeler deyim sayılmaz. (Bezirci, 1996: 9) Örneğin ağır ağır, gürül gürül, yavaş yavaş vb. sözcük tekrarları deyim sayılmamaktadır.

*Deyim: **ikide bir** (2: 137) Anlamı: Sık sık. Cümle: İkide bir düdük öttürecek ne var yani?

*Deyim: **ses seda (sada)** (2: 41) Anlamı: Haber, iz, alamet, belirti. Cümle: Bak hele üzerinden ses seda uzaklaşır.

2.7. Dolaysız/Düz anlatımlı deyimler:

Kimi deyimlerde kalıplaşmış sözün anlamı değişmez, gerçek anlamının dışına çıkmaz.

*Deyim: **kimi kimsesi** (2: 207) Anlamı: Yakını, koruyucusu. Cümle: Onun kimi kimsesi yok ki oğlum.

*Deyim: **ikramda bulunmak** (2: 24) Anlamı: ikram etmek. Cümle: Konuğa ikramda bulunmak insan sevgisinin başında gelir.

2.8. Dolaylı anlatımlı deyimler:

Deyimlerde anlam genellikle kalıplaşmış sözün gerçek anlamından başka bir anlam taşır. Dolaylı anlatım daha çok değişmece (mecaz) yoluyla yapılır. Bu yöntem deyimlere etkileyici bir anlatım ve sanatsal bir hava sağlar.

*Deyim: **dert yanmak** (2: 17) Anlamı: Birisine sıkıntısını, sorununu sızlanarak anlatmak. Cümle: Annesi dert yanmış kızına.

*Deyim: **ağzını aramak** (2: 16)

Anlamı: Karşı tarafa sezdirmeden ondan bilgi almak. Cümle: Arkadaşımın ağzını aradım.

2.9. Olumsuz biçimde olan kimi deyimler:

*Deyim: **gözlerine inanmamak** (2: 34) Anlamı: Gördüklerinin doğru olduğunu kabul edemeyecek denli şaşırmak. Cümle: Henüz on adım atmamıştı ki geri dönüp balonlara bakmak istediğinde gözlerine inanamadı.

*Deyim: **oralı olmamak** (2: 35) Anlamı: Anlamamı, sezmemiş gibi davranmak. Cümle: Baloncu hiç oralı olmadı.

*Deyim: **kulaklarına inanmamak** (2: 35) Anlamı: Duyduklarının doğru olduğunu

kabul edemeyecek kadar şaşırmak. Cümle: Baloncunun önerisini duyan küçük çocuk, önce kulaklarına inanamadı.

*Deyim: **ses seda çıkmamak** (2: 41) Anlamı: 1. Hiçbir tepki görülmemek. 2. Haber çıkmamak. Cümle: Ses seda çıkmadı hiçbir komşudan.

*Deyim: **umurunda değil** (2: 47) Anlamı: Onu hiç ilgilendirmemek, ona hiç öne vermemek, aldırış etmemek. Cümle: Bu yangınlar kimsenin umurunda değildi.

*Deyim: **boyun eğmemek** (2: 62) Anlamı: Kabullenmemek, direnmek, karşı gelmek, uymamak. Cümle: İstila edildiği günden beri boyun eğmedi Antep halkı.

*Deyim: **ayak basmamak** (2: 64) Anlamı: Bir yere hiç uğramamak. Cümle: Ayak basmamış, sessiz sedasız ormanlarda kuşlar ötüyor.

*Deyim: **yanında olmamak** (2: 68) Anlamı: Desteklememek, yardımcı olmamak. Cümle: Büyüklerin kendi yanında olmayışı zoruna gidiyordu.

*Deyim: **bitmek tükenmek bilmemek** (2: 173) Anlamı: Bir türlü sonu gelmemek, eksilmemek. Cümle: Yol uzun, bir türlü bitmek tükenmek bilmiyor.

*Deyim: **bir dediğini iki etmemek** (2: 194) Anlamı: Birinin her isteğini hemen yerine getirmek, bir sözünü iki etmemek. Cümle: Ömrü boyunca sahibinin bir dediğini iki etmedi.

*Deyim: **hakkını ödeyememek** (2: 200) Anlamı: Birinin iyiliklerine, emeklerine karşılık olarak ne yapılsa az olmak. Cümle: Vatan için şehit olan kahramanların hakkını ödeyemeyiz.

*Deyim: **gözyaşlarını tutamamak** (2: 215) Anlamı: Ağlamak, gözyaşı dökmek. Cümle: Anlattıkları karşısında gözyaşlarını tutamadım.

Deyim: **kusur etmemek** (2: 200) Anlamı: Hoş karşılanmayacak bir davranışta bulunmamak. Cümle: Büyüklerimizin yaşlarına v emeklerine saygı duymada kusur etmeyelim.

2.10. İkiden çok ögesi olan deyimler:

*Deyim: **sırtından yük kalkmak** (2: 17)
Anlamı: Üzerine aldığı bir işi başarmak.
Cümle: Bir rahatladım bir hafifledim ki o kadar olur; sırtımdan bir yük kalktı.

Deyim: **gözünden yaş boşanmak** (2: 34)
Anlamı: Çok ağlamak, çok gözyaşı dökmek, sürekli olarak ağlamak. Cümle: Babasının öldüğünü öğrenince gözünden yaş boşandı.

Deyim: **neye uğradığını şaşırmak** (2: 46)
Anlamı: Beklenmedik bir durumla karşılaşp, şaşırmak. Cümle: Düşman neye uğradığını şaşırmıştı.

*Deyim: **ne pahasına olursa olsun** (2: 52)
Anlamı: Her türlü sıkıntıyı, tehlikeyi, özveriyi göze alarak. Cümle: Düşman neye uğradığını şaşırmıştı.

*Deyim: **hop oturup hop kalkmak** (2: 60)
Anlamı: Ya heyecanından ya da öfkesinden yerinde duramaz olmak. Cümle: Maç boyunca taraftarlar hop oturup hop kalktı.

*Deyim: **kulak misafiri olmak** (2: 60)
Anlamı: Yakınında konuşulanları konuşmaya katılmadan dinlemek.

Cümle: Ahmet, okulda arkadaşlarının anlattığı bazı olaylara kulak misafiri olmuştu.

*Deyim: **bardağı taşıran son damla** (2: 62)
Anlamı: Yapılanlara dayanamayacak hale gelmek, sabır sınırını aşmak. Cümle: Bir cuma günü Akyol Polis Karakolundaki bayrağımızın zorla indirilmesi bayrağı taşıran son damla oldu.

*Deyim: **beti benzi solmak** (2: 63)
Anlamı: Herhangi bir sebepten kanı çekilip, yüzü solmak, korkmak. Cümle: Telefonuna gelen mesajı okuyunca beti benzi soldu.

*Deyim: **dilden dile dolaşmak** (2: 63)
Anlamı: (bir olay, bir haber) herkese yayılmak, herkesin ağzında işitilmek, herkesçe konuşulmak. Cümle: Şahin Bey'in bu zaferi, halk arasında kısa sürede dilden dile anlatılan bir efsane halini aldı.

*Deyim: **ağzına kilit vurmak** (2: 104)
Anlamı: Hiç konuşmamak, kimseye bir şey anlatmamak, sır saklamak. Cümle: Ayıptır, günahdır diye kilit vurdular dilime.

*Deyim: **gönlünü serin tutmak** (2: 112)
Anlamı: Kaygılanmamak, geniş düşünmek, soğukkanlı olmak. Cümle: Milletimiz gönlünü serin tutsun, Mehmetçik yirmi dört saat nöbette.

Deyim: **hayretler içinde kalmak** (2: 131)
Anlamı: Şaşakalmak, şaşırmak. Cümle: Konuşmasını dinlerken açıkçası hayretler içinde kaldım.

Deyim: **kara kara düşünmek** (2: 137)
Anlamı: Çok üzüntülü olmak, kötümser bir hava içinde düşünmek, düşünceye dalmak. Cümle: Her yerim çamurdu, annem kızacak diye kara kara düşünmeye başladım.

Deyim: **bir deri bir kemik** (2: 149)
Anlamı: (insan ve kocabaş hayvan için) çok zayıf. Cümle: Günlerce aç gezmış, bir deri bir kemik kalmış.

Deyim: **göz göze gelmek** (2: 149)
Anlamı: (biriyle) bakışları karşılaşmak. Cümle: Haberi verdiklerinde onunla göz göze geldik, anladım ki durumu biliyordu.

Deyim: **kulağına küpe olmak** (2: 161)
Anlamı: Başına gelen bir durumdan hiç unutmayacağı bir ders almak. Cümle: Anlattıklarım kulağına küpe olsun.

Deyim: **canına tak etmek** (2: 161)
Anlamı: Sabrı tükenmek, herhangi bir şeye daha fazla katlanamamak. Cümle: Bilgisayarın bozulması canıma tak etti.

Deyim: **kapı kapı dolaşmak** (2: 215)
Anlamı: 1. Ev ev gezmek, her eve uğramak. 2. Hemen her devlet dairesine başvurmak. Cümle: Ailesine destek olmak ve okul masraflarını karşılamak için kapı kapı dolaşarak çeşitli eşyalar satan bir çocuktü.

Deyim: **elinden geleni yapmak** (215)
Anlamı: 1. Gücünün yettiğini yapmak, buna büyük çaba göstermek. 2. Yapabileceği her şeyi, her kötülüğü yapmak. Cümle: Elinden geleni yaptı ama onu yıkmayı başaramadı.

Deyim: **omzundan (sırtından) yük kalkmak** (2: 17)
Anlamı: Üzerine aldığı her işi başarmak. Cümle: Patronumun verdiği bu görevi bitirince omzumdan koca bir yük kalktı.

3. SONUÇLAR

Deyimler, dilimizin söz varlığını oluşturan, bir toplumun kültürünü yansıtan en önemli öğelerden biridir. Toplumun duygu ve düşünce yapısı diline özellikle de deyimlerine yansır. Anlatım zenginliğini sağlamada deyimlerin önemli bir yeri vardır. Türkçe deyim bakımından zengin bir dildir. Güzel ve etkili bir şekilde konuşma ve yazma için Türkçenin söz değerlerini tanımak, bunları bilinçli bir şekilde kullanmak gerekir. Deyimlerimizi sözlü ve yazılı anlatımda doğru kullanmak hem kültürümüze hizmet eder hem de doğru ve kolay anlaşılmasını ve anlamamızı sağlar. Bunun için Türkçe ders kitabında yer alan deyimler üzerinde durarak bu konuda öğrencilere faydalı olacağımı düşündüm.

Bu çalışmada her deyimın anlamı yalın ve kısa bir biçimde açıklandı ayrıca her deyimın anlamına uygun örnek bir cümle verilmiştir. Çalışmadaki deyimleri ve açıklamaları okurken halkımızın hangi durum ve olaylar karşısında deyimlere başvurduğunu, kendi düşünce ve deneyim evrenini zenginleştirdiğini görmek mümkündür.

Türkçe 5. Sınıf ders kitabı incelendiğinde kitap, sekiz tema ve kırk metinden oluşmaktadır. Her temada, temanın içeriğiyle ilgili beş metin bulunmaktadır. Bu metinler; okuma, dinleme/izleme ve serbest okuma metinleridir. Her temada, işlenen metinlerde konuyu ve ana fikri yansıtan deyimlere yer verilmiştir. Tema sonunda, değerlendirme sorularına yer verilerek temalar sonlandırılmıştır.

Kaynaklar

1. Çotuksöken, Y (1992). Deyimlerimiz. İstanbul: Özgül Yayınları Eğitim ve Öğretimde Kaynak Kitaplar Dizisi.
2. Baran, Ş. Ç. ve Diren E. (2021). Türkçe 5. Sınıf Ders Kitabı (Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu). Ankara: Anıttepe Yayıncılık.
3. Aksoy, Ö. A. (1993). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
4. Bahadın, Y. Z. (1992). Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları. İstanbul: Yuva Yayınları.
5. Bezirci, A. (1996). Deyimlerimizin Sözlüğü. İstanbul: Gendaş Genel Yayın Dağıtım.
6. Köklügiller, A. (1996). Türkçe Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Kaya Yayınları.
7. Yurtbaşı, M. (1996). Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Özdemir Yayıncılık, 1. Baskı.

УДК: 316.612:111.852:78

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.16

*Мурзабаева Б.**Ош Мамлекеттик педагогикалык университети*

МУЗЫКА АРКЫЛУУ БАЛАНЫ ЭСТЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ТУУРА КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ШАРТТАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада балдарды музыка аркылуу баланын акыл, адеп, ыймандуулук сапаттарынын калыптандыруу маселелери талкууланат. Баланын акылы, адеби, ыймандык ж.б. сапаттарынын өнүгүшүндө музыкалык билим тарбиянын орду каралат. Музыкалык тарбия берүүнүн туура, так уюшулушу бул сапаттардын балдарда эрте калыптанышынын шарты болуп эсептелет. Балдарда эстетика, этикалык табиттин пайда болушунда да музыканын ролу чоң. Музыканын балдарга тийгизген таасири жана аларды музыкалык жактан өнүктүрүү жөнүндө ой-пикирлер сунушталат. Толук эстетикалык тарбиясы бар адам гана өз тилин, диалектисин билет, сактайт, коргойт, анын маданиятын, тарыхын тааныйт, бул элдин өкүлдөрүн урматтап, маданий баалуулуктарын сыйлайт. Өзүнүн кылыгы менен башкалардын тынчын алып, жагымсыз кырдаалды жаратпоого аракет кылат.

Түйүндүү сөздөр: эстетикалык тарбия, музыка, өнүгүү, билим, образ, этика, каражат, балдар, этикалык табит, таасир.

*Мурзабаева Б.**Ошский государственный педагогический университет*

УСЛОВИЯ ЭСТЕТИЧЕСКИ ПРАВИЛЬНОГО ФОРМИРОВАНИЯ РЕБЕНКА ЧЕРЕЗ МУЗЫКУ

Аннотация

В этой статье рассматривается проблема формирования сознания ребенка через музыку, обсуждаются вопросы формирования нравственных и моральных качеств. Ум ребенка, манеры, поведение и т. д. Рассмотрена роль музыкального образования в развитии эстетического вкуса у ребенка. Правильная и четкая организация музыкального воспитания считается условием раннего формирования этих качеств у детей. Музыка играет большую роль в формировании эстетики и этического вкуса у детей. Предлагаются мнения о влиянии музыки на детей и их музыкальное развитие. Только человек, имеющий полноценное эстетическое воспитание, знает, сохраняет и защищает свой язык и диалект, познает его культуру и историю, уважает представителей этого народа и уважает их культурные ценности. Он старается не создавать неприятную ситуацию, мешая своими действиями окружающим.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, музыка, развитие, воспитание, образ, этика, средства, дети, этический вкус, влияние.

Murzabaeva B.
Osh State Pedagogical University

CONDITIONS FOR AESTHETICALLY CORRECT FORMATION OF A CHILD THROUGH MUSIC

Abstract

In this article, the child's mind through music, the issues of formation of moral and faithful qualities are discussed. Child's mind, manners, faith, etc. The role of musical education in the development of qualities is considered. Correct and accurate organization of musical education is considered a condition for early formation of these qualities in children. Music plays a big role in the formation of aesthetics and ethical taste in children. Only a person who has a full-fledged aesthetic education knows, preserves and protects his language and dialect, gets to know its culture and history, respects the representatives of this people and respects their cultural values.

Keywords: aesthetic education, music, development, education, image, ethics, means, children, ethical taste, influence.

Баланын инсандык сапаттарынын калыптанышынын шарты анын акылы, денесинин, адебинин, ыйманынын жалпы айкашы аркылуу жүрөрү маалым. Музыкалык билим, тарбиянын туура уюштурушу бул нерсеге себеп болот. Эстетикалык жактан туура тарбиялоо аркылуу балдар сулуулукту сезип, түшүнүшүп, жаман-жакшыны айырмалашып, искусствонун тармактарын өздөштүрүшүп, өз алдынчалыкка, жоопкерчиликке, аяр мамиле түзүүгө үйрөнүшөт. Балада эстетикалык табиттин калыптанышына музыкалык тарбия эң негизги каражат болуп саналаары белгилүү. [5]

Эстетикалык тарбиялоонун өтө айкын каражаты - бул музыка. Окуучулардын музыкалык билимин өнүктүрүү аркылуу гана жогорудагы максатка жете алабыз. Ал эми музыкалуулуктун белгилери: бала кайсы чыгарма болбосун анын маани-маңызын сезип, кошо ыргакта жүрө алат, эмоционалдык мамиле түзө алат жана музыкалык берилчү түшүнүктү терең ой жүгүртүү менен талдай алат. [1]. Музыкалык таасир балдарды толкунданууга, ой жүгүртүүсүнүн тереңдешине, жоопкерчилик реакциясынын пайда болушуна, жашоону сүйүп жашоого үйрөтөт. Андан башка ар

түрдүү ыргактар баланы кубандырып, дем берип, боорукерликке тарбиялайт. Музыка адам баласынын жашоосунун эң негизги бөлүгү болуп саналат. Бала жарык дүйнөгө келери менен музыка менен байланышта чоңоет. Эненин алдей ыры аркылуу бала тынчтанат, ундөрдү ажыратат, эне менен эмоционалдык жакындык түзөт. Тай-тай ырлары, бешик ырлары, санат ырлары турмушта балдарга эрте балалык куракта жүргүзүлөт. Ар бир куракка өткөн сайын бала музыкалык жактан бир тепкич көтөрүлүп, өнүгө баштайт. Албетте, бул жерде улуу муундардын түзгөн шарттары зор мааниге ээ. Эстетикалык табити жогору бала эч качан коомго зыян келтирбейт, бирөөнү кемсинтпейт, өзүнө туура баа берип, кылган ишине жооп бере алат, өз көз карашы бар инсан болот. Тил менен жеткизе албаган таасирлерди музыка балдарга оңой, жеткиликтүү түшүндүрө алышы мүмкүн. Оюн, бий, ыр, хор аркылуу балдар эгоист сезимдерден арыла алышат. Балдардын жөндөмү, шыктануусу да музыкалык өнүгүүсүнө байланыштуу өнүгөт. Балдардын музыкалык инструменттерди өздөштүрүүсү чыдамкайлыкты, ыклас-туулукту, туруктуулукту, ой-жүгүртүүнү, реакциянын тездигин, тартипти талап кы-

лары анык. Булардын баардыгы балдарда токтоолукту, эрктүүлүктү, күчтүүлүктү пайда кылат. Демек, музыкалык тарбия балдарда маданияттуулуктун негиздерин, адептик сапаттарды орнотот.

Мектептеги музыкалык жактан тарбиялоо, окутуу процессинин маданияты ошол мектептин духунда канчалык денгээлде музыкалык өнүгүүнүн ченеми бардыгына байланыштуу байкалат. Гимнастика денени кандай түздөсө, музыка да адамдын жан дүйнөсүн ошондой эле түзөйт. Музыка- ойдун кубаттуу булагы б.с. Музыкасыз тарбия берүү балдарда акыл, сезим, адеп, боорукердик жактан өнүгүшүнүн булагы боло албайт. [3]

Музыканы кабыл алуу аркылуу балдардын эске тутуусу, байкоосу, ой-жүгүртүүсү акыл процесстери да кошо өнүгөт. Искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле «...музыка да маалыматчылык мааниге ээ. Анда жеткинчектерди жаңы элестетүүлөргө байыткан жашоо кубулуштары чагылдырылган» Мисалы, М. А. Бегалиевдин “Кыргызстаным” деген ыры аркылуу балдар ырдын салтанаттуу демин, Мекенин данктаган кубанычты сезип, патриоттуулукка тарбияланышат. Балада музыка аркылуу эстетикалык табитин өнүктүрүүдө чыгармачылык менен ишмердүүлүк жүргүзгөн музыкалык адистердин орду өтө чоң, анткени алар баланын кабыл алуусун жана элестетүүсүн активдештирип, фантазиясын өстүрүп, андан ары талантынын өнүгүшүнө жол ачат. Демек, мугалим балага чыгармачылык тапшырма берүү менен балада акыл-эсти талап кылган изденүүнү пайда кылат. Мисалы, ырдоо учурунда бала өз ичинен обон жаратуу менен адабий чыгармага жараша ыр интонациясын таап чыгууга аракет кылып, изденет. Демек, музыкалык-ыргактык иш-аракетте балдар ар түрдүү ырга жараша бий кыймылдарын ойлоп чыгарышып, жекече ырдашып, ыргакка карап кыймыл-аракет жасашат. Ал эми бийлер, пантомимика, музыкалык-драмалык оюн-

дар балдарды кыймыл, мимика, кеп аркылуу турмушту сүрөттөп, чыгармадагы оң, терс каармандын образын таануусун белгилейт. Ошентип, балдар музыканы угушуп, темасын тушунушуп, образдарды бөлүштүрүп, анан чыгармачылык менен ойношот. Музыка аркылуу балдар фантазияга, чыгармачылыкка багыттаган шыктанууга ээ болушат. [1, с. 50]

Эстетикалык тарбиялоо – көркөм өнөр чыгармалары менен жаратылыштагы, жашоодогу сулуулукту сезип, туйуп, кабылдап, түшүнүп, адамдын үлгү идеалдарын, табитин кайсы бир максатка ылайык калыптандыруу боюнча жүргүзүлүүчү тарбиялоо иштери саналат. Байыркы Грецияда эстетикалык тарбиянын эң күчтүү булагы деп музыканы атаган. Аристотель да бул ойго кошулуп, ага адабият менен театрды да кошууну сунуш кылган. Тарыхта эстетикалык тарбиянын өнүгүшү жөнүндө ар түрдүү түшүнүктөр жаралган. Демек, эстетикалык тарбия өзү менен кошо ыйман-адептик, укуктук, патриоттук, саясий, экологиялык, эл аралык бирикмелик, көркөмдүк, эмгектик тарбиялоонун түрлөрү менен бирдикте өнүгөт. Жаратылышка аяр мамиле кылуу, сулуулукту баалоо, сактоо, урматтоо, руханий бийиктик эстетикалык табити жогору инсанга гана тиешелүү сапаттар болуп эсептелет. Эстетикалык тарбия билим берүү системасынын бардык тармактарда үзгүлтүксүз жүргүзүлүүгө тийиш. Ошондо гана көркөм адабият, сүрөт, музыка, кол өнөрчүлүк сыяктуу эстетикалык циклдеги сабактар менен класстан тышкары иштер, туристтик-экскурсиялык жүрүштөр, концерттер, спектаклдер, ийримдер, атэне, коомчулук, бүт айлана-чөйрө балага оң таасир эткенде гана эстетикалык тарбиялоо өз үзүрүн көрсөтөт. Эстетикалык тарбияга ээ адам ыймандуу, маданияттуу, билимдүү болот, алар ааламдын кооздугун өнүктүрүүгө үлүшүн тийгизип, чөйрөгө оң таасирин тийгизет. Эстетикалык маданиятты калыптандыруунун бирден

бир каражаты катары көркөм өнөр, сүрөт, музыка, адабият менен театр, музыкалык обондор, музыкалык аспаптар эсептелет. Эстетикалык тарбияны бүткүл коомдук милдети, инсанды жетилдирүүнүн, анын граждандык жана адеп-ахлак сапаттарын калыптандыруу үчүн К. Д. Ушинский эстетикалык билим берүүдө эстетикалык тарбия берүү принциптерин сунуш кылган. Мугалимдердин жана ата-энелердин башкы милдети – окуучуларды кичинесинен эле тышкы чөйрөдөгү, жаратылыштагы, кооздуктарды көрө, туйа билип, кабыл алууга үйрөтүү болуп саналат. Кооздукту кабыл алуу, көрө билүү, туйуу да эстетикалык тарбиялоонун башкы өзөгү, ансыз адам сулуулукту көрө албайт. ыныгы сулуулукту Демек, адамдын турмуш жашоосунун бардык курчаган абалы – алардын билим жана эмгеги, чыгармачылыгы, коомдук иш-аракети, эстетикалык-нравалык карым-катышы, достугу, сүйүүсү — чыныгы кооздукту, көрө билип, аны аярлап сактоо ой-пикир аң-сезиминен орун алышы абзел. В. А. Сухомлинский мектепте эстетикалык тарбиялоону туура уюштурууну өз иш тажрыйбасынын кыскача мазмунун төмөнкүдөй деген: «Адам өз колу менен биринчи эмгек куралдарын жасагандыгы менен гана айбанат дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгып, бары жокко жөндөмдүү жаныбарга айланган эмес. Ал көк асмандагы мелтиреген түрдүү түстү, жымындаган жылдыздарды, танкы күн чыгаардагы адамды магдыраткан кооздукту, бүркөлүп ачылаардагы күндүн манаттай кызарып батышын, мемиреген учсуз, чексиз талааны, мелтиреген көк асмандагы шурудай тизилген каркыралардын учканын, эрте мененки мөлтүрөгөн тунук шүүдүрүмдөгү күндүн чагылышы, күзгү бүркөө күндөгү уй түгүлөп жааган майда жамгырды, байчечекейлердин назик сабагы менен коңгуроо кейиптүү жашыл гүлдөрүн көрө алган. Көрүп, аларга суктануу менен өзүнүн сулуу кооздуктарын жарата баштаган. Сен да ошол сулуулуктарга ка-

рап тандана алсаң, сенин жүрөгүндө да сулуулук гүлдөй ачылат. [5]

Баланы өнүктүрүүдө айлана-чөйрөнүн таасир этүү шарттарынын бири – бул ар дайым жанында жакындарынын болушу, алардын иш-аракетине катышуусу саналат. Алар балдардын ишин колдоп стимул мотивация бериш керек. О.э. алардын укуктарын камсыз кылуу менен зарыл болгон материалдар менен каржылап, суроолорго жооп берип, жаңы чөйрөсүн түзүүдө өз сунуш жардамдарын берүүгө тийиш. Анткени, балдар чондордун колдоосуна жардамына муктаж.

Музыка аркылуу тарбия берүүдөгү негизги максат – адамды музыка аркылуу кооздукту сезе билүүгө тарбиялоо, биринчи кезекте баланын инсан болуп калыптануусуна багыт берүү. Музыкалык тарбия берүү баланын көркөм дүйнөгө болгон көз карашынын, башкача айтканда эстетикалык маданиятынын фундаменти болуп саналат. Мектептеги курак баланын инсан болуп калыптанышынын эң маанилүү мезгили болуп саналат. Бул учур балдардын ар нерсеге болгон кызыгуусун, чыгармачыл активдүүлүгүн эң алгачкы калыптандыруучу учур болуп, анын андан ары умтулуусуна жол ачат. Музыкалык тарбия берүү аркылуу балдардын руханий жактан жана дене-бой жактан да туура калыптанып, өсүп-өнүгүшүнө шарт түзүлүп, ошону менен бирге психикалык процесстери көңүл буруусу, эске тутуусу, кабыл алуусу, ойлоосу, эс тутуму, кабыл алуусу туура өнүгөт. [4]

Музыкалык билим, тарбия берүү аркылуу, улуттук баалуулуктарыбызды сыйлоого, сактоого, сулуулукка, толеранттуулукка балдарды үйрөтө алабыз. Мектепте, бала-бакчада балдардын курактык айырмачылыктарына дал келген, компетенттүүлүктөрдүн калыптануусуна биз мугалимдер шарт түзүшүбүз зарыл. Мектепте, бала-бакчада балдардын музыкалык маданиятынын калыптандыруу убагында образдуулукка, анын адептик

күчүнө, музыкалык жөндөмдөрдүн өнүгүшүнө, дүйнөлүк искусство жөнүндө маалыматтарга ээ кылууга, музыканын тарыхы, маданияты менен эстетикалык тарбиясын калыптандырып, аң-сезимине сиңирүүгө аракет кылышыбыз керек. Электрондук сабаттуулукка балдарды жетиштирип, шарт түзүп, балдарды жаңы технология менен да кабардар кылуу коомдун милдети б.с. [2]

“Музыка” предметинин максатында белгиленгендей балдардын ааламды, көркөм дүйнөнүн сулуулугун, эмоциялык чөйрөсүн, музыкалык чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, руханий-адептик тарбиясын, эстетикалык табитин

музыкалык тарбия аркылуу гана калыпка сала алабыз. [6]

Белгилүү ойчул Ч. Дарвин да кайрадан дагы жарык дүйнөгө келсе аптасына бир нече жолу ыр, музыка угушту эреже кылып аларын, мээсиндеги шал болуп калган бөлүктөрүн сактап калаарын белгилеген. Эстетикалык тарбияга толук кандуу ээ болгон инсан гана өз тилин, дилин жат билип, сактап, коргойт, маданиятын, тарыхын өздөштүрүп, ал элдин өкүлдөрүнө сый урмат, маданий баалуулуктарына аяр мамиле жасайт. Өзүнүн кылган иш-аракети менен айланадагы чөйрөдөгүлөргө тоскоол болуп, жагымсыз кырдаал жаратпоого аракеттенет.

Адабияттар

1. Махмутов М.И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории / М. И. Махмутов. - Москва : Педагогика, 1975. - 367 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. / В.В. Давыдов. - М.: «Интор», 1996. - 46 с. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов; Рос. акад. образования, Психол. ин-т, Междунар. ассоц. "Развивающее обучение". - Москва : ОПЦ "ИНТОР", 1996. - 541, [1] с. : ил.; 22 см.; ISBN 5-89404-001-9
3. Сухомлинский В.А. Тарбия жөнүндө. / В. А. Сухомлинский. - Бишкек: “Мектеп” басмасы, 1985. - 268 с.
4. 3төн 6 жашка чейинки балдарды өнүктүрүү. “Балалык” программасына методикалык сунуштар. - Б.: Аркус, 2017. - 352 с.
5. Бекембай Апыш. Тарбия назарияты / Апыш Бекембай. - Ош, 1996. - 138-б.
6. КР берүү жана илим министрлиги музыка жалпы билим берүү уюмдарынын V-VII-класстар үчүн предметтик стандарт. - Бишкек, 2018. - 22-б.

УДК: 338.48:001.895(575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.66.11

Мусаев Б.И.
БГУ им. К. Карасаева

ВНЕДРЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТРЕНДОВ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В современном мире туристическая индустрия быстро меняется и предоставляют населению инновационные виды, при этом зарабатывают определенные средства, а также оплачивая налоговые отчисления, приносят государству высокий авторитет через особый бренд. Этот туристский поток постоянно меняется и необходимо своевременно внести инновационные методы, правила для дальнейшего усовершенствования. Поэтому, все государственные органы своевременно обязаны принимать нормативно-правовые акты и внести изменения в туристской инфраструктуре. В статье автор акцентирует внимание на необходимости открывает внедрения новых технологий, методов и форм, инновационных услуг, в синергии с национальными традициями, как для местного населения, так и для зарубежных туристов. Подобного рода новшества возможны при условии заинтересованности туристских фирм в изменении туристской инфраструктуры, в подготовке высококлассных специалистов для сферы туризма.

Ключевые слова: туристская индустрия, инновационные виды, авторитет, бренд, туристский поток, инновационные методы, правила, усовершенствование, государственные органы, своевременно.

Мусаев Б.И.
К. Карасаев атындагы БМУ

ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕНДЕНЦИЯЛАРДЫ ИШКЕ АШЫРУУ ЖАНА ӨНУКТУРУУ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ТУРИСТИК ИНФРАСТРУКТУРА

Кыскача мазмуну

Азыркы заманбап мезгилде туристик тармактын ото тез озгоруп, ар кандай жаны турлорун элге сунуш кылып жана пайдаланууга берип, белгилуу олчомдо киреше таап, мамлекетке салык турундо жана озгочо бренд (соода белгиси) аркылуу мамлекетке жогорку аброй алып келуудо. Бул туристик иш агымы ар дайым озгорулуп турат жана ушул тармакка жаны ыкмаларды, эрежелерди киргизип туруу зарыл. Ошондуктан, мамлекеттик мекемелер оз убагында туристик тармакка тиешелуу укуктук-нормативдик актыларды маалы менен кабыл алуусу керек. Заманбап дүйнөдө туризм тармагы тездик менен өзгөрүп, калкты инновациялык түрлөрү менен камсыз кылууда, ошол эле учурда белгилүү бир каражат табуу, ошондой эле салыктарды төлөө менен өзгөчө бренд аркылуу мамлекетке жогорку беделди алып келүүдө.

Түйүндүү сөздөр: туризм индустриясы, инновациялык түрлөрү, авторитет, бренд, туристик агым, инновациялык ыкмалар, эрежелер, жакшыртуу, мамлекеттик органдар, өз убагында.

*Musaev Y.
BSU named after K. Karasaev*

IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT OF INNOVATION TRENDS TOURIST INFRASTRUCTURE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

In the modern world, the tourism industry is changing rapidly and providing the population with innovative types, while earning certain funds, as well as paying tax deductions and bringing high authority to the state through a special brand. This tourist flow is constantly changing and it is necessary to introduce innovative methods and rules in a timely manner for further improvement. Therefore, all government bodies are obliged to adopt regulations and make changes in the tourism infrastructure in a timely manner. Innovations of this kind are possible provided that travel companies are interested in changing the tourism infrastructure and in training highly qualified specialists for the tourism sector.

Keywords: tourism industry, innovative types, authority, brand, tourist flow, innovative methods, rules, improvement, government agencies, timely.

За последние годы из-за пандемии произошло перезагрузка в мировой и национальной экономике большие перемены. Отрасли международной и региональных экономики часто находят новые формы и способы деятельности в разных направлениях. Причиной тому, что многие транснациональные корпорации, отечественные крупные компании больше ориентировались на внешний рынок, то есть для привлечения иностранной валюты – прибылью и осваивая больше новых рынков.

К сожалению, туризм относится к этой отрасли и, имея минимальные условия, каждая страна хочет предоставлять туристские услуги, зарабатывая валюту. Но, такая услуга не всегда приносит желаемый результат, а порой тормозит и может дать обратный эффект.

В данной статье будут рассмотрены проблемы нового тренд-формата туристской индустрии Кыргызстана для дальнейшего использования в работе тур компаний и государственных учреждений, занимающихся туризмом.

Что происходит в туристской сфере в нашей стране?

Некоторые компании нашей республики, имеющие достаточные финансовые средства, создают новый формат туристских услуг, отвечающих передовым мировым трендам, и могут обеспечить им услуги экстра класса.

Многие фирмы страны, предоставляют классические туристские услуги для внутренних туристов и в основном ориентируются на летний сезон.

Государственные органы недостаточно проводят политики в области туризма и впоследствии появляются много проблем, создающих обратный эффект в области маркетинга по привлечению иностранных туристов.

Так, проведя общий анализ в туристской инфраструктуре страны, можно сделать вывод, что общая тенденция развития туризма идет слабо. Для подобного утверждения есть достаточно аргументов. К примеру, отсутствие нормативно-правовых актов, определяющих лицензирование, структурирование и регулирование туризма в нашей стране.

Туризм является одним из пяти основных направлений национальной экономики для вывода на мировой рынок и дополнения, при-

тока государственного бюджета иностранной валютой. Для создания всей туристской инфраструктуры есть все возможности и ресурсы, но туристские частные компании работают только по своим направлениям. А государственный орган даже не инициирует ввести новые тренды и технологии в туристской индустрии. Здесь можно рассматривать разные версии препятствующих проблем:

- туристские фирмы, имеющие крупную инфраструктуру и зарабатывающие, и приносящие большие финансовые средства не хотят менять создавшуюся систему и структуру;
- слабая политика государственного органа и отсутствие высококвалифицированных специалистов для реформы в туристской деятельности и отсутствие новых инициатив;
- состояние национальной экономики переживающий постоянные инфляции и кризисных проявлений в течение многих лет.

Несмотря на все имеющиеся проблемы, наша страна может в краткое время преодолеть эти преграды. Необходимо создать Национальный совет по туризму и всю функцию деятельности туризма передать этому органу. Начиная разработки НПА до внедрения новых технологий в разных направлениях вплоть до уровня айыл окмоту. Национальный совет должен работать по новой Государственной программе на 2023-2030 гг. и проектами созданные общественными и частными компаниями как государственный заказ. Вот тогда только государство и частный бизнес может сообща работать в стиле государственно-частного партнерства. В этом контексте все стороны могут иметь взаимовыгодный интерес:

- государственный контроль и регулирование;
- привлечение новых технологий частного бизнеса-
- улучшение четкой системы и структуры туристской индустрии;
- прозрачное пополнение госбюджета туроператорами и так далее.

Для решения вышеназванных проблем открывает новые горизонты туристской

деятельности, особенно внедрении новых технологий, методов и форм, где можно совмещать с национальной традицией, а также придумать совершенно инновационных услуг для местного населения и зарубежным гостям.

В течение многих лет некоторые фирмы накопили достаточно крупные сбережения, и они могут разработать или внедрить новейшие виды туристских услуг включая дорогостоящие по системе 5+. К примеру, взять адаптированные услуги к нашим природным условиям или быстро доходные виды бизнеса.

В мировой туристской индустрии сейчас появляются новые виды, как путешествие населения страны своих туристических и природных достопримечательностей, так называемой аутентичные (внутренние) туры, оздоровительные поездки, глэмпинг (уютный кемпинг), экотуризм и воркейшн (отпуск, совмещённый с работой). Во время пандемии в 2020-2022 гг. очень выросло туры по своей стране в России, Казахстане, Узбекистане и Кыргызстане. Отсюда можно сделать вывод, что местное население страны не знают и не посещают свою страны, как бы неинтересно, не используют свои мало затратные тур поездки. Но при этом, есть ли достаточные возможности в наших горах, ущельях, высокогорных пастбищах создать необходимые условия для проживания, питания и интернет услуги. Вот где надо улучшить и создать потребительский комфорт и уют не только для местных, но и иностранных гостей, где туристы стали все больше и чаще стали запрашивать данные о местной культуре и традиции, кухне, исторических, географических местах и горно-оздоровительного комплекса.

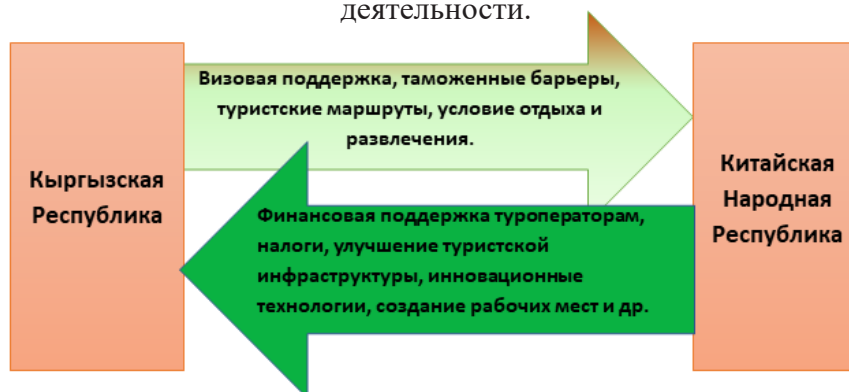
Развивая внутренний и оздоровительный туризм, мы оставляем национальную валюту, создаем рабочие места, пополняем налоговые отчисления и улучшаем уровень жизни, населения которые привлечены туристской сфере. А также, на международной арене мы получаем высоко-

кий бренд для перспективного продвижения кыргызского туризма путем раскрытия национального бренда и привлекая иностранных потенциальных инвесторов.

К примеру: Кыргызская Республика должна создать очень выгодные условия для китайских, российских, узбекских, казахских европейских туристов и они могут

приносить нашей стране большую выгоду в виде: визовой льготы, налоговых отчислений, прибыль местным бизнесменам, улучшению инфраструктуру местных отелей, гостиниц и т.д. Так по рис №1 видно, что взаимовыгодное сотрудничество приносит больше пользы и экономического эффекта кыргызской стороне.

Рис. №1. Эффективность интеграционного сотрудничества КР и КНР в туристской деятельности.

Для развития другие виды туризма такие как, глэмпинг, экотуризм и воркейшн в основном рассчитаны для иностранных туристов и им потребуются более комфортные условия для отдыха и досуга, где они могут оплатить выгодные финансовые средства отечественным фирмам, компаниям. Отсюда вытекает новая забота в том, что, зарубежные туристы не подвержены ли опасностям: природные, человеческие, финансовые (банковские), физическим и главное страховке жизни, то есть медицинские. Здесь их деятельность никто не кон-

тролирует, об угрозах никто не сообщает, в случае возникших проблем, то туристы в основном сами решают свои проблемы. Но это дает «обратный эффект» в продвижении на международной арене маркетинговой стратегии туризма каждой фирме и в целом нашей республике. Поэтому, необходимо внести в государственный реестр обязательное лицензирование и сертификации всех туристских компаний и фирм, предоставляющих консалтинговые и туристские услуги и продажи товаров, сувениров, относящихся местным умельцам.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики от 25 марта 1999 года № 34 «О туризме». [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30239359#pos=1;1 (дата обращения: 11.12.2023)
2. Гордиенко С.В. Основные направления технологических инноваций в воспроизводстве туристских продуктов / С.В. Гордиенко // Вопросы инновационной экономики. – 2021. – Том 11. - № 3. - С. 1187-1214. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=46618230> (дата обращения: 8.10.2023)
3. Инновационные технологии в туризме [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tourfaq.net/travel-business> (дата обращения: 14.10.2023)
4. Применение инноваций в сфере туризма [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://viafuture.ru/katalog-idej/innovatsii-v-turizme> (дата обращения: 10.11.2023)

УДК: 378:37.012(575.2) (04)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.34

*Намазбекова А.**К. Карасаев атындагы БМУ*

СТУДЕНТТЕРДИН ТИЛДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРҮ МЕНЕН КЕП МАДАНИЯТЫН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕР

Кыскача мазмуну

Учурдун талабына ылайык кыргыз элинин жалпы улуттук аң-сезиминин, өзүн-өзү аңдап, таанып билүүсүнүн жогорулашы рухий маданиятын, жан дүйнө байлыгынын элементи болгон тилдин, кеп маданиятынын сапатын арттырууга атайын көңүл буруу зарылдыгын шарттайт. Байыртадан келе жаткан тили жана анын маданияты улуттун улут экендигин таанытып турган бул «тил». Ата-бабалар мурастап берген руханий байлыктарды сактай билүү менен тил маданиятын келечекке тартуулап берүү азыркы муундун милдети.

Түйүндүү сөздөр: улуттук аң-сезим, рухий маданият, кеп маданияты, жарнама, маркетинг, тил компоненти, сүйлөө маданияты, коммуникативдүүлүк, компетенция, майнаптуу, коомчулук менен байланыш, психология, коммуникация.

*Намазбекова А.**БГУ им. К. Карасаева*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПОВЫШЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В соответствии с требованиями момента рост общенационального самосознания, самосознания и знаний кыргызского народа заставляет уделять особое внимание повышению духовной культуры, языка, являющегося элементом богатства кыргызов. душа, точнее, культура речи. Именно этот «язык» идентифицирует нацию как нацию с ее древним языком и культурой. Поэтому долг нынешнего поколения – сохранить духовное богатство, переданное нашими предками, и подарить культуру языка будущему!

Ключевые слова: национальное самосознание, духовная культура, культура речи, реклама, маркетинг, языковой компонент, культура речи, компетентность, исполнительность, связи с общественностью, психология, коммуникация.

*Namazbekova A.
BSU named after K. Karasaev*

PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF IMPROVING LANGUAGE COMPETENCE AND SPEECH CULTURE OF STUDENTS

Abstract

In accordance with the requirements of the moment, the growth of national self-awareness, self-awareness and knowledge of the Kyrgyz people forces special attention to be paid to the improvement of spiritual culture, language, which is an element of the wealth of the Kyrgyz people. soul, more precisely, culture. It is this "language" that identifies a nation as a nation with its ancient language and culture. Therefore, the duty of the current generation is to preserve the spiritual wealth handed down by our ancestors, and to present the culture and language of the future!

Keywords: national self-consciousness, spiritual culture, culture of speech, advertising, marketing, language component, culture of speech, competence, diligence, public relations, psychology, communication.

Тил - пикир алышуунун негизги кура-
лы, адамдардын ортосундагы байланыш,
пикир алышуунун, коомдо болуп жаткан
окуялардын, адамзааттын өсүп-өнүгүшү-
нөөз салымын кеңири кошкон мүмкүн-
чүлүгүнө ээ болгон баштапкы курал. [3.4
б.] Тилсиз адамзааттын турмушу, ал-ахы-
балы, социалдык абалы белгисиз болоору
талашсыз. Адамдардын кандай гана тар-
макта иш алып барбасын “кеп маданияты”
чоң ролду ойнойт.

Жогоркуокуу жайларында анын ичинде
”Журналистика” адистигиндеги студент-
тердин билиминин тил багыттары, сту-
денттердин тил маданиятын таанып жат-
кан коммуникациялык байланыш кура-
лы катары колдоно билүүсүнө жетишүү,
студенттердин билгичтигин, жөндөм-
дүүлүгүн иш жүзүндө көрсөтүү аркылуу
тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптан-
дыруу зарылдыгы жаралат. Бул боюнча
педагогика илимдеринин доктору, профес-
сор М.М. Сыдыкбаева тилдин компетент-
түүлүгү боюнча мындай баскычтарды ка-
раган.

Окутуунун түрдүү шартында студент-
тердин тилдик компетенттүүлүгүнүн аба-
лын аныктоо.

Студенттердин тилдик компетент-
түүлүгүн калыптандыруу ыкмаларын иш-
теп чыгуу жана анын шарттарын аныктоо.

Тилдик компетенттүүлүк структурасын
иштеп чыгуу.

Тилдик компетенттүүлүктү калыптан-
дыруу боюнча аталган шарттардын на-
тыйжалуулугуна текшерүү жүргүзүү.

Тилдик компетенттүүлүктү калыптан-
дыруу маселелерин изилдөө. [4. 8 б.]

Компетенция (лат. *competentia*-укук-
туу, ээ болуу) - кайсы бир мекеме же адам ээ
болгон укуктардын жалпылыгы; ал адам-
дын тажрыйбасы бар, билген маселелери-
нин биримдүүлүгү.

Тил компетенциясы – тил жөнүндө
атайын окутууну өздөштүрүү менен кү-
нүмдүк турмуш тиричиликтен чогулган
сүйлөшүү тажрыйбасын колдонуунун не-
гизинде тил сезимин калыпка келтирүүнү
өзүнө камтыган психологиялык система.

Азыркы учурда тилдик компетенция-
нын түзүлүшүнө өзгөчө маани берилип,
социалдык жактан активдүү инсандын
калыптанышынын өбөлгөсү катары баа-
ланууда.

ЖОЖдордо студенттердин тил мада-
нияты менен катар анын компетенцияларын

гүн калыптандыруу ыкмаларын иштеп чыгуу жана анын шарттарын аныктоо баскычтары белгиленет. Тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууну мамлекеттик тил боюнча адистер көзөмөлдөйт, андыктан журналистика жаатында да “язык и культура речи” (“тил жана сүйлөө маданияты”), сүйлөө маданияты катары каралат.

Тил үйрөнүү биринчи кезекте коммуникация жөндөмүн өнүктүрүүнү камтыйт. Заманбап билим берүүнүн жаңы парадигмаларына ылайык, компетенттүүлүккө негизделген мамиле билим берүүнүн максатынын жана мазмунунун негизги категорияларын аныктайт. Иш-аракеттин негизи көп тилдүү компетенцияны түзүүчү иш-аракеттердин курамын аныктоого, аларды калыптандырууга жана бул компетенцияны калыптандыруунун милдеттерин, мазмунун жана ыкмаларын айкалыштыруу аркылуу студенттердин бул компетенцияны өз алдынча өркүндөтүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет” [4.10 б.]. Ушуну менен катар тилди билим берүү тармагынан тартып караганда өлкөдө тилге болгон сый-урмат жогорулайт беле деген ойлор да келбей койбойт. Алардын коомдогу коммуникативдик байланышы, окуу предметтери жана башкалар тилдин компетенттүүлүгүн колдонушбайт.

Окутуунун программасында таанышуу жана баарлашуусыяктуу кыргыз тили жөнөкөйдөн татаалды карай окутулат. Андыктан тилдин кеп маданиятын өнүктүрүүдө студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүп өрчүтүү негизги маселелердин бири болуп саналгандыгына байланыштуу өлкөнүн келечектеги муундарына тилди үйрөтүүдө мотивация да жеткиликтүү болууга тийиш. Коомдо алардын кеп маданиятын туура жана так алып кетүүсүндө жана өздөштүрүүдө ийгиликтүү болуу, тилди социалдык абалда да кеңири колдонулушу үчүн кеп маданияты жана тил тууралуу маалыматтарды өз алдынча үйрөнүүгө,

ой-жүгүртүүсү жана аң-сезими менен да байланышынын талдап билүүсүнө, инсандык таанып-билүүсүнө чоң таасир берээрин окумуштуулар белгилешет. Алсак, тилдик компетенттүүлүктүн жогорку деңгээли тил үйрөнүүнүн ыкмаларын ийгиликтүү өздөштүрүүнү камсыздайт. Тилдик компетенттүүлүк чоочун кепти адекваттуу кабыл алуу, аңгемелешкен адамдын интенцияларын жана модалдуулугун таанып билүү, чоочундардын тилине баа берүүнүн жана акырында социомаданий контексттен алып караганда адекваттуу жооп берүүнү түзүү жөндөмдөрүнүн жыйнагы.

Компетенция жөндөмдөрдөрдүн, билимдердин жана көндүмдөрдүн жыйнагы катары аныкталат, ошону менен катар, коюлган талаптарга шайкеш келишүү жана айрым белгилүү функцияларды аткарууга карата даярдык болуп эсептелет. Тилдик компетенцияны көп учурда тилдик коомчулуктун мүчөсүнө башкалар менен кептик байланыштары үчүн жана тилдик окуу дисциплинасы катары билүүсү үчүн зарыл болгон конкреттүү көндүмдөрдүн топтому катары көрсөтүшөт. Тил компетенциясы Е.Д. Божовичтин аныктамасы боюнча эки негизги компонентти камтыган психологиялык система катары каралат:

1. баланын баарлашуу процессинде чогулган сүйлөшүү тажрыйбасы. Тактап айтканда, тилди билүү өз ойлорун жөн гана байланыштырып айтууга жана турмуш-тиричилик деңгээлде сүйлөшө алууга гана жетиштүү эмес, жазууда жана оозеки баарлашууда маанисин бузбастан, тилдин ички түзүлүшүн жалпы жана кесиптик мүнөздөгү коммуникацияны камсыздай ала турган негизги мыйзамдарын түшүнүү.

2. атайын уюштурулган окутуунун жүрүшүндөгү кабыл алынган тил жөнүндөгү билим [1.45 б.]

Тилдин коммуникативдик байланышы аркылуу журналистика адистигинде би-

лим деңгээлдеринде студенттер коомго маалыматты так жана даана жеткире турчу адистер тарбияланып чыгышы белгилүү. Ал үчүн студенттер тилди жогорку деңгээлде өздөштүрүп, кеп маданиятын да талдап билүүсү жана аны элге жеткирүүдө сөз куржуну бай болуусу жөндүү.

Андыктан, студенттерге багытталган окуу дисциплиналарында мотивацияны жогорулатууну окумуштуулар сунушташат. Мотивациялоону жогорулатуу жөнүндө маселени карай турган болсок, маселе дидактиканын жана педагогикалык психологиянын борбордук көйгөй маселеси болуп саналат, анткени ал тике түрдө индивиддик баалуулук системасына таасир этет, анын билим мейкиндигиндеги кызыкчылыктарын аныктайт. Жакшы мотивдештирген адам активдүүрөөк болот. Мотивация көптөгөн факторлор менен шартталышы мүмкүн. Бирок адамдар оң жыйынтыктарга жетишүү мүмкүнчүлүгүнө ишенген болушса, натыйжалуураак иштейт. Дал ошондуктан үйрөнүүчүлүк мотивациялоонун негизги булактарына өзүн-өзү өркүндөтүү мотивдерин киргизишет. Педагогикалык негизде окутулуп жаткан студенттердин окутуу методикасы тарабынанан ыңгайлуу шарттар түзүлүшүн карайт. Анда профессор Чыманов Ж.А. мындай дейт: “Педагогика илиминде окутуунун методдору боюнча илимий изилдөө иштери дайыма жана системалуу жүргүзүлүп келе жатса да, тилди (кыргыз тили) окутуунун методикасында бул маселе өзүнчө иликтөө иштерин жүргүзүүнүн объектисине алынбай калган”. [5.10 б.]

Окумуштуу Чымановдун адамдын акыл-эсине, маданиятына, материалдык жана руханий байлыктарына карата айтылган ой-пикирлери студенттин түздөнтүз ой-толгоо шартына тиешелүү. Жогорку окуу жайларда студенттерди окутуудагы методдордун мына ушул жактары маанилүү. Анткени, мектепте окугандай эле студенттин да психологиялык абалы, аң-сезими, баскан-турганы, окууга болгон көңүлү да эске алынат.

Студенттер негизделген түрдө мамлекеттик тилди үйрөнүүнү келечектеги кесибиндеги ийгиликтер менен, баарлашуунун кең-кесири мүмкүнчүлүктөрү менен байланыштырышы алар Мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык окутууну улантууга жана мамлекеттик тилде кесиптик ишмердикти жүргүзүүгө шарт түзө ала турган мамлекеттик тилди билүү деңгээлине жетишүүгө тийиш [3. 23 б.]

Заманбап технологиялардын тынымсыз өнүгүүсүнүн байланыштуу да адамдын ой-жүгүртүүсүнө, кыял-жоругуна, аң-сезими кандай өнүгүп жаткандагысын байкап, тил маданиятын андоодо өзүнүн аң-сезими, сүйлөө маданияты менен акылын өстүрүп-үйрөтүүгө көп кырдуу методдорду иштеп чыгуу зарыл болууда, мисалы, Ж.А.Чыманов менен К.А.Биялиевдин изилдөөлөрүндө да жогорку деңгээлдеги маселелер көтөрүлүп студенттердин тил үйрөнүүсүнө кандай шарттарды түзүп берүү керектиги жөнүндө көптөгөн илимий-изилдөөлөрү иштелип чыккан. Алсак, ошол эле Чымановдун конкреттүү методдоруна мисалга бир-эки методун тандалып алынганын карай турган болсок алар төмөнкүлөр: биринчиден, окутуучу студенттерге кагаз түрүндө жазуудан, үтүр-чекитине чейин жаздыртып окутуудан баш тартуусу керек, мындай окутуунун жугумдуулугу аз, студент мындай окутуудан тажап сабакка келбей коюнун ар кандай жолдорун ойлоп таап баштайт, экинчиден, жогорку окуу жайында өтүлгөн сабак кандай гана формада болбосун, негизги аракет кылуучу тарап педагогикалык ишмердиктин окутуучу (субъект) эмес, студент (объект) болуусу зарыл, сабак учурунда берилген бардык теориялык маалыматтар милдеттүү түрдө практика менен, айрыкча, болочок адистин эртенки кесиптик ишмердиги менен тыгыз байланышта, карым-катышта окутулганда гана каалаган натыйжага ээ болууга мүмкүнчүлүк түзүлөт деген методдору жазылган. “-

Журналистика” адистигинде билим алган студенттердин да коомго болгон таасири зор, алар коомдун күзгүсү деп белгиленет. Кесиби менен иш алып барууда коомчулукка пресса, газета-журналдар, радио, телеберүүлөр, интернет-сайттары аркылуу анализ-маалыматтарын таратып, коомчулук ошол маалыматтын тактыгы менен маалымат ала алат. Ошондой эле тил маданиятына болгон таанып-билүүсүөтө маанилүү. Кандай гана тармак болбосун жөнөкөй коом социалдык турмушунан тарта экономика-саясат чөйрөсүнө чейин баардык жерден интерактивдүү жана оперативдүү далил менен маалымат алса да тил маданиятынын өзгөчөлүгү журналистика кесибине маныздуусу бул “тил маданияты”деп эсептелинет.

Окутуунун методикасын жалпылап караганда да, анын ичинде ”Журналистика” адистиктерине тил үйрөтүү методикасына

өзгөчө көңүл буруу маанилүү. Анткени, аталган адистиктеги студенттерге да тилди окутууда, башкача айтканда, тил маданиятын окутуп-үйрөтүүдө көптөгөн маселелер чыгаары шексиз. Кандай гана метод болбосун, анын ийкемдүүлүгү, алгылыктуулугу жана натыйжалуулугу, барыдан мурда, педагогдун өз ишине берүүлүсүнө, андан ырахат алуусуна, жан дүйнөсүнө, акыл-эсине, маданиятына, илим-билимине, чыгармачылык ой-кыялына, атуулдук ар-намысына, шык-жөндөмнө, социалдык-турмуштук, материалдык жана рухий байлыгына, ошону менен бирге акырында жыйынтыктын алынышына жараша бааланат. Окутуунун методдору - белгилүү бир универсалдуулукка ээ болуу менен бирге эле жекече, индивидуалдуу мүнөздөгү чечүүчү касиет-сапаттарды да талап кылуучу, аларга жараша майнаптуулугу аныкталуучу көрүнүш.

Адабияттар

1. Божович Е.Д. Развитие языковой компетенции школьников: проблемы и подходы / Е.Д. Божович // Вопросы психологии : Ред. Е.В. Щедрина. – 1997.
2. Евдокимова Н.В. // Педагогическое образование, № 1. -М., 2009.
3. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. -Б., 1999.
4. Сыдыкбаева М.М. Кыргыз тилин ЖОЖдордо экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык негиздери. Монография. -Б., 2016.
5. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Монография. -Б., 2009.
6. Токсонбаев Р.Н.. Али Актюрк. Использование компетентностного подхода в обучении студентов к профессиональной деятельности. Вестник БГУ, № 3. – Б., 2018. С. 337.

УДК: 657.6:005.572

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.12

*Нурманбетова Ж., Молдошева А.
К. Карасаев атындагы БМУ*

ИЧКИ КӨЗӨМӨЛ ЖАНА ТЫШКЫ АУДИТОРДУК КОНСАЛТИНГДИК ТЕЙЛОО ИШКЕРДИГИН УЮШТУРУУ ЖАНА КООРДИНАЦИЯЛОО

Кыскача мазмуну

Бул макалада ички көзөмөлдүн жана аудиттин натыйжалуулугун жогорулатуу, ошондой эле тышкы аудитордун ээлеген орду талкууланат. Азыркы учурда уюмдарда ички көзөмөл эбегейсиз чоң роль ойнойт, башкача айтканда, чарба жүргүзүүчү субъекттин натыйжалуу иштеши үчүн анын турмуштук ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнү жана колдоону камсыз кылуучу башкаруу системасын ишке ашыруу зарыл. Ички аудит бизнесте абдан кеңири таралган. Бул макалада жол-жобо каралган башкаруунун ишин абдан жөнөкөйлөштүрөт жана отчеттордун финансылык абалын жана ишенимдүүлүгүн текшерүүгө чоң жардам берет. Ички аудиттин эң негизги максаты болуп иштин сапатын, бизнестин салымын жогорулатуу жана одоно каталарды табигый түрдө аныктоо эсептелет. Ички аудит – бул сиздин ишиңиздин жогорку натыйжалуулугун жогорулатуу болуп саналат. Ички көзөмөл бул жетекчилерге так маалымат берүү жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузууга жол бербөө менен барабар.

Түйүндүү сөздөр: ички көзөмөл, аудит, аудит жана консалтинг кызматтары, аудитордук ишмердүүлүк, көз карандысыз эксперт, консультация, чарба, финансы, ички аудит, тышкы аудит.

*Нурманбетова Ж., Молдошева А.
БГУ им. К. Карасаева*

ВНУТРЕННИЙ КОНТРОЛЬ И АУДИТ ОРГАНИЗАЦИИ И КООРДИНАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВНЕШНИХ АУДИТОРСКИХ КОНСАЛТИНГОВЫХ УСЛУГ

Аннотация

В данной статье рассмотрено повышение эффективности внутреннего контроля и аудита, а так же роль внешнего аудитора. В настоящее время в организации огромную роль играет именно внутренний контроль, то есть для эффективного функционирования хозяйствующего субъекта необходимо внедрение совершенной системы управления, которая обеспечит развитие и поддержание его жизнедеятельности. Внутренний аудит получил очень масштабное распространение в бизнесе. Такая процедура значительно упрощает работу руководства и очень помогает проверять финансовое положение и достоверность отчётности. Самая основная цель внутреннего аудита – это улучшить качество работы, входе дело и естественно выявить грубые ошибки.. Внутренний аудит это увеличить высокий уровень результативности своей работы. Внутренний контроль тоже самое предоставить точную информацию управляющим и не допустить нарушение закона КР.

Ключевые слова: внутренний контроль, аудит, аудиторско-консультационные услуги, аудиторская деятельность, независимый эксперт, консультация, хозяйство, финансы, внутренний аудит, внешний аудит.

*Nurmanbetova J., Moldosheva A.
BSU named after K. Karasaev*

INTERNAL CONTROL AND AUDIT ORGANIZATIONS AND COORDINATION OF ACTIVITIES OF EXTERNAL AUDITS CONSULTING SERVICES

Abstract

This article discusses increasing the efficiency of internal control and audit, as well as the role of the external auditor. At present, internal control plays a huge role in an organization, that is, for the effective functioning of an economic entity, it is necessary to implement a management system that will ensure the development and maintenance of its life activity. Internal audit has become very widespread in business. This procedure greatly simplifies the work of management and greatly helps to verify the financial position and reliability of the statements. The most basic goal of internal audit is to improve the quality of work, business input and naturally identify gross errors. Internal audit is to increase the high level of effectiveness of your work. Internal control is the same as providing accurate information to managers and preventing violations of the law of the Kyrgyz Republic.

Keywords: internal control, audit, audit and consulting services, audit activities, independent expert, consultation, economy, finance, internal audit, external audit.

Ички көзөмөл жана аудит - бул уюмдун ишин жакшыртууга багытталган көз карандысыз жана объективдүү кепилдиктерди жана консультацияларды берүү боюнча иш. Ички көзөмөл жана аудит уюмга тобокелдиктерди башкаруу, көзөмөлдөө жана корпоративдик башкаруу процесс-теринин натыйжалуулугун баалоого жана жогорулатууга системалуу жана ырааттуу мамилени колдонуу менен өз максаттарына жетүүгө жардам берет.

Ишкананын текшерүү бөлүмдөрүнүн иши мыйзамдын жана өнүккөн чөйрөнүн негизинде, ар кандай компанияларда жана бул уюмдун башка кызматкерлери же тышкы кызматкерлер тарабынан ар кандай жүргүзүлөт.

Ишкананын текшерүү бөлүмүнүн иши ар түрдүү жалпы укуктук жана, албетте, өнүккөн чөйрөдө жүзөгө ашырылат.

Эгерде ченемдик укуктук актылар бул стандарттарга ылайык келбесе жана алар-

ды ишке ашырууга тоскоолдук кылса, инспекциялык компаниялар стандарттардын калган башка жоболорун сактоого милдеттүү жана өз отчетунда (корутундусунда) жобо кайсы стандарттарга туура келбей турганын белгилейт. Ички аудит сакталышы керек, ошол эле учурда билгичтиктерди жана башка компетенцияларды түшүнүү зарыл [2].

Үзгүлтүксүз профессионалдык өсүү - аудитордук кызматкерлердин кесипкөйлүгүн сактап турган туруктуулукту камсыз кылуунун негизги талабы. Уюмдун жетекчилиги аудитти жүргүзгөн адистер (ички көзөмөл же аудиторлор) алынган долбоорлорду жана тапшырмаларды ийгиликтүү аткаруу үчүн зарыл болгон билимге жана көндүмгө ээ экендигине ишениши керек.

Бул ички көзөмөл жана аудит компетенттүү органдар, кызмат көрсөтүүчүлөр өткөргөн жыйындарга жана семинарларга катышуу аркылуу учурдагы тапшырма-

ларды аткаруу үчүн зарыл болгон билимдерин дайыма кармап турууга, өркүндөтүүгө тийиш дегенди билдирет. Ошондой эле жыл сайын квалификациясын жогорулатуу үчүн сертификатталган ички аудиторлорго коюлган талаптарды аткаруу зарылчылыгы бар.

Ички аудиттин дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү болуп ички контролдук жана аудиттин сапатын камсыз кылуу, жакшыртуу боюнча программаны ишке ашыруу аркылуу жетишүүгө мүмкүн болгон ички контролдук жана аудит бөлүмү аткарган иштин жогорку сапатын камсыз кылуу болуп саналат. Иштин сапатын камсыз кылуу жана жогорулатуу үчүн ички аудит жакшы план түзүп, ички көзөмөлдү күчөтүшү керек. Тышкы аудитке чейин бир нече жолу жүргүзүлгөн ички аудит тышкы аудитти кыйла жөнөкөйлөштүрө алат, анын баасын төмөндөтөт. Ички аудит өзүнүн милдеттерин талаптагыдай аткаруу үчүн уюмдун ичинде тиешелүү статуска ээ болушу керек. Бул статус ички аудиттин көз карандысыздыгын, уюмдагы бардык маалыматтардын жеткиликтүүлүгүн жана текшерилүүчү бөлүмдөрдүн жетекчилеринин колдоосун камсыз кылууга тийиш, алардын карамагындагы кызматкерлер алар менен өз ара аракеттенүүгө кызыкдар эмес. Ички аудит бөлүмүнүн ишинин натыйжалуулугу азаят. Демек, ички аудит жогорку башкаруу органына отчет бериши керек. Мындан тышкары, мекеменин ичиндеги субъектерге ички аудиттин иш-чаралары уюм үчүн өтө маанилүү болуп эсептелерин көрсөтүп тургандыктан жогорку жетекчилик тарабынан кабыл алынган колдоожогорку деңгээлде болушу керек.

Консультативдик кызмат көрсөтүүлөр кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ жана адатта кызматты керектөөчүнүн атайын сурооталабы боюнча көрсөтүлөт. Консалтингдик тапшырманын көлөмү жана мазмуну тышкы аудиторлор менен уюмдун ортосундагы макулдашуу менен аныкталат.

Эреже боюнча текшерүүгө эки тарап катышуусу кажет [1].

Аудит натыйжаларын толук берүү менен тышкы аудиторлор тарабынан же тышкы аудитордун ырастоосу менен компаниянын кызматкерлеринин өздөрүнүн жардамы менен жүргүзүлөт. Тышкы аудитор Этика кодексине жана Аудиттин эл аралык стандарттарына ылайык болгон корутундуну берет. Тышкы аудитордун корутундусунда уюмдун оперативдүү жана стратегиялык ишмердүүлүгү жагынан ички көзөмөлдү күчөтүүчү сунуштар камтылууга тийиш.

Тышкы аудиторлор компетенттүү, өз тармагында кесипкөй болушу абзел. Ички аудиттин жана тышкы текшерүүнүн жол-жоболорун билиши керек. Чоң тажрыйбага жана теориялык билимге ээ болушу абдан маанилүү. Жогорудагы бул компоненттер рецензиялоочу аудиторлордун компетенттүүлүгүнүн далили болуп саналат.

Текшерүү учурунда кызыкчылыктардын кагылышуусу толугу менен жок кылынышы тийиш, башкача айтканда, инспекторлор текшерип жаткан компаниядан көз карандысыз болушу керек.

Тышкы аудиттин жардамы менен уюм өзүнүн ички көзөмөлүн өркүндөтүшү абзел, себеби алардын натыйжалары активдерди, милдеттенмелерди жана капиталды башкарууда компанияга пайда алып келиши зарыл. Ички көзөмөлдү күчөтүү жана ишти жакшыртуу боюнча бул максатка жетүүсү үчүн, көз карандысыз жогорку квалификациялуу адистер же команда тарабынан толук, тийиштүү тышкы аудит жүргүзүүлүсү кажет. Ар бир текшерүүдө аткарылган иштин жыйынтыгына баа берилүүгө тийиш.

Тышкы аудиторлор абдан жакшы даярдалган жана ички көзөмөлдү карап чыгуу процедуралары жөнүндө билимдүү болушу чоң мааниге ээ.

Корпоративдик башкаруу системасы төмөндөгүдөй: директорлор кеңеши, улук аткаруучу жетекчилик, тышкы аудиторлор

жана ички аудиторлор. Корпоративдик башкаруунун ырааттуу жана эффективдүү процессин ишке ашыруу үчүн төрт топ тең бир адамдай иштеши керек.

Ички жана тышкы аудиторлор уюмдун ишин жакшыртуу боюнча сунуштарды беришет, иштин канааттандыралык абалы жана оңдоо чаралары жөнүндө маалымдайт. Сунуштар ички жана тышкы аудиторлордун байкоолоруна жана корутундуларына негизделет. Алар учурдагы шарттарды оңдоо, иштин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн иш-аракеттерди аткарууну көздөйт.

Ички аудитор тарабынан координацияланган иш-чаралар.

Ички жана тышкы аудиторлор, тышкы аудитор тарабынан аудит жүргүзүү планы түзүлгөн учурдан тартып биргелешип иштей башташат. Биринчи кезекте ишти уюштуруу маселеси талкууланып, керектүү документтердин тизмеси берилип, ички аудиторлордун отчеттору талап кылынат. Тышкы жана ички аудиторлордун ортосундагы мамиле максатка жетүү үчүн маанилүү процесс болуп саналат. Текшерүү үчүн зарыл болгон документтер, тышкы аудиторлорго толук жана мүмкүн болушунча кыска мөөнөттө берилиши керек. Бардык өткөрүлүп берилген документтер кабыл алуу актыга ылайык өткөрүлүп берилет. Уюмдун ички аудитору мурда эскертүүлөрдү жана кемчиликтерди аныктаган учурда, тышкы уюмдарды текшерип жаткандар (тышкы аудиторлор) өз отчетторунда бул каталарды көрсөтпөйт.

Тышкы аудиторлор ички көзөлдөө маселелерин уюмдун жетекчилигине сунуштоодон мурун ички аудитор менен талкуулашат. Анткени ички аудиторлор кээ бир жагдайларды тактап, түшүндүрмө бере алышат.

Ички аудиторлордун отчеттору, тышкы аудитор тарабынан финансылык отчеттуулук үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Ички аудиторлордун отчетторун колдонуудан мурун тышкы аудиторлор баа-

лоо жана талдоо жүргүзүшүп, алардын шайкештигин текшерешет, аудиттин максаттарын жана милдеттерин аныкташат жана бухгалтердик отчеттор менен салыштырышат. Иштин көлөмү жана ички аудитордун конкреттүү тапшырмалары боюнча аткарылуучу аудитордук жол-жоболордун мөөнөтү, тышкы аудиторлордун олуттуу каталардын тобокелдигинин критерийлери, ички көзөмөлдүк жана аудит функцияларын баалоо жана аудитордун конкреттүү тапшырмаларын баалоо менен аныкталат [4].

Тышкы аудитор менен макулдашуу аудиттин эки формасынын тең натыйжалуулугун жогорулатуу жана тышкы аудит менен байланышкан чыгымдарды азайтуу үчүн, ошол эле учурда уюм үчүн абдан маанилүү. Тышкы жана ички аудиттин ортосундагы координациянын деңгээлин жогорулатуунун негизги себептери болуп санала.

Бул тенденция ички аудиторлордун ишинин сапатынын жогорулашына, ошондой эле аудитордук тапшырмалардын көлөмүнүн өсүшүнө алып келди;

- Ички аудиторлор тышкы аудитор тарабынан салттуу түрдө аткарылуучу иштин бир бөлүгүн өз мойнуна ала тургандыгы, бул жерде финансылык отчеттуулукту текшерүүгө кеткен чыгымдарды кыскартуу мүмкүнчүлүгү бар.

Акыркы пунктка келсек, иштин бир бөлүгүн тапшыруу финансылык текшерүү келишиминде так каралганда гана чыгымдарды азайтуу мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек. Мындай учурларда тышкы аудитордун ишинин бир бөлүгүн ички аудитордун аткаруусу дароо сезилбей тургандыгын, балким, мындай мамилелердин экинчи жылынан баштап гана эске алуу талап кылынат. Тышкы аудитор үчүн жумушчу документтерди даярдоого болгон мамиле тышкы аудитор тарабынан кабыл алынган талаптарга жана форматтарга туура келиши маанилүү, бирок алар ички аудиттин документациясынын стан-

дарттарынан олуттуу түрдө айырмаланышы мүмкүн. Мындан тышкары, мындай координациянын натыйжасын дароо көрүүгө мүмкүндүк бербеген татаал жагдайлар бар [3]. Тышкы аудитор ички аудиторлордун профессионалдык деңгээлин жана көз карандысыздыгын баалоого тийиш, бул учурда гана ал ички аудитордун ишинин натыйжаларын колдоно алат. Тышкы аудитор ички аудиторлордон бизнестин тобокелдиктерге көбүрөөк дуушар болгон чөйрөсү же чөйрөлөрү, ошондой эле ички көзөмөлдүн учурдагы көйгөйлөрү жана алсыз жактары жөнүндө маалымат берүүнү сурайт, бирок бул маалыматты кайчылаш текшерет жана тобокелдикке акыркы баа берет. Тышкы аудитор ички аудиторлорго тобокелдиктерди баалоого жана финансылык отчеттуулук боюнча өз корутундусун берүүгө жол бербейт.

Тышкы жана ички аудиторлордун ишин координациялоо зарылдыгы бул иштер өз ара байланыштуу жана жарым-жартылай дал келгендиктен келип чыгат. Бирок, бул функцияларды бирдей деп атоого болбойт, анткени ички жана тышкы аудиторлор өз иштеринде ар кандай максаттарга ээ.

Ички аудитор, анын ичинде ички көзөмөлдүк аудиторлор өздөрүнүн жана жөнгө салуучу органдардын стандарттарынын сакталышын текшерүү жана баалоо менен алектенет. Ал эми тышкы аудитор негизинен финансылык аудитке катышат. Алардын милдеттеринин кесилишинин негизги багыты ички көзөмөлдүк системасын текшерүү жана тестирилөө болуп саналат.

Кээ бир учурларда тышкы аудитордун иши ички аудиттердин ишине түздөн-түз пайда алып келиши мүмкүн, мындай жагдайларда ички аудиторлор жана ички көзөмөлдөгөн аудиторлор уюмдун жетекчиси канааттанган шартта тышкы аудитордун ишине таянышат.

Ири ишканаларда конкреттүү аймактардагы көзөмөлдүн абалы үчүн жооптуу болгон бир катар функциялар бар. Бул функциялардын кызыкчылыгы техника-

лык мүнөздө болсо да, алардын баалоолору жана натыйжалары ички аудиторлорду жана ички көзөмөлдөө аудиторлорду кызыктыруусу толук ыктымал. Мындай өз ара аракеттенүүлөр болушу мүмкүн:

- Уюмда белгиленген эрежелердин жана жол-жоболордун сакталбагандыгы боюнча жол-жоболор үчүн жооптуу коопсуздук бөлүмү;

- Сапаттуу көзөмөлдөө бөлүмү – бул бөлүмдүн жоопкерчилиги, өндүрүшү жана анын техникалык мүнөздөмөлөрүнө, спецификацияларына шайкештигин көзөмөлдөөсү;

- Өнөр жай инженерия бөлүмү негизги өндүрүштүн операцияларын жана жол-жоболорун көзөмөлдөө процесстери менен алектенет.

Аудит ишин уюштуруу жана пландаштыруу процессинде ички аудит бул бөлүмдөр менен туура мамиледе болушу абдан маанилүү. Кыязы, координациялоонун тийиштүү деңгээлинде ички аудиторлор бул бөлүмдөрдөн аудиттердин кайталанышын минималдаштырууга же аудитордун өзгөчө көңүлүн талап кылган бизнестин тармактарын аныктоого жардам бере турган баалуу маалыматтарды ала алышат. Ички аудиторлор консультант катары иш алып барышып, башкарууга жана аудитти жүргүзүүгө жардам бере алышат.

Корпоративдик башкаруу ички көзөмөл жана аудит механизмдери менен өз ара байланышта. Бул мамилелер төмөнкүдөй түзүлөт:

Стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашырууда директорлор кеңеши жана уюмдун аткаруучу жетекчилиги тобокелдиктин таасирин карайт. Ошондуктан, тобокелдиктерди аныктоо, баалоо жана башкаруу үчүн уюмда натыйжалуу тобокелдиктерди башкаруу процесси болушу керек. Тобокелдиктерди башкаруунун эффективдүү процессин түзүү үчүн уюмда тобокелдиктерди аныктоо жана баалоо үчүн зарыл болгон эффективдүү ички көзөмөл системасы болушу керек. Мындан корпоративдик башкаруу, ички көзөмөл жана тобокелдиктерди тескөө системала-

ры ийгиликтүү иштеши үчүн бири-бирине таянууга аргасыз болушат.

Көзөмөлдөө уюмдун жетекчилигинин максаттарына жана милдеттерине жетүү үчүн оң каражат болушу керек. Көзөмөл өтө катуу жана үзгүлтүксүз болбошу керек. Эң негизгиси, уюмдагы көзөмөл анын жалпы ишинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Натыйжалуу иштеген ички көзөмөлдүк системасы уюмга төмөнкүдөй пайдаларды алып келиши мүмкүн:

- чечимдерди кабыл алуу процессинде колдонулган маалыматтын ишенимдүүлүгүн жогорулатуу;
- уюмдун активдерине көзөмөлдү күчөтүү, алдамчылыктын ыктымалдыгын азайтуу;
- тышкы аудиттин чыгымдарын кыскартуу;

• инвесторлор тарабынан ишеним деңгээлин жогорулатуу.

Жетекчилик анын иштешине үзгүлтүксүз баа берүү аркылуу ички системага мониторинг жүргүзөт. Жетекчилик ошондой эле мурунтан эле табылган каталарды жоюуга мониторинг жүргүзүү керек.

Уюм өзүнүн максаттарына жетээрине акылга сыярлык кепилдик берүү үчүн көзөмөлдөө процедураларын ишке ашыруунун бир нече ар кандай жолдору бар. Бул ыкмалар так эмне деп атала тургандыгы анчалык деле маанилүү болбосо дагы, ички көзөмөл идеясы маалыматтык системалардагы операцияларды бекитүү, эсептерди жүргүзүү жана активдердин коопсуздугун түздөн-түз камсыздоо боюнча милдеттерди бөлүштүрүү экенин эстен чыгарбоо керек.

Адабияттар

1. Савин В. Е., Молдошева А. А. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.
2. Закон КР от 3 декабря 2021года №147 «Об аудиторской деятельности».
3. Положение о минимальных требованиях к внешнему аудиту банков и других финансово – кредитных учреждений, лицензируемых Национальным банком Кыргызской Республики от 14 июля 2005 года № 22/2.
4. Федоренко И. В. Аудит: учебник / И. В. Федоренко, Г. И. Золотарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: ИНФРА-М, 2022. – 281 с.
5. Белозерцева И. Б. Учет и аудит в организациях различных видов экономической деятельности: учебное пособие / Белозерцева И. Б. – Москва: Ай Пи Ар Медиа, 2021. – 319 с.
6. Аудит: учебник для вузов / Н. А. Казакова [и др.]; под общей редакцией Н. А. Казаковой. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 409 с.
7. Нечаев А. С. Бухгалтерский учет, анализ и аудит: Уч. /А. С. Нечаев, А. В. Прокопьева. -М.: Инфра-М,2020. -352 с.
8. Джалилова Л. Н. Инновационная деятельность и структура источников финансирования в Кыргызской республике / Л. Н. Джалилова, Д. А. Усоналиева // Вестник Кыргызского экономического университета им. М. Р. Рыскулбекова. – 2017. № 1(39). – С. 106-110.

УДК: 339.564:658

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.35

Ню Дайсюань
БГУ им. К. Карасаева

ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИЯМИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИТУАЦИЙ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация:

Тенденции современного мира столкнулись с неопределённостями в экономических ситуациях. Сегодняшний мир требует разработок стратегического управления и эффективности от данных стратегий. Актуальность данной статьи обоснована тем, что современным экономическим отношениям нужна трансформация для развития экспортного потенциала во всех сферах деятельности мирового экономического сообщества. Необходимо внедрение в систему управления компаниями новейших методов с применениями инновационных методов управленческой деятельностью. Данные аспекты в экономической неопределённости привлекают ученых экономистов всего мирового сообщества. Экспортный потенциал и стратегическое управление имеют постоянное пересечение друг с другом, внешнеторговая деятельность на сегодняшнюю экономическую неопределённость, должна учитывать различные методы современного управления компаниями различных секторов. Каждая страна имеет комплекс компаний, которые обеспечивают экономический рост.

Ключевые слова: экономическая ситуация, глобализационные процессы, интеграция, мировая торговля, разделение труда, конкурентоспособность, цифровизация экономики, условия неопределённости, национальный рынок, приграничная торговля.

Ню Дайсюань
К. Карасаева атындагы БМУ

АЗЫРКЫ ДҮЙНӨДӨ ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛДЫН БЕЛГИСИЗДИГИНИН ШАРТЫНДА КОМПАНИЯЛАРДЫН СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУСУНУН ЭКСПОРТ ПОТЕНЦИАЛЫ

Аннотация:

Заманбап дүйнөнүн тенденциялары экономикалык кырдаалда белгисиздиктерге туш болууда. Азыркы дүйнө стратегиялык менеджментти өнүктүрүүнү жана бул стратегиялардын эффективдүүлүгүн талап кылууда. Бул макаланын актуалдуулугу заманбап экономикалык мамилелер дүйнөлүк экономикалык шериктештиктин бардык чөйрөлөрүндө экспорттук потенциалды өнүктүрүү үчүн кайра түзүүгө муктаж экендиги менен негизделет. Башкаруу ишинин инновациялык ыкмаларын колдонуу менен компанияны башкаруу системасына эң акыркы ыкмаларды киргизүү зарыл. Экономикалык белгисиздиктин бул аспектилерин бүткүл дүйнөлүк коомчулуктун окумуштуу экономисттерин өзүнө тартып турат. Экспорттук потенциал жана стратегиялык менеджмент бири-бири менен үзгүлтүксүз кесилишет,

тышкы соода ишмердүүлүгү бүгүнкү күндөгү экономикалык белгисиздикте ар кандай секторлордогу ишканаларды башкаруунун ар кандай ыкмаларын эске алышы керек. Ар бир өлкөдө экономикалык өсүштү камсыз кылуучу компаниялардын топтому бар.

Түйүндүү сөздөр: экономикалык кырдаал, ааламдашуу процесстери, интеграция, дүйнөлүк соода, эмгекти бөлүштүрүү, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, экономиканы саныриптештирүү, белгисиздик шарттары, улуттук рынок, чек ара соодасы.

Niu Daixuan

BSU named after K. Karasaeva

EXPORT POTENTIAL OF STRATEGIC MANAGEMENT OF COMPANIES IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY OF THE ECONOMIC SITUATION IN THE MODERN WORLD

Abstract:

The trends of the modern world are faced with uncertainties in economic situations. Today's world requires the development of strategic management and the effectiveness of these strategies. The relevance of this article is justified by the fact that modern economic relations need a transformation to develop export potential in all areas of the world economic community. It is necessary to introduce the latest methods into the company management system with the use of innovative methods of management activities. These aspects of economic uncertainty attract scholarly economists throughout the world community. Export potential and strategic management have a constant intersection with each other, foreign trade activities in today's economic uncertainty, must take into account the various methods of modern management of companies in various sectors. Each country has a set of companies that provide economic growth.

Keywords: economic situation, globalization processes, integration, world trade, division of labor, competitiveness, digitalization of the economy, conditions of uncertainty, national market, cross-border trade.

Совершенно очевидно, что в основе конкурентоспособности мирового уровня лежит ресурсный потенциал многих стран. В современных экономических, политических, геополитических ситуациях с которыми сталкиваются современные компании приводит к тому, что необходимо в целом менять систему управления в компаниях, в условиях неопределённости современного мира. Примером неопределённости экономических ситуаций является Россия, где ученые экономисты буквально рассматривают варианты формирования инновационной экономики в регионах страны. Повышенный интерес со стороны Европейских государств к ситуации вокруг России усиливает развитие не только экономической системы в целом, но и регионов в отдельности [5].

Сегодня мировые экономические отношения и трения создают во всем мире экономическую неопределённость для компаний, которые дают возможность странам пополнять казну государства. Но опять-таки несогласованность во взаимодействии мировых сообществ к сожалению, приводит к убыткам, от которых страдает все бизнес сообщество.

Политика во внешнеэкономических связях затрагивает регионы многих стран, естественно многие страны сталкиваются и с проблемами отдаленности регионов от транспортной инфраструктуры [2]. Сегодняшние экономические отношения бывших стран СССР привели к единогласному согласию для создания сообществ, где вопросы управления экспортным потенциалом будут решаться на условиях согласованности

между странами. После внедрения Таможенного Союза, появляются и Шанхайская организация содружества, куда входят страны Республика Казахстан, Китайская Народная Республика, Кыргызская Республика, Российская Федерация, Республика Таджикистан и Республика Узбекистан. Страны участницы данной организации решают проблемы внешнеэкономической деятельности не только на национальном уровне, но и на уровне регионов этих стран [1].

Глобальная и актуальная проблема сегодняшней неопределенности в экономическом аспекте переживает трудности, и необходимость решения этих вопросов приводит к тому, что согласованность в управленческой внешнеэкономической деятельности необходима сегодня и завтра, так как любой простой для крупной компании как уже показала практика, которая была связана с COVID-19, приносила колоссальные убытки не только для компании, но и для страны в целом, а так же данные простои очень сильно отразились на простом народе стран. Поэтому сегодня и ежечасно необходимо решать такие глобальные проблемы как [5]:

- географическое расположение отдаленных регионов стран содружества;
- слабое развитие экспортного потенциала;
- периферийное отставание производства;
- несогласованность законодательных систем стран содружества;
- огромная доля теневой торговли в приграничных зонах.

Это есть основные проблемы сотрудничества стран и выхода производств из теневой экономики мы рассмотрели лишь некоторые основные проблемы развития компаний в регионах стран, в условиях неопределенности экономики. Для решения проблем прежде всего необходима согласованность стран не только содружества, но и всего экономического мирового пространства на наш взгляд нужно принимать во внимание не только интересы государств, но и интересы компаний, которым просто необходимы дружественные экономические отношения [3].

- внедрение внешней торговли со странами, находящимися в содружестве и всего мирового пространства;

- стратегическое развитие внешнеэкономического и совместного бизнеса;

- создание совместных инновационно-технических проектов;

- улучшение стратегического социально-экономического положения граждан, занимающихся деятельностью на территории других стран;

- принятие мер для повышения управленческой деятельности в условиях неопределенности экономической системы;

- стремление государств в условиях неопределенности экономики к воздействию благоприятной среды для ведения экспортного потенциала;

- поддержка предприятий экспортёров

И те другие предложения усилили бы развитие компаний на межрегиональных уровнях с странами импортерах продукции компаний, которые в условиях хаотичного отношения между странами.

Многие компании не смогли пройти этапы оздоровления после различных санкций, государствам, заинтересованным во внешнеэкономической деятельности необходимо содействовать экспортному потенциалу предприятий [4].

Современный мир характерен нестабильностью, непредсказуемостью поэтому каждый раз возникают барьеры, препятствующие развитию различных систем мирового уровня. Меняющийся мир требует к себе пристального внимания на управление не только компаниями, но и человеческими ресурсами, эти и другие факторы заставляют принимать управленческие решения ни просто замедлительно, но и с ведением грамотно выстроенном мышлении.

Успешность сферы деятельности многих предприятий, а также конкурентоспособность на внешнем рынке, этапы подготовки к экспорту определяют новую сферу деятельности, то есть необходимо привлекать международных аналитиков внешнеэкономической

деятельности. Оценочная деятельность на этапах неопределённости экономической ситуации, является так же приоритетной в современном и неустойчивом мире. Привлечении юридических компаний в управленческой деятельности для подписания не только краткосрочных, но и долгосрочных контрактов, в безопасной деятельности предприятий.

Данные контракты затрагивают экспортеров которые уже находятся во внешнеэкономической деятельности в том случае если приходится осваивать новые пространства в географическом отношении, различные изменения технологического характера, освоение программ «Зеленой экономики» [6], процессы таможенных перевозок эти и другие факторы требуют фундаментального рассмотрения заключения контрактов не только на уровне государства, но и в масштабах предприятий различного характера начиная от малых организаций и заканчивая компаниями – гигантами. Учитывая, что жизненный цикл товара должен адаптироваться к различным условиям рынка, то есть изменения конкурентной обстановки в мире, где покупатели становятся более требовательны к товарам и услугам в условиях неопределенности экономических отношений. Данные требования охватывают все ниши товара начиная от своевременной поставки, и как сейчас модно говорить эко продукты

должны быть сертифицированы, проходить тщательный таможенный досмотр.

Многие компании являясь опытными в экспортной деятельности могут пропустить ряд новых требований современного рынка товаров и услуг, поэтому внедрение управленческой деятельности является новым атрибутом для совершения сделок в современном и неустойчивом в экономическом понимании мире.

На наш взгляд подготовка экспортного контракта должна носить следующий характер:

- проведения анализа конкурентной среды для внешнеторгового оборота компании;
- рассмотреть ценовую политику продукции, произведенной для экспорта, рассмотреть характеристики, которые определяют успех на внешнем рынке;
- необходимо проводить маркетинговый анализ зарубежных рынков;
- так как реклама является основным двигателем продукции, ввести управление рекламой на зарубежных рынках;
- необходимо ввести обязательные проверки деловых партнеров на платежеспособность, а также рассмотрение деловой репутации компании-партнера.

Данные мероприятия помогут компаниям избежать неблагоприятных ситуаций в условиях неопределенности экономической системы, а также в условиях санкций различного характера и политических трений.

Литература

1. Савин В. Е. Масштабы теневой экономики и определение размеров теневой занятости населения в Кыргызской Республике / В. Е. Савин, Ш. Р. Гапурбаева // Российское предпринимательство. – 2017. – Т. 18, № 24. – С. 4351-4366.
2. Гапурбаева Ш. Р. Влияние демографических факторов на состояние рынка труда в Кыргызстане / Ш. Р. Гапурбаева // Экономика труда. – 2018. – Т. 5, № 3. – С. 819-834. – DOI 10.18334/et.5.3.39418. – EDN YMQPZZ.
3. Гапурбаева, Ш. Р. Состояние внешнеэкономической деятельности Кыргызской республики / Ш. Р. Гапурбаева // . – 2018. – № 2(35). – С. 53-59. – EDN LEHMG.
4. Галикеев Р. Н. Стратегическое управление развитием агропромышленного комплекса региона // Вестник БИСТ (Башкирского института социальных технологий). – 2019. – № 1 (42). – С. 63–70.
5. Марков А. К., Мумладзе Р. Г. Вклад регионов в экспорт продукции АПК // Инновации и инвестиции. – 2019. – № 6. – С. 369–371.
6. Молдошева А. А., Савин В. Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса // БГУ им. К. Карасаева – 2021 г. № 4-(58). С. 81-85

УДК: 371.3:54

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.36

*Рыспаева Б.**Кыргыз билим берүү академиясы*

МЕКТЕПКЕ ХИМИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Кыскача мазмуну

Макалада мектепте химия предметин окутууда сапаттуу билим берүүнүн жолдору боюнча өзүмдүн жана окумуштуу педагогдордун педагогикалык тажрыйбаларынан баяндалат. Билим берүүнүн сапатын жогорулатууга таасир этүүчү айрым факторлор белгиленди. Макалада химиялык билим берүүнүн мазмунун модернизациялоо, STEM дик мамиле, санариптик технологияны колдонуу анын сапатын жогорулатуунун жолу катары баяндалат. Макалада окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча 2030-жылдары адамдардын ордуна жасалма интеллект, роботтор келет, ошондуктан, Кыргыз Республикасында билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү, сапатын жогорулатуу жана адам потенциалын өнүктүрүү боюнча мамлекеттик деңгээлде билим берүүнүн стратегиялык багыттары иштелип жаткандыгы белгиленди. Макалада дүйнөнүн табигый-илимий картинасы (сүрөттөлүшү) жөнүндөгү өздөштүрүлгөн бирдиктүү билимди химия предметин окуп үйрөнүүдө пайдалануу жакшы натыйжаларды берээри белгиленди. Макалада окутуунун сапаты билим берүүнүн максаты менен мазмунуна байланыштуулугу жөнүндө белгиленди. Ал эми билим берүүнүн мазмунун чагылдырган ченемдик документтер—билим берүү стандарты, окуу планы, окуу программасы, окуу китеби жана окуу методикалык колдонмолор болуп саналаалары жөнүндө баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: Сапаттуу билим; химиялык билим берүүнүн мазмунун модернизациялоо; STEM дик мамиле; санариптик технология; электрондук ресурстар; билим берүүнүн сапатын жогорулатуучу факторлор, окуучулардын ишмердүүлүгүн уюштуруу;

*Рыспаева Б.**КАО*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛЕ

Аннотация

Данная статья содержит материалы педагогических опытов из личного и ученых педагогов, как обеспечить качественное образование предмета химии в школе. В статье также отмечены некоторые факторы, влияющие на повышение качества образования. Рассматриваются пути модернизации содержания химического образования, STEM подход, использование цифровых технологий как способа повышения его качества. По исследованиям ученых искусственный интеллект и роботы заменят человека в 2030 году, поэтому было отмечено, что в Кыргызской Республике разрабатываются стратегические направления образования по изменению содержания образования, повышению его качества и развитию человеческого потенциала на государственном уровне по изменению содержания образования, повышению его качества и развитию человеческого потенциа-

ла. В статье также идет речь о том, что использование освоенных единых знаний о естественнонаучной картине (описании) мира, при изучении предмета химии дает хорошие результаты, что качество преподавания связано с целью и содержанием образования, а нормативные документы, отражающие содержание образования, описываются как образовательные стандарты, учебные планы, учебные планы, учебники и методические пособия.

Ключевые слова: Качество образования, модернизация качества химического образования, STEM подход, технология цифровизации, электронные ресурсы, факторы повышения качества химического образования.

*Ryspaeva B.
КАО*

WAYS TO IMPROVE THE QUALITY OF CHEMICAL AT SCHOOL

Abstract

This article contains materials from personal pedagogical experience on how to provide high-quality education of the subject of chemistry at school. The article also highlights some factors influencing the improvement of the quality of education. Discusses ways to modernize the content of chemical education, STEM approach, the use of digital technologies as a way to improve its quality. According to scientists, artificial intelligence and robots will replace humans in 2030, due to that, it was noted that strategic directions of education are being developed in the Kyrgyz Republic to change the content of education, improve its quality and develop human potential at the state level. In addition to that the article is about the fact that the use of mastered unified knowledge about the natural-science picture (description) of the world by means of studying the subject of chemistry, gives good results, that the quality of teaching is related to the purpose and content of education, and the regulatory documents reflecting the content of education are described as educational standards, curricula, curricula, manuals and teaching aids.

Keywords: Quality education, modernization of the quality of chemical education, STEM approach, digitalization technology, electronic resources, factors of improving the quality of chemical education.

По исследованиям ученых искусственный интеллект и роботы заменят человека в 2030 году, поэтому было отмечено, что в Кыргызской Республике разрабатываются стратегические направления образования по изменению содержания образования, повышению его качества и развитию человеческого потенциала на государственном уровне по изменению содержания образования, повышению его качества и развитию человеческого потенциала. В статье также идет речь о том, что ис-

пользование освоенных единых знаний о естественнонаучной картине (описании) мира, при изучении предмета химии дает хорошие результаты, что качество преподавания связано с целью и содержанием образования, а нормативные документы, отражающие содержание образования, описываются как образовательные стандарты, учебные планы, учебные планы, учебники и методические пособия.

Киришүү. Учурда коомчулук мектептеги билимдин сапатына канагаттанба-

гандыгын ачык эле айтышууда. Билим берүүнүнүн сапатын жогорулатуунун бир багыты ааламдашуу доорунун талаптарына ылайык, анын мазмунун жаңылоо зарылдыгы келип чыгууда. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын билим берүү саясатында билимдин сапатын жогорулатуу аркылуу адамды инсан катары калыптандырууга анын потенциалын коомдун кызыкчылыгы үчүн пайдалануу өзгөчө маанилүү болуп жатат.

Демек, химияны окутууда окуучулардын, студенттердин функционалдык сабаттуулугун жогорулатуу алардын турмушта өзүн өзү уюштуруу маселесин чече билүү компетенттүүлүгүн калыптандырмакчы.

Ошондуктан, Кыргыз Республикасында билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү, сапатын жогорулатуу жана адам потенциалын өнүктүрүү боюнча мамлекеттик деңгээлде билим берүүнүн стратегиялык багыттары иштелип чыгууда.

2021-2040 жылдарда Кыргыз Республикасында Билим берүүнү өнүктүрүү программасында: «Сапаттуу билим берүү – адам потенциалын анын практикалык билимдерин, көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана аны инсан катары калыптандырууга багытталууга тийиш» – деп белгиленген [1].

Ошондуктан ар бир жаран сапаттуу билим алууга мүмкүнчүлүк түзүлүшү керек.

Бүткүл дүйнөлүк экономикалык форумдун билдирүүсү боюнча 2030-жылдардан кийин планетада 400-800 млн адам жумушсуз калат экен. Адамдардын ордуна жасалма интеллект, роботтор келет. Кыргыз Республикасын социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүдө билим берүүгө STEMдик мамиле, келечекте STEM адистикке багыт берүү проритеттүү багыттардын бири.

Изилдөөнүн максаты: Билим берүү системасы глобалдаштыруу шартында эл аралык билим берүү чөйрөсүндө ата мекендик гана эмес глобалдуу эмгек рыногунда керек болуучу адистерди даярдоого

багыт алуусу шарт. Ошондуктан, дүйнөлүк билим берүү мейкиндигинде химиялык билим берүүнүн сапатын конкуренттүүлүккө жөндөмдүү социалдык-эмоционалдык ийкемдүү деңгээлге жогорулатуу керек.

Изилдөөнүн методу: Кыргызстанда билим берүүнүн сапаты жыл өткөн сайын төмөндөп бара жаткандыгы боюнча эл аралык жана ата-мекендик изилдөөлөрдү анализдөө, салыштыруу.

Изилдөөнүн жанылыгы: Химияны окутуунун сапатын учурдун талабына ылайык жогорулатуунун жолдорунун негизделгендиги

Негизги мазмуну

Айыл менен шаар мектептеринин ортосунда окутуунун сапатын акыркы жылдары окуучулардын билимди жетишкендиктерди баалоо боюнча талдаганда, базалык деңгээлге салыштырганда 43% ке, областын борборунда 60% ке, айыл жергесинде 70%.ке төмөнкү көрсөткүч (балл менен) белгиленген. Өзгөчө республикадагы жалпы мектеп окуучуларынын санынын 71%тин түзгөн айыл мектептеринин билим сапатынын төмөндөп кетиши бул багытта иш алып баруунун зарылдыгын көрсөтөт. Айрыкча окутуунун жетишкендиктеринин төмөнкү деңгээлин табигый-математикалык предметтер көрсөткөн. Ошондуктан табигый-математикалык предметтерге анын ичинен химия предметин окутууда сапаттуу билим берүү учурдун талабы.

Окутуунун сапаты болсо өз кезегинде билим берүүнүн максаты менен мазмунуна байланыштуу. Ал эми билим берүүнүн мазмунун чагылдырган ченемдик документтер– билим берүү стандарты, окуу планы, окуу программасы, окуу китеби жана окуу куралы болуп саналат.

Сапаттуу билим деген эмне?

Педагогика илимдеринин доктору Л. П. Мирошниченко «Проблемы гарантии качества образования и мировой опыт их решения» деп аталган эмгегинде: «Билим

берүүнүн сапаты – коом тарабынан өз атуулдарын окутуу максатын жана анын жыйынтыгын сунуштаган стандарттарга жана нормаларга туура келген билим берүүчү кызматтардын негизинде коомдун социалдык - экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылган социалдык категория»-деп белгилеген [2].

Окумуштуу педагогдор М.Н.Скаткин жана В.В.Краевский «Окуучулардын билим сапаты жана аны жогорулатуунун жолдору»- деген эмгегинде, билимдин сапатынын актуалдуулугун:

- материалдык жана ички маданиятында окуучунун көп жылдык мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт;

- жашоодогу жөнөкөй эмес суроолорго таянуу менен, атайын билимдерге жана эмгек көндүмдөрүнө ийгиликтүү ээ болууга мүмкүнчүлүк берет;

- элдин маданиятынын жалпы деңгээлин көтөрүүгө шарт түзөт;

- өндүрүмдүү эмгек менен түздөн-түз байланыштуу деп белгилешкен [3, 45-596].

Билим берүүнүн сапаты боюнча жогорудагы белгилегендер бүгүнкү күндө да актуалдуу. Бирок күндө өзгөрүлүп жаткан дүйнө, анын экономикалык жактан өнүгүүсү билим берүү тармагынын алдына андан да жаңы талаптарды коюп жатат.

Учурда окумуштуу-педагогдор, мугалимдер, жалпы коомчулук анын ичинде билим берүү системасына түздөн-түз тиешеси бар окуучулар жана алардын ата-энелери билимдин сапатына өзгөчө маани бере баштады.

Билим берүүнүн сапаты – окутуу жана таалим-тарбия ишинде коюлган максаттар менен алынган натыйжалардын бири-бирине дал келүүсү болуп эсептелет.

Окумуштуу педагог Э.Мамбетакунов «Билим берүүнү өнүктүрүүгө комплекстүү мамиле керек» деп аталган макаласында, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга таасир этүүчү факторлорго окуучунун предметке болгон кызыгуусу,

мугалимдердин теориялык жана методикалык жактан даярдыгынын сапаттуулугу биринчи орунда тураары жөнүндө белгилеген [4].

Демек, химиялык билим берүүнүн сапатын жогорулатуучу факторлорго:

- окуучулардын химия предметине болгон кызыгуусу;

- химия мугалимдердин теориялык жана методикалык жактан даярдыгынын сапаттуулугу;

- билим берүүнү жөнгө салып туруучу мамлекеттик деңгээлдеги нормативдик актылардын, химиялык билим берүүнүн предметтик стандартынын өз убагында сапаттуу даярдалышы;

- химия окуу программалардын, окуу китептеринин, окуу-методикалык колдонмолордун учурдун талабына ылайык жогорку деңгээлде даярдалышы;

- окуучулар үчүн кошумча маалымат берүүчү булактардын (интернет, ж.б. кошумча окуу куралдардын жетиштүү санда болушу) ;

- химиялык эксперимент аткарууга керек болуучу химиялык реактивтердин, , идиштердин, приборлордун ж.б. жетиштүүлүгү;

- жаңы информациялык-технологиялык каражаттардын (интерактивдүү доска, электрондун ресурстар, химия боюнча видеосабактардын топтому ж.б. болушу;

- окуучулардын окуу иштериндеги жетишкендиктерин объективдүү натыйжалуу текшерүү жана баалоо, б.а. баалоонун жаңы формаларын окуу процессине киргизүү ;

- педагогикалык коллективдин, окуучулар жамаатынын ортосундагы ыңгайлуу психологиялык климаттын түзүлүшү;

- билим берүүдө мугалимдердин материалдык жана моралдык, кесиптик муктаждыктарын финансылык жактан жетишээрлик каржылоо кирет.

Ошондой эле ата-энеге баласынын сапаттуу билимге ээ болуусу үчүн анын окуу-

суна жакшы шарт түзүп берүүсү менен гана чектелбестен, мектептеги сабак берген мугалимдери жана класс жетекчиси менен окуу-тарбия процессинде байланышта болушу эң маанилүү болуп эсептелет.

Окуучунун химия боюнча сапаттуу билимге ээ болуусу мугалимге да байланыштуу.

Алар төмөнкүлөр:

- химия мугалиминин өз предметине окуучуларды тарта билүүсү;

- мугалимдин профессионалдуулугу;

- окуучуларга химия илими боюнча кызыктуу суроолорун ачып берип, акыл эмгегине, адеп ахлап жактан калыптандыруу менен жогорку окуу жайына даярдай билүүсү;

- окуучунун өз алдынча ойлонуп, талдап жана өз алдынча иштей билүүсүнө жетишүү ;

- окуучунун жеке өзгөчөлүгүнүн, жөндөмдүүлүгүнүн жана мүмкүнчүлүгүнүн мектеп тарабынан эске алынышы ;

Окуучулардын учурда билим алуудагы негизги максаты, мектепте химия предмети боюнча алган билимин практикада пайдалана билүүсү б.а. функционалдык сабаттуулугунун калыптанышы, келечек кесибине багыт алуусу б.а. турмушта өз ордун табуусу аркылуу ишке ашат.

Мугалим болсо, окуучусунун эл чарбасында эмгектенип өлкөнүн социалдык экономикасынын өнүгүшүнө салым кошуусу аркылуу кесиптик жана инсандык милдетин ишке ашырат.

Жогорудагыдай окуучунун, химия мугалимдин, ата-эненин бирдиктүү максаттары ишке ашканда гана химиялык сапаттуу билим функционалдык сабаттуулук калыптанган болот.

Химиялык билим берүүнүн сапаты төмөндөгүдөй параметрлерден:

- Сапаттуу химиялык билим берүү стандартынан;

- сапаттуу окуу программасынан;

- сапаттуу окуу- методикалык комплексинен;

- химияны окутуунун заманбап технологиясынан ;

- потенциалдуу химик педагогдордун курамынан;

- окуучунун потенциалынан;

- билим берүү процессине тиешелүү сапаттуу окутуу каражаттардан (материалдык-техникалык, лабораториялык-эксперименталдык база, заманбап химия окуу кабинеттеринен турат.

Жогорудагы бардык параметрлер бири-бири менен байланыштуу болот.

Сапаттуу билим берүү–окуучулардын бүтүндөй өнүгүүсүн камсыздайт. Ошондуктан алардын инсандык өнүгүүсүнө таасир этүүчү төмөндөгүдөй факторлор:

1. Генетикалык фактор. (Адамдын генетикалык жаратылышы).
2. Социалдык-экономикалык фактор.

3. Психолого-педагогикалык фактор (адамдын өнүгүүсү үчүн анын чөйрөсүнүн таасири , социалдык- психологиялык жактан кайра жаралуусуна таасир этүүчү фактор)

4. Инсандык иш-аракеттик фактор болуп эсептелет.

Мектепте химияны окутуунун сапатын жогорулатуунун айрым жолдоруна токтоло кетели:

1. Инсанга багытталган мамилени колдонуу максаты–окуучулардын активдүү таанып билүүсү үчүн шартты түзүү. Ар тараптан өнүккөн адамдык потенциалы жогору инсанды тарбиялоо;

2. Окуучулардын ишмердүүлүгүн уюштуруу, алган билимди турмушта практикада колдонуусуна басым жасоо; (Иш жүзүндө колдонуучу билимдерди, көндүмдөрдү калыптандыруу жана практикада колдоно билүү). (Старттык эксперимент методу аркылуу).

3. Санариптик технологияларды колдонуу; «Кислоталардын химиялык касеттери жана колдонулушу» (авт.Рыспаева Б.С.) деген темада өткөн онлайн сабакты сунуштайт элем.

Анын cсылкасы <https://www.youtube.com/watch?v=n8a16milaeUY0uTub> [5].

4. Билим берүүдө адамзаттык маданий-рухий баалуулуктарды сактоого тарбиялоо; “Адабий чыгармалардагы табият сырлары” окуу куралы [6, 78 б.]. авт. Субанова М.С., Рыспаева Б.С. ж.б. (Мисал келтирүү презентация)

5. Билим берүүдө STEM (табигый илимдер, инженердик маданият, технология, математика) технологиясын колдонуу;

6. Окуучулардын окуу жетишкендиктерин көзөмөлдөө (баалоо).

Химия предметин окутууда билимдин сапатын жогорулатуунун бирден бир жолу окутуунун мазмунун модернизациялоо жана окуу процессинде окутуунун заманбап технологиясын колдонуу болуп саналат.

Заманбап технологиялардын бири химия эксперименталдык илим болгондуктан эксперимент аркылуу окутуу технологиясын сунуштайм.

Мисалы: Химия кабинетинде иштөөнүн коопсуздук эрежеси менен тааныштыруу боюнча сабак санариптик технологияга ылайык иштелип чыккан. Сабактын темасы : Химия кабинетинде иштөөнүн коопсуздук эрежелери. Ссылкасы: <https://youtu.be/MO5heRjgp2w>[7].

Химияны аралыктан окутууда санариптик технологияны колдонуу боюнча Кыргыз билим берүү академиясынын сайтына (<https://www.kao.kg>) «Электрондук ресурстар» бөлүмүндө мультимедиялык жана видео сабактарга пайдаланылуучу презентациялар жайгаштырылган [8].

Изилдөөдө алынган натыйжалар: Мектепте химиялык билим берүүнүн мазмунун мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде модернизациялоо, химияны окутууда санариптик технологияны, STEMдик мамилени колдонуу анын

сапатын жогорулатуунун жолдору болуп эсептелээри белгилүү болду.

Корутунду: Дүйнөнүн табигый-илимий картинасы (сүрөттөлүшү) жөнүндөгү өздөштүрүлгөн бирдиктүү билим химия предметин окуп үйрөнүүдө пайдалануу жакшы натыйжаларды берет. Бул болсо табигый илимий предметтер (физика, биология, астрономия, география, табият таануу) менен химия предметинин мазмунунун байланышын ачып көрсөтөт. Мисалы: Рыспаева Б. «Тарыхый маалыматтар аркылуу химия предметин окутууда окуучулардын компетенттүүлүгүн калыптандыруу»-деген макаласында: Тарыхый маданий мурастар аркылуу химия предметин окутууда окуучулардын маданий компетенттүүлүгүн калыптандыруу кыргыз мамлекетинин өнүгүшүнө салым кошмокчу. Себеби, табият бир бүтүндүктү түзүп тургандыктан табиятты таануу бири-бири менен тыгыз байланыштагы (физика, химия, биология, астрономия, география) илимдери аркылуу адабий чыгармаларды предмет аралык байланышта окутуу жакшы натыйжаларды берүүдө»-деп белгилеген. [6. 76-80-б.]. Дүйнөлүк трендде STEM– табигый илимдерге, математикага, инженерияга, технологияга багытталган билим берүүчү предметтер алдыңкы орунга чыгууда.

Себеби, коом жогорку квалификациялуу инженердик техникалык, айыл чарбалык ж.б. STEM адистерди талап кылууда. Учурда окуучуларда окуу жүктөмүн азайтуу маселесин чечүүнү да STEM предметтердин мазмуну аркылуу б.а. химия окуу китептин мазмунуна тектеш предметтердин ичиндеги бирдей илимий билим берүүчү темаларды айкалыштыруу менен бирдиктүү билим системасына алып келүү аркылуу чечсе болот. Сапаттуу окуу китеби - сапаттуу билим берүүнүн булагы.

Адабияттар

1. 2021-2040 жылдарда Кыргыз Республикасында Билим берүүнү өнүктүрүү программасы. Кыргыз өкмөтү токтому 2021-жылдын 4-майы №200 протоколу менен бекитилген.) <https://edu.gov.kg/media/files/79a7d374-13e9-46f9-8cfb-adc82a51e46c.pdf>
2. Мирошниченко, Л.П. Проблемы гарантии качества образования и мировой опыт их решения [Текст] / Л.П. Мирошниченко. – Бишкек, 2005. - 115 с.
3. Скаткин М.Н., В.В. Краевский «Основные пути повышения качества знаний. –М.: Педагогика -208 с. [7, с. 114].
4. Мамбетакунов Э. «Билим берүүнү өнүктүрүүгө комплекстүү мамиле керек» (Кутбилим – 2008.11-январь. 6-б.) макала
5. Кислоталардын химиялык касеттери жана колдонулушу. (авт.Рыспаева Б.С.) онлайн сабак ссылка <https://www.youtube.com/watch?v=n8a16milaeUY0uTub>
6. Рыспаева Б. Тарыхый маданий мурастар аркылуу химия предметин окутууда окуучулардын маданий компетенттүүлүгүн калыптандыруу. Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары журналы Бишкек 2017 № 2 (42) 76-80 бет
- 7.Рыспаева Б.С. Химия кабинетинде иштөөнүн коопсуздук эрежелери. Ссылкасы: <https://youtu.be/MO5heRjgp2w>.
8. Химияны аралыктан окутууда санариптик технологияны колдонуу боюнча Электрондук ресурстар (Кыргыз билим берүү академиясынын сайты <https://www.kao.kg>) .
9. “Адабий чыгармалардагы табият сырлары” окуу куралы Б: Таалим форум 2014 [6, 78 б.]. авт. Субанова М.С., Рыспаева Б.С. ж.б.

УДК: 331.526: 339.924

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.37

*Савина С., Чылабаева А.
БГУ им. К. Карасаева*

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДИНАМИКИ ЗАНЯТОСТИ И БЕЗРАБОТИЦЫ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация: в данной статье рассмотрены вопросы состояния занятости и безработицы в Кыргызской Республике, выявлены главные проблемы, влияющие на их динамику, проведен анализ показателей, характеризующих положение дел на рынке труда, что позволило сделать вывод, что рынок труда Кыргызстана трудоизбыточный, определенная часть трудоспособного населения является безработной, уровень жизни низкий, почти четвертая часть населения является бедной, в особенности сельское население и социально-уязвимые слои населения: женщины, лица с ограниченными возможностями здоровья, молодежь, проведен анализ показателей воспроизводства населения, рост трудовой миграции, процесс создания единого рынка труда в рамках ЕАЭС, проанализированы мероприятия улучшения положения трудовых мигрантов. Предложен выход на свободный рынок капитала, способствующий тому, что расширяются возможности для миграции работников в другие страны ЕАЭС, тем самым будет способствовать раскрытию внутренних способностей человека, росту его трудового и человеческого капитала и обеспечит дальнейшее развитие страны.

Ключевые слова: мировой рынок труда, региональные рынки труда, рабочая сила, интеграция, занятость и безработица, население в трудоспособном возрасте, мужчины, женщины.

*Савина С., Чылабаева А.
К. Карасаев атн. БМУ*

ЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯНЫН ШАРТЫНДА ЖУМУШЧУЛАРДЫН ЖАНА ЖУМУШСУЗДУКТУН ДИНАМИКАСЫН СТАТИСТИКАЛЫК ЖАКТАН ИЗИЛДӨӨ

Аннотация: бул макалада Кыргыз Республикасындагы иш менен камсыз болуу жана жумушсуздуктун абалы талкууланып, алардын өсүшүнө таасир берүүчү негизги суроолору изилденет, эмгек базарындагы иш аракеттеринин алакыбалы талдалып, Кыргызстандын эмгек базарында эмгек ашыкча экени, эмгекке жарамдуу калктын кандайдыр бир бөлүгү жумушсуз экени, жашоо деңгээли төмөн, калктын дээрлик төрттөн бир бөлүгү жакыр, өзгөчө айыл калкы жана калктын социалдык жактан аялуу катмары: аялдар, майыштар, жаштар, калктын репродукциясынын көрсөткүчтөрүнө талдоо жүргүзүлүп, эмгек миграциясынын өсүшү, ЕАЭБ алкагында бирдиктүү эмгек рыногун түзүү процесси, эмгек мигранттарынын абалын жакшыртуу чаралары талдоого алынган. Эркин капитал рыногуна кирүү сунушталып жатат, ал жумушчулардын ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө миграциясынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө көмөктөшөт, ошону менен адамдын ички

мүмкүнчүлүктөрүн ачууга, анын эмгек жана адамдык капиталынын өсүшүнө өбөлгө түзөт. жана елкенун мындан аркы енугушун камсыз кылат.

Түйүндүү сөздөр: дүйнөлүк эмгек рыногу, региондук эмгек рыноктору, жумушчу күчү, интеграция, жумуштуулук жана жумушсуздук, эмгекке жарамдуу калк, эркектер, аялдар.

*Savina S., Chylabayeva A.
BSU named after K. Karasaev*

STATISTICAL STUDY OF THE DYNAMICS OF EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT IN CONDITIONS OF ECONOMIC INTEGRATION

Abstract: This article discusses the issues of the state of employment and unemployment in the Kyrgyz Republic, identifies the main problems affecting their dynamics, analyzes the indicators characterizing the state of affairs in the labor market, which led to the conclusion that the labor market of Kyrgyzstan is labor surplus, a certain part of the able-bodied population is unemployed, the standard of living is low, almost a quarter of the population is poor, especially the rural population and socially vulnerable segments of the population: women, people with disabilities, youth, an analysis of population reproduction indicators was carried out, the growth of labor migration, the process of creating a single labor market within the framework of the EAEU, measures to improve the situation of labor migrants are analyzed. It is proposed to enter the free capital market, which contributes to the expansion of opportunities for the migration of workers to other countries of the EAEU, thereby contributing to the disclosure of the internal abilities of a person, the growth of his labor and human capital and will ensure the further development of the country.

Keywords: world labor market, regional labor markets, labor force, integration, employment and unemployment, working-age population, men, women.

Современный мировой рынок труда формируется в первую очередь миграционными потоками, которые обеспечивают неравный обмен рабочей силой между разными странами. Однако этот процесс значительно зависит от множества национальных локальных рынков труда, каждый из которых, безусловно, характеризуется специфическими социально-экономическими параметрами, оказывающими существенное влияние на социально-экономическую ситуацию в отдельных регионах, и впоследствии вносят свои особенности в глобальный рынок труда.

Следует отметить, что трудовые ресурсы, которые естественным образом связаны с их обычным местом проживания,

национальными культурными корнями, постоянным местом жительства, бытом и т. д. Географический фактор оказывает наибольшее влияние на формирование регионального рынка труда. Естественно, такие рынки формируются быстрее, находящиеся в непосредственной близости друг от друга, географически близких, что значительно снижает транспортные расходы [1].

Кроме того, существует и особая близость, и сходство в различных культурно-исторических, ментальных, политических и социально-экономических характеристиках. Вполне естественно, что внутри региона, который, как правило, создается определенная степень интернационали-

зации, проникающая очень глубоко и тем самым обеспечивающая международную интеграцию, в том числе унификацию рынков труда.

Современное состояние занятости и безработицы в Кыргызстане зависит от динамики и структуры производства, состояния инвестиционной и финансово-кредитной политики, комплекс мер по регулированию трудовых ресурсов, а также воздействие государства на региональные и отраслевые рынки труда. Соответственно, и политика по содействию занятости должна учитывать все факторы рынка труда Кыргызстана и

разрабатывать эффективную стратегию развития.

Прежде чем анализировать динамику занятости и безработицы в рамках интеграции, необходимо рассмотреть нынешнее состояние экономически активного населения в государстве. Можно констатировать, что его численность увеличилась более чем на 51 тысячу человек.

Вместе с тем по статистическим данным численность занятого населения увеличилась на 4,1% или на 93,1 тыс. человек. По данным рис.1 видно, что за период 2016-2020гг общая численность безработных снизилась на 18%.

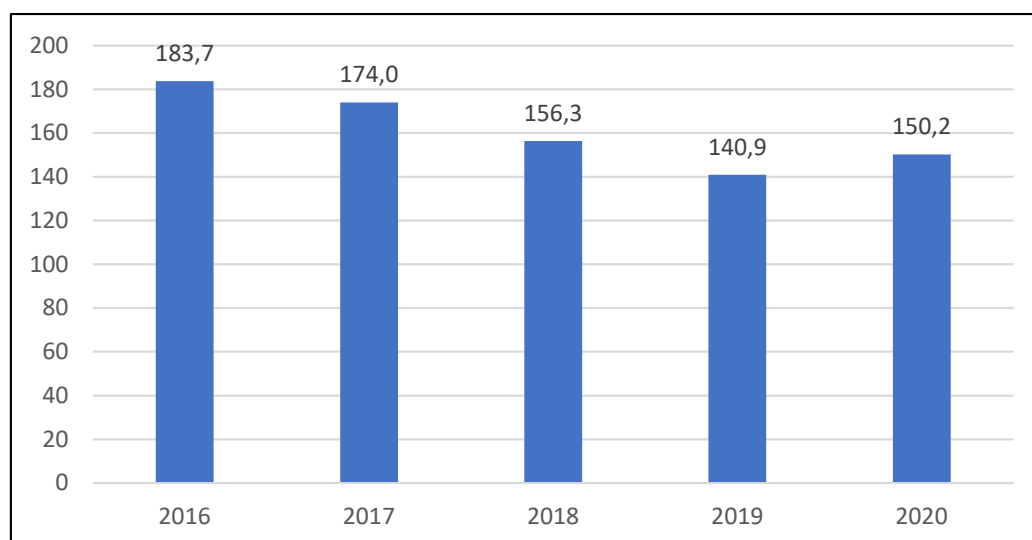

Рис.1. Численность общей безработицы в Кыргызской Республике, тыс. чел. [2]

Касательно уровня безработицы в разрезе регионов, то можно указать, что безработица в Кыргызстане неравномерна и в большей степени зависит от региона. Общий уровень безработицы за период 2016-2020гг. снизился на 1,9%.

Внутренний рынок труда не имеет полностью стабильного положения, что, с одной стороны, усиливает конкуренцию между работодателями, а с другой стороны, происходит ухудшение показателя в ряде отраслей по производительности труда и вызывается такая ситуация такими факторами:

Миграция населения. В нынешнее время на рынке труда Кыргызстана наблюдается дисбаланс спроса и предложения. Многие граждане страны вынуждены переезжать в другие страны в поисках работы. Процесс миграции в республике в 2020 году характеризуется отрицательным сальдо миграции, то есть превышением количества выехавших на постоянное проживание (или на достаточный срок пребывания) над количеством прибывших. Так, в 2020 году миграционный отток населения составил -4 861 чел. В то же время продолжают уезжать высококвалифицированные и образованные кадры.

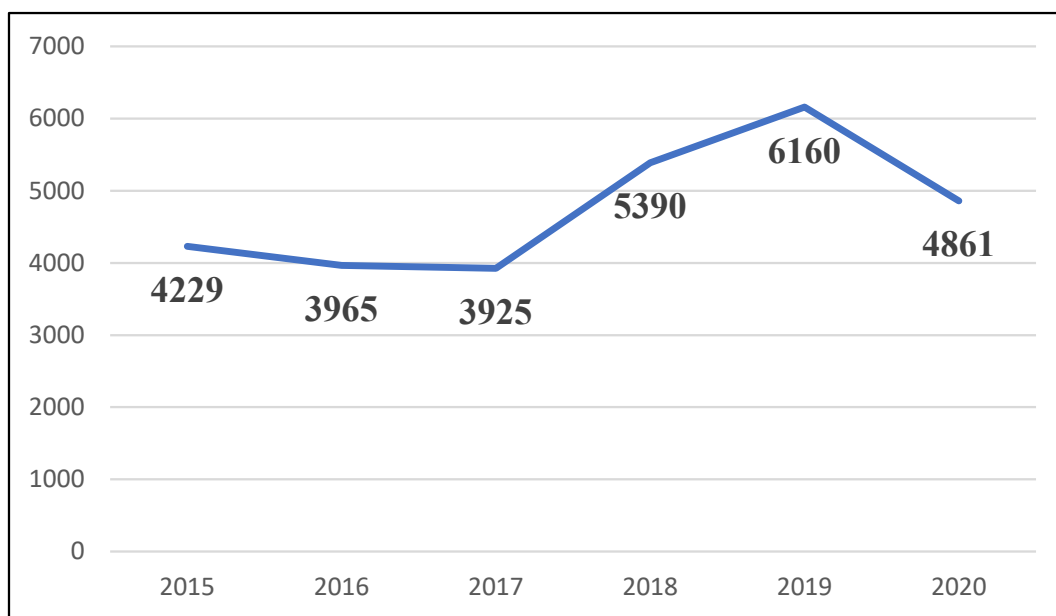

Рис.2. Миграционный отток населения в Кыргызской Республике, чел. [3]

Стоит отметить, что основные страны, в которые уезжает население Кыргызстана – это страны СНГ. Однако основной поток внешней миграции направлен на две страны Таможенного Союза – Россию и Казахстан. Так, в 2020 году число выбывшего населения составило 5 822 чел., из них на Россию приходится 3 792 чел., а на Казахстан – 1 664 чел.

Состояние здоровья граждан страны.

Система образования. Основываясь на все той же статистике, мы обнаруживаем, что более трети безработных в Кыргызстане – это низкоквалифицированные рабочие. По данным национальной переписи населения, высокий уровень безработицы характерен для выпускников средних школ – 50% и университетов – 20%.

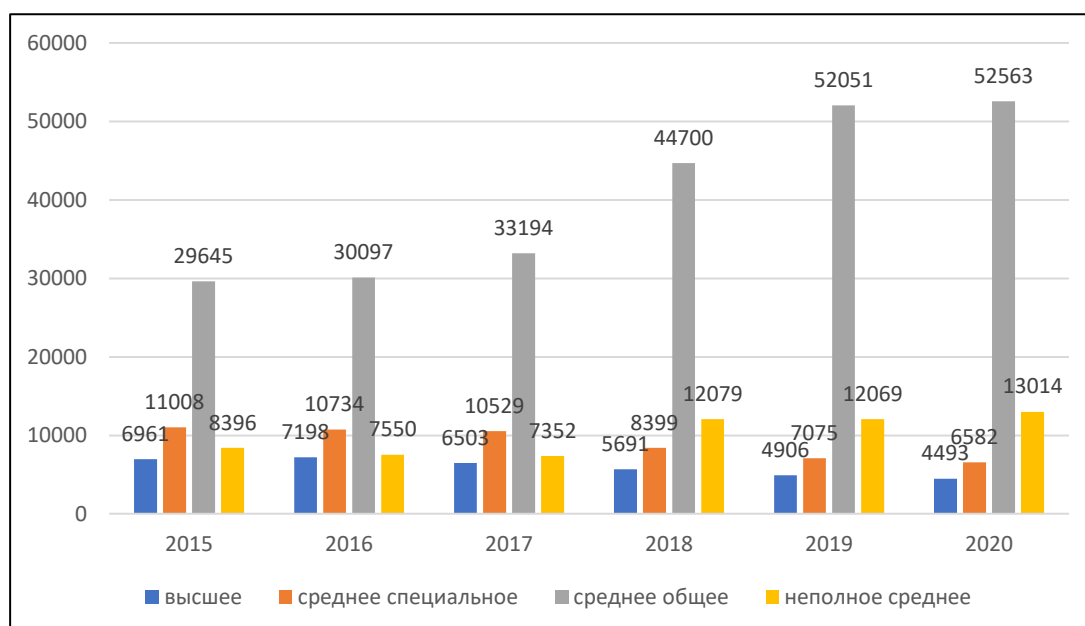

Рис.3. Показатели безработицы Кыргызстана в разрезе полученного образования, человек. [3]

Как видно из рисунка 3, наибольший рост численности безработных за период 2015-2020гг. наблюдается у граждан со средним общим образованием (на 74,3%). Рост численности безработных происходит и у людей с неполным средним образованием.

Согласно статистических данных представленных в рис. 4, в 2020 г. относительная величина безработных женского пола

в процентах общей численности безработных в экономике страны снизился и составил 46,8%, когда в 2016г. доля составляла 53% от общей численности. Однако, рост безработных на 2016-2020гг. произошел как среди мужского населения, так и среди женского. Так, численность зарегистрированных безработных мужчин выросла на 56%, женщин – на 21%, и составила, соответственно, 40 748 и 35 904 человек.

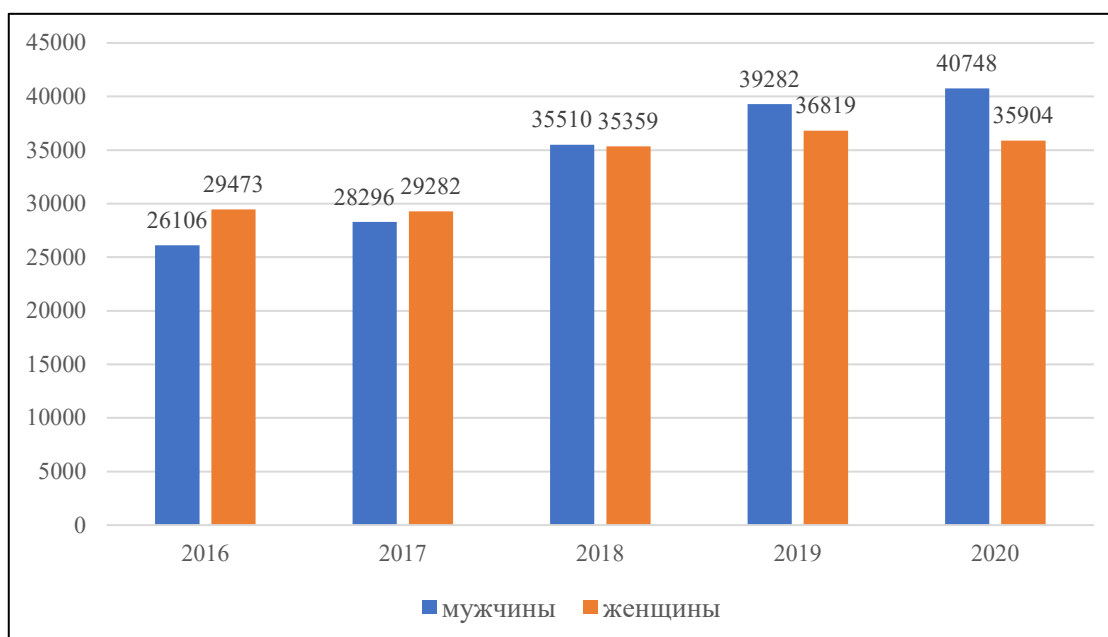

Рис. 4. Количество безработных мужчин и женщин, человек. [3]

Рассмотрим изменения показателей занятого населения и безработных в Кыргызской Республике в виде графика для сопоставления. Как видно, численность занятого насе-

ления имеет постоянную тенденцию к росту, и только в 2017 году к снижению. В это же время численность безработных постоянно снижается по отношению к занятому населению.

Рис. 5. Показатели занятого населения и безработных в Кыргызской Республике. [3]

Можно также заметить, что с 2015 года, т.е. с момента вступления в ЕАЭС, наблюдается положительная динамика. Можно

предположить, что это связано с улучшением условий для трудовых мигрантов в странах-участницах объединения.

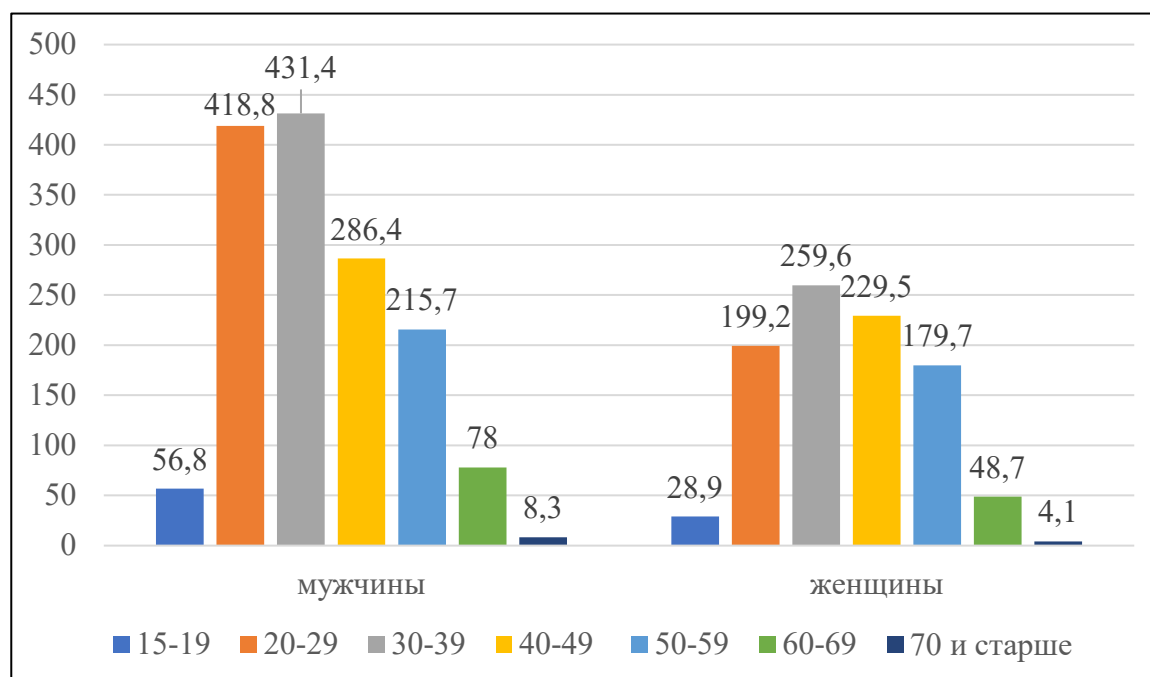

Рис.6. Количество занятых в национальной экономике Кыргызстана в разрезе пола и возраста в 2020 г., тысяч человек [2]

Проводя анализ численности занятых в национальной экономике Кыргызстана человек по полу и возрасту в 2020 году, можно заметить, что занятость среди мужского населения выше, чем среди женского. Например, доля занятого мужского населения в возрасте 30-39 лет к общей численности составляет 28,8%, а доля женского населения того же возраста

- 27,3%. Таким образом, следует также обратить особое внимание в политике занятости на женскую безработицу в стране.

Необходимо проанализировать численность занятого населения и по видам экономической деятельности. Наибольшая доля населения занята в сфере сельского, лесного и рыбного хозяйства – 18%. Однако, с 2016 года данный показатель снизился на

30%, в то время как в сфере оптовой и розничной торговли, напротив, численность

увеличилась на 6% и в 2020 году составила 16% занятых от общей численности.

Таблица 1. – Количество занятых в национальной экономике Кыргызстан, тысяч человек [3]

	2016	2017	2018	2019	2020
Всего	2363,7	2351,2	2382,5	2442,7	2445,2
в том числе:					
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство	633,3	541,4	482,7	443,2	446,6
Добыча полезных ископаемых	10,1	12,8	27,1	31,8	19,8
Обрабатывающие производства (обрабатывающая промышленность)	180,5	236,8	285,7	289,2	279,4
Обеспечение (снабжение) электроэнергией, газом, паром и кондиционированным воздухом	29,4	26,1	25,1	30,7	32,6
Водоснабжение, очистка, обработка отходов и получение вторичного сырья	18,7	12,7	6,1	11,9	12,2
Строительство	283,3	255,7	247,2	287,4	288,5
Оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов	368,5	387	373,9	395,2	390,6
Транспортная деятельность и хранение грузов	168,3	189,9	195,2	200,0	192,8
Деятельность гостиниц и ресторанов	109,2	115,6	142,7	164,4	160,7
Информация и связь	30,0	27,6	28,1	27,0	30,8
Финансовое посредничество и страхование	25,9	31,6	36,1	34,3	34,7
Операции с недвижимым имуществом	7,9	8,9	8,9	5,4	5,3
Профессиональная, научная и техническая деятельность	15,5	19,9	26,7	24,8	23,6
Административная и вспомогательная деятельность	13,2	21,6	24,2	20,7	21,4
Государственное управление	100,5	94,3	97,5	97,0	105,1
Образование	206,7	206,3	215,1	220,8	226,5
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	83,9	92	97,8	96,1	107,3
Искусство, развлечение и отдых	16,0	14,6	16,2	14,8	17,3
Прочая обслуживающая деятельность	46,2	45	41,4	42,9	43,7
Деятельность частных домашних хозяйств	16,2	10,9	4,7	4,8	5,8
Деятельность экстерриториальных организаций	0,2	0,5	0,2	0,2	0,2

Интеграция Кыргызстана в евразийский экономический союз представляет для Кыргызстана движение вперед в укреплении борьбы с безработицей и обеспечением каждого гражданина достойным трудом в Кыргызской Республике. Необходимо отметить, что обретенная «степень

свободы рынка труда ЕАЭС» расширяет возможности для миграции работников в другие страны ЕАЭС, что будет способствовать раскрытию внутренних способностей человека, росту его трудового и человеческого капитала и обеспечит дальнейшее развитие страны.

Литература

1. Савин В.Е. Развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызстане и его роль в насыщении потребительского рынка / В.Е. Савин, Е.В. Таранова, М.А. Мырзалиева // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022. № 2 (70).
 2. Занятость и безработица. Итоги интегрированного выборочного обследования бюджетов домашних хозяйств и рабочей силы в 2021 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stat.kg/ru/publications/zanyatost-i-bezrobotica-itogi-integrirovannogo-vyborochnogo-obsledovaniya-byudzhetrov-domashnih-hozyajstv-i-rabochej-sily-v-2013g/> (Дата обращения: 23.02.2023) Кыргызстан в цифрах. – Б.: НСК, 2022.
 3. Савина С.Е., Мырзалиева М.А. Особенности развития рынка товаров и услуг в Кыргызской Республике // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. 2021. Т. 21. № 11. С. 3-9.
-

УДК: 338.2(575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.38

*Савина М., Армурзаева Дж.
БГУ им. К.Карасаева*

ПРОЦЕСС ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация: в данной статье рассмотрены вопросы цифровизации экономики Кыргызской Республики в условиях экономической интеграции в ЕАЭС, рассмотрены основные задачи цифровой трансформации, сформулированные в Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, установлено, что ведущие факторы в этом процессе будут цифровые и нецифровые факторы, которые представляют основу осуществления цифровизации экономики Кыргызстана, проанализированы показатели, характеризующие состояние информационно-коммуникационных технологий в Кыргызстане и в регионах, а также разработанная нормативно-правовая документация цифровизации экономики. Согласно НСР КР 2018-2040 гг. к первым отраслям экономики, в которые будут внедрены цифровые технологии относятся следующие сферы экономики Кыргызстана: туристическая деятельность, АПК, связь, финансово-банковские услуги, стройиндустрия. Проанализированы достижения Кыргызстана в процессе цифровизации, а также выявлены проблемы, тормозящие этот процесс, решение которых будет способствовать продвижению цифровизации экономики.

Ключевые слова: информатизация, цифровизация, цифровая трансформация, цифровая экономика, информационно-коммуникационные технологии, информационно-вычислительные услуги, реальный сектор экономики, нормативно-правовая база, инфраструктура и человеческий капитал, ЕАЭС.

*Савина М., Армурзаева Дж.
К.Карасаев атн. БМУ*

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫН ЦИФРАЛАШТЫРУУ ПРОЦЕССИ

Аннотация: бул макалада ЕАЭБде экономикалык интеграциянын шартында Кыргыз Республикасынын экономикасын санариптештирүү маселелери талкууланып, 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында формулировкаланган санариптик трансформациянын негизги милдеттери каралат, ал Кыргызстандын экономикасын санариптештирүүнү ишке ашыруу үчүн негиз болгон санариптик жана санариптик эмес факторлор бул процессте алдыңкы факторлор болоору белгиленген, Кыргызстандагы маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын абалын мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдү талдайт жана региондор, ошондой эле экономиканы санариптештирүү боюнча иштелип чыккан укуктук документтер. КР УӨС 2018-2040-жылдарга ылайык Санариптик технологиялар киргизиле турган экономиканын биринчи секторлоруна Кыргызстандын экономикасынын төмөнкү тармактары кирет: туризм, агроөнөр жай комплекси, байланыш, финансы-банк кызматтары, курулуш индустриясы. Кыргызстандын санариптештирүү процессиндеги жетишкендиктери тал-

данууда, ошондой эле бул процесске тоскоол болгон көйгөйлөр аныкталган, аларды чечүү экономиканы санариптештирүүгө көмөктөшөт.

Түйүндүү сөздөр: маалыматташтыруу, санариптештирүү, санариптик трансформация, санариптик экономика, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, маалыматтык жана эсептөө кызматтары, экономиканын реалдуу сектору, мыйзамдык база, инфраструктура жана адам капиталы, ЕАЭБ.

*Savina M., Armurzaeva J.
BSU named after K. Karasaev*

THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY OF KYRGYZSTAN

Abstract: this article discusses the issues of digitalization of the economy of the Kyrgyz Republic in the context of economic integration in the EAEU, the main tasks of digital transformation formulated in the National Development Strategy of the Kyrgyz Republic for 2018-2040 are considered, it is established that the leading factors in this process will be digital and non-digital factors, which represent the basis for the implementation of the digitalization of the economy of Kyrgyzstan, analyzes the indicators characterizing the state of information and communication technologies in Kyrgyzstan and in the regions, as well as the developed legal documentation of the digitalization of the economy. According to the NDS KR 2018-2040 The first sectors of the economy in which digital technologies will be introduced include the following sectors of the economy of Kyrgyzstan: tourism, agro-industrial complex, communications, financial and banking services, construction industry. The achievements of Kyrgyzstan in the process of digitalization are analyzed, as well as problems that hinder this process are identified, the solution of which will contribute to the promotion of digitalization of the economy.

Keywords: informatization, digitalization, digital transformation, digital economy, information and communication technologies, information and computing services, real sector of the economy, legal framework, infrastructure and human capital, EAEU.

В Кыргызстане была принята Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы [1], определяющая основные ориентиры, направленные на цифровую трансформацию в стране, определена структура, порядок в управлении и основные цели и задачи процесса цифровизации Кыргызстана.

Однако, чтобы получить экономический эффект от цифровизации страны, необходимо в срочном порядке сформировать прочную основу, которая состоит из цифровых и нецифровых факторов. В состав нецифровых факторов входят необходимые структуры: создание соответ-

ствующих цифровизации государственных институтов, осуществить инвестиционные вложения в человеческий капитал, создать эффективные гибкие механизмы, чтобы иметь возможность для того, чтобы разработать и обновить нормативно-правовую базу, материальное стимулирование научных разработок и инновационных, передовых технологий для развития предпринимательства, осуществить консолидацию бизнес-среды, для того, чтобы они стали драйвером эффективного экономического развития.

Кроме этого были сформулированы следующие основные цели и задачи, ко-

торые необходимо решить в результате реализации процесса цифровизации экономики Кыргызстана:

1. Создание нормальной обстановки, чтобы обеспечить возможность становления и эффективного функционирования цифрового государства, чтобы было возможно сконструировать цифровые платформы и сервисы, оказывать государственные услуги в электронном формате, сформировать цифровой правопорядок и справедливое правосудие.

2. Функционирование цифровой экономики предполагает существование цифровой информационно-коммуникативной и ИТ инфраструктуры, внедрение цифровых инноваций в бизнес-систему и сотрудничество, налаживание партнерских отношений, материальное поощрение для эффективного функционирования системы ИКТ/ИТ, осуществление цифровой трансформации ведущих видов деятельности в экономике Кыргызстана.

Важные место в процессе цифровой трансформации занимают цифровые факторы, которые являются ведущими инструментами при осуществлении цифровизации в обществе и экономики. Ведущим фактором выступает создание инфраструктуры по международным стандартам. Прежде всего необходимо предоставить всем доступный широкополосный Интернет в стране в целом и в обязательном порядке во всех регионах Кыргызстана. Не менее важным является обеспечение самого по возможности эффективного, качественно, современного и по доступным ценам соединения Кыргызской Республики с глобальными сетями и серверами для передачи данных. Необходимо также принять эффективные меры, чтобы создать инфраструктуру по сбору, обработке, хранению и анализу полученных и имеющихся данных. Используя энергопотенциал Кыргызской Республики и обеспечивая экономическую безопасность по международным стандартам, республика сможет построить

в регионах дата-центры в республике, которые выступят как драйверы для развития международного партнерства, экспорта современных, качественных и по доступным ценам вычислительных и накопительных мощностей. Имеющаяся в стране цифровая инфраструктура позволяет создать в стране новые платформы по взаимодействию власти, частного сектора и населения Кыргызстана.

Все перечисленные цифровые и нецифровые факторы будут служить крепкой основой для успешного функционирования цифровой экономики в Кыргызстане. Это позволит нашему государству выступить в качестве проводника по внедрению новейших технологий и инноваций в Центральной Азии.

Развитие процесса цифровой трансформации напрямую связан с всесторонним проникновением информационно-коммуникационных технологий. По данным международного союза электросвязи Кыргызская Республика по показателю «Индекс развития информационно-коммуникационных технологий» заняла 109 место с индексом равным 4,37. Индекс рассчитывался по 8 показателям [2].

При сравнении со странами ЕАЭС, видно, что Кыргызская Республика обладает недостаточным уровнем доступности данных, так как не во всех домохозяйствах есть компьютер, доступ в интернет, не развиты повсеместно фиксированная широкополосная связь и полоса пропускания.

В Кыргызской Республике валовая добавленная стоимость отрасли «Информация и связь» выросла с 2016 года в 1,2 раза и увеличилась до 18 миллионов 880 тысяч сом в 2020 году (табл.1). В процентном выражении доля отрасли «Информации и связь» в 2021 году составила 2,6%. Вклад в ВВП незначительный, так как процесс цифровизации в стране еще находится на начальной стадии. В 2020 году из 18 тысяч обследованных предприятий только 11,5 тысяч субъектов использовали ИКТ.

Таблица 1. - Динамика роста добавленной стоимости отрасли «Информация и связь» [2]

ВВП по видам экономической деятельности в текущих ценах, (млн. сомов)	2016	2017	2018	2019	2020	2021 ¹
Всего	476 331,2	530 475,7	569 385,6	619 102,7	601 820,3	723 122,2
Информация и связь	16 605,2	16 385,8	14 897,7	16 450,1	16 483,2	18 880,5

Рассмотрим региональную статистику использования информационно-коммуникационных технологий предприятиями и организациями. Приведенные данные свидетельствуют о положительной динамике постоянного роста количества предприятий,

применяющих ИКТ во всех регионах страны в период с 2016 по 2019 годы. В 2020 году по данному показателю произошло снижение, что связано, возможно, с уменьшением количества предприятий из-за экономических последствий пандемии (табл. 2).

Таблица 2. - Число субъектов, использующих ИКТ, единиц [3]

Наименование показателей	2016	2017	2018	2019	2020
Кыргызская Республика	11 875	11 893	12 152	12 701	11 491
Баткенская область	593	618	615	648	647
Джалал-Абадская область	1 220	1 212	1 279	1 294	1 260
Иссык-Кульская область	712	713	726	746	740
Нарынская область	602	622	622	625	583
Ошская область	1 114	1 179	1 171	1 207	1 131
Таласская область	418	415	480	496	448
Чуйская область	1 459	1 643	1 706	1 728	1 557
г. Бишкек	4 815	4 290	4 356	4 764	4 137
г.Ош	942	1 201	1 197	1 193	988

Регионы республики можно разделить на 4 группы по удельному весу предприя-

тий, использующих информационно-коммуникационные технологии (рис.1).

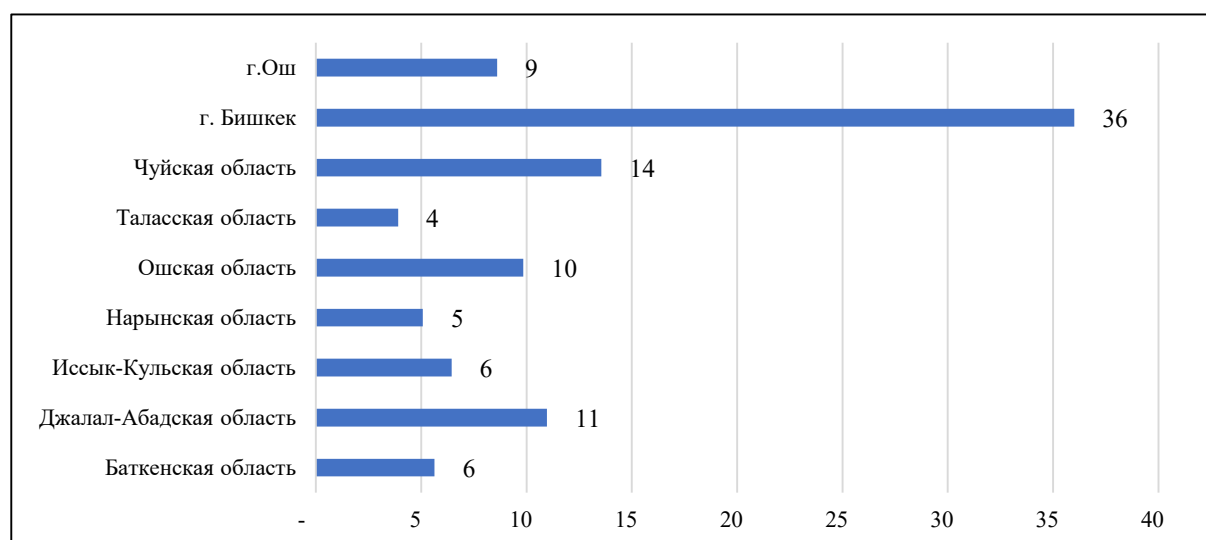

Рис.1. Удельный вес предприятий, использующих ИКТ, 2020 год [3]

1. Регионы, с развитой ИКТ-инфраструктурой: город Бишкек (36%) и Чуйская область (14%);

2. Перспективные регионы: Джалал-Абадская и Ошская области – 11% и 10% соответственно;

3. Регионы, со средним развитием ИКТ-инфраструктуры: город Ош (9%), Иссык-Кульская и Баткенская области одинаково по 6%;

4. Регионы, со низким развитием ИКТ-инфраструктуры: Нарынская и Таласская области – 6% и 5% соответственно.

Следовательно, можно сделать вывод о том, что в некоторых регионах не уделяется должного внимания развитию информационно-коммуникационных технологий, вследствие чего появляется дифференциация в цифровом развитии регионов. Основной удельный вес (более 83%) финансирования внедрения ИКТ составляют средства предприятий и организаций. Недостаточное развитие ИКТ в регионах также связано с недостатком собственных средств у предприятия на приобретение и использование технологий.

В национальной экономике наблюдается рост оказанных информационно-цифровых услуг, например в 2016 году их объем составил 581,5 млн сом, а в 2020 году – 1 262,9 млн. сом, таким образом рост произошел в 2,2 раза.

Из объема 2020 года на г.Бишкек пришлось 1243,4 млн. сом или 98,4%. На втором месте находится Джалал-Абадская область по оказанным информационно-цифровым услугам на 11 млн. сом. Иссык-Кульская и Чуйская выполнили объем услуг на 4,3 млн и 3 млн сом соответственно. Показатель выполнения информационно-цифровых услуг ниже 1 млн сом в Нарынской (0,8 млн), Ошской (0,3 млн) и Таласской областях (0,1 млн). В г.Ош и Баткенской областях на 2020 год не были оказаны такого рода услуги.

Институциональными основами для развития цифровой трансформации в

Кыргызской Республике служат принятые нормативно-правовые акты. В части цифровой трансформации выделяет такие задачи как создание современной ИКТ-инфраструктуры во всех регионах страны и цифровизацию отраслей экономики [4].

На основе принятой стратегии развития была принята Национальная программа цифровой трансформации «Таза Коом» в соответствии с задачами НСУР-2040, при которой была разработана государственная система электронного управления.

Для осуществления процесса цифровизации в Кыргызстане также была утверждена Концепция осуществления цифровизации в стране, которая получила название «Цифровой Кыргызстан (Санарип Кыргызстан) 2019-2023»годы, в которой были зафиксированы практические шаги для становления и дальнейшего функционирования цифрового государства, в котором будут действовать различные цифровые платформы и сервисы, произойдет цифровизация всей экономики, внедрение цифровых инноваций в предпринимательскую сферу, сбор налоговых и таможенных платежей, а также цифровизация ведущих отраслей экономики: финансов и банковской системы, сельского хозяйства, легкой промышленности, энергетики, горной добычи, туризма, дорожного строительства и движения, а также образования, медицины, пенсионной системы, социальной защиты населения и других отраслей экономики.

Стратегические цели Концепции «Санарип Кыргызстан»:

Обеспечение экономического рывка через цифровую трансформацию;

Развитие цифровых навыков и компетенций;

Качественные услуги и сервисы.

Важную роль играют программные документы цифровой трансформации Кыргызской Республики в рамках интеграционных объединений: ЕАЭС, ШОС, мегапроект «Digital CASA-Кыргызская Республика».

При этом, следует отметить, что внедрение и разработка цифровых технологий и передовых решений не являются конечной целью цифровой трансформации, главная цель этого процесса заключается в активном освоении и внедрении в свою деятельность передовых технологий субъектами бизнеса для снижения издержек, роста эффективности их деятельности, устойчивости и успехов на внешнем и внутреннем рынках. Цифровые технологии в первую очередь должны быть внедрены во всех ведущих секторах экономики. При этом, республика, осуществляя этот процесс, наработывая опыт, следует обращать пристальное внимание на своих партнеров, выявлять их потребности и в ответ осуществлять экспорт цифровых технологий, широко используя открывшиеся перспективы, которые появляются в связи с процессами глобализации и регио-

нализации, в рамках евроазиатского союза и всемирной торговой организации [5].

В этой связи следует отметить, что цифровизация в стране, будет закончена только тогда, когда цифровые технологии будут внедрены во все сферы социально-экономической жизни Кыргызской Республики в целом, охватывая всю территорию страны. В этой работе главными должны стать следующие принципы: государство – это платформа, на которой располагаются все цифровые технологии и оказанные цифровые услуги, направленные на мобильные устройства. Поступательный переход к цифровым технологиям невозможен без соответствующей государственной поддержки. Сегодня национальная экономика только встает на путь цифровизации, и поэтому ее позиция в международных рейтингах, по цифровизации, относительно низка.

Литература

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы. Б. 2018.
2. Индекс развития информационно-коммуникационных технологий / Гуманитарный портал: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2022: <https://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index>;
3. О состоянии информационно-коммуникационных технологий в Кыргызской Республике в 2016-2020 годах, Национальный статистический комитет КР. Б. 2021.
4. Савин В.Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса [Текст] / В.Е. Савин, А.А. Молдошева // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.
5. Савин В.Е. Развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызстане и его роль в насыщении потребительского рынка / В.Е. Савин, Е.В. Таранова, М.А. Мырзалиева // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022. № 2 (70).

УДК:330.34:001.895(519.5)(575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.66.17

*Садыгалиев У.
БГУ им. К. Карасаева*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОПЫТА РЕСПУБЛИКИ КОРЕЯ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы изучения и внедрения опыта реформ Республики Корея в экономическое развитие Кыргызской Республики. Рассматривается необходимость определения конкретных целей развития, в частности, направленных на диверсификацию экономики и развитие промышленного сотрудничества с развитыми странами. В статье признается важность использования природных ресурсов в качестве инвестиционного потенциала для создания кластеров в различных отраслях. Кроме того, в ней подчеркивается необходимость содействия росту экспортно-ориентированных малых и средних предприятий и одновременной поддержки крупных предприятий через совершенствование финансово-кредитной системы, что служит основой для развития высокотехнологичных отраслей и создания рабочих мест. Автор приходит к выводу, что путь развития Республики Корея представляет собой жизнеспособную модель для Кыргызстана по созданию самодостаточной экономики знаний, способной обеспечить населению высокий уровень жизни.

Ключевые слова: реформы, ресурсы, кластеры, малые и средние предприятия, крупные предприятия, промышленная кооперация, инвестиции, модернизация, диверсификация, экспортоориентированность.

*Садыгалиев У.
БГУ им. К. Карасаева*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТАЖРЫЙБАСЫН КОЛДОНУУ

Кыскача мазмуну

Макалада Корея Республикасынын реформалар тажрыйбасын изилдөө жана Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүнө киргизүү маселелери каралат. Өнүгүүнүн конкреттүү максаттарын, атап айтканда, экономиканы диверсификациялоого жана өнүккөн өлкөлөр менен өнөр жай кызматташтыгын өнүктүрүүгө багытталган максаттарды аныктоо зарылдыгы каралууда. Макалада ар кандай тармактарда кластерлерди түзүү үчүн инвестициялык потенциал катары жаратылыш ресурстарын пайдалануунун маанилүүлүгү таанылат. Мындан тышкары, ал экспортко багытталган чакан жана орто ишканалардын өсүшүнө көмөк көрсөтүү жана бир эле учурда финансы-кредит системасын өркүндөтүү аркылуу ири ишканаларды колдоо зарылдыгын баса белгилейт, бул жогорку технологиялык тармактарды өнүктүрүү жана жумуш орундарын түзүү үчүн негиз болуп саналат. Автор Корея Республикасынын өнүгүү жолу Кыргызстан үчүн калктын жогорку деңгээлдеги жашоосун камсыз кыла ала турган, өзүн-өзү камсыз кыла турган билим экономикасын түзүү боюнча жашоого жөндөмдүү модель болуп саналат деген тыянакка келген.

Макалада Кыргыз Республикасында ийгиликтүү экономиканы түзүү үчүн Түштүк Кореянын реформаларынын тажрыйбасын изилдөө жана колдонуу маселелери талкууланат. Кыргызстандын экономикасынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен Түштүк Кореянын тажрыйбасынын негизинде өнүктүрүүнүн конкреттүү максаттарын жана милдеттерин аныктоо, кластерлерди түзүү, өлкөнүн өнүгүп жаткан билим берүү потенциалынын жана улуттук буржуазиянын топтолгон капиталынын негизинде финансылык-өндүрүштүк топторду түзүү сунушталды.. Республиканын өнүккөн өлкөлөр менен өнөр жай кооперациясын түзүү жана экспортко багытталган улуттук экономиканы түзүү боюнча концептуалдык сунуштар берилип жатат.

Түйүндүү сөздөр: реформалар, ресурстар, кластерлер, чакан жана орто ишканалар, ири ишканалар, өнөр жай кооперациясы, инвестициялар, модернизациялоо, диверсификация, экспортко багытталгандык. Реформалар, ресурстар, кластерлер, чакан жана орто ишканалар, өнөр жай кооперациясы, модернизация, экспортко багыттоо.

Sadygaliev U.

BSU named after K. Karasaev

USING THE EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF KOREA IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The article deals with the issues of studying and implementing the Republic of Korea's reform experience in economic development within the Kyrgyz Republic. It scrutinizes the necessity of identifying specific development objectives, particularly those focused on diversifying the economy and fostering industrial collaboration with developed countries. The article acknowledges the significance of utilizing natural resources as an investment potential for establishing clusters across various industries. Furthermore, it emphasizes the need to promote the growth of export-oriented small and medium-sized enterprises, while simultaneously supporting large enterprises through an improved financial and credit system, which serves as a basis for developing high-tech industries and creating employment opportunities. The author concludes that the Republic of Korea's development path presents a viable model for Kyrgyzstan to build a self-sustaining knowledge economy capable of providing its populace with a high standard of living.

Keywords: reforms, resources, clusters, small and medium-sized enterprises, large enterprises, industrial cooperation, investments, modernization, diversification, export orientation.

За относительно короткий срок в историческом измерении Южная Корея из очень отсталой аграрной страны превратилась в одну из высокоразвитых индустриальных держав мира, совершив беспрецедентный скачок равный столетиям формирования и развития экономики европейских стран.

Опытом Республики Корея интересуются многие страны мира. Некоторые из

них уже добились успехов, используя ее модель развития. Какие уроки может извлечь для себя Кыргызстан?

Для изучения и применения опыта южнокорейских реформаторских процессов в Кыргызстане, на наш взгляд, не хватает расторопности государственных структур, и мы часто ограничиваемся восхвалением южнокорейского «чуда». При этом, дипломатические отношения между

нашими странами имеют более тридцатилетнюю историю. С начала либерализационных процессов в КР, Южная Корея проявляет заинтересованность в успешном развитии кыргызской экономики и взаимовыгодного двустороннего сотрудничества. Наше общество еще помнит про «загубленные», нереализованные южнокорейские инвестиционные проекты 90-х годов 20 века в Кыргызской Республике.

Как известно, использование успешных моделей экономического развития отдельных стран в конкретной экономике предполагает учет национальной специфики, которая, в конечном счете, становится определяющей в успехе или провале проводимых реформ правительств. С этой точки зрения применение опыта новых индустриальных стран в Кыргызской Республике, в частности, Южной Кореи, отметим следующее.

Не вызывает сомнения обязательность заимствования тех подходов, инструментов, которые позволили Республике Корея добиться экономического признания всемирного сообщества. Бесспорно и то, что проведение экспериментов, простое копирование корейских реформ категорически недопустимо, требуется их филигранная аранжировка в «национальном» стиле. Важно отметить и то, что взлет южнокорейской экономики основан на широчайшем спектре экономических, финансовых, геополитических, национальных и других факторах и сопутствующих условиях, которые создают сложности в выборе и использовании кыргызским правительством конкретных шагов авторов корейского проекта для развития своей экономики.

Из большого многообразия уроков Южной Кореи, с учетом возможностей и потребностей в Кыргызстане можно было бы использовать следующие подходы.

В первую очередь, надо определить цели и задачи развития. Простая сопоставительная аналогия первых этапов развития наших стран показывает, что плана

перспективного развития кыргызской экономики с решаемыми проблемами, как в Южной Корее, не было. В целом была ориентация на общую рыночную экономику. Цели создания собственной модели или использование японской, корейской и другой модели не ставилась. Нужно помнить известную истину: развитие начинается только в тех странах, где власть ставит конкретные задачи развития. Например, в сравнении с соседними странами в перспективе (2025-2030-2040 гг.) по уровню жизни населения Кыргызстан не должен отставать от них, должен быть в числе среднеразвитых стран.

Сегодня надо определиться с главными направлениями развития экономики на перспективу и местом Кыргызстана в региональной и мировой экономике. На наш взгляд, ошибочным является нынешняя сырьевая направленность экономики.

С учетом свершившихся фактов, т.е. сложившейся ситуации, сырьевые ресурсы нужно использовать как инвестиционные финансовые ресурсы в контексте создания кластеров по опыту Южной Кореи. Проекты в стране нужно реализовывать с учетом особенностей и перспектив развития северного и южного регионов республики. При этом акцент должен делаться на развитии у регионов способности к восприятию новых знаний и передовых технологий.

Опыт Республики Корея подсказывает, что привлечение инвестиций, развитие малого и среднего бизнеса, создание крупных предприятий в отдельных отраслях должны опираться на современную промышленную политику, предлагающую наиболее системное и комплексное решение вопросов непрерывной модернизации экономики в соответствии с высокотехнологичным развитием. Южная Корея, КНР в своем развитии ориентировалась на развитые страны (США, Европа, Япония и т. д.) как с точки зрения привлечения инвестиций, технологий, так и с целью сбыта продукции.

Создание предприятий в Кыргызской Республике должно учитывать потребности рынков Казахстана, России. [1] По опыту Республики Корея кыргызским фирмам нужно завоевывать обширные свободные ниши в этих странах. При определенных усилиях в стране можно стимулировать развертывание малых и средних предприятий, ориентированных на промышленную кооперацию с ведущими компаниями КНР, Южной Кореи, Сингапура (задача трудная, но вполне осуществимая). Инвестиционную деятельность нужно повернуть внутрь страны, а именно: активно использовать внутренние национальные ресурсы. В стране имеется национальная буржуазия, которая не вкладывает средства в национальное производство. Посредством легализации части теневой экономики путем амнистии доходов, принятия мер против рейдерства, а также государственной поддержки можно было бы привлечь внутренних инвесторов для создания крупных предприятий в добывающей, обрабатывающей промышленности по примеру «чеболей».

Как известно из истории южнокорейских монополистических компаний, для их формирования была оказана всемерная поддержка власти, наряду с открытым доступом к иностранным инвестициям и внутреннему кредитованию. [2, с.34] Чеболи в кратчайшие сроки превратились в основных игроков на внутреннем рынке Южной Кореи, стали конкурентоспособными на внешних рынках, реализуя свою экспортоориентированную миссию. Неуклонное расширение конгломератов, создание новых рабочих мест и следование курсу по индустриализации были основным условием поддержки правительства. Данный подход государства по созданию подушек безопасности для крупных компаний позволил чеболям в своей деятельности делать упор на поиск новых рынков, реализовывать цели правительства по созданию новых, перспективных,

индустриальных секторов экономики (судостроение, нефтехимия, электроника, автомобилестроение и т.д.), а не заниматься выживанием, обеспечением рентабельности. Укрупненные корейские фирмы с большими инвестиционными возможностями выступили основой и катализатором появления высокотехнологических производств, научно-технических, финансовых центров и т.д. Кроме того, существование малых и средних фирм в значительной степени зависит от чеболей. Малый и средний бизнес обеспечивает крупные компании качественными деталями и компонентами. В свою очередь, чеболи получали свои преференции как дополнительное кредитование, налоговые послабления, сниженные тарифы и т.д. [2, с.37].

Использование подобного подхода в условиях Кыргызстана требует совершенствования финансово-кредитной системы с привлечением иностранного банковского капитала (сегодня в мире очень много дешевых кредитов), создание венчурных фондов, страховых компаний, межгосударственных фондов развития и т.д.

Руководство страны должно четко понимать, что именно развитие образования и науки является фундаментальной предпосылкой успешного экономического развития. В стране имеется база образования. Южная Корея эту базу создавала. Поэтому к этой сфере нужно относиться очень трепетно. В отношении развития науки страны в ближайшей перспективе опираться надо на разработки компаний и вузов. Поучительный опыт Корейской Республики – это создание экономики знаний, где основными факторами развития являются знания и человеческий капитал [3].

Процесс развития такой экономики заключен в повышении качества человеческого капитала, в повышении качества жизни, в производстве знаний высоких технологий, инноваций и высококачественных услуг [4].

Для Кыргызской Республики путь азиатского «тигра» является эффективным показателем направлением и одним из наиболее

подходящим для использования в строительстве самодостаточной экономики, обеспечивающей высокий уровень жизни населения.

Литература

1. Бекташева А.К. Перспективы Евразийского Экономического Союза / А. К. Бекташева // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2016. – № 1(35). – С. 254-259. – EDN YCVVQA.
2. Подоба З. С. Чеболю как основа экспортно ориентированной экономики Республики Корея / З. С. Подоба, А. М. Титова // Азия и Африка сегодня. – 2018. – № 3(728). – С. 33-40.
3. Истомина В. С. Почему стремительного экономического роста добилась на корейском полуострове именно Республика Корея, а не КНДР? / В. С. Истомина // Казанский вестник молодых учёных. – 2019. – Т. 3, № 1(9). – С. 147-155. – EDN XBUIEB.
4. Суслина С. С. Республика Корея: от реципиента до донора официальной помощи развитию / С. С. Суслина // Вестник МГИМО Университета. – 2011. – № 4(19). – С. 114-118. – EDN OOQQXV.

УДК: 336.7

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.39

*Таранова Е., Рысалиева Г.
К. Карасаев атн. БМУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНА АКЧА КТОРУУЛАР ЖАНА АЛАРДЫН ЗАМАНБАП ИШКЕРДИКТИ ӨНҮКТҮРҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация: Илимий макалада миграциялык процесстердин контекстинде акча которуулардын өз ара аракеттенүүсү таасир эткен заманбап ишкердиктин өнүгүшү каралат. Акча которуулардын ишкердикке байланыштуу болгон оң жактары эске алынган. Изилдөөнүн жүрүшүндө макроэкономикалык көрсөткүчтөргө жана жалпысынан экономикалык жигердүүлүккө таасир этиши мүмкүн болгон эмгек миграциясынын оң таасири белгиленет. Изилдөөдө заманбап ишкердиктин чет элдик тажрыйбасы белгиленди. Тышкы миграция маселеси жетиштүү терең изилденген, бул электрондук акчаны өнүктүрүүгө жана андан кийин “накталай акчасыз экономиканы” түзүүгө күчтүү түрткү берди. Ишкердик жана анын бутундой онугушу мамлекеттин экономикасын онуктуруу учун зор мааниге ээ. Ишкердик, накталай эмес төлөмдөр, акча которуулар жана процесстер бири-бири менен тыгыз байланышта. Заманбап ишкердик инновациялык компонентти киргизүү учун негизделген. Бул чөйрөнү өнүктүрүү үчүн жыйымдарды, тике чет өлкөлүк инвестицияларды алуу жана пайдалануу жана өндүрүш жана соода ишмердүүлүгүнүн абалы чоң мааниге ээ болушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: акча которуулар, миграция, накталай акчанын түшүү динамикасы, эмгек мигранттары, электрондук акча, накталай эмес экономика, сактык фонд, инвестициялар, жумушсуздук, аманат.

*Таранова Е., Рысалиева Г.
БГУ им. К.Карасаева*

ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ В КЫРГЫЗСКУЮ РЕСПУБЛИКУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация: В научной статье исследуется развитие современного предпринимательства, на которое немаловажное влияние оказывает взаимодействие денежных переводов в условиях миграционных процессов. Учитываются положительные стороны, касаемые денежных переводов. В ходе проведенного исследования отмечается положительный эффект от трудовой миграции, который может отражаться на макроэкономических показателях и на экономической активности в целом. В исследовании отмечен зарубежный опыт современного предпринимательства. Достаточно углублено изучен вопрос внешней миграции, которая дала мощный толчок на развитие электронных денег и впоследствии на создание «безналичной экономики». Предпринимательство и его развитие в целом оказывает важное значение для развития экономики государства. Предпринимательство, безналичные расчёты, денежные переводы и миграционные процессы имеют тесное взаимодействие между собой. Современное предпринимательство основывается на внедре-

нии инновационной составляющей. Важное значение на развитие данной сферы могут оказать поступление и использование сбережений, прямых иностранных инвестиций и состояние производственной и торговой деятельности.

Ключевые слова: денежные переводы, миграция, динамика поступления денежных средств, трудовые мигранты, электронные деньги, безналичная экономика, накопительный фонд, инвестиции, безработица, сбережения.

*Taranova E., Rysaliev G.
BSU named after K. Karasaev*

MONEY TRANSFERS TO THE KYRGYZ REPUBLIC AND THEIR INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF MODERN ENTREPRENEURSHIP

Abstract: The scientific article researches development of modern entrepreneurship which is influenced by the interaction of money transfers in the context of migration processes. The positive aspects related to money transfers are taken into account. In the course of the study, a positive effect of labor migration is noted, which can affect macroeconomic indicators and economic activity in general. The research noted the foreign experience of modern entrepreneurship. The question of external migration has been studied in sufficient depth, which has given a powerful impetus to the development of electronic money and subsequently to the creation of «cashless economy». The entrepreneurship and its development have a great importance for the development of country's economy. Entrepreneurship, cashless payments, money transfers and migration processes are closely interconnected. Modern entrepreneurship is based on the introduction of an innovative component. The receipt and use of savings, foreign direct investment and the state of production and trade activities can be of great importance for the development of this area.

Keywords: remittances, migration, dynamics of cash receipts, labor migrants, electronic money, cashless economy, savings fund, investments, unemployment, savings.

Устойчивый рост и становление современного предпринимательства является неотъемлемой частью развития экономики Кыргызстана. Сектор современного предпринимательства, основой которого выступает малый и средний бизнес гораздо динамичнее реагирует на изменения в экономике, стимулирует внутренний спрос, увеличивает конкуренцию и генерирует инновации быстрее, чем крупные компании. Учитывая высокий уровень бедности и экономического неравенства в Кыргызстане, развитие предпринимательства поможет решить социальные проблемы за счет создания рабочих мест и дополнительных источников получения дохода.

Следует отметить, что современное предпринимательство — это стержень, оказывающий существенное влияние на формирование и устойчивое развитие современного государства. Такая дилемма стоит перед обществом. Необходимо особо подчеркнуть, что актуальность обретает в данном вопросе и лейтмотив основанный на проводимой государственной политики, т.к. именно малый и средний бизнес — это движущая сила, оказывающая существенное влияние на устойчивый экономический рост в самом государстве. И именно в условиях этого бизнеса появляется возможность разработки и внедрения инновационных товаров и услуг, или

же товаров и услуг с улучшенными качествами. Также необходимо формировать предпринимательские компетенции и развивать предпринимательское мышление со стороны участников бизнес-сферы. Для того, чтобы развивать современное предпринимательство нужна прямая финансовая поддержка со стороны государства.

Современное предпринимательство является важным сегментом экономической системы: доля его в ВВП Италии, Норвегии, Израиля и ряда других развитых стран превышает 60%, в Китае предпринимательство создает 75% добавленной стоимости. При этом доля предпринимательства в России в 2021 году составила чуть больше 20%, в Кыргызстане – 13%. Основной проблемой в развитии современного предпринимательства в Кыргызской Республике становится нехватка собственных денежных средств, отсутствие финансовой поддержки со стороны государства, а также финансовая неграмотность со стороны населения.

Одной из современных и часто применяемых услуг в системе финансов стали денежные переводы. Следует отметить, что спрос на данную услугу растет с каждым днем. Это говорит о том, что миграция увеличивается. Статистика касаемая денежных переводов это наглядный пример происходящих миграционных процессов в стране. Опираясь на статистические показатели 3%, а именно 215 млн. жители земного шара — это мигранты. В 2022 году объем денежных переводов в страны с низким и средним уровнем дохода (СНСД) выдержал глобальные потрясения и, согласно оценкам, вырос на 5%, достигнув 626 млрд. долларов США. [8] Это намного меньше роста в размере 10,2%, зарегистрированного в 2021 году, и на 16 млрд. долларов больше, чем в 2018 году. [4] Если учитывать нерегистрируемые поступления, то данный объем будет значительно выше.

Денежные переводы имеют важное

значение, во - первых они благоприятно сказываются на сокращении бедности, во-вторых, положительно влияют на экономический рост. Денежные переводы, благодаря увеличению вложений, помогают развивать сферу предпринимательства, малый и средний бизнес, а также развивать систему образования и здравоохранения.

Например, часть народа, проживающая вне страны своего происхождения в странах с переходной экономикой осуществляющая денежные переводы может стать источником финансовых средств в развитии торговых отношений или же передачи знаний, навыков. А также осуществлять инвестиционные вложения и развивать технологии.

Сегодня в Кыргызской Республике, а также во всем мире банковская система предлагает широкий спектр денежных переводов. А именно – Korgonpara («Золотая корона»), «Юнистрим» Contact. Стали очень удобной версией переводов это электронные переводы. Любая система денежных переводов имеет свои достоинства и недостатки.

Активную роль приобретают денежные переводы в современном мире, которым придается существенная важность, т.к. они влияют на многие сферы социально-экономических отношений. [3, с.53]. Например, за последние 10 лет доля трудовых мигрантов в Российской Федерации сформировалась за счет Средней Азии – Кыргызстана, Казахстана, Узбекистана, Таджикистана. Безработица в целом порождает шаги к миграции. Это положительно сказывается для принимающей страны, т.к. именно миграция позволяет снижать социальную напряженность, тем самым заполнять трудовые места, которые ранее не пользовались спросом среди населения, которое постоянно проживает в самом государстве. И положительная тенденция от трудовой миграции отмечается от того, что денежные средства поступают семьям, родственникам, что влечет за

собой доход близким, а также открывает возможности на развитие малого и среднего бизнеса.

Трудовая миграция содействует экономическому росту и может благотворно отражаться на макроэкономических показателях и на экономической активности в целом.

Исходя из мирового опыта, международной трудовой миграции отводится важное значение, это один из основных разделов мировой экономики и политики потому, что на текущий момент в современном мире в миграционный обмен по вопросам труда и занятости вовлечены все без исключения государства. По оценкам ООН, только регулируемых трудовых мигрантов в мире насчитывается от 120 до 200 млн. человек. Согласно мировому уровню 48% из общего количества мигрантов это женщины.

После того как Кыргызская Республика стала независимым суверенным государством отмечается повышенный отток граждан, который не прекращается до сих пор. За пределы Кыргызской Республики выехало более 540 тысяч человек. Отмечается, что более 700 000 соотечественников находятся в трудовой миграции. На 2020 год 520 тыс. граждан Кыргызской Республики работают в России, в Казахстане – 80 тыс., в Южной Корее – 14 тыс., в Турции – 14 тыс., а также 30 тыс. в Европе, США, Ближнем Востоке. Следует заметить, что большее количество населения предпочитают работать в России. В целом в Кыргызстане отмечается вынужденная трудовая миграция, основанная на нехватке рабочих мест, что влечет за собой высокую безработицу, а также низкие заработные платы. Все это выступает основным мотивом и подталкивает граждан искать другие источники доходов. Денежные переводы в свою очередь позволяют преодолевать низкий порог бедности. Низкие доходы, входящие в экономический мотив влекут за собой трудовую миграцию. За-

рабатывание денежных средств, имея доход за пределами нашей республики дают возможность вложения в будущем в предпринимательскую инфраструктуру, в развитие малого и среднего бизнеса на родной земле.

На конец 2019 года был 1 миллион 55 тысяч граждан КР по всей России, а на начало 2021 года, из-за высокой миграции, кыргызских граждан в РФ увеличилось и составило 1 млн 63 тысячи кыргызстанцев. Во втором квартале 2022 года трудиться в Россию прибыли 223,4 тысячи граждан Кыргызстана.

Ранее нами было отмечено, что в странах Европы и не только мигрируют примерно половина — это женщины, что же касается Средней Азии то мужчин, осуществляющих трудовую миграцию на 30% больше, чем женщин, также за последние годы начинает увеличиваться доля мигрантов и среди женщин или же полностью семья подыскивает страну, где доходы будут выше, чем на Родине.

Общий объем денежных переводов мигрантов за 2021 год составил более 2,2 млрд долларов США, что по отношению к ВВП Кыргызской Республики составило до 30% (ВВП 2021 год – 7,2 млрд долларов США). Таблица 1

**Общие переводы,
поступившие в Кыргызстан [6]**

Параметры, млрд. долл.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Сальдо	89,6	109,1	124,7	150,6
Приток	141,2	136,4	156,7	194,3
Страны СНГ	137,1	131,3	152,7	190,8
Казахстан	1,1	0,5	0,3	0,3
Россия	136,0	130,8	152,3	190,4
Страны даль- него зарубежья	4,1	5,1	4,0	3,6

Основываясь на данных приведенных в таблице 1 мы можем наблюдать, что в 2018 году значительно снижено - на 30% по сравнению с 2019 годом поступление денежных средств из Российской Федерации от мигрирующих граждан.

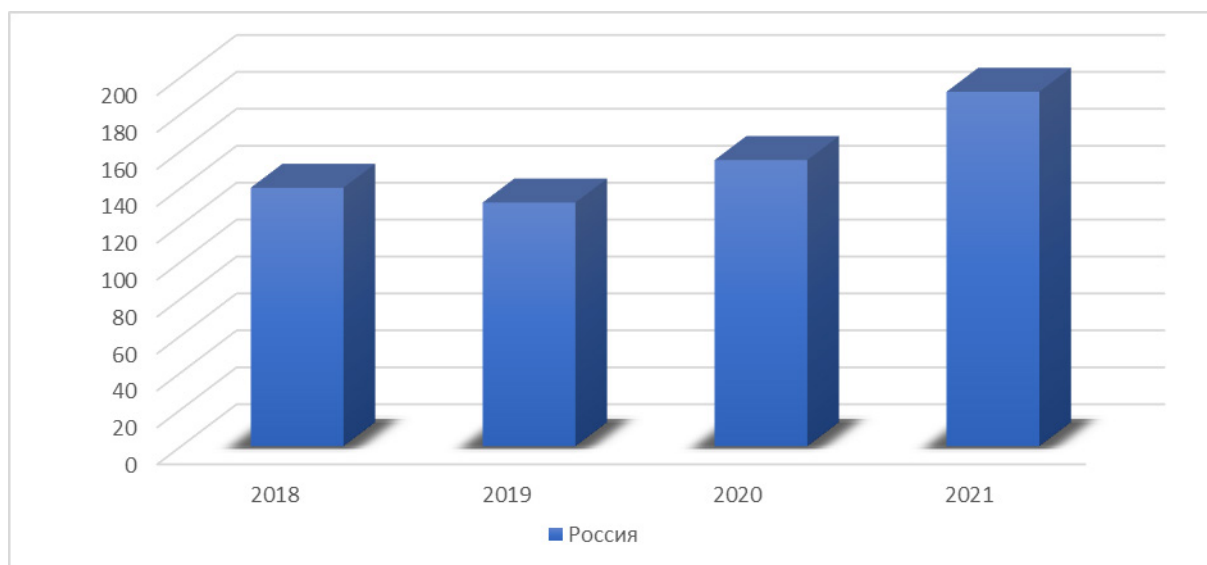

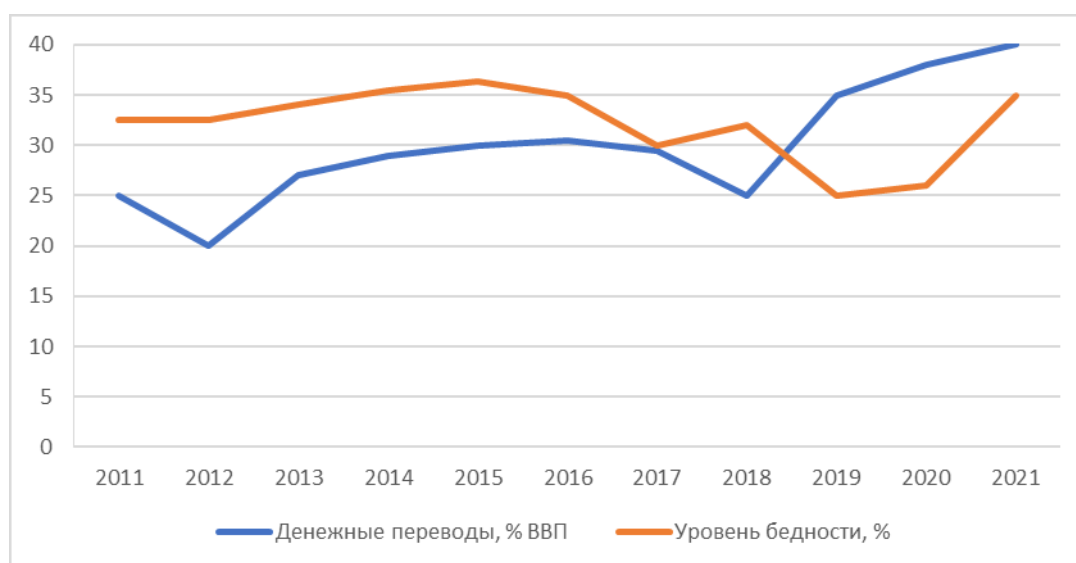
Рис. 1. Динамика поступлений денежных средств из РФ в Кыргызстан за 2018 – 2021 гг. (млрд. долл.)

Согласно данным Национального (Центрального) банка Кыргызской Республики в июне 2022 года мигранты перевели в Кыргызстан 317,2 миллиона долларов США, это на 60 миллионов больше, чем месяцем ранее. Из них более 97 процентов денежных переводов приходится на Россию – 1 миллиард 284,14 миллиона долларов США. Согласно данным, денежные переводы из России в Кыргызстан значительно увеличиваются с каждым годом.

Тем не менее со множествами проблем сталкиваются наши соотечественники, работая за пределами Кыргызской Республики за последние десять лет. Обман и несвоевременные выплаты заработных плат не прекращаются со стороны работодателей. Также от неосведомленности и незнания законодательства Российской Федерации или же халатности имеются нарушения со стороны трудовых мигрантов. Следовательно, с наших граждан наблюдаются административные взыскания,

тем самым отмечается рост теневой экономики.

Если брать во внимание малый и средний бизнес в регионах, а именно индивидуальных предпринимателей, то они из-за низкой финансовой грамотности сталкиваются с некоторыми трудностями. Трудности начинают возникать еще при составлении бизнес-планирования, которые связаны с перекредитованием. [8] Это говорит о низком финансовом управлении. Нецелесообразное использование денежных переводов трудовых мигрантов негативно сказывается на развитии малого и среднего бизнеса в Кыргызстане и соответственно на экономику Кыргызской Республики. Согласно данным Национального статистического комитета КР в 2021 году доля денежных переводов к ВВП достигла 33,6%. В целом приток денежных переводов в республику значительно вырос, что частично повлияло на сокращение бедности. (Рис.2).

На наш взгляд правильное использование денежных переводов мигрантами может обеспечить значительное развитие экономики, т.е. данные финансовые ресурсы необходимо превращать в финансирование бизнеса, в инвестиции и накопления. Должен работать денежный механизм. В настоящее время инвестиционный потенциал от денежных переводов достаточно низкий. Это обусловлено тем, что почти 63% трудовых мигрантов расходуют денежные переводы на текущее потребление, только 2% инвестируют в образование и только 3% делают накопления или финансируют открытие бизнеса [8]. Из-за низкой финансовой грамотности мигранты или же их родственники вкладывают денежные средства в скот, автомобили или же предпочитают хранить накопленные сбережения «под матрасом». Следовательно, нарушается кругооборот и образуется застой денежных средств полученных по линии денежных переводов.

В заключении можно резюмировать, что деньги всегда вызвали общественный повышенный интерес, это одна из основных категорий в экономической системе, появление денег сопровождается человечеством с древнейших времен. В настоящее время деньгам придается

огромное значение. От их количества зависит комфорт жизни каждого человека. Электронные деньги прочно вошли в обиход повседневной жизни. Денежные переводы – это одна из современных и часто применяемых услуг в системе финансов. Можно констатировать положительный факт о том, что денежные переводы благоприятно воздействуют на уровень бедности, помогают развивать банковскую и финансовую системы, создают рабочие места, имеют накопительный фонд в виде сбережений и инвестиций и т.д. В свою очередь, миграционные процессы порождают развитие «безналичной экономики», которая является одним из приоритетов финансовых регуляторов на финансовом рынке для любых стран. В масштабе национальной экономики платежная система, включая денежные переводы позволяет обеспечивать удобство в платежном обороте, а также положительно влиять на экономическое развитие государства и граждан. В результате вышеперечисленного, стоит подметить еще раз важность применения денежных переводов в мире, обеспечивающих также удобство в обращении денег, которые частично будут оказывать определенное влияние на развитие современного предпринимательства.

Литература

1. Закон от 21 января 2015 г. № 21 «О платежной системе Кыргызской Республики».
2. Деньги, кредит, банки: учебник / Е.Ф. Жуков, Л.М. Максимов / Под ред. Е.Ф. Жукова. 2-е изд. перераб. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2019.
3. Кумсков Г.В. Вопросы совершенствования методики учета денежных переводов трудовых мигрантов / Вестник КРСУ. 2014. Том 14. № 3. Стр. 53-58.
4. Краткий обзор Всемирного банка по вопросам миграции и денежного перевода в мире / Электронный ресурс. – Режим доступа: www.knomad.org (Дата обращения 03.04.2018 г.)
5. Краткий обзор Всемирного банка по вопросам миграции и денежного перевода в мире / Электронный ресурс. – Режим доступа: www.knomad.org (Дата обращения 03.04.2022 г.)
6. Составлено авторами на основе данных Национального банка Кыргызской Республики / Электронный ресурс – Режим доступа: <http://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=1785&lang=RUS> (Дата обращения 22.03.2022 г.)
6. Официальный сайт Всемирного Банка (The World Bank) // www.worldbank.org
7. Официальный сайт Национального банка Кыргызской Республики / Электронный ресурс – Режим доступа: <http://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=1785&lang=RUS> (Дата обращения 22.03.2022 г.)
8. Хасанова С. Усиление конкурентоспособности малого и среднего бизнеса в Кыргызстане и содействие его интеграции в региональные и глобальные ЦДС. Бишкек, 2021.
9. Центральный Банк Российской Федерации / Электронный ресурс – Режим доступа: <https://www.cbr.ru> (Дата обращения 22.03.2022 г.)
10. <https://www.vsemirnyjbank.org> › news › 2022/11/30

УДК: 338.482

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.40

*Чогулдуров М., Чогулдурова Э.
БГУ им. К.Карасаева*

*Юсупова Г.
МУК*

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА

Аннотация: В данной статье рассматривается одна из динамично развивающихся сфер туризма- индустрия гостеприимства. За последние десятилетия на территории СНГ гостиничная индустрия показывает ежегодный рост. Конкуренция дает стимул к постоянному улучшению качества услуг и созданию уникальных предложений для своих гостей. Процесс модернизации гостиничного обслуживания захватил сегодня каждую новую гостиницу или хостел. Главным показателем выбора туристом данного отеля и ежегодного повышения прибыли является высокое качество обслуживания клиента. Информационные технологии совершили настоящий прорыв в индустрии гостеприимства. И какие бы трудности ни стояли у отельеров на пути дальнейшего освоения новых технологий и вложения новых инвестиций в данный бизнес, они неотступно будут идти навстречу инновациям ради будущего успеха своего дела.

Ключевые слова: туризм, гостеприимство, инновации, цифровые технологии, система бронирования, управляющие комплексы, качество обслуживания, конкуренция, гостиница, гостиничные корпорации, интерьер, персонал, автоматизированное управление, безопасность проживание, путешественник, индустрия, электронная коммерция, коммуникационная система, гостиничный сектор, инфраструктура.

*Чогулдуров М., Чогулдурова Э.
К. Карасаев атн. БМУ*

*Юсупова Г.
Кыргызстан Эл аралык университети*

ИНФОРМАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕЙМАНДОСТУК ИНДУСТРИЯДА

Аннотация: Бул макалада туризм тармагындагы өтө ылдамдык менен өнүгүп бара жаткан меймандостук индустриясы жөнүндө сөз болот. Акыркы он жыл ичинде КМШ өлкөлөрүндө меймандостук индустриясы жыл сайын өнүгүп бара жаткандыгын көрөбүз. Атаандаштык кызмат көрсөтүүгө дем-шык берип, конокторду тейлөөнүн сапатын жогорулатып, улам жаңы уникалдуу идеалардын жаралышына шарт түзүүдө. Мейманкана тейлөөсүн модернизациялоо процесси бүгүнкү күндө бардык жаңы мейманканаларды өз кучагына алды. Туристтердин кайсы бир отелди тандоосу жана кирешенин жыл сайын жогорулашы кардарларды тейлөөнүн жогорку деңгээлдеги көрсөткүчү болуп эсептелет. Маалымат технологиялары меймандостук индустриясында олуттуу секирик жасады де-

сек болот. Кыргызстандагы мейманкана ишкерчилигинин өнүгүү процесси өлкөгө келген туристтердин санынын жылдан жылга көбөйгөн мезгилине туура келди. Ошондуктан учурда Кыргызстан эл аралык туризм айдыңында маанилүү туристтик өлкө катары кабыл алынууда.

Түйүндүү сөздөр: туризм, мемандостук, инновациялар, санарип технологиялары, брондоо системасы, башкаруу комплекстери, тейлөө сапаты, атаандаштык, мейманкана, мейманкана корпорациялары, интерьер, кызматчылар, автоматташтырылган башкаруу, жашоо коопсуздугу, саякатчы, индустрия, электрондук коммерция, коммуникативдик система, инфраструктура.

*Choguldurov M., Choguldurova E.
BSU named after K. Karasaev*

*Yusupova G.
KIU*

INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE HOSPITALITY INDUSTRY

Abstract: The article discusses one of the dynamically developing areas of tourism – the hospitality industry. Over the past decades, the hotel industry in the Commonwealth of Independent States has shown annual growth. Competition provides an incentive to constantly improve the quality of services and create unique offers for their guests. The process of modernizing hotel services has captured every new hotel or hostel today. The main indicator of the choice of this hotel by a tourist and the annual increase in profits is the high quality of customer service. Information technology has made a real breakthrough in the hospitality industry. The rapid development of the hotel business in Kyrgyzstan came at a time when the influx of tourists to the country began to grow every year. Today, Kyrgyzstan in international tourism is taken seriously as a tourist country.

Keywords: tourism, hospitality, innovations, digital technologies, booking system, control complexes, quality of service, competition, hotel, hotel corporations, interior, staff, automated control, accommodation security, traveler, industry, e-commerce, communication system, hotel sector, infrastructure.

Гостеприимство сегодня - это визитная карточка любой страны. Развитие туризма особенно необходимо тем небольшим государствам, которые не могут похвалиться современными достижениями в создании высочайшей инфраструктуры и научными достижениями. Ведь сегодня конкуренция в сфере туризма толкает предпринимателей на такие небывалые инновации, от которых у туристов захватывает дух. И поэтому все более ширится число любителей путешествовать, желающих увидеть «чуда света» современного века.

Как показывает мировой опыт, для организации путешествий и туризма необходимы четыре слагающих его элемента: привлекательность центров на маршруте путешествия; наличие возможностей размещения и обслуживания; доступность страны и отношение местного населения к туристам. [4]

В инфраструктуре гостеприимства динамично развивается ее основной компонент – гостиничный сектор. История гостиниц начинается от частных постоянных дворов, выросших в настоящее время

в гостиничные корпорации. Именно такая система деятельности гостиниц способствует сегодня получению большого числа преимуществ, которые позволяют достичь высокого качества туристской услуги, все шире применять индивидуальное обслуживание клиентов и внедрять инновации.

За последние десятилетия на территории СНГ гостиничная индустрия показывает рост в 15-20 процентов ежегодно. Конкуренция дает стимул к постоянному улучшению качества услуг и созданию уникальных предложений для своих гостей. Ведь главными показателем выбора туристом данного отеля и ежегодного повышения прибыли является высокое качество обслуживания гостя. Оно достигается через обеспечение скорейшего размещения в номере, соблюдение санитарно-технических норм, уникальности интерьера, инновационности и высокой культуры обслуживания туристов персоналом.

В динамичном темпе современной жизни туристу не хватает времени успеть познакомиться со страной и людьми. К тому же у путешественников есть практическая сторона их выезда – это может быть учеба, лечение, общение, бизнес или общественная деятельность. И гостиницы спешат им помочь в этом деле. Так, сегодня нет гостиниц без WiFi, скоростного беспроводного доступа гостиницы к ИНТ, без системы интерактивного телевидения, без системы управления электроэнергией комплекса, без автоматизированного управления службами отеля. Активно используют они технологии радиочастотной идентификации, позволяющую открывать двери номера с помощью сотовых телефонов, систему визуального отображения информации на мониторах, где отражается весь калейдоскоп услуг гостиницы и ее мероприятия. Например, гидрокристаллическое зеркальное телевидение на порядок повышает статус отеля в глазах по-

стояльцев. А специальные зеркала, транслирующие прогноз погоды, напоминают туристам, что следует одеть сегодня, не выходя на улицу и не используя Интернет.

Приложения для компьютеров подключают каждого сотрудника к специальной сети для своевременного реагирования на запросы посетителей. На основе «умных колонок» Echo устанавливают специальную версию голосового помощника для отелей – Alexa for Hospitality в сети Marriott. Они упрощают процесс обслуживания, позволяя заказывать из номера различные услуги голосом. Alexa имеет широкий набор возможностей в обслуживании номера и гостя, а также он виртуальный помощник и для менеджеров гостиницы – безопасность проживания посетителей для которых превыше всего.

Marriott International также запустила пилотную систему регистрации с помощью цифровой технологии распознавания лиц. Это позволяет сократить скорость регистрации посетителей до полуминуты – гостей лишь сфотографируют и введут контактные данные в терминал самообслуживания. Так же не сказав ни слова, можно заселиться в первую электронную гостиницу «Fly700» в китайском городе Ханчжоу, где только роботы встречают, размещают, сопровождают и провожают посетителей. Такой инновационный прорыв был создан лидером электронной коммерции компанией «Alibaba Group». Специалисты компании отметили, что высокие технологии значительно снизили затраты на эксплуатацию отеля и что роботизация ускорит и облегчит труд персонала, а путешественникам доставит максимум удобств.

На сегодняшний день не найдется в мире отеля, управлением которого бы занимались полностью вручную. Управляющие компьютеризированные системы – есть мозг отеля, сегодня без такого мозга он уже не сможет существовать. Важным вопросом при выборе системы электрон-

ного управления отелем является вопрос о том, насколько она совместима с новыми IT решениями, которые уже стали или скоро станут необходимостью. [1]

Основным инновационным решением в сфере систем компьютерного управления являются, в первую очередь Интернет-технологии, которые позволяют пользователю, будущему клиенту, или персоналу отеля, зайти в сеть и получить о нем все нужную информацию. На кыргызском рынке таких решений сегодня наиболее значимыми продуктами можно назвать OperaFidelio и Epitome PMS. В них очень достойно реализована и сама система доступа, и возможность расширять необходимый набор электронных инструментов для управления с помощью сторонних продуктов под каждый конкретный случай.

Но уже сейчас видно, что процесс модернизации гостиничного бизнеса пошел дальше. Появляются системы, информацию в которых можно получать по подписке, в них используется так называемая SaaS-технология более известная под названием “облачной”. Такие решения, наверняка, будут очень интересны для отелей, работающих посезонно, вроде курортных и горнолыжных. Они позволят существенно сэкономить на программном обеспечении. Все что нужно будет делать – это уплачивать некоторую сумму из операционных расходов за заранее забронированные места. Такой вариант предоставления информации о себе потенциально является куда более выгодным в плане затрат, и технология будет доступной даже для небольших мини-отелей. [1]

В этом деле инновационные технологии совершили настоящий прорыв: электронная дистрибуция совмещенная с системами бронирования, и организованная в единый управляющий комплекс, который позволяет в онлайн режиме руководить бронированием сразу по нескольким каналам продаж, сделала свое дело. Иначе как революцией этот процесс не назвать. [3]

К примеру, отелям бизнес-формата предпочтительней участвовать сразу в двух системах бронирования, и в глобальных (GDS) и в альтернативных (ADS). Однако, имеет смысл задуматься об этом и отелям другого формата: загородным отелям, SPA-отелям у морских побережий, отелям, ориентирующимся на экстрималов с определенными финансовыми возможностями. Глобальная система бронирования GDS, к тому же, отличный рекламный инструмент: ваш отель станет известен более чем полумиллиону туристических агентств во все мире и появиться в самых крупных системах по бронированию, которые используют базу GDS, вроде Expedia или Travelocity. Это самый грандиозный рекламный канал по отношению количества затраченных денег к полученной выгоде.

В 2009 году был выпущен, и до сих пор отлично функционирует, продукт компании ЛибраХоспиталити. Продукт этот представляет собой перспективное решение для сетей отелей, работающее на технологии Saas - LibraOnDemand CRM. [2]

Основными функциями технологии Saas являются автоматизация задач сотрудников маркетингового отдела, ведение учета предпочтений клиента и подходящих ему договорных условий, помощь в выстраивании системы поощрения для постоянных клиентов, управление мероприятиями в отеле.

На данный момент неудержимый рост и развитие гостиничного строительства идет во всех крупных городах нашей страны и, особенно, это наглядно заметно в городах Бишкек и Ош. Если в начале 2000-ных на территории Бишкека было около 5 отелей, то сейчас их более 160, в основном категории «экономкласса». Но растет число и пятизвездочных отелей – в сентябре 2019 года появилась ласточка Sheraton – Sheraton-Bishkek Hotel. В 2020 году прошло открытие представительницы французской гостиничной сети - «Novotel».

Диаграмма 1.

Составлено авторами на основе данных источника: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2018-2022 гг.- Бишкек, 2023- 97 с.

Анализ статданных предоставления услуг гостиницами республики в период с 2018 по 2022 годы показывает тенденцию роста в первые два года и снижение туристского потока в период пандемии, а также динамику роста в постпандемийный 2022 год. Если в 2018 и 2019 годах предоставление услуг гостиницами в денежном выражении составляло 3277,4 и 3380,4 млн. сомов, то в 2020 и 2021гг. оно составило 1153 и 1812 млн. сомов соответственно. Т.е., туристский поток уменьшился почти в 2-2,5 раза. Такая же тенденция наблюдалась и в предоставлении услуг предприятиями питания. Таким образом, по данной диаграмме видно, что пандемия заставила приостановиться росту гостиничных услуг на целых два года,

но сегодня эта сфера вновь набирает свои обороты и гостиничный «бум» в стране виден и невооруженным глазом.

Поскольку приезжающих в страну туристов, все больше и больше интересует природа, культура и история Кыргызстана, развитие гостиничного бизнеса в Кыргызстане только в начале своего пути. И потому курс на все большее внедрение и применение новых информационных технологий по всем международным стандартам бизнеса с высоким IQ является важнейшей задачей наших отельных предпринимателей.

Новые технологии предусматривают сокращение материальных, моральных и временных затрат при электронном резервировании, при оказании основных и до-

полнительных услуг во время проживания клиентов в отеле, повышают качество и возможности обслуживания одновременно при сокращении персонала. Автоматизированные системы повышают производительность труда в гостиничной организации и повышают уровень менеджмента высшего и среднего звена управленцев.

Сегодня в Кыргызстане, как никогда ранее ширится рост гостиниц, пансионатов, малых отелей, хостелов и других средств

размещения и одним из действенных средств в этой высоко конкурентной борьбе национальной индустрии гостеприимства должно быть все более широкое применение инновационных технологий, подготовка конкурентоспособных кадров для данной сферы, применение международного опыта работы отельеров. Только таким путем Кыргызстан может заявлять о приоритетности туризма в своей стране и о высоком уровне гостеприимства.

Литература

1. Бурляева В.В., Скульчес Д.В. Современные инновационные технологии в гостиничном бизнесе. Кубанский государственный технологический университет 350072, РФ, г. Краснодар, электронная почта: skulches.d@gmail.com, 2018.
2. Инновации в гостиничном бизнесе. Смысл применения и выгоды. [Электронный ресурс]. www.innoros.ru
3. Халдина А.Д. Бизнес идеи по внедрению инновационных технологий деятельность гостиничных предприятий. // Материалы VII Международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум» [Электронный ресурс]. URL: www.scienceforum.ru/2015/1156/12288
4. Чогулдуров М.Д., Чогулдурова Э.К. Использование мирового опыта для развития путешествий и туризма Кыргызстана. - Вестник БГУ, №3(45), 2018, с. 134
5. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2018-2022 гг.- Бишкек, 2023- 97 с.

УДК: 372.2(575.2)(04)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.41

*Шаршембиева К.**К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети**Жаныбек кызы Айзада**Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети*

СҮРӨТКЕР АКЫН ШАЙЛООБЕК ДҮЙШЕЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫНА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАЛДОО

Кыскача мазмуну

Макалада сүрөткер акын Ш.Дүйшеевдин чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттары пайдаланылды. Тилдин бардык бөлүктөрүнө (фонетика, лексикология, грамматика) токтолуп, лингвистикалык талдоо жүргүзүлдү. Дээрлик бардык ырларында аллитерация, акындын калемине таандык өтмө маанидеги сөздөр, инверсия сыяктуу тилдик факторлордун чебер колдонулгандыгын байкадык. Сөз менен сүрөт тарткан акындын лексикасынын бай экендигин жана аларды стилистикалык максатта чебер колдонгондугу жөнүндө сөз болду. Ырларынын тыбыштык жагынан уйушулгандыгы жана автордук өтмө маанидеги сөздөрдү колдонгондугун мисалдар менен далилдөөгө аракет жасадык. Макаладагы материалдар студенттердин, аспиранттардын жана мугалимдердин илимий иштерине жардамы тиет деген ойдобуз.

Түйүндүү сөздөр: аллитерация, өтмө маани, лексика, инверсия, анафора, эпифора, бир өңчөй мүчөлөр, фраза.

*Шаршембиева К.**Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева**Джаныбека кызы Айзада**Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЭТИЧЕСКИХ ФРАЗ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХУДОЖНИКА АКЫНА ШАЙЛООБЕКА ДҮЙШЕЕВА

Аннотация

В этой статье были использованы слова кыргызского поэта Ш. Дүйшеева в его произведениях. Все аспекты языка (фонетика, лексикология, грамматика) были рассмотрены, проведен лингвистический анализ. В большинстве своих стихов автор использовал аллитерацию, слова, которые подчеркивают стиль письма поэта, также использовал инверсию и другие языковые факторы. Материалы в статье могут быть полезны для студентов, учителей и исследователей в области языка.

Ключевые слова: аллитерация, переносное значение, лексика, инверсия, анафора, эпифора, однородные члены предложения, словосочетание.

*Sharshembieva K.**The Bishkek State University named after K. Karasaev**Janybek kyzy Aizada**Kyrgyz National University named after J. Balasagyn*

LINGUISTIC ANALYSIS OF PERFORMING WORDS AND WORKS OF THE POET SHAILOOBEK DYSHEEV

Abstract

The article used words from the works of the Kyrgyz poet Sh. Duysheev. All aspects of the language (phonetics, lexicology, grammar) were thoroughly examined, and a linguistic analysis was conducted. The author used alliteration, words that emphasize the poet's writing style, as well as inversion and other linguistic factors in most of his poems. The materials in the article can be useful for students, teachers, and researchers in the field of language.

Keywords: alliteration, figurative meaning, vocabulary, inversion, anaphora, epiphora, similar clauses, word combinations

Заманыбыздын залкар, сүрөткер акыны Шайлообек Дүйшеев адабияттын түрдүү жанрындагы чыгармаларды жаратып, окурмандарга тартуулап келет. Көп түрдүү таланттуу акын лирика да, очерк да, дастан да, кошок да жазып, көпчүдүктүн көңүлүн буруп, элдин сүйүктүү акынына айланды.

Акын жаш кезинде сүрөт тартууга кызыгып, мектепте окуп жүргөндө мугалимдердин сабакка көрсөтмө куралдарын даярдоого көп жардамы тиет. Автор өзүнүн эскерүүсүндө «Мен жаш кезимде сүрөтчү болсом деп тилек кылып жүрүп, айлам жогунан сүрөтчү боло албай калгам, бирок анын өчүн мен сөз менен сүрөт тартып алып келатам» деп эскерет («Де-факто» 25.04. 2014). Ошентип, акын сөз менен сүрөт тартып, элестүү, образдуу лексикасы менен чыгармаларды жаратып келет.

Ш. Дүйшеевдин 2020-жылы чыккан “Шайлообек» аттуу 3 томдук жыйнагындагы «Акындын сөзү, сүрөткердин көзү» деген баш сөзүндө акын Ж. Касаболотов мындай деп жазат: ...Ал эми турмуштун миң кырдуу, конкреттүү деталдарына, алардын сүрөттөмөсүнө кайрылган, терең үнүлгөн кыргыз акындары чанда эле кездешет. Алардын көбүнөн кыйла эле айырмаланып, Шайлообек Дүйшеевдин бир чоң, балким, жакшы ачылбай келаткан башкы өңүтү – ал илгертен бул жашоону чебер сүрөткердин көзү менен карагандыгы. Анын көзү - өтө кылдат сүрөтчүнүн,

фотографтын, кинооператордун көзү. Балким, сөз өнөрүнө аралашпай киного, сүрөт өнөрүнө баш-оту менен кирсе, ал жакта абдан мыкты чыгармаларды жаратмак. Анын туюму – бул дүйнөнү анын көзгө урунган көркөмү аркылуу кабылдаган жандуу, сезимтал кыргыздын туюму. Шайлообек Дүйшеев – кыргыз поэзиясындагы мыкты сүрөтчү (1-том, 5-б. 2020).

Акындын чыгармаларына көп эле акын, жазуучулар, ар түрдүү кесиптин ээлери адабият жагынан ой-пикирлерин жазып, басмага жарыялап келет. Биз акындын айрым чыгармаларына тил илими жаатынан иликтөө жүргүзүүнү туура көрдүк. Акындын лексикасынын бай экендигин жана аларды стилистикалык максатта кандай колдонгондугу жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

«Поэзия өзүнүн жаралуу жаралуу башатында ырдоо жана музыка менен тыгыз байланышкан. Поэзияны прозадан баарынан мурда тыбыштык жагынан уюшулгандыгы-кептин ыргактуулугу, ар түрдүү үндөрдүн кайталанышы менен айырмалашат» (Азыркы кыргыз адабий тили. 823-б, Бишкек. 2009.)

Төмөнкү ыр саптарында аллитерацияга, сап башында бирдей унсүз тыбыштардын келишине көңүл буралы:

Карагат

Кадамым токтоп басыштан,
Карадым сага ашыккан.

Карагат терген манжабыз,
 Кармаша калды капыстан.
 Козголуп жүрөк бой бербей,
 Кой дээрге такыр ой келбей.
 Коймолжуйт көзүң кой кумар,
 Колумду колуң кой бербей.
 Кайдагы кыял ичти эзип,
 Кайрылгыс кезди эстетип.
 Карагат өскөн шак калып,
 Каректер жатты тиктешип (Шайлообек,
 1-том, 36-б.Б.2020)

Ал эми ырдын маани-мазмуну эмотивдик (сезимди билдирүү) мааниге ээ болуп, окурман жаш болсо учурдагы сезимин, улгайган болсо жаштык кезин эске салат.

Акындын лексикасынын абдан бай экендигин колубузда турган 3 томдук жыйнагындагы жана «Агындыларындагы» образдуу, өтмө маанидеги сөздөрдөн, сөз айкаштарынан байкайбыз.

Эрте жаз

Жылымтык күндөр төгүлөт,
 Жылгалар тоодон бөлүнөт.
 Жыңайлак кыя андан соң,
 Жыртык тон аңыз көрүнөт.
 Таргыл уй өңдүү маталып,
 Талаалар жүдөө шапайып.
 Кашаттан, дөңдөн бийиктен,
 Качкан кар улам азайып.
 Жумук көз чөөттү акпаган,
 Жука муз менен чаптаган.
 Жупкадай жолдор чыйрыгат,
 Жумалбай көзүн каткалаң.
 Таң секин тамга жөлөнүп,
 Тал-терек үшүп көгөрүп,
 Абакем тоодон келди да,
 Апкетти жазды өңөрүп. (Ш.1-том, 22-б)

Учкан куштай өтүп жаткан убакытты күндөр төгүлөт, күн тийген жерде эрип, көлөкө жерде калган карларды жыңайлак кыя, жыртык тон аңыз, таргыл уй, жүдөө, качкан кар деген образдуу өтмө маанидеги лексиканы колдонуп, сөз менен сүрөт тарткан. Көз алдына эрте жаздагы табигаттын сүрөтү тартылат. Эртең менен турганда, күндүзү эриген карлардын чөөттөрүн жука муз каптап каларын көрүп эле жүрөбүз. Автор мындай

көрүнүштү: Жумук көз чөөттү акпаган, жука муз менен чаптаган деп берсе, чаңы жок тапталып, жылмакай болуп кургап келаткан жолду: Жупкадай жолдор чыйрыгып, жумалбай көзүн каткалаң- деп өтмө маанидеги фразалар менен аяктайт. Жакага жаз эрте келет, мына эми тоого да жаз келет деген маанини : Абакем тоодон келди да, апкетти жазды өңөрүп - деп айтат. Бул ырдын экинчи варианты да бар. Биз ал жөнүндө сөз кылып отурбай, проза жарындагы тексттерде өтмө маанилүү сөздөрдүн колдонулушуна көңүл буралы.

Ошентип, Россиянын Подмосковьесине, Наро-Фоминск деген шаарына, Совет армиясынын Абадан коргонуу аскер бөлүгүнө – ПВОго барып түштүм. Эки жыл ракетчик болдум. Ала буурул папакчан, орусташып кеткен татар полковник Бинеев деген биздин полктун кол башчысы болучу. Үнүнүн жоондугун айтпа. Күндүн күркүрөгүндөй доошу угулганда, бүтүндөй жоокерлер командирлерибиз менен Бинеевдин папагынын алдына дым чыгарбай кирип кетер элек.

...Анан полктун кол башчысы плац-та ширеңкедей тизилип турган аскер бөлүктөрүн бир сыйра кыдырып чыккандан кийин: Вольно – деп заңк этчү. Мына ошондо Кудай бетин салбай кал, жылдызчан офицери да, жылдызы жок мен өңдүү «рядовою» да Бинеевдин шинелинин этегинен, жеңинен, багелегинен чууруп жерге түшөр элек. (Агындылыр. 2-к. 5-б, Б.2020). (Өтмө маанидеги сөздөрдү түшүнүү үчүн контекст керек болгондуктан, тексти толук бердик).

Тексттеги: 1.Бинеевдин папагынын алдына дым чыгарбай кирип кетер элек. 2. Бинеевдин шинелинин этегинен, жеңинен, багелегинен чууруп жерге түшөр элек- деген өтмө маанидеги фразалары Дүйшеевдин калеминен таандык фразеологизмдер деп айтсак болчудай. Биринчи сүйлөмдүн эквиваленти – аябай корккондукту, экинчи сүйлөмдүн эквиваленти – Охх, деп эс ала түшкөн маанини камтып турат.

Сөздүн өтмө мааниси көркөм чыгармаларда атайын стилдик ыкма катары пайда

болуп, бир жагынан чыгарманын образдуулугун, көкөмдүүлүгүн камсыз кылса, экинчи жагынан кандайдыр бир деңгээлде сөздүк составдын маанилик жылышына таасир этет. Образдуу маани номинативдин кайсы бир көзгө урунттуу жагына (символикалык, элестүү, же функционалдык ж.б.) шайкеш келүү менен, айтуучу же жазуучу каалаган көркөм каражатты пайда кылат (С. Өмүралиева, Кыргыз тили. 136-б. Фр. 1990).

Ошентип, акын Ш. Дүйшеевдин кыргыз тилинин сөздүк составын кеңейтүүгө кошкон салымын айтпай кетүүгө болбойт.

Көркөм сөз каражаттарын грамматикалык жактан иликтей турган болсок, акындын төмөнкү ыры эпифорага (ыр саптарындагы же абзацтагы сүйлөмдөрдүн бирдей сөз же синтаксистик конструкциялар менен аякташы) мисал болот.

Шамал

...Талкаланган айнектен кирген шамал,
көкүрөктү бычактай тилген шамал,
калдаң-калдаң каректе турган шамал,
апакемдин көз жашын жууган шамал,
шамал, шамал... (Ш.1-т. 137-б.)

Эсиңе кел

Таш дубал арт жагында
Гүлүн дарт күбүп бүткөн,
Канын дарт шимип бүткөн
Сөөгүн дарт кажап бүткөн.
Мунжуларды апкелишет
Доктурдан да,
Кудайдан да
Тажап бүткөн
Дубалдын арт жагында
Адамдар аз келишет башы бүтүн.
Тагдыры, ташы бүтүп,
Казанда ашы бүтүп.
Балпайган төрдө отура мезгилинде
Куу тумшук аталышып,
Куулган теңиринен,
Куулган кыз-уулунан,
Келининен
Карыган кемпир жүрөт.
Карыган чалдар жүрөт.
Башпаанек таппай койгон.
Балдары бакпай койгон (2-т. 203-б.)

Бул ыр синтаксистик жагынан караганда анафорага да, эпифорага да мисал болот. Биринчи ырда этиштин атоочтугунун –ган мүчөсү менен аяктаган сөздөр (кирген, тилген, турган, жууган) шамал сөзү менен айкашып, ыр саптарынын аягында келди. Экинчи ырда этиштин чакчыл –ып мүчөсү уланган сөздөр (күбүп, шимип, кажап, тажап) бүткөн деген өткөн чакта турган этиш сөзү менен айкашса, кийинки саптарында бүтүп, жүрөт, койгон деген сөздөр кайталанып поэтикалык көркөмдүгүн түзүп турат.

Куулган теңиринен, куулган кыз-уулунан деген сапатар анафорага (ыр саптарындагы сүйлөмдөрдүн бирдей сөздөр же синтаксистик конструкциялар менен башталышы) мисал. Орундуу кайталанган сөздөр тексттин маани-мазмунун күчөтүп, окурманга эмоциялык таасир берет. Мындай анафоралар жана эпифоралар тексттин таасирдүүлүгүн арттыруу максатында колодонулат.

Сүйлөмдө бирдей суроого жооп берип, бирдей милдет аткарган бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр да көп кездешет: 1. Кыргыздын коку-колоттуу, өңгүлдөңгүлдүү, уңкул-чуңкулдуу, бирде жондон, бирде ойдон көрүнгөн жалаң төш, ызгаары ызылдап, аязы жаланган кургак, ак көңүл, жылаңайлак, жылаңач кышы менен орустун очойгон, оонап жаткан маалында да тургусу келбеген, уйку менен аракка мас, чочконун саласы жыттанган кышына салыштыруу мүмкүн эмес (Агындылыр. 2-к. 10-б.) 2. Деги эле армия сергектикти, күч менен ыкчамдыкты, тыкандыкты, тартипти сүйөт эмеспи (2-к. 12-б.) 3. Айылдын эч кимди эркелетпеген турмушунда өткөн өмүрүм, Россиянын кышынан ашса ашып, асты кем калбаган Ат-Башынын кышы, кенедей кезимден кайыштай ийленип, теридей тепселип, жанчылып, жыгылып кооп, накта кыргызча бышып өскөн жонумду орустун бир эмес, миң танкасы менен «тепсесе» да эчтемке болмок эмес.

1-мисалда кара менен басылган сөздөр кандай? деген суроого жооп берип, кышы деген затты аныктап, кандай кыш экендигин сүрөттөп,

баары бир өңчөй аныктоочтун милдетин аткарып турат. 2- мисалда белгиленген сөздөр табыш жөндөмөсүндө туруп, эмнени? деген суроого жооп берип, тике толуктоочтун милдетин аткарды. 3-мисалда кайыштай ийленип, теридей тепселип, . деген чакчыл мүчөлөр менен аяктаган сөз айкаштары кантип? деген суроого жооп берип, сүйөт деген этиш сөзүн бышыктап, бир өңчөй бышыктоочтук милдетти аткарды.

Инверсия. Тилде калыптанган закондуулуктун негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон ордун түз орун тартип дейбиз.

Сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө басым түшүрүлүп, стилдик белгилүү бир максатка ылайыктуу жайгашкан болсо, терс орун тартип, лингвистикалык жалпы термин боюнча инверсия деп аталат (А.Иманов. Кыргыз тилинин синтаксиси, 255-б. Б.2009).

Тил илиминде сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибинин бузулушуна, б.а., терс орун тартиби менен жазылган ырларына назар салалы:

Өмүрдөн укмуш экен өлүм деген.
Чөк түшүп көпкө отурдум чөбүндө мен.
Өзүңдү көрбөсөм да, энекебай,
Өңүңдү көрүп турдум көрүнбөгөн.
Кетейин чыкпа сыртка, узатпагын,
Менин да бир күн сага учат жаным
(3-т.50-б.).

Бүгүн жалгыз ырдап чыгам,
салып чыгам үнүмдү.

Сагындым мен санаа төккөн
Сай жээгинде үйүмдү.
Бас, баса бер, үмүтүңдү
Өчүрбөсүн шамал, кар.
Карай бербей каалган ачып,
карай бербей, итинди?
Апкелатат тагдыр бүгүн

сен эңсеген кишинди (3-т. 52-б.)

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү көпчүлүк учурда түз орун тартиби менен жайгашат, б.а., сүйлөмдүн ээси сүйлөмдүн башында, баяндоочтон мурун, баяндооч сүйлөмдүн аягында турат. Аныктооч аныкталгычтан мурун, толуктооч, бышыктоочтор баяндоочко жакын жайгашат.

Терс орун тартиби прозада аз кездешет, ал эми поэзияда инверсия басымдуулук кылат, себеби поэзияда ырдын уйкаштыгы, рифма, ритм маанилүү.

Эгерде келтирилген биринчи мисалды түз орун тартибине келтирсек, сүйлөм мындайча түзүлмөк: Өмүрдөн өлүм деген улук экен, мен чөбүндө чөк түшүп көпкө отурдум. Энекебай, өзүңдү көрбөсөм да, көрүнбөгөн өңүңдү көрүп турдум.

Экинчи мисал: Бүгүн жалгыз ырдап чыгам, үнүмдү салып чыгам, санаа төккөн сай жээгиндеги үйүмдү сагындым. Үмүтүңдү бас, баса бер, шамал, кар өчүрбөсүн. Каалган ачып карай бербей, итинди карай бербей. Сен эңсеген кишинди тагдыр бүгүн апкелатат.

Мисалдарда көрүнүп тургандай поэзияда инверсиянын болушу шарттуу, сүйлөм мүчөлөрү терс орун тартибинде жайгашып, ырдын уйкаштыгын, көркөмдүгүн, поэтикалуулугун арттырат.

Макалада сүрөткер акын Ш.Дүйшеевдин чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттарын пайдаландык. Тилдин бардык бөлүктөрүнө (фонетика, лексикология, грамматика) аз да болсо токтолуп, лингвистикалык талдоо жүргүздүк. Дээрлик бардык ырларында аллитерация, акындын калемине таандык өтмө маанидеги сөздөр, инверсия сыяктуу тилдик факторлордун чебер колдонулгандыгын байкадык.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. КРУИА, Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Бишкек.2009.
2. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Бишкек, 2009.
3. Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фрунзе, 1990.
4. ДЕ-факто. 25.04. 2014.
5. Дүйшеев Ш. Шайлообек Дүйшеев. чыгармаларынын үч томдук жыйнагы. Бишкек, 2020.
6. Дүйшеев Ш. Агындылар. 1-2-китеп, Бишкек, 2020.
7. Касаболотов Ж. Акындын сөзү, сүрөткердин көзү. (Ш.Д.1-том,5-б.2020).

УДК: 82:141.1/-9:16

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.42

*Элебесова Б.**Жусуп Баласагын атындагы КУУ*

XX КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДА КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНА КАРАТА КӨП ТҮРДҮҮЛҮК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫКТАР

Кыскача мазмуну: “Тарых болбосо азыркы учурдун эч мааниси болбойт,” кыргыз жана түрк поэзиясынын XX кылымдын башынан баштап, 1960-жылга чейинки тарыхындагы адам таануу маселеси поэзияда кандай орунда чагылдырылгандыгы талданат. Коом өзгөргөн сайын адам аң-сезими кошо өзгөрүп, коом өнүккөн сайын адамдын аң-сезими жогорулап, жараткан чыгармаларынын таасирдүүлүгү, кеңдиги, курчтуулугу, күчтүүлүгү ырларда берилет. Бирок коомдун өзгөрүшү, убакыттын өтүшү менен поэзия формалык жактан да мазмундук жаткан да кандайдыр бир өзгөрүүлөргө, өнүгүүлөргө, жаңыланууларга дуушар болгону атайы тизмектелип айтылат. Мына ушундай тарыхка көз салуу менен ар бир доордо жаралган ырларды талдоого алып иликтөө иштин негизги максаттарынан болуп саналат. Эки эл тектеш эл болгондугуна карабастан кандайдыр бир өзгөрүүлөргө учурагандыгы да кеңири айтылат.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз; түрк; акын, поэзия; адам таануу, тарых; убакыт; жалпылык; көп түрдүүлүк; коом.

*Элебесова Б.**КУУ имени Жусупа Баласагына*

РАЗНООБРАЗИЕ И ОБЩНОСТЬ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ЧЕЛОВЕКЕ В КЫРГЫЗСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Аннотация: «Без истории настоящее бессмысленно» В поэзии анализируется роль человека в истории кыргызской и турецкой поэзии с начала XX века до 1960-х годов. С изменением общества меняется и человеческое сознание, по мере развития общества возрастает человеческое сознание, а действенность, широта, острота и мощь его творений выражаются в стихотворениях. Однако перечислены изменения в обществе, а также то, что поэзия со временем претерпела некоторые изменения, развития и нововведения как формально, так и содержательно. Одной из основных целей данной работы является анализ стихов, созданных в каждую эпоху с помощью такой истории. Говорят, что несмотря на то, что два народа родственны, они претерпели некоторые изменения.

Ключевые слова: кыргызский; турецкий; поэт, поэзия; концепция человека, история; время; общность; разнообразие; общество.

*Elebesova B.**KUU named after Zhusup Balasagyn*

DIVERSITY AND COMMONALITY OF THE IDEA OF A HUMAN IN KYRGYZ AND TURKISH POETRY OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Abstract: “Without history, the present is meaningless” The role of human in the history of Kyrgyz and Turkish poetry from the beginning of the 20th century to the 1960s is analyzed in poetry. With the change of society, human consciousness also changes, as society develops, human consciousness grows, and the effectiveness, breadth, sharpness and power of his creations are expressed in poems. However, changes in society are listed, as well as the fact that poetry has undergone some changes, developments and innovations over time, both formally and meaningfully. One of the main goals of this work is to analyze the poems created in each era with the help of such a story. They say that despite the fact that the two peoples are related, they have undergone some changes.

Keywords: Kyrgyz; Turkish; poet, poetry; concept of man, history; time; community; diversity; society;

XX кылымдын 20–30-жылдардагы кыргыз поэзиясы бир идеялык-эстетикалык багытты көздөгөн. Мезгилдин революциялык духун, ыргагын карапайым элдин турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү илгиртпей чагылдырган, үгүт-насыятчыл поэзия болгон. Ал мезгилдеги поэзия тап күрөшүнө кызмат кылган. Кыргыз элинин оозеки чыгармаларын чогултууга алгачкылардан болуп кам көргөндөрдүн бири К.Тыныстанов эле. [1, 6-б.]. Маселен, “Ала-Тоо”, “Суйкайганга”, “Тоодо түн”, ж.б. ырларында фольклордун салты ачык көрүнүп турат [1, 6-б.].

1925-жылы К.Тыныстановдун “Касым ырларынын жыйнагы” жарык көргөн. Ал “Таң” деген ырында: “Жаркырап күн чыгыштан агарды таң, Оянды уйкусунан ар түрлү жан. Бүрүнгү кара түннен кутулганга, Сүйүндү жан-жаныбар сапары аң” (...) [2, 22-б.] деп жазуу менен кеңеш бийлигинин орногонун, революциянын жеңишин аткан таң менен салыштырып жатат. Албетте бул ырда ачык эле адамдын социалдык абалы чагылдырылган. Ал эми “Бүгүнгү күн” деген ырында акын адамдын ошол учурдагы социалдык абалын андан ары тереңдетип берген:

Саулеси жаркыраган күннүн бүгүн,
Үмүтү чорт кесилген түннүн бүгүн.
Кан толган дыбыс чыкпай, ава кирмей,
Кез осы айгайлайтын үннүн бүгүн (...) [2, 22-б.] деп акын коомдогу өзгөрүүлөрдү табигаттын жарык, караңгы кубулуштары менен берип, мурдагы караңгы түндүн ордуна жарык чачкан, эзилген карапайым элге энчисин берген жарык жаңы күн келгендигин акын өз мезгилинин үгүтчүл поэзиясынын стилинде ырга салган десек болот. Белгилүү адабиятчы О.Ибраимов: “К.Тыныстановдун бул ырлары 20-жылдардагы белгилүү казак акындары Магжан Жумабаевдин жана Анвар Байтурсуновдун ырларынын таасиринде жазылгандыгын жана алардын поэтикалык ыкмаларын колдонгон” [3, 27-б.] деп жазган. Ушул эле мотивдер ошол кезде «Эркин тоо» гезитине жарык көргөн А.Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» деген ырында:

Октябрь күлүмсүрөп келген кези,
Энчисин өз-өзүнө берген кези.
Мурунку чынжыр курган залымдерди
Ичинен кедей таптын терген кези – деп
жазганынан ал кездеги авторлор дүйнө-

нүн жакшы жаман, ак кара деп гана кабыл алганы көрүнүп турат. Ошол кезде жарыяланып «Кызыл гүл» (Москва 1927) жыйнагына кирген С.Карачев «Май», «Эркин тоого», Б.Калпаковдун «Май майданы», Ж.Жамгырчиевдин «Кайгылуу күн», Б.Кененсариевдин «Владимир өткөн күн», «Ким байчыл?», «Эски мектепчилерге» деген ырлардын формасы, жанрдык мүнөзү түздөн-түз ураанчыл пафостон, агитациялык-саясий мазмундан түзүлгөн. Бул ырлардын көпчүлүгү марш, чакырык, арноо, санат-насыят мүнөзүндө болгон. Аларда фольклордук таасир болгон, айрымдары ошол кезде жарыяланып жүргөн башка адабияттардан үйрөнгөн ырлар көрүнүп турат. Ушул жагдай жөнүндө С.Жигитов «Ырлар жана жылдар» деген эмгегинде минтип жазат: «Кыргыз акындары алгачкы учурларда өздөрүнүн ички дүйнөсүнө тереңдеп кирбей, кайталанбас жекече сезимдерин таназар албай, ар кандай психологиялык абалдарын поэтикалык сөз менен фиксация кылбай, сырдаштык лирикасын көп жазбай келишкен. Мунун объективдүү жана субъективдүү себептери бар эле. Бир чети алар ал темалардан атайын оолакташкан, анткени ал кездеги коомдук жагдайлардан бүтүндөй саясий-агитациялык жана граждандык публицистик ырларды талап кылган, анын үстүнө айыгышкан тап күрөшү жүрүп жатканда өздөрүнүн жекече сезимдерин алдыга чыгаруу аларга аябай ыңгайсыз да сезилген. Экинчи жактан, өздөрүнүн ички дүйнөсүн ойдогудай аңдап-билишке алар анча өсүп да жете элек эле.» [4,179-б.]– деп ошол кездеги авторлор негизинен жалаң үгүт-насыят ырлар жазууга мажбур болгонун, экинчи жагынан өздөрүнүн ички сезимдерин жазуу ыңгайсыз болгонун туура баамдаган.

Кыргыз совет адабияты 1990-жылдарга чейин жарык көргөн окуу китептеринде айтылгандай, 1924-жылы “Эркин-тоо” газетасынын жарык көрүшү менен жаралган эмес (поэзияны А.Токомбаев баштаган, прозаны К.Баялинов баштаган деп оку-

тулуп келген). Чындыгында буга чейин эле, 1918-жылы жаралган жана биринчи баштоочу А.Токомбаев эмес, Сыдык Карачев болгон, анын 1919-жылы татарча чыккан “Шуро” (совет) газетасына Ленин тууралуу ыры жарык көргөн. С.Карачев поэзияны да, прозаны да баштаган, татар тилинде жазылган ырлары 1918–1919-жж “Көмөк”, “Ушкын”, “Тилши”, “Жас Кайрат”, “Сауле” газета журналдарында жарык көрүп турган. “Үйлөнүүдөн качты” деген аңгемеси “Көмөк” газетасынын 1919-жылы февралдагы биринчи санына татар тилинде жарыяланган. 1919–1920-жж “Сүйгөнүнө кошула албады”, “Армандуу эки жаш”, “Ысык-Көл боюнда”, “Алданган Нур кызы”, “Күкүк менен Зейнеп” аңгемелери жарык көргөн. Буга удаа эле К.Тыныстанов 1919-жылы казакча жазылган ырларын жогорудагы газета-журналдарга жарыялай баштагын. 20–21-жылдардан тартып ырлары кыргызча жазыла баштаган. “Мариям менен көл боюнда” деген аңгемеси 1924-жылы “Келгин” деген псевдоним менен “Жас кайрат” журналына жарыяланган [1, 316-317-б.].

Изилдөөлөрдөн жана мисалдардан анык көрүнүп тургандай негизинен партиянын чакырыктарына, лозунгдарына шыктанган үгүт-насаат ырларынын арасында да кумдун арасында жалтырап көрүнгөн алтындай личностук башталмаларга басым коюп лирикалык каарман аркылуу жаңы заман үчүн болгон улуу күрөштүн чордонунда жүргөн жаштардын жан дүйнөсүндөгү болуп жаткан процесстерди, күйүп турган чыракка канатын чарпытып күйгүзүп алган көпөлөктөй жан дүйнөсүндө өрчүп турган сүйүү сезимдерине жетпей калган сүйүүнү, кусалыкты берүүгө аракет кылуунун өзүндө табигый көрүнүш бар. Бирок ошол дүйнөнү ак кара боёктор менен кабылдоого мажбур кылган коомдук саясий шарттар болгон. Айыгышкан тап күрөшүндө адамдын жаман жакшысын, ак карасын ылгабай, сураксыз, сотсуз чаралар көрүлгөн. Тап күрөшүндө

коммунисттер бийлиги адамга карата аёсуз жазалоолорду колдонгон, мунун аягы кандуу репрециялар менен аяктаган.

Ал эми түрк поэзиясына кайрыла турган болсок, түрк адабиятынын басып өткөн баскычтары, же болбосо мезгилдери кыргыз адабиятынан айырмаланып, башкача айтканда, түрк адабияты чыгыштын, андан кийин батыштын таасири астында өнүгүп өсүп, көптөгөн доорлорду башынан өткөрүп, өз багытын эрте тапкан адабияттардын катарына кирет. Түрк адабиятынын басып өткөн баскычтарын алсак: Халк адабияты (элдик ооз эки чыгармачылык); Диван адабияты (XIII-XIX); Танзимат адабияты (1860-1896); Сервети Фүнун адабияты (1896-1901); Фежри Аати адабияты (бул адабий баскыч катары саналбай да келет. Себеби, көп өкүм сүргөн эмес). Мына ушундай узак адабий баскычтарды басып өтүп түрк адабияты Түркия Республикасы түзүлгөндөн кийин “Улуттук адабият” (Milli edebiyat 1920-1923), 1923-жылдан кийин “Жаңы түрк адабияты” деген ат менен ушул күнгө чейин өнүгүп келет.

“Жаңы поэзия формалары түрк адабиятында алгач ирет танзиматтан кийин жаңыланууга басым жасала баштайт. Ошол жаңылануу жана жаңы формаларды пайда кылуу менен бирге поэзияда да адам таануу маселелери жаңыча көз караш менен бериле баштайт. Танзимат доорундагы акындар көбүнчө Диван поэзиясынын формасын колдонушса да, соңку мезгил агымына жараша жаңы темаларды камтыган чыгармаларын жаратышкан. Абдулхак Хамиттин демилгеси менен жаңы формалар да пайдаланыла баштап, бул жагынан кыйла ийгиликтерге жетишишкен “Сервети Фүнун” адабий багытындагы акындар болгон. Батыш адабиятынан жаңы поэзия өлчөмдөрүн, формаларын пайдаланышып, эски көрүнүштөрдү түп тамыры менен өзгөртүшүп же болбосо колдонуудан чыгарып ташташкан. Жаңы түрк поэзия формаларынын орток жана жалпы өзгө-

чөлүктөрү бир канча түр ичинде белгиленет.” [5, 235-6.].

1935–1960-жылдарда акын жазуучулар чоң же кичи топ түзүшүп, ошол топтогу идея-темасына жараша өздөрүнүн чыгармаларын жаратып турушкан. Ал топтордун биринчиси “Milli Romantik Açılım” (улуттук романтизм). Түрк республикасы негизделгенден кийин улутчулдук идеясын чагылдырган чыгармалар көп жазылган. Ошондой эле Кемалистик идеялогиясына ыктаган улуттук романтизм агымы жанданат. Булардын максаты: феодал жана теологиялык көз караштан алыстоо болгон. Бул маселе мурун эле “Осмончулук”, “Исламчылык” жана “Батыш таануу” маселелери көтөрүлгөндө эле каралган. [6, 411-6.] Биринчилерден болуп топтун түзүүчүлөрү Зия Кокалп, Али Жанип, Өмер Сехабеттиндин ырлары кеңири жайылыла баштаган.

Ушул сыяктуу ар кандай аталыштагы топтордун дагы бири “toplumcu gerçekçiler” (“Коомдук чынчылар”) – материалистик идеяга каныккан чыгармаларды жаратып, марксистик идеяны жактаган акындар топтолгон. Дагы бир белгилүү топ; “Birinci yeni (garib) şiir hareketi” (Алгачкы жаңы ыр кыймылы) тобу. Бул топто Орхан Вели Канык, Октай Рифат Хорозлу жана Мелих Жевдет Андай сыяктуу мыкты акындар өздөрүнүн ырлары аркылуу түрк поэзиясына жаңылык ачышкан. Булар түрк поэзиясына формалык жактан жаңылык киргизип, эркин ырды биринчилерден болуп жаратышкан. Булар негизинен ырларын философиялык, ошондой эле ак ыр формасында жаратышып мыкты жетишкендиктерге жетишкен. Андан кийинки топ “İkinci yeni şiir hareketi” (Экинчи жаңы ыр кыймылы) деп аталат. Бул топ 1950 жылы “Pazar Postası” деген журналга жарыяланат. Акындарынан санай кетсек: Жемал Сүрейя, Эже Айкан, Тургут Уяр ж.б.

Экинчи жаңы ыр кыймылы (ikinci yeni şiir hareketi) менен алгачкы жаңы ыр кыймылынын (birinci yeni şiir hareketi) айыр-

мачылыктары чоң болгон. Ошондой эле бул акындардын ырларында “адам таануу” маселеси өзгөчөлөнүп каралат. Алсак: 1. Алгачкы жаңы ыр кыймылы маани жагына көбүрөөк көңүл буруп, адамды таанууда ички сезимди; психологиялык, нравалуулук абалын баса белгилеп ыр жаратышса, ал эми экинчи жаңы ыр кыймылы мааниси жагына караган эмес, уйкаштык жагына караган; 2. Орхан Вели, Мелих Жевдет, Октай Рифаттардын ырлары диалог түрүндө жазылган. Экинчи жаңы ыр кыймылынын ырлары болсо диалог түрүндө болгон эмес; 3. Орхан Велилердин ырлары салттуу жазылган эмес, ал эми экинчи жаңы ыр кыймылынын ырлары традициалуу жазылган.

Салыштырабыз: “Алгачкы жаңы ыр кыймылы” тобунда эмгектенген акындардын ырларынан мисал:

Ben ki dört duvar arasında yaşarım,
Küçük bir sokaktan geçerim her sabah
Gökyüzü maviyse mutlu
Bulutluysa tedirgin içe dönük. (...) [7,552-б.]

Кыргызча котормосу:

Мен төрт дубалдын арасында жашаймын.

Таң эрте күндө өтөм кичинекей көчөдөн.

Эгер асман ачык болсо кандай бакыт,

А бүркөк болсо ичимден тунжурайм
(...)

(Октай Рифат Хорозлу. “Bulanık bir suda”(Ылай сууда)).

Бул ырда жогоруда көрсөтүлгөндөй; биринчиден, уйкаштык эмес, маани жагына көбүрөөк басым жасалган. Ырда акындын бир бөлмөлүү үйдө жашагандыгы, эртең менен эрте туруп жумушка жөнөгөндүгү, эгер күн ачык болсо сүйүнгөндүгү, күн бүркөк болсо капалангандыгы туурасында жазылган. Тактап айтканда бир куплет ыр менен бир адамдын жашоо турмушун түшүндүрүп жатат. Ар бир сабы бир сүйлөм боло алат. “Ben ki dört duvar arasında yaşarım, Küçük bir sokaktan geçerim her sabah” (Мен төрт дубалдын арасында жа-

шаймын. Таң эрте күндө өтөм кичинекей көчөдөн). Дагы бир мисал, Орхан Вели Канык “Anlatamıyorum” (Түшүндүрө албайм)

Ağlasam sesimi duyar mısınız?

Mısrarımında;

Dokunabilir misiniz,

Gözyaşlarıma, ellerinizle? (...) [7, 552-б.]

Кыргызча котормосу:

Ыйласам үнүмдү угасызбы?

Саптарымда;

Тие аласызбы,

Көз жашыма, колуңуз менен?

Орхан Вели Каныктын “Түшүндүрө албайм” аттуу ырында ичтеги кандайдыр бир сырды түшүндүрүп айта албай, бушайман болуп жаткандыгын жазган. Ошол букту жөн эле сөз менен айтса жый аркылуу түшүндүрсө, ыр аркылуу түшүнгөндөй түшүнбөстүгүн жазып, ырдын ушунчалык касиеттүү экенин даңазалагысы келет. Анткени акын өзү, ыр саптары менен бардык нерсени укмуштудай кооздоп айтса боло турганын кеч түшүнгөн. Ыр саптарынан адамдын психологиялык абалы түшүндүрүлүп; кыйналып, кыжалат болуп, чыгууга жол таба албай тургандыгы айтылып, адамдын пендечилик сезимдерине көбүрөөк басым жасалган. “Экинчи жаңы ыр кыймылы” тобундагы акындардын ырларынан айырмаланып бул ырда да маанилик жагы, уйкаштык жагына караганда жогорку деңгээлде басым жасалып каралган. Ошондой эле, диалог түрүндө жазылып, традициялык ырлардын катарына кирбестен эркин ыр формасында жазылган. Мисалы, биринчи куплетиндеги саптар бир же эки сөздөн гана турат.

Ал эми “Экинчи жаңы ыр кыймылы” тобундагы акындардын ырларынан мисал алсак [7, 555-б.]:

Garip Anadolumun dağları,

Dağların efendileri, ağaları.

Güzelsiniz, ulusunuz, hoşsunuz,

Dört mevsim içinde dört mevsim kıışınız.

Garip Anadolumun dağları,

Dağların beyleri, ağaları... (...)
(Тургут Уяр. “Garip Anadolunun dağları”)

Кыргызча котормосу:

Бечара Анадолумдун тоолору,
Тоолордун улуулары, агалары,
Сулуусунар, улуусунар, соонунсунар,
Төрт мезгилде тең кыш бойдон турасыңар,
Бечара Анадолумдун тоолору,
Тоолордун бектери, агалары.

“Бечара Анадолунун тоолору” аттуу ыр саптарында Анадолу тоолорунун улуулугу, кооздугу жана ар дайым кар басып тургандыгы туурасында сөз болуп жатат. Салыштырсак; биринчиден, уйкаштыкка көбүрөөк басым жасалган: тоолору, агалары, сонунсунар, турасыңар деген сөздөр саптардын аягында жайгашып, бири-бири менен уйкашып келген. Экинчиден кадимки традициялык ыр формасын толук сактаган. Жана диалог түрүндө жазылбай, жаратылышты сүрөттөө манерасында жазылган.

“Алгачкы жаңы ыр кыймылы” жана “Экинчи жаңы ыр кыймылы” топторунда эмгектенген акындардын ырлары, жогоруда берилген ыр саптарында көрүнүп тургандай, өтө чоң айырмачылыкты камтып жаралган. Демек эки топтун ырлары адам таанууда тактап айтканда, адамдын сезимдерин берүүдө ар түрдүү жолдор аркылуу ырларын жаратышкан.

1940–1960-жылдары өкүм сүргөн дагы бир “saf şiir arayışları” (Уйкаш ырды изилдөөчүлөр) тобу болгон. Бул багытта эмгектенгендер ар түрдүү тематикадагы ырларды жаратып, эң негизгиси уйкаш ырын жаратууну максат кылышкан. Максаттары уйкаштыкты кармоо, бирок традицияга баш ийбөө болгон. Өкүлү Асаф Халет Челебиден мисал:

Cüneyd nerede
Cüneyde ne oldu
Sana bana olan
Ona da oldu
Kendi cübbesi altında
Cüneyd yok oldu. [7, 524-б.]
Кыргызча котормосу:

Жүнейд кайда
Жүнейдке эмне болду.
Сага мага эмне болсо,
Ага дагы ошо болду.
Өз тонунун астында
Жүнейд дагы жок болду.

Алгач адамды алган, анан ал адамды ачып берүүдө уйкаш сөздөрдү кубалап, ал адамдын эч кандай пайдасы жок өзү менен өзү жүргөн бирөө экени айтылды. Бул “Жүнейд” жөнүндөгү ырда уйкаштыкты кубалоо байкалат. Албетте “Saf şiir arayışları” (Уйкаш ырды изилдөөчүлөр) тобунда жазган акындардын ырларында мааниси да, традицияны сактоо да каралбайт, тек гана уйкаштык каралат. Ошондуктан топтун аты ошондой аталган.

Ал эми кыргыз поэзиясында бул убактарда 1940–60-жылдарда мындай топтор дээрлик жок эле. Себеби бул жылы бир гана багытты көздөө максаты каралган. Ал соцреализм багыты эле.

Ошентип кыргыз жергесинде революциянын орношу менен, социалистик коомдун көркөм өнөрү өз методун жаратты. “1934-жылкы СССР жазуучулар союзунда М. Горький баш болуп методко тиешелүү ант берүүнүн ар түрдүү варианттарын карап чыгышты. Алсак “пролетардык реализм”, “баатырдык реализм”, “романтикалык реализм”, “пролетардык социалистик реализм” жана башка ушул сыяктуу варианттарды карап көрүшкөн. Ошолордун ичинен Сталин пролетардык –социалистик реализмди жактырып кыскача социалистик реализм деп атайт” [8, 85-б.].

Бул метод боюнча адабият менен искусство мамлекеттин идеялогиясын ишке ашырып, идеялогия кандай болсо дал ошондой багытка бурулуп жаралган. Көркөм чыгармага саясат сөзсүз аралашып, бирдей идеологияда сүйлөгөн адабий дөөлөттөр жаралган. Бул метод жазуучулардын алдына конкреттүү милдеттерди кое баштаган. Бул милдеттерди советтик акын жазуучулар чын дилинен кабыл алышып, ар түрдүү жанрда чыгармачылык менен ишке ашырууда өз че-

берчиликтерин өнүктүрүп жатышты. Себеби акын, жазуучулардын дээрлик көпчүлүгү кедей кем багалдардын үй-бүлөсүнөн болгондуктан, биз жогоруда айткандай теңдик жашоонун орношу, алардын маңдайына күлүп чыккан күндөй эле. Албетте, бул социалисттик коомдун жакшы сапаты.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк элдеринин бир тууган эл болуп, бир тамырдан тараганына карабастан, кандайдыр бир деңгээлде заманга жараша эки элдин поэзиясынын өнүгүү процесси ар түрдүүчө болуп өнүккөнү ошол мезгилде жаралган ырлардан байкоого болот.

Адабияттар

1. Асакеева Д.Ж. Кыргыз адабиятынын маселелери: [Текст] / К.Тыныстановдон Ч.Айтматовго чейин. – Б., 2012. – 348 б.
2. Тыныстанов К. Капастан чыккан ырлар [Текст]: Ырлар. – Б.: Учкун, 2004. – 144 б.
3. Ибраимов О. История киргизской советской лирики [Текст] / О. Ибраимов. – Б.: Кыргызстан, 1991. – 306 б.
4. Жигитов С. Ырлар жана жылдар [Текст] / С.Жигитов. – Ф.: Кыргызстан, 1972. – 197 б.
5. AKSAN Doğan. Şiir Dili ve Türk Şiir Dili. 2.baskı. Ankara 1995
6. ARISOY M. Sunallah. Türk halk şiiri antolojisi. An.,1995.
7. Türkiye Türk Adabiyatı. / Antoloji. An.: Özener, 2003. 704 s.
8. Асаналиев К. Ч.Айтматов: кечээ жана бүгүн. [Текст] / К. Асаналиев. – Ф., 1995. – 154 б.
9. Сасыкулова Ч. Кыргыз-түрк аңгемелеринин жаңы бийиктеги постмодернизм, наваторлук көрүнүштөр. – БМУ Жарчысы, № 4 (30) –Б., 2014. 165-б.

УДК: 340.132:364-78:615.015.6:343.82(575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.13

*Эстебес уулу Т.
БГУ им. К. Карасаева*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С НАРКОПОТРЕБИТЕЛЯМИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются нормативно-правовые основы организации социальной работы с наркопотребителями в Кыргызстане. Были проанализированы нормативные и правовые документы, которые регулируют деятельность социальных служб и организаций, занимающихся помощью наркопотребителям в Кыргызстане. Автор статьи рассматривает правовое регулирование социальной работы с наркопотребителями в тюремной системе. Особое внимание было посвящено социальной работе с наркопотребителями в системе пробации, что является альтернативой лишению свободы. Статья также посвящена изучению социальной работы с наркопотребителями в рамках программ снижения вреда – поддерживающей терапии метадонотерапией и обмена шприцев/игл. Рассмотрены стандарт профилактики передозировок от опиоидов с применением налоксона, стандарт социального учреждения, стандарт аутич работы и стандарт психосоциальной поддержки.

Ключевые слова: социальная работа, ресоциализация, реабилитация, социальное обслуживание, социальная поддержка, социальная адаптация, наркозависимость, наркопотребитель, система пробации, тюремная система.

*Эстебес уулу Т.
К. Карасаев атындагы БМУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАҢГИ ЗАТТАРЫН КОЛДОНУУЧУЛАР МЕНЕН СОЦИАЛДЫК ИШТИН ЧЕНЕМДИК УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Кыскача мазмуну

Макалада Кыргызстанда баңги заттарын колдонуучулар менен социалдык ишти уюштуруунун ченемдик укуктук негиздери каралат. Кыргызстанда баңги заттарын колдонуучуларга жардам берген социалдык кызматтардын жана уюмдардын ишин жөнгө салган ченемдик укуктук документтер талданды. Макаланын автору түрмө тутумундагы баңги заттарын колдонуучулар менен социалдык иштин укуктук жөнгө салынышын карайт. Эркиндиктен ажыратуунун альтернативасы болгон пробация тутумундагы баңги заттарын колдонуучулар менен социалдык ишке өзгөчө көңүл бурулду. Макала зыянды азайтуу программаларынын – метадон менен дарылоонун жана шприц/ийне алмаштыруунун алкагында баңги заттарын колдонуучулар менен социалдык ишти изилдөөгө арналган. Налоксон препаратын колдонуу менен опиоиддин дозасын ашырып жиберүүнүн алдын алуу стандарты, социалдык мекеменин стандарты, аутич иштин стандарты жана психосоциалдык колдоонун стандарты каралды.

Түйүндүү сөздөр: социалдык иш, кайра социалдаштыруу, реабилитация, социалдык тейлөө, социалдык колдоо, социалдык адаптация, баңги затка көз карандылык, баңги заттарын колдонуучу, пробация тутуму, түрмө тутуму.

Estebes uulu T.

BSU named after K. Karasaev

REGULATORY FRAMEWORK OF SOCIAL WORK WITH DRUG USERS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The article discusses the regulatory framework for organizing social work with drug users in Kyrgyzstan. The regulatory and legal documents that regulate the activities of social services and organizations involved in helping drug users in Kyrgyzstan were analyzed. The author of the article examines the legal regulation of social work with drug users in the prison system and probation system. The article is also devoted to the study of social work with drug users within harm reduction programs – methadone maintenance therapy and syringe/needle exchange. Opioid overdose prevention standard, social institution standard, outreach work standard, and psychosocial support standard are reviewed.

Keywords: social work, resocialization, rehabilitation, social services, social support, social adaptation, drug addiction, drug user, probation system, prison system.

Основными факторами, которые формируют современную наркоситуацию в стране, являются внутренние негативные социальные процессы, международный транзит наркотических веществ через территорию Кыргызстана и наличие собственной сырьевой базы в стране для незаконного изготовления психоактивных веществ [1, п. 1.3.1]. Иными словами, факторы носят как внутренний, так и внешний характер. Эти факторы приводят к увеличению наркозависимости в стране. В связи с этим возрастает роль социальной работы с наркопотребителями. Ведь необходимо принимать меры для профилактики и лечения наркозависимости, предоставлять социальную поддержку наркопотребителям и их семьям, проводить реабилитацию и ресоциализацию наркопотребителей. При этом важную роль играет нормативно-правовая база, которая определяет правовые рамки, в которых осуществляется социальная работа с наркопотребителями.

Основы правового регулирования социальной работы в Кыргызстане заложены в Конституции страны. Согласно Конституции Кыргызской Республики страна является социальным государством [2, ст. 1]. Исходя из этого Кыргызстан развивает систему социальных служб и медицинского обслуживания [2, ст. 19]. В Кыргызстане люди, употребляющие психоактивные вещества, имеют право на социальное обслуживание [3, ст. 4]. При этом для эффективной работы социальных служб необходимо развивать и совершенствовать законодательство в области социальной работы, наркотических средств, а также улучшать взаимодействие между организациями, работающими с наркопотребителями.

В свою очередь социальная работа с наркопотребителями является важным направлением социальной политики государства, которое направлено на оказание помощи людям, столкнувшимся с проблемами наркозависимости. Поскольку

ситуация с наркотическими средствами и наркозависимостью в Кыргызстане остается неизменно тревожной, социальная работа с наркопотребителями является актуальной и важной задачей, стоящей перед обществом в целом и государством в частности. В связи с этим страна разработала нормативно-правовые основы для организации и регулирования деятельности социальных служб. А также для снижения уровня наркозависимости в Кыргызстане постановлением Кабинета Министров Кыргызской Республики от 10 августа 2022 г. №445 была утверждена Антинаркотическая программа Кабинета Министров Кыргызской Республики на 2022-2026 гг. [1]. Одной из задач этого документа является совершенствование законодательства.

Основы правового регулирования в сфере социального обслуживания населения устанавливает Закон Кыргызской Республики «Об основах социального обслуживания населения в Кыргызской Республике» [3]. Согласно этому Закону в Кыргызстане оказание социально-правовых услуг, предоставление материальной помощи, а также проведение социальной адаптации и реабилитации граждан осуществляется социальными службами [3, ст. 1]. В Кыргызстане социальное обслуживание осуществляется не только государственной системой социальных служб, но и неправительственными организациями, некоммерческими организациями, общественными объединениями и т.д. [3, ст. 8]. Иными словами, социальное обслуживание в стране не ограничивается государственной системой социальных служб.

Социальная работа является одной из важнейших областей деятельности в сфере социального обслуживания населения. Социальная работа является формой государственного и негосударственного воздействия на человека или группу людей. Целью данного воздействия является оказание социально-медицинской

и психолого-педагогической помощи, а также предоставление социально-правовой поддержки [3, ст. 3]. Иными словами, социальная работа обеспечивает соответствующий уровень жизни нуждающимся и создает условия и возможности для выхода из трудной жизненной ситуации.

В Кыргызстане подходы решения проблем, связанных с контролем над оборотом психоактивных веществ, реализуются на основе норм международного права. Следовательно, государственная политика страны в этом направлении включает такие области, как сокращение предложения незаконных психоактивных веществ, сокращение спроса на них, снижение вреда от наркотических средств, а также обеспечение доступа к контролируемым веществам для медицинских и научных целей [1, п. 1.2].

Являясь членом ООН, Кыргызстан на практике реализует принципы и стандарты, провозглашенные Генеральной Ассамблеей ООН. Например, Токийские правила и Правила Нельсона Манделы.

Токийские правила содержат минимальные гарантии для правонарушителей, к которым применяются альтернативы тюремному заключению. Согласно Токийским правилам правонарушителям должна оказываться психологическая, социальная и материальная помощь по мере необходимости. Также им должны предоставляться условия и возможности, во-первых, для укрепления связей с обществом, и, во-вторых, для облегчения их возвращения к нормальной жизни в социуме [4, п. 10.4]. Таким образом, соблюдение Токийских правил в Кыргызстане является необходимым шагом в развитии альтернативных мер уголовного наказания и социальной реабилитации правонарушителей.

Согласно Правилам Нельсона Манделы медико-санитарное обслуживание в тюремной системе необходимо организовать в тесном сотрудничестве с государ-

ственными органами здравоохранения. При этом необходимо обеспечить непрерывность лечения и ухода за заключенными с инфекционными заболеваниями и наркозависимостью [5, п. 24]. Иными словами, лечение должно продолжаться как в случае заключения в тюрьму, так и в случае освобождения из тюрьмы.

Согласно Уголовно-исполнительному кодексу КР исправительные учреждения, по решению суда, могут применять меры медицинского характера к заключенным с наркозависимостью [6, ст. 153].

Правила Нельсона Манделы рекомендуют, чтобы тюремный персонал по мере возможности включал психологов и социальных работников. Более того, социальных работников необходимо назначать в качестве постоянных сотрудников [5, п. 78].

Администрация исправительных учреждений индивидуально работает с заключенными, обеспечивая им социальную адаптацию и психологическую помощь, учитывая их индивидуальные потребности. Работа по социальной адаптации и психологической помощи осужденным направлена на решение их социальных проблем, оказание поддержки в социально-культурном развитии, и обеспечение условий отбывания наказания в соответствии с законодательством КР. Эта работа также направлена на восстановление социальных связей, трудоустройство и получение социального обеспечения после освобождения из тюремного заключения [6, ст. 111].

Согласно правилам Нельсона Манделы социальные работники в тюремных учреждениях должны заботиться о поддержании и укреплении отношений заключенных с их семьями и социальными организациями, которые могут принести пользу заключенным [5, п. 88].

Основными формами социальной и психологической работы с осужденными являются: социальная диагностика, индивидуальная и групповая терапия, оказание консультативной, юридической и психо-

логической помощи, а также организация реабилитационных и адаптационных программ, направленных на социальную помощь осужденным. Работа направлена на изменение моральных, ценностных ориентаций и выработку у осужденных стремления к самостоятельному решению своих социальных проблем. Также важно организовывать занятия, тренинги, семинары, направленные на ресоциализацию осужденных и содействие укреплению их положительных социальных связей с внешней социальной средой. Организация непрерывной работы по подготовке осужденных к освобождению и их адаптации к условиям жизни на свободе также является важной задачей [6, ст. 112].

В то же время в Кыргызстане применение мер, не связанных с лишением свободы, стало актуальным в свете неудовлетворительного состояния тюремной системы, что было вызвано неуклонным ростом числа заключенных. Более того, превышение максимальной нормы загруженности в тюрьмах приводит к ограниченным возможностям для реабилитации заключенных. Это означает, что в таком случае в тюрьмах не будут соблюдаться Правила Нельсона Манделы в части организации социальной работы с заключенными.

Токийские правила были приняты более 30 лет назад и государства – члены ООН взяли на себя обязательства по применению альтернатив тюремному заключению. В результате в 2017 г. в Кыргызстане был принят Закон Кыргызской Республики «О пробации», который вступил в силу в 2019 г. Это стало итогом многолетней реформы уголовной политики Кыргызстана, которая началась с 2000-х гг.

Пробация является социально-правовым институтом государства. Она применяется к клиентам совокупность мер государственного принуждения и общественного воздействия. По итогам социального исследования личности и потребностей

клиенты пробации участвуют в индивидуальных социально-правовых программах. Они направлены на исправление клиентов пробации, предупреждение совершения правонарушений, оказание клиентам социального содействия и ресоциализацию. В системе пробации социальное содействие представляет собой комплекс мер для преодоления клиентами трудной жизненной ситуации. А ресоциализация направлена на восстановление социальных связей правонарушителя, что способствует позитивной интеграции клиентов в общество [7, ст. 3]. В свою очередь ресоциализация и успешная организация социальной работы с наркопотребителями положительно влияет на лечение и профилактику наркозависимости.

Применение альтернатив тюремному заключению в условиях наличия и осуществления программ реабилитации и ресоциализации является эффективным в борьбе с правонарушениями, связанными с личным потреблением психоактивных веществ.

Клиентам пробации, страдающим наркоманией, токсикоманией, ВИЧ/СПИДом и другими социально значимыми заболеваниями, оказывается содействие в получении медицинской помощи в рамках исполнительной, пенитенциарной и постпенитенциарной пробации. Клиенты пробации получают медицинскую помощь в медицинских учреждениях лечебно-профилактического профиля, расположенных в их месте жительства. Лечение клиентов пробации, страдающих наркоманией, токсикоманией, ВИЧ-инфекцией и СПИДом, проводится в лечебно-профилактических учреждениях по их месту проживания. Клиенты пробации, страдающие от наркомании, токсикомании, ВИЧ/СПИДа, гепатита и других социально значимых заболеваний, получают дальнейшее лечение в медицинских организациях в своем месте жительства или в специализированных учреждениях, после того как были освобождены из исправительных учреждений [7, ст. 27].

Согласно Токийским правилам применение мер, не связанных с тюремным заключением, требует установления связей между службами – государственными органами системы уголовного правосудия и организациями социального развития и обеспечения, которые могут быть как правительственными, так и неправительственными. При этом деятельность учреждений социального развития и обеспечения должна охватывать такие области, как здравоохранение, жилищное строительство, образование и занятость [4, п. 22.1]. Иными словами, государство должно учитывать проблемы, с которыми сталкиваются правонарушители, и основные потребности, которые связаны с медицинским обслуживанием, созданием жилищных условий, правом на получение образования и содействием занятости.

Клиенты пробации получают индивидуальные программы социально-правовой помощи, которые включают такие мероприятия, как психологическая помощь, трудоустройство, образование и профессиональная подготовка, юридическая помощь, получение необходимых документов, медицинских и социальных услуг, а также восстановление социальных связей. Эти программы разрабатываются с учетом потребностей каждого клиента пробации [7, ст. 17].

Для создания новой системы убеждений, норм и ценностей, которые соответствуют социальным навыкам, сохраняют и повышают социальный статус клиентов пробации в исполнительной, пенитенциарной и постпенитенциарной пробации, проводится работа по восстановлению и формированию полезных социальных связей клиентов пробации. Органы пробации помогают укреплять благоприятные социальные связи клиентов пробации с их семьей, родственниками, теми, кто оказывает на них положительное влияние, а также с трудовыми коллективами, учебными заведениями и некоммерческими орга-

низациями. Некоммерческие организации, родственники осужденных и другие призываются помочь в восстановлении, поддержании и укреплении семейных и социально полезных связей клиентов пробации [7, ст. 26]. В целом меры, не связанные с лишением свободы, могут быть эффективными и полезными государству, правонарушителям и обществу.

Для достижения целей и задач в пробации вовлекаются добровольные участники, такие как общественность и волонтеры. Их участие включает оказание помощи в воспитании и воздействии на клиентов пробации, консультационную юридическую помощь, социальную адаптацию, создание реабилитационных центров и благотворительную помощь [7, ст. 29]. Реабилитационные центры (социальные общежития) для клиентов пробации могут создаваться при поддержке некоммерческих организаций и органов местного самоуправления, которые также обеспечивают их функционирование и помогают органам пробации в решении задач по исправлению и ресоциализации клиентов пробации [7, ст. 33].

В рамках организации и регулирования медико-социальной работы с наркопотребителями в Кыргызстане функционируют такие программы, как поддерживающая терапия метадонотерапией, программа обмена шприцев и игл. Также в сфере социальной работы с наркопотребителями были приняты такие стандарты как, стандарт профилактики передозировок от опиоидов с применением налоксона, стандарт социального учреждения, стандарт аутич работы и стандарт психосоциальной поддержки.

В Кыргызстане терапия метадонотерапией осуществляется в соответствии с клиническим протоколом «Лечение опиоидной зависимости на основе поддерживающей терапии метадонотерапией», утвержденным Министерством здравоохранения Кыргызской Республики 29.05.2015 года и Клиническим руководством по заместительной

поддерживающей терапии метадонотерапией при синдроме зависимости от опиоидов, принятого Экспертным советом по оценке качества клинических руководств/протоколов и утвержденного Приказом МЗ КР №497 от 11 октября 2010 года [8, с. 20].

Клинический протокол «Лечение опиоидной зависимости на основе поддерживающей терапии метадонотерапией» предоставляет практические алгоритмы для поддерживающей терапии лиц с опиоидной зависимостью. Протокол описывает алгоритмы корректировки дозировок метадона на всех этапах лечения, тактику психосоциальных вмешательств и включает необходимые приложения для предоставления поддерживающей терапии. Кроме того, протокол содержит алгоритмы для психосоциального сопровождения пациентов, заключения и освобождения из мест лишения свободы, а также процесса приема на поддерживающую терапию метадонотерапией на основе заявления и договора между пациентом и учреждением здравоохранения [9].

Поддерживающая терапия метадонотерапией считается тщательно изученным медицинским вмешательством. Также она научно обоснована и направлена на лечение опиоидной зависимости. В Кыргызстане для лиц, употребляющих инъекционные наркотики, поддерживающая терапия метадонотерапией проводится с 2002 года с применением препарата метадона гидрохлорид [8, с. 20]. Поддерживающая терапия была внедрена в стране в 2002 году с помощью Фонда Сорос-Кыргызстан и ПРООН. С 2005 года по настоящее время кабинеты выдачи метадона финансируются Глобальным Фондом для борьбы со СПИДом, туберкулезом и малярией, а также Центром по профилактике и контролю за инфекциями [8, с. 21].

По состоянию на январь 2023 года функционируют 24 сайта – организации здравоохранения Кыргызской Республики, на базе которых предоставляется поддерживающая терапия метадонотерапией [10].

Учреждение, предоставляющее программу поддерживающей терапии метадон, обязуется обеспечивать бесперебойную работу пункта и предоставлять консультации врачей и социальных работников, а также выдавать метадон и составлять индивидуальный план лечения для участников программы. В свою очередь, участники программы должны ежедневно посещать учреждение для приема метадона, предоставлять информацию о своем здоровье и следовать назначениям врача [9].

Несмотря на выдающиеся достижения в части снижения вреда в тюремной системе, имеется целый ряд тюремных учреждений, которые еще не охвачены программами снижения вреда. Изоляторы временного содержания правоохранительных органов также не попадают под программы снижения вреда, и в них не предусмотрена система предоставления таких необходимых услуг, как опиоидная заместительная терапия и антиретровирусная терапия [1, п. 2.3].

В рамках стратегии снижения вреда в тюремной системе страны работают такие программы как «Атлантис» и «Чистая зона». «Атлантис» – это программа реабилитации для лиц, зависимых от психоактивных веществ, где применяется 12 шаговая Миннесотская модель лечения зависимости продолжительностью 4-12 месяцев. «Чистая зона» представляет собой центр реабилитации и социальной адаптации. По окончании 12 шаговой Миннесотской модели лечения зависимости в программе «Атлантис» выпускники (бывшие лица, употребляющие инъекционные наркотики) остаются пребывать в «Чистой зоне» до окончания срока пребывания заключения [8, с. 21].

Программа обмена шприцев и игл является структурным компонентом программы снижения вреда среди инъекционных потребителей наркотиков, и ее целью является снижение уровня ВИЧ-инфекции среди потребителей наркотиков. Задачи пункта обмена шприцев и игл включают

предоставление информации по профилактике ВИЧ-инфекции, обмен использованных шприцев на стерильные, предоставление средств для защиты здоровья, направление клиентов в медицинские и социальные службы, организацию тестирования и доступа к лечению наркозависимости [11].

По состоянию на январь 2023 года всего функционируют 14 пунктов обмена шприцев и игл в тюремной системе Кыргызской Республики [10].

В Кыргызской Республике количество случаев передачи ВИЧ инъекционным путем снижается благодаря принимаемым мерам. Однако, повышенная активность правоохранительных органов в отношении клиентов программ профилактики и обмена шприцами, а также в отношении пациентов, получающих опиоидную заместительную терапию, остается препятствием для доступа к наркологическому лечению [1, п. 1.3.4].

В Кыргызстане действует стандарт профилактики передозировок от опиоидов с применением налоксона, который направлен на предоставление доступности налоксона для активных потребителей опиоидов и создание системы постоянной профилактической деятельности для снижения смертности от передозировок опиоидами. Реализация стандарта включает выдачу налоксона на руки и предоставление информации об определении признаков передозировки и способах оказания первой доврачебной помощи, а также осуществляется на всех уровнях помощи лицам, употребляющим опиоиды, включая пункты обмена шприцев/игл [12].

В свою очередь Антинаркотическая программа направлена на снижение вреда от незаконных наркотиков. Задачами программы являются расширение программ снижения вреда, обеспечение доступа к сервисам снижения вреда для потребителей наркотиков в пенитенциарных учреждениях и снижение смертности от наркотических средств и психотропных веществ.

Для этого планируется изучать вопросы снижения смертности, повышать профессиональную подготовку бригад скорой помощи, активизировать информирование потребителей наркотиков о передозировках и продолжать программу раздачи препарата «налоксон» [1, п. 5.3]. Передозировки наркотиков являются основными прямыми причинами смертности, связанной с их употреблением. Благодаря введенным мерам, предусматривающим бесплатную раздачу налоксона, удалось значительно снизить смертность от передозировок опиатами и опиоидами [1, п. 1.3.4].

Антинаркотическая программа предусматривает проведение работ по снижению вреда от незаконных наркотиков, включая предоставление информации о ВИЧ-инфекциях, безопасном поведении при инъекциях и половых контактах, поддержание сети социальных учреждений, сокращение правоохранительной активности, улучшение профилактики наркотиков в пенитенциарной системе, обеспечение доступа к информации и медицинским услугам, продолжение работы по профилактике передозировок и повышение профессионального уровня скорой медицинской помощи [1, п. 6.3].

Социальное учреждение предоставляет комплекс услуг для социальной адаптации и реинтеграции уязвимых групп. Социальные учреждения, предназначенные для потребителей психоактивных веществ, секс-работников и лиц, живущих с ВИЧ, включают дроп-ин центры, социальные общежития, ночлежки, дома на полпути и комьюнити центры. Они предоставляют различные услуги, такие как медико-психологическая помощь, социальная поддержка, адаптационная терапия и реабилитация. Целью социального учреждения является противодействие распространению ВИЧ-инфекции через оказание услуг, направленных на повышение качества жизни клиентов и сокращение вреда, связанного с психоактивными веществами и рискованным сексуальным

поведением. Задачи социального учреждения включают формирование приверженности к менее рискованному поведению, командную работу, мероприятия по информированию и просвещению, конструктивное взаимодействие с профильными службами, и реализацию программ снижения вреда для уязвимых групп. Также деятельность социальных учреждений направлена на обеспечение доступных и низкопороговых услуг для клиентов, которые базируются на принципах самопомощи и взаимопомощи [13].

Аутрич работа – это метод взаимодействия с закрытыми группами потребителей инъекционных наркотиков, который предполагает контакт с ними на их территории через специалистов и волонтеров. Она направлена на оказание услуг по снижению вреда, включая обмен шприцев, информирование о практике безопасного поведения, поддержание приверженности к терапевтическим программам и т.д. Целью аутрич работы является предоставление доступа к закрытым группам потребителей инъекционных наркотиков для проведения мероприятий по профилактике ВИЧ-инфекции и других заболеваний [14].

Психосоциальная поддержка – это деятельность, направленная на решение личностных и социальных проблем уязвимых групп, включая оказание психологической и практической помощи, обучение навыкам социальной адаптации, улучшение качества здоровья и жизни, предотвращение передачи ВИЧ-инфекции и создание возможности для предотвращения стрессовых ситуаций. Наиболее распространенными формами работы являются информационные консультации, тренинги, индивидуальное и групповое консультирование, практическая и психосоциальная помощь, а также направление в другие учреждения, оказывающие психологическую и психотерапевтическую поддержку. Различные специалисты, такие как медицинские работники, психологи и социальные работники,

могут оказывать психосоциальную поддержку, если они получили соответствующую подготовку. Подготовка включает программы по снижению вреда, работу с зависимостью и созависимостью, психологическую поддержку и консультирование, социальную работу, этику, право и пропаганду здорового образа жизни [15].

Хотя были достигнуты значительные успехи в лечении и реабилитации зависимости от наркотических и психотропных веществ, в этой области все еще существует множество нерешенных проблем, которые в первую очередь связаны с недостаточной правовой базой и неадекватным финансированием [1, п. 2.2].

Планируется сократить спрос на незаконные наркотики, осуществляя организацию работы по подготовке закона и нормативных актов, усиление подготовки кадров, гармонизацию национальных подходов с международными рекомендациями, профилактическое влияние в семье, школах и сообществах, разработку нового национального видения наркопрофилактики, повышение квалификации персонала, поддержание групп самопомощи и обновление материально-технической базы лечения. В некоторых случаях также будет использоваться международный опыт наркопрофилактики [1, п. 6.2].

В заключение следует отметить, что наркозависимость является одной из самых актуальных и сложных проблем в стране. Нормативно-правовые основы социальной работы с наркопотребителями создают необходимую базу для решения данной проблемы в Кыргызстане. В основе этих нормативно-правовых актов лежит гуманистический подход к наркопотребителям и защита их прав и интересов. Несмотря на существующие недостатки и проблемы в реализации вышеуказанных нормативно-правовых актов, можно сказать, что в Кыргызстане ведется успешная работа по социальной работе, реабилитации, ресоциализации и адаптации наркозависимых в общество. Однако наряду с продолжающейся работой по совершенствованию нормативно-правовой базы, необходимо проводить мероприятия по повышению осведомленности общественности, государственных органов о проблемах наркозависимости и изменению негативного отношения к наркопотребителям. Важно также создавать условия для повышения квалификации специалистов в сфере социальной работы с наркопотребителями, развивать сеть центров реабилитации и обеспечивать доступ наркопотребителей к качественной медико-социальной помощи.

Литература

1. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики от 10 августа 2022 года №445 «Об утверждении Антинаркотической программы Кабинета Министров Кыргызской Республики на 2022-2026 годы [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.gov.kg/ru/npa/s/4120> (дата обращения: 18.10.2023)
2. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года. - Б., 2021. - 80 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/ru/files/60/> (дата обращения: 12.10.2023)
3. Закон Кыргызской Республики «Об основах социального обслуживания населения в Кыргызской Республике» от 19 декабря 2001 года №111. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30247969 (дата обращения: 15.10.2023)
4. Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила). Приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml (дата обращения: 17.10.2023)

5. Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). Приняты резолюцией 70/175 Генеральной Ассамблеи от 17 декабря 2015 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml (дата обращения: 20.10.2023)
6. Уголовно-исполнительный кодекс Кыргызской Республики от 31 января 2017 года №17. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=36120659 (дата обращения: 17.11.2023)
7. Закон Кыргызской Республики «О пробации» от 24 февраля 2017 года №34 [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=34251536 (дата обращения: 10.11.2023)
8. Общественный Фонд «СПИД Фонд Восток-Запад в Кыргызской Республике». Оценка исполнения Инструкции «О профилактике ВИЧ-инфекции уполномоченными государственными органами внутренних дел, по контролю наркотиков и в сфере Исполнения наказаний КР, взаимодействующими с ключевыми группами». Проект ПРООН/ГФ «Эффективный контроль за туберкулезом и ВИЧ-инфекцией в Кыргызской Республике». Б, 2019. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.undp.org/ru/kyrgyzstan/projects/> (дата обращения: 12.11.2023)
9. Клинический протокол «Лечение опиоидной зависимости на основе поддерживающей терапии метадонном», утвержден Министерством здравоохранения Кыргызской Республики 29.05.2015 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://harmreductioneurasia.org/wp-content/uploads/2022/07/-22.03.pdf> (дата обращения: 19.11.2023)
10. Республиканский центр наркологии Министерства здравоохранения Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rcn.kg/> (дата обращения: 30.11.2023).
11. Стандарт услуг по обмену шприцев/игл, утвержден приказом Министерства здравоохранения Кыргызской Республики от 25 декабря 2009 года №838 [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394234&pos=3;50#pos=3;50 (дата обращения: 9.10.2023)
12. Стандарт профилактики передозировок от опиоидов с применением препарата налоксон, утвержден приказом Министерства здравоохранения Кыргызской Республики от 8 октября 2010 года № 494. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://solid-exceed.org/storage/app/media/courses/october-2020-school/Zhyldyz%20Bakirova%20-%20Solid%20October%20p.3.pdf> (дата обращения: 11.12.2023)
13. Стандарт социального учреждения, утвержден приказом Министерства здравоохранения Кыргызской Республики от 25 декабря 2009 года № 838. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394234&pos=3;50#pos=3;50 (дата обращения: 9.10.2023)
14. Стандарт аутич работы, утвержден приказом Министерства здравоохранения Кыргызской Республики от 25 декабря 2009 года № 838. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394234&pos=3;50#pos=3;50 (дата обращения: 9.10.2023)
15. Стандарт психосоциальной поддержки, утвержден приказом Министерства здравоохранения Кыргызской Республики от 25 декабря 2009 года №838. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394234&pos=3;50#pos=3;50 (дата обращения: 9.10.2023)

УДК: 364-78:316.354.4:343.8
DOI: 10.35254/bsu/2023.66.14

*Эстебес уулу Т.
К. Карасаев атындагы БМУ*

ПРОБАЦИЯ ТУТУМУНДАГЫ СОЦИАЛДЫК ИШТЕ ЫКТЫЯРЧЫЛАРДЫН ОРДУН ЖАНА РОЛУН ТАЛДОО

Кыскача мазмуну

Бул макалада пробация тутумундагы социалдык иштердеги ыктыярчылардын орду жана ролу изилденет. Автор ыктыярчыл пробациянын кардарларын реоциалдаштыруу жана реинтеграциялоо программаларынын натыйжалуулугун жогорулатууда чоң роль ойной тургандыгын баса белгилейт. Макалада пробациянын кесипкөй кызматкерлери менен ыктыярчылардын ортосундагы кызматташтык ресурстарды оптималдаштырууга, ошондой эле укук бузуучуларды жакшыраак реабилитациялоого өбөлгө түзөрү аныкталган. Макалада Автор Швеция жана Япония сыяктуу өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдейт. Аталган өлкөлөрдө ыктыярчылар пробациянын кардарларына социалдык иш кызматтарын көрсөтүү үчүн активдүү тартылат. Ошондой эле Япониядагы ыктыярчылардын саны квалификациялуу жумушчулардын санынан ондогон эсе көп экени аныкталды. Ыктыярчылар кесипкөй кызматкерлер менен бирдей социалдык иш кызматтарын көрсөтүшөт. Андан тышкары, ыктыярчылар коомдун пробация кардарларына болгон мамилесин өзгөртүүгө жардам беришет.

Түйүндүү сөздөр: ыктыярчы, социалдык иш, кайра социалдаштыруу, реабилитация, кайра интеграциялоо, социалдык колдоо, социалдык адаптация, кызматташуу, пробация тутуму, пробациянын кардары.

*Эстебес уулу Т.
БГУ им. К. Карасаева*

АНАЛИЗ МЕСТА И РОЛИ ВОЛОНТЕРОВ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ В СИСТЕМЕ ПРОБАЦИИ

Аннотация

Данная статья исследует место и роль волонтеров в социальной работе в системе пробации. Автор подчеркивает, что волонтеры играют большую роль в повышении эффективности программ ресоциализации и реинтеграции клиентов пробации. В статье выявляется, что сотрудничество между профессиональными работниками пробации и волонтерами способствует оптимизации ресурсов, а также обеспечивает более качественную реабилитацию правонарушителей. В статье автор изучает опыт таких стран, как Швеция и Япония. В указанных странах волонтеры активно привлекаются для оказания услуг социальной работы клиентам пробации. Также было выявлено, что число волонтеров в Японии в десятки раз превышает число квалифицированных работников. Волонтеры наравне с профессиональными работниками предоставляют услуги социальной работы. Более того, волонтеры помогают изменить отношение общества к клиентам пробации.

Ключевые слова: волонтер, социальная работа, ресоциализация, реабилитация, реинтеграция, социальная поддержка, социальная адаптация, сотрудничество, система пробации, клиент пробации.

Estebes uulu T.
BSU named after K. Karasaev

ANALYSIS OF THE PLACE AND ROLE OF VOLUNTEERS IN SOCIAL WORK IN THE PROBATION SYSTEM

Abstract

The article explores the place and role of volunteers in social work in the probation system. The author emphasizes that volunteers play an important role in improving the effectiveness of programs for the re-socialization and reintegration of probation clients. The article reveals that cooperation between professional probation workers and volunteers contributes to the optimization of resources, as well as provides better rehabilitation of offenders. In the article, the author studies the experience of countries such as Sweden and Japan. In these countries, volunteers are actively involved in providing social work and probation services. It was also revealed that the number of volunteers in Japan is ten times higher than the number of qualified workers. Volunteers provide social work services on an equal basis with professional workers. Moreover, volunteers help to change the attitude of society towards probation clients.

Keywords: volunteer, social work, resocialization, rehabilitation, reintegration, social support, social adaptation, cooperation, probation system, probation client.

Пробациянын максаттарына көмөктөшүүчү негизги факторлордун бири – ыктыярчылардын социалдык иштерге жана көзөмөлгө активдүү катышуусу. Акыркы он жылдыктарда дүйнөлүк тажрыйба ыктыярчылардын пробация тутумуна кошкон салымынын олуттуу маанисин күбөлөндүрүп, укук бузгандарды натыйжалуу социалдык адаптациялоого жана кайра интеграциялоого көмөктөшүүгө мүмкүндүк берет.

Бул макала пробация тутумундагы социалдык иштеги ыктыярчылардын ордун жана ролун талдоого, алардын реабилитациялоо жана укук бузган адамдарды колдоо процесстерине тийгизген таасирин изилдөөгө багытталган. Биз дүйнөлүк тажрыйбаны, ошондой эле социалдык реабилитацияны жана көзөмөлдү камсыз кылуу процессинде ыктыярчылардын иши негизги ролду ойногон айрым улуттук моделдерди карайбыз.

Учурдагы изилдөөлөрдү, практикалык мисалдарды жана ыктыярдык иштин мыкты тажрыйбаларын талдоо менен, бул макала ыктыярчылардын пробация туту-

мунун натыйжалуулугуна кандай таасир этерин жана алардын катышуусу укук бузгандардын, алардын үй-бүлөлөрүнүн жана коомдун ортосундагы байланышты кандайча өркүндөтөрүн жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. Ошону менен бирге биз ыктыярчылардын статусунун жана милдеттеринин өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле пробациянын көзөмөлүндө турган адамдар үчүн социалдык интеграцияны камсыз кылуудагы жана коом менен байланышты калыбына келтирүүдөгү алардын ролун карайбыз.

Пробация тутумундагы социалдык иштеги ыктыярчылардын ордун жана ролун изилдөө заманбап стратегияларды жана тажрыйбаларды иштеп чыгуу үчүн абдан маанилүү экенин баса белгилей кетүү керек. Ар кандай өлкөлөрдүн тажрыйбасын терең талдоо жана аны практикалык жактан колдонуу укук бузгандардын, коомдун жана пробация тутумунун ортосундагы өз ара аракеттенүүнү жеңилдетип, социалдык реабилитациянын максаттарына жетүүгө жана укук бузуулардын кайталанышын алдын алууга жардам берет.

Абрарова З.Ф. социалдык чөйрөдө ыктыярчылар менен адистердин тыгыз кызматташуусу негизги аспект болуп саналаарын белгилейт [1, 508-б.]. Бул кызматташуу социалдык кызматкерлердин кесиптик көндүмдөрүн жана тажрыйбасын ыктыярчылардын шыктануусу жана ресурстары менен айкалыштырууга мүмкүндүк берет. Мындай өз ара аракеттенүү социалдык программаларды бекемдейт, аларды жеткиликтүү жана ар тараптуу кылат. Ошондой эле эки тараптын тажрыйбасын жана билимин байытат. Натыйжада көрсөтүлгөн социалдык кызматтардын сапаты жакшырып, муктаж болгондорго жогорку деңгээлдеги жардам көрсөтүлөт.

«Пробация жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык ыктыярчылар пробация тутумунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат [2]. Кардарларга карата социалдык ишти жүргүзүүдө ыктыярчылардын ролу олуттуу. Ыктыярчылар пробациянын кардарларына тарбиялык таасир этүүдө пробация органдарына колдоо көрсөтүшөт. Алар консультациялык юридикалык жардам берүү, социалдык адаптациялоо, үй-бүлөлүк, туугандык жана башка социалдык маанилүү байланыштарды калыбына келтирүү процессинде иш алып барышат [2, 29-берене]. Алардын катышуусу пробация тутумунун ишин күчөтөт жана байытат, укук бузган адамдарды коомго кыйла натыйжалуу реабилитациялоого жана ийгиликтүү кайра интеграциялоого өбөлгө түзөт.

«Токио эрежелери» да коомчулуктун катышуусун кубаттоону сунуштайт. Анткени ал олуттуу мүмкүнчүлүктөрдү берет жана пробациянын кардарлары менен алардын үй-бүлөлөрү жана коомдун ортосундагы байланышты чыңдоодо маанилүү ролду ойнойт [3, 17-б.]. Ошентип, коомчулуктун катышуусу пробация тутумунун максаттарына жетүү, натыйжалуу жана туруктуу жыйынтыктарды камсыз кылуу үчүн маанилүү курал болуп саналат.

Кыргызстанда пробациянын ар бир кардары үчүн социалдык-укуктук жар-

дам көрсөтүүнүн жеке программасы түзүлөт [2, 3-берене]. Бул программаны ишке ашыруу максатында ыктыярчыларга пробация кызматынын кардарлары жөнүндө маалыматтарды жана баалоолорду чогултууга, мүнөздөмөлөрдү түзүүгө, ошондой эле пробация органынын жана анын өкүлдөрүнүн атынан ар кандай мамлекеттик жана жеке менчик мекемелерге, уюмдарга жана ишканаларга талаптарды жана кайрылууларды киргизүүгө укук берилет. Алар пробация кызматынын кардарлары тарабынан коомдук тартипти жана программанын сакталышын талап кыла алышат, ошондой эле кардарларды моралдык ченемдерди бузган укук бузууларды жана аракеттерди жасабоого чакыра алышат [2, 31-берене]. Башка сөз менен айтканда, ыктыярчылар кардарларды реабилитациялоого жана коомго интеграциялоого көмөктөшүп, адеп-ахлактын жалпы кабыл алынган ченемдерин бузган укук бузууларды жана аракеттерди жасабоого түрткү бериши мүмкүн. Ыктыярчылар жеке колдоо программаларынын ийгиликтүү болушуна маанилүү ролду ойношот.

Ыктыярчылардын иш-аракеттери жооптуу иш болгондуктан, «Токио эрежелери» ыктыярчыларды кылдаттык менен тандап алууну, алардын кызыкчылыктарын жана табигый каалоолорун эске алуу менен кызматка алууну сунуш кылат. Өздөрүнүн конкреттүү милдеттерин аткарууну баштоодон мурун, аларга ар тараптуу даярдык көрсөтүлөт, ошондой эле колдоо жана консультация алуу үчүн компетенттүү органдарга кайрылууга мүмкүнчүлүк алышат [3, 19-б.]. Бул процесс ыктыярчылардын өз милдеттерин натыйжалуу аткаруу үчүн керектүү көндүмдөргө жана ресурстарга ээ болушун камсыз кылат, ошондой эле алардын кесиптик жактан өсүп-өнүгүүгө даярдыгын камсыз кылат.

Ыктыярчылар жана жарандык демилгелер укук бузган адамдарды, анын ичинде альтернативдик санкциялар колдонулгандарды, ошондой эле мөөнөтүнөн мурда

бошотулган же жазасын өтөп бүткөндөрдү социалдык реинтеграциялоону камсыз кылууда аныктоочу ролду ойнойт [4, 18-б.]. Ыктыярчылар жана коомдук демилгелер бул адамдардын коомго ийгиликтүү ыңгайлашуусуна шарт түзүп, алардын байланыштарын калыбына келтирүүгө, көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана коомдун активдүү мүчөсү болууга жардам берет. Бул укук бузуулардын кайталанышынын азайышына өбөлгө түзөт, ошондой эле коопсуз жана инклюзивдүү коомду камсыз кылат.

Ыктыярчылардын коомдук санкциялардын жана жазалардын ишке ашырылышын башкарууга жана көзөмөлдөөгө кошкон салымы, өзгөчө, жалданган кызматкерлердин жетиштүү санын финансылык жактан колдоо мүмкүнчүлүгү жок болгондо кошумча мааниге ээ болот [5, 27-б.]. Ыктыярчылар кошумча ресурстар менен камсыз кылышат жана чектелген финансылык ресурстар менен болсо дагы, пробация тутумунун натыйжалуу иштешин камсыз кылышат.

Социалдык иш жана пробация тутумунун контекстинде Швеция ыктыярчыларды ишке тартуунун кеңири жана ийгиликтүү практикасы менен айырмаланат. Өлкөдө кесипкөй жумушчулар менен ыктыярчылардын кызматташуусу активдүү колдонулат жана бул ресурстарды башкарууну оптималдаштырууга жана жумуш милдеттерин кайра бөлүштүрүүгө алып келет.

Тыныбеков Н.Т. Швецияда пробация кызматтарына ыктыярчыларды тартуу практикасы кеңири жайылгандыгын белгилейт. Бул кесипкөй кызматкерлерге татаал учурларга жана соттолгондорду интенсивдүү көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк берет [6, 53-б.]. Башка авторлор Швецияда ыктыярчылар пробациялык көзөмөлдөгү адамдардын 40% көзөмөлдөө жана коштоо үчүн жооптуу экенин белгилешет [7, 111-б.]. Ыктыярчыларды тартуу ресурстарды пайдаланууну оптималдаштырууга жана жумуш тапшырмаларын

кайра бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берет. Натыйжада, жогорку квалификациялуу пробация кызматкерлери өзгөчө көңүл бурууну жана катуу көзөмөлдү талап кылган кардарларды натыйжалуу башкарып, жыйынтыгында реабилитацияны жана коомдогу коопсуздукту жакшырта алышат. Бул ыкма пробация кызматындагы адистер менен ыктыярчылардын кызматташтыгынын маанилүүлүгүн көрсөтөт.

Швецияда пробациялык көзөмөлдө турган адамдардын жетиштүү көп бөлүгү ыктыярчылардын көзөмөлүндө жана коштоосунда экендиги аныкталды. Бул ыктыярчылар коопсуздукту жана натыйжалуу реабилитацияны камсыз кылууда негизги ролду ойнойт дегенди билдирет. Бул ыкма адистер менен ыктыярчылардын ортосундагы натыйжалуу өз ара аракеттенүүнү камтыйт, бул социалдык иш жана пробация программаларынын жалпы ийгилигине өбөлгө түзөт.

Пробация кызматтары каржылык чектөөлөрдөн улам кызматкерлердин жетишсиздигине туш болгон жагдай көп кездешет. Кээ бир өлкөлөр бул көйгөйдү чечүү үчүн пробация кызматынын ишине ыктыярчылардын катышуусун камтыган схемаларды колдонушат. Бул контекстте Япониянын тажрыйбасы дүйнөдөгү эң ийгиликтүү жана натыйжалуу. Мисалы, Японияда кадимки жарандар ыктыярчы катары пробациянын кесипкөй кызматкерлери менен кызматташып, коом менен укук бузуучулардын ортосундагы ажырымды жоюуга жардам беришет. Бул жарандардын жана укук бузган адамдардын муктаждыктарын жана суроо-талаптарын канааттандырууга мүмкүндүк берет. 2017-жылы Японияда пробация кызматкери болуп иштеген 47,909 ыктыярчы болгон [8, 12-13-б.].

Пробация тутумундагы ыктыярчылардын жана адистердин биргелешкен иши кардарларды реабилитациялоо жана кайра социалдаштыруу үчүн жагымдуу шарттарды түзөрүн белгилей кетүү маанилүү. Бул

симбиоз процесстин бардык катышуучуларынын ортосунда ишенимди жана түшүнүктү өрчүтүп, милдеттерди жакшыраак аткарууга жана гармониялуу коомду түзүүгө өбөлгө түзөт. Японияда пробация кызматынын ишине ыктыярчылардын активдүү катышуусу пробация тутумун жакшыртууга жарандарды тартуунун ийгиликтүү практикасын баса белгилейт.

Жапон пробация тутумунун таң калыштуу өзгөчөлүгү – пробация ыктыярчыларынын көп санына салыштырмалуу өтө аз кесипкөй пробация кызматкерлери дайындалат [9, 47-б.]. 2018-жылдын 1-январына карата өлкө боюнча 47,641 пробация ыктыярчылары болгон, ал эми пробация боюнча кесипкөй кызматкерлердин саны болгону 1,100 адамды түзгөн [10, 118-б.]. Жапон пробация тутумунун бул өзгөчөлүгү таң калыштуу жана өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Пробация ыктыярчыларынын санына салыштырмалуу бир кыйла азыраак кесипкөй пробация кызматкерлерин дайындоо жарандык коомдун пробация тутумун өркүндөтүүгө ийгиликтүү интеграциялангандыгын көрсөтөт.

Япониянын пробация кызматынын дагы бир өзгөчөлүгү – ыктыярчылар мамлекеттик кызматкер статусуна ээ. Бирок алар жеке жарандар статусун сактап калышат жана мамлекеттик кызматка мүнөздүү этикалык ченемдерге баш ийбестен, саясий иштерге катышуу эркиндигине ээ болушат. Кесипкөй пробация кызматкерлери катары алар эмгек акы алышпайт, бирок ыктыярчылар өз милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон каржы чыгымдардын ордун толтурууга укуктуу [11, 245-б.]. Ыктыярчылар пробация тутумуна натыйжалуу катышып, эмгек акынын расмий жоктугуна карабастан, кардарларды реабилитациялоого жана социалдык чөйрөнү жакшыртууга көмөк көрсөтүшөт.

Япониянын пробация тутумуна ыктыярчыларды тартуу тажрыйбасы дүйнө жүзү боюнча башка пробация тутумдарын байытуу үчүн кеңири колдонулушу жана

потенциалы бар ийгиликтүү жана инновациялык практиканын мисалын көрсөтөт. Япониянын тажрыйбасы пробация кызматындагы адистер менен ыктыярчылардын кызматташтыгынын маанилүүлүгүн баса белгилеп, мындай демилгелер укук бузуучуларды натыйжалуу реабилитациялоого, коомдогу байланыштарды бекемдөөгө жана коопсуздукту камсыз кылууга өбөлгө түзөрүн көрсөтүүдө.

Ошентип, биз пробация тутумундагы ыктыярчылардын маанисин жана таасирин карап чыгып, алардын кардарларга тарбиялык жана социалдык таасир этүүдө, ошондой эле укук бузган адамдарды натыйжалуу реабилитациялоодо жана социалдык реинтеграциялоодо маанилүү ролун аныктадык.

Япония менен Швециянын мисалдары ыктыярчылардын катышуусу ресурстарды пайдаланууну жана жумуш тапшырмаларын бөлүштүрүүнү оптималдаштыра тургандыгын көрсөттү. Ыктыярчылар контролдоо жана коштоо сыяктуу стандарттуу тапшырмаларды аткара алышат, бул кесипкөй пробация кызматкерлерине татаал иштерге жана интенсивдүү көзөмөлгө көбүрөөк көңүл бурууга мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, пробациядагы ыктыярчылар кардарлар менен коомдун ортосундагы байланыштын ролун ойной аларын белгилей кетүү маанилүү, анткени алар жеке жарандар бойдон калууда, бул ачык жана ишенимдүү байланышты жеңилдетет. Алар социалдык ресурстарды жана пайдалуу маалыматтарды бере алышат, бул коомдун укук бузган адамдарга болгон мамилесин өзгөртүүгө жардам берет.

Жалпысынан пробациядагы ыктыярчылар кардарлар менен иштөөнүн маанилүү элементи болуп саналат жана кылмыш саясатынын адилеттүү жана натыйжалуу болушуна салым кошушат. Алардын тарбиячы, кеңешчи жана байланыштыруучу ролу укук бузган адамдардын социалдык адаптациясын жана калыбына келишин камсыз кылуу үчүн маанилүү.

Адабияттар

1. Аббарова З. Ф. Роль добровольческого движения в современной социальной работе / З. Ф. Аббарова // Бюллетень науки и практики. – 2022. – Т. 8. – №. 12. – С. 508-511.
2. Закон Кыргызской Республики «О пробации» от 24 февраля 2017 года №34. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=34251536 (дата обращения: 10.11.2023)
3. Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением. Приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml (дата обращения: 17.10.2023)
4. Управление ООН по наркотикам и преступности. Меры, связанные и не связанные с лишением свободы. Социальная реинтеграция. – 2010. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/10-52547_3_Custodial_3_ebook.pdf (дата обращения: 15.09.2023)
5. Управление ООН по наркотикам и преступности. Меры, связанные и не связанные с лишением свободы. Альтернативы тюремному заключению. – 2010.
6. Тыныбеков Н. Т. Практика применения пробации в зарубежных странах / Н.Т. Тыныбеков // Юридическая наука. – 2019. – №. 5. – С. 51-55.
7. Слабкая Д. Н., Новиков А. В. Гуманизация уголовного законодательства. Зарубежный опыт функционирования служб пробации / Д. Н. Слабкая, А. В. Новиков // Вопросы российского и международного права. – 2020. – Т. 10. – №. 3-1. – С. 106-114.
8. Международная тюремная реформа и Таиландский институт юстиции. Глобальные тренды в тюремной системе 2020. Краткий обзор. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2020/04/Global-Prison-Trends-2020-RUSSIAN.pdf> (дата обращения: 27.10.2023).
9. Watson A. Probation and volunteers in Japan / A. Watson // Advancing Corrections Journal. – 2019. – Т. 7. – С.46-59.
10. Kato S. Probation in Japan: Engaging the Community / S. Kato // Irish Probation Journal. – 2018. – Т. 15. - С.114-136.
11. Филоненко Т. В. Система пробации в Японии / Т. В. Филоненко // Вопросы российского и международного права, 2023. - № 4А. - Том 13. - С. 241-253. DOI: 10.34670/AR.2023.69.81.026.

УДК: 81'27:347.61:811.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.15

*Eshenkulova G.**Kirgizistan Milli Bilimler Akademisi**Cengiz Aytmatov adına Dil ve Edebiyat Enstitüsü*

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE VE KÜLTÜRÜNDE “ÜY-BÜLÖ” (AİLE) KONSEPTİ

Özet

Dil - kültür ilişkisi, kültürdilbilimin inceleme alanına girer. Kültürdilbilim – dil ve kültür gibi iki farklı kavramın etkileşimiyle ortaya çıkan dil göstergelerindeki kültür anlamlarının incelenmesi üzerinde odaklanan bir bilim olarak sayılır. Kültürdilbilimin temel araştırma konularından biri konsept (kavram) olmaktadır. Millî karakteri, zihniyeti, millî kültürel öğeleri barındıran kavramlar dile yerleşerek söz kalıpları olarak karşımıza çıkmaktadır ve o dili konuşan milletin ulusal anlayışını, dünya görüşünü yansıtmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda Kırgız Türkçesinde “Üy-bülö” (aile) konsepti ele alınmıştır. Dil materyalleri aracılığıyla aile kavramının Kırgız halkı tarafından algılanışı irdelenmiştir. Deyim ve atasözlerinde kullanımı tespit edilerek kültürel anlamları çözümlenmeye çalışılmıştır. Çalışma sonunda, “aile” kavramının millî kültürel özelliği belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Dil, kültür, kültürdilbilim, Kırgız Türkçesi, konsept, aile, dünya görüşü, zihniyet, millî karakter, millî-kültürel öğeler.

*Эшенкулова Г.**Академия наук КР**Институт языка и литературы им. Ч. Айтматова*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЖАНА МАДАНИЯТЫНДА “ҮЙ-БҮЛӨ” КОНЦЕПТИ

Кыскача мазмуну

Тил - маданият байланышы лингвомаданият таануу илиминин изилдөө алкагына кирет. Лингвомаданият таануу илими – тил менен маданият таануу илимдеринин айкалышынан пайда болуп, элдик маданияттын тилде чыгылдырылган жана турукташып калган кубулуштарын изилдөөчү илим болуп саналат. Лингвомаданият таануу илиминин негизги темаларынын бири – концепт. Улуттук кулк-мүнөздү, аң-сезимди, улуттук-маданий элементтерди камтыган менталдык түшүнүктөр тилде чагылдырылып, тил каражаттары аркылуу ошол элдин ой жүгүртүүсү, моралдык-нравалык көз карашы, дүйнө таануу өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Бул макалада кыргыз тилинде “үй-бүлө” концепти талдоого алынды. Кыргыз элинин тилдик маданиятындагы үй-бүлө түшүнүгүнүн чагылдырышы берилди. Буга байланыштуу туруктуу сөз айкаштары жана макал-лакаптар мисал катары көрсөтүлүп, маанилери чечмеленди. Изилдөөнүн жыйынтыгында, “үй-бүлө” түшүнүгүнүн улуттук маданий өзгөчөлүгү аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: Тил, маданият, лингвомаданият таануу илими, кыргыз тили, концепт, үй-бүлө, улуттук кулк-мүнөз, улуттук-маданий элементтер, дүйнө тааным, аң-сезим.

Eshenkulova G.
Academy of sciences of the KR
Institute of language and literatura

КОНЦЕПТ “СЕМЬЯ” В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И КУЛЬТУРЕ

Аннотация

Языковая и культурная коммуникация входит в исследовательскую структуру лингвокультурных исследований. Лингвокультурология-это наука, изучающая явления народной культуры, возникшие в результате сочетания языка и культурологии, которые воспроизводятся и стабилизируются в языке. Одна из основных тем лингвокультурных исследований – концепт. Ментальные понятия, содержащие национальный характер, сознание, национально-культурные элементы, отражаются в языке, и через языковые средства выражаются особенности мышления, морально-нравственного мировоззрения, мировоззрения этого народа. В данной статье проанализирован концепт “семья” на кыргызском языке. Дано отражение понятия семья в языковой культуре кыргызского народа. В связи с этим в качестве примеров были приведены устойчивые выражения и пословицы, а значения были интерпретированы. Исследование выявило национально-культурную специфику понятия “семья”.

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, кыргызский язык, концепт, семья, национальный характер, национально-культурные элементы, мировоззрение, сознание.

Dil, bir toplumun düşünce yapısını, anlatım yollarını gösteren, onu toplum yapan, insanın toplumla en sıkı bağlarını oluşturan ve bilinçaltına inen, kültürün en güçlü ögesidir [1, s.92]. Dil, kuşaktan kuşağa aktarılabilen ve toplumun çeşitli özelliklerini, kültürel değerlerini yansıtan sosyal bir kurumdur. Kültürün koruyuculuğunu ve sürekliliğini sağlayan temel varlık dildir. Dil, kültürün oluşum şartlarından biri, onun önemli bir parçası ve ürünüdür. Dolayısıyla bu iki kavram arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Dil - kültür ilişkisi, kültürdilbilimin inceleme alanına girer.

Wilhelm von Humboldt kendi eserinde dil ve kültür arasındaki ilişki üzerine: “Dil maddi ve manevi kültürü yansıtır. Hangi kültür olursa olsun ulusal karaktere sahiptir ve ulusal kültür halkın dünya görüşün belirtir. Dilin içyapısı - halkın ruhu, kültürün imajıdır. Dil - bir kişinin çevredeki dünya ile temas eden aracıdır” tanımlamasını yapmıştır [2, c.25].

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilbilim araştırmalarının ilgi odağı olmaya başlayan *linguo-kültüroloji* (kültürdilbilim), dilbilimin ve kültürbilimin kesiştiği noktada yer almaktadır. *Linguo-kültüroloji* (Lat. *lingua* - dil, *cultura* - kültür, *loji* – bilim) dil ve kültür gibi iki farklı kavramın etkileşimiyle ortaya çıkan dil göstergelerindeki kültür anlamlarının incelenmesi üzerinde odaklanan bir bilim olarak sayılmaktadır [3, 6.70]. Kültürdilbilim alanında en önemli araştırmacılardan birisi olan Rus dilbilimci V.A. Maslova, kültürdilbilimin konusunu ‘efsanelerde, âdetlerde, folklorik ve dinsel söylemlerde, deyimlerde, eğretilmelerde, sembollerde, atasözlerinde, kalıplaşmış sözlerde vs. yansıtılan, duygu ve değer açısından kalıplaşmış anlamlar kazanan dil birimleridir’ diyerek özetler [4, c.36]. Kısacası, kültürdilbilim belli bir milletin diline yansıyan ve yerleşen kültürünün izlerini inceler. Örneğin, Kırgız Türkçesinde

“*Kız kubaloo*” (кыз кубалоо) - *Kız kovalama* tabiri vardır. Evlilik geleneğine göre kızı baba evinden götürdükten sonra, kızın altı yedi akrabası kızın giysilerini, eşyalarını ve sepetini hazırlayıp kızın arkasından damat evine gitmesi anlamına gelmektedir ve bu geleneğin dile bir yansımasıdır, yani aynı kültürden gelen insanların anlayabileceği bir kullanımdır.

Kültür öğelerini barındıran dil birimlerini inceleyen kültürdilbilimin temel araştırma konularından biri konsept (kavram) olmaktadır. Zihinsel bir varlık olarak konsept, bir ulusun dünya görüşü, düşünceleri, kültürü, tarihi, gelenekleri, inançları, örf ve âdetleri ile ilgili milli-kültürel özellikleri barındırır [4, c.102]. Türkçe Sözlükte kavram, birinci anlamıyla bir nesnenin, bir duygunun ya da düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, anlamı, mefhum, fehva, konsept, nosyon şeklinde tanımlandığı gibi ikinci anlamıyla nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini içine alan ve onları bir ortak ad altında toplayan genel tasarım olarak da tanımlanmıştır [5, s.1358].

Konsept (kavram) çalışmalarında dil taşıyıcılarının bilincinde kültür bilgilerini muhafaza eden dil birimleri ve bunların fonksiyonları araştırılıp, kültür dilbilimsel özellikleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Milli karakteri, zihniyeti, kültürü, dini ve dili iç içe kaynaşarak milletin millî kimliğini yansıtan bilişsel anlam ifade eden kavramlar Kırgız Türkçesinde çokça görülmektedir. Bunlardan biri “*Üy-bülö*” (*aile*) kavramıdır.

Aile, sosyal toplumun temelini oluşturan en eski ve önemli kurumlardan biri olarak kabul edilir. “*Aile*” terimi genel olarak bu şekilde tanımlanmaktadır: birbirleri ile evlilik ve kan akrabalığı ilişkileriyle bağlı olan insan topluluğudur. Aile, her toplumda bulunan bir kurum olmakla birlikte her milletin kendine has kültürünü taşımakta ve farklı şekilde algılanmaktadır. Kırgız toplumu için kutsal bir kurum olan aile, o toplumun örf, âdet, dil, din ve kültürel özelliklerin yaşandığı en sağlam temel ögesidir. Doğruluk, dürüstlük,

şefkat ve merhamet gibi güzel duygular aile içinde kazanılır. Diline, dinine, vatanına, milletine ve kutsal değerlerine bağlılık ailede benimsenir. Aile, hem toplumun kültürel değerlerini korur, hem de bu değerleri genç kuşaklara aktarır. Yani aile kültür taşıyıcılık işlevi görür. Bu özel ilgi Kırgızlarda “*Üy-bülö bul kiçinekey mamleket*” – *Aile küçük bir devlettir* sözüne de yansımıştır. Aile devletin önemli bir parçası olarak kabul edilip, sağlam aileler sonucunda güçlü bir toplum meydana gelmektedir. Eğer toplumu bir bedene benzetirsek, aile onun kalbidir demektir. “*Üy-bülö - kapkaluu şaar*” – *Aile kapılı bir şehirdir* atasözünde ise her ailenin iç ve dış ilişkilerini oluşturan yapısı kendine özgü bir şehre benzetilmektedir. Yani aile yaşamının gizliliği en önemli esaslardan biridir. “*Üy-bülönü buzgan - çon şaardı buzganga barabar*” – *Bir aileyi yok etmek, büyük bir şehri yok etmek gibidir* atasözü de bir aileyi dağıtıp yok etmenin topluma büyük bir zararı olmak anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Kırgız halkı arasında “*Kuşun da uyası buzulbasın*” – *Kuşun da yuvası bozulmasın* şeklinde ifade çok yaygın kullanılır. Hiçbir ailenin ve evin dağılmamasına, zarar görmemesine özen gösterilir. Bu durumu Kırgız kültüründe ailenin kutsal ve değerli bir konumda olduğuna bağlayabiliriz.

“*Aile*” kavramı, Kırgız Türkçesinde “*Uy-bülö*” (үй-бүлө) kelimesiyle karşılanmaktadır. Üy-bülö kelimesi iki kelimeden türetilmiştir: *Üy*: 1. Ev; 2. Bina, inşaat; 3. Yığmak, toplamak, taşımak; *Bülö*: Aile üyesi, aile ferdi. Aile kavramının ilk anlamı bir evde biyolojik ve akrabalık ilişkisiyle birbirine bağlı olan fertlerin toplamı şeklinde tanımlanır.

Kırgız toplumunda aile kurma toplum tarafından onaylanan örf, âdet ve hukuk kurallarına göre bir evlenme yöntemi ile gerçekleşir. Özellikle iki gencin evlenerek aile kurmasına çok önem verilir ve her zaman teşvik edilmektedir. Çünkü bu düşüncenin ardında “*Uul-kızdı üylömök - tukumuna kam körmök*” – Oğul ve kızı evlendirmek, soyunu

düşünmektir atasözünde söylendiği gibi çocuk sahibi olmak, yeni nesilleri yetiştirmek ve atalardan miras kalan gelenekleri devam ettirmek gibi derin bir mana bulunmaktadır. “*Boy cetken cigit üylönsün, üyünön canı sıy körsün*” – Büyüyen yiğit evlensin, evinde saygı görsün denilerek evlenme çağına gelen bir yiğidin zaman kaybetmeden aile kurup, evinde saygınlık kazanması gerektiği vurgulanır. Kırgız toplumu evlilik yaşı gelip de imkânı olduğu halde evlenmeyenleri hoş karşılamaz. Bu durumu ifade etmek için de “*Boydoktu balam debe*” – Bekârı oğlum deme; “*Boydokto baylık cok*” – Bekârlıkta zenginlik yok; evlilik yaşı geçen evlenmemiş kız ise “*Kara dalı*” – Kız kurusu olarak yadırganmaktadır.

Kırgızlar eskiden beri aile kurma kararında evlenecek kişilerin ailevi özelliklerine bakılmasına, onların iyi bir aileden olması gerektiğine özen göstermişlerdir. Adayların ailesini, hatta tüm sülalesini araştırıp, soruşturulması gerekmektedir. Bu durumu “*Ata cakşı uul cakşı, ene cakşı kız cakşı*” – Babası iyinin oğlu iyi, annesi iyinin kızı iyidir; “*Katın albay kayın al*” – Kadın alma kayın al, “*Eşiğin körüp törünö öt, enesin körüp kızın al*” – Evin girişine bakıp, içeri gir, anasına bakıp kızını al atasözlerinde vurgulamışlardır. Aileye bakarak oğlun ya da kızın nasıl birisi olduğunu anlamak mümkündür. İyi bir ailede yetişen oğlun ve kızın gelecekte iyi bir eş olacağı düşünülmektedir.

“*Evlenme*” durumunu belirten ifadeler Kırgız Türkçesinde erkek ve kadın için farklıdır. Erkeğin evlenmesi “*üylönüü*” (үйлөнүү); “*üy-bülö kuruu*” (үй-бүлө куруу) – aile kurmak; “*ayal aluu*” (аял алуу) – eş, hanım, karı almak; Kadının evlenmesi “*turmuška çıguu*” (турмушка чыгуу) – hayata başlamak; “*turmuş kuruu*” (турмуш куруу) – hayat kurmak; “*küyöögö tiyüü*” (күйөөгө тийүү) – kocaya varmak. Bu durumda Kırgızlarda bir erkek evlenerek yeni bir ev sahibi olur, kız ise baba evinden çıkıp, başka bir aileye gelerek yeni hayata başlar. Evli barklı, aile ocağı olan kimseye

– *üy-bülölüü* (үй-бүлөлүү), *üylüü-cayluu* (үйлүү-жайлуу) ifadeleri kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde aile ve ev kavramları “*oçok*” (очок) – ocak, “*tütün*” (түтүн) – duman olarak da anılmaktadır. Evlenmek, aile sahibi olmak anlamında “*oçok kütüü*” (очок күтүү), “*oçok eesi boluu*” (очок ээси болуу), “*tütün bulatuu*” (түтүн булатуу); çoluk çocuk sahibi olmak anlamında “*oçor-baçar boluu*” (очор-бачар болуу); evliliği sağlam ve mutlu olsun, ocağı sönmesin anlamında bir dilekte bulunduğu zaman “*oçoğu öçpösün*” (очогу өчпөсүн), “*oçoğunda ot üzülböşün*” (очоғунда от үзүлбөсүн) deyimleri kullanılmaktadır.

Yetişkinlerin evlenmesiyle *ata-ene* (*anne-baba*) ve *baldar* (çocuklardan) oluşan yeni bir çekirdek aile ortaya çıkar. Ama aile sözcüğünün bundan daha geniş anlamı da vardır. *Çoñ ene, çoñ ata* (büyükanne, büyükbaba), *tayene, tayata* (anneanne, dede), *bayke, aga* (amca), *tayke* (dayı), *ece* (hala), *tayece* (teyze) gibi daha çok sayıda akrabadan oluşan birimi, hatta bir soyu ya da sülaleyi tanımlamak için de aile sözcüğü kullanılır. Kırgız toplumunda aile kavramının önemi yanında aile içerisindeki bireylerin birbirine karşı durumunu ifade eden terimler ayrı bir öneme sahip olmuştur. Kırgız Türkçesi akrabalık bildiren sözcükler bakımından oldukça zengindir. Hem kan, hem de evlilik yoluyla, çeşitli şekillerde insanların birbirlerine yakın olması durumuna, genel olarak *aga-tuugan, tuugan-tuşkan, uruk, tukum* (kardeş, akraba, soy sop, sülale) denir. Baba tarafından olan akrabalara ‘*atalaş*’, ‘*kandaş*’; anne tarafından olan akrabalara ‘*eneleş*’, ‘*kindikteş*’ ve ‘*catındaş*’ denilmektedir. “*Darak - tamırı menen, adam - tuuganı menen*” – Ağaç kökü ile, insan akrabası ile sağlamdır, “*Dos ayrilat, tuugan kayrilat*” – Dost ayrılır, gider, kardeş ayrılmaz, geri döner şeklindeki Kırgız atasözlerinin sayıca çokluğu onların aile ve akrabalık ilişkilerine vermiş oldukları önemini vurgulamaktadır.

Kırgız toplumunda aile birliğinin çok

kuvvetli olduğu görülmektedir. Eski kuşak ve yeni kuşak arasındaki bağ her zaman güçlü tutulmaya çalışılır. Kırgızlarda tanışma sırasında en sık kullanılan soru şudur: “*Atañdın atı kim?*” – Babanın adı nedir? “*Kaysı uruudan bolosuñ?*” – Hangi soydan geliyorsun? “*Ceti atañ kim?*” – Yedi atan kimdir? Dolayısıyla, her Kırgız çocuğunun yedi nesil atasının adını bilmesi şarttır. Yedi atasını sayamayan kimselere şüpheyle yaklaşmış, böyle kişiler toplum tarafından hakir görülmüştür. “*Ceti atasın bilbegen çetesiz*” – Yedi atasını bilmeyen köksüz köledir; “*Kendi şeceresini bilmeyen Kırgız değildir*” şeklinde söylenen atasözleri de bu durumu açıklayan örneklerdir.

Kırgız halkı eski zamandan beri sağlam ataerkil aile yapısına dayanan bir sistem benimsemişlerdir. Buna göre, aile soyundan gelme özellikle baba tarafına dayandırılır. Dolayısıyla bir insanın soyu, akrabası denince baba tarafından insanlar sayılır. Kırgızlarda akrabalık sistemi iki kısımdan oluşur. Merkezde *Ata, Uul (baba ve oğul)* mevcuttur, merkezden yukarıya doğru atalar, bu terimler yedi nesil babayı sırasıyla belirtir: *Ata, Çoñ ata, Buba, Baba, Coto, Kuba, Cete*. Merkezden aşağıya doğru oğullar nesli: *Ata, Bala, Nebere, Çöbörö, Çebere, Çıbıra, Kıbıra* bu terimler torunun çocuğunun çocuğunu ifade eder [6, 6.24-25]. Kırgız Dilinin Sözlüğünde yedi nesil ataları sayarken 27’ye kadar, torunları 20 göbeğe kadar adlandırma kullanıldığı zikredilmiştir.

Yedi ata anlayışının şekillendirdiği kültürel uygulamalardan biri de soydaş ailelere mensup kişiler arasında yapılacak evliliğin yedi kuşağa kadar yasaklanmasıdır. Çünkü yedi atanın nesli birbirine aynı soydan, boydan gelen kardeş sayılmaktadır [7, 6.119]. *Ceti ata (yedi ata)* veya *Ceti muun (yedi kuşak)* geçmeden evliliğe izin verilmemesinin en önemli sebeplerinden biri soyun temizliğini korumak ve neslin sağlıklı olarak yetişmesini sağlamaktır. Kırgız toplumunda ne kadar egzogami (dış evlilik) geçerli olsa da yakın akraba olarak bilinen

teyze çocuklarının evliliklerine, yani içten evlenme (endogami) nadir olsa da rastlanır [8, 6.282]. Anne tarafından kuzenler ve kız kardeş çocukları (bölö) arasındaki evliliğe de iki nesil geçtikten sonra izin verilmektedir.

Kırgız ailesinde ailenin mimarı ve çatısı erkektir. Kadın ise ailenin inşa edicisi ve temelidir. Bir aileyi oluşturan kadın ve erkek artık “*ayal - küyöö*” (*karı ve kocadır*). Bu yeni unvanlar, kadın ve erkeğin daha önce üstlenmedikleri görevler ve sorumlulukların ortaya çıkarıp kendilerine yüklenmesini gerektirir. Erkeklerin aile içindeki geleneksel rolü ev geçiminden sorumlu kişi, önemli konularda karar veren ve aileyi koruyan, kollayan ve yöneten aile reisi olarak tanımlanabilir. Kadın kocası için iyi bir eş olma, evin düzenini sağlama, aile ocağını koruma ve ailesini iyi temsil etme gibi rolleri üstlenir. “*Erdi-katın bir üydün - ayı menen küñü*” – Karı-koca evin ayı ve güneşidir; “*Ayal - erdin carım ömürü*” – Kadın kocanın yarı ömrüdür; “*Erdi-katın - eriş-arkak*” – Karı-koca ahenklidir diyerek karı ve koca birbirinden ayrılmaz bir bütün olup, ailenin mutluluk içinde yaşamasını sağlayan kişiler olarak görülmektedir. “*Er kayda, katın oşol cerde*” – Kadının yeri kocasının yanındır atasözünde ise, kadın her zaman kocası ile yan yana olması gerektiğini belirtmektedir. Kırgız toplumunda kocası olmayan kadınlara karşı olumsuz bir yaklaşım vardır. Bir kadının yanında kocasının olması çok önemlidir, çünkü o karısı için daim destek ve yardım demektir. Bu durumda erkeğin dış görünüşü bile o kadar önemsenmiyor, yeter ki kocası olsun anlayışı vardır. Buna ilişkin şu atasözleri söylenmektedir: “*Otuz uuluñ bolgonço osurak çalın bolsun*” – Otuz oğlan olacağına bir oturak kocan olsun, “*Ayuu da bolso çalım bar*” – Ayı da olsa kocam var.

Kırgız toplumunda karı ve koca üzerine yüklenen sorumlulukları başarıyla yerine getirdiği takdirde o ailenin mutlu ve huzurlu olacağına inanılır. “*Cakşı car marıtat, caman car karıtat*” – İyi yar gençleştirir, kötü yar ihtiyarlatır; “*Ayal sergeginen cumuş bütöt*,

erkek sergegi ırıs kütöt” – Kadının girişkeni iş bitirir, erkeğin girişkeni rızık arar; “*Katını camandın kazanı sınık, erkeği camandın bıçağı iyri*” – Karısı kötünün kazanı kırıktır, kocası kötünün bıçağı eğridir atasözlerinde karı ve kocanın ailedeki görevleri arasında kıyaslama yapılarak, nasihat ve eleştiride bulunmaktadır. Her şeyden önce evin düzeni, huzuru ve mutluluğu kadına bağlıdır. “*Ayal üydün tutkası*” – Kadın evin direğidir; “*Ayal üydün çırağı*” – Kadın evin ışığıdır; “*Ayalsız üy suusuz tegirmen*” – Kadınsız ev susuz değirmene benzer; “*Katını çok üy – cetim*” – Kadınsız ev yetimdir; “*Üydün körkü - ayal*” – Evin güzelliği kadındadır; “*Üy kılğan da, kül kılğan da ayal*” – Evi ev yapan da, yok eden de kadındır; “*Üydü kırk erkek toltura albayt, bir ayal tolturat*” – Evi kırk tane erkek dolduramaz, bir kadın doldurur gibi atasözleri kadının aile içindeki önemini gösteren birer güzel örneklerdir. Kadının ailedeki rolü çok büyüktür. Eğer, bir erkek iyi bir kadınla evlendiyse, evi huzur ve mutluluk dolu demektir, eğer kötü bir kadına denk geldiyse mutlu bir aile kurması mümkün değildir. Buna ilişkin birçok atasözleri bulunmaktadır: “*Cakşı ayal üydün cayrañı, caman ayal üydün şaytanı*” – İyi kadın evinin sultanı, kötü kadın evinin şeytanıdır; “*Cakşı katın ırıs, caman katın uruş*” – İyi kadın rızık, kötü kadın kavgı; “*Ayalıñ mıktı bolso baktıñ, ayalın kıydı bolso kattın*” – Kadının iyi olursa mutluluğun, kadının kötü olursa felaketindir; “*Katını cakşı kor bolboyt*” – Karısı iyi olan hor olmaz; “*Erdi er kılğan da katın, cer kılğan da katın*” – Eri er yapan da kadın, yer yapan da kadındır. Araştırmalara göre, Kırgız kültüründe aile kavramının büyük ölçüde ‘kadın’ üzerinden tanımlandığı ve aile kurumunun mutluluğu kadınla temsil edildiği görülmektedir.

Aile hayatının temelini oluşturan yapılardan biri de “*bala*” (çocuktur). Çocuk sahibi olmak Kırgız ailesinin vazgeçilmez bir parçası olup hem soyun devamı, hem de aile birliğinin ve mutluluğunun sağlanması için en önemli şartlardan biridir. “*Баланы*

үй базар, баласыз үй мазар” – Çocuklu ev pazardır, çocuksuz ev mezardır; “*Balaluu üy gülüstön, balasız üy körüstön*” – Çocuklu ev gülistan, çocuksuz ev mezara benzer; “*Balaluu üy - külkünün kutu, balasız üy - kubanıçtın cutu*” – Çocuklu ev sevinç kutusu, çocuksuz ev hüznün kutusu; “*Balasız üy - baktısız*” – Çocuksuz ev mutsuzdur diyerek çocuk, bir evin mutluluk ve neşe kaynağı olarak kabul edilirken, çocuksuz ev bahtsız olduğunu atasözlerinde görmekteyiz. Kırgız toplumunda çok çocuk sahibi olmak ailenin zenginlik göstergesi olarak her daim takdir edilmektedir. “*Ar bir bala öz ırıskısı menen törölöt*” – Her çocuk kendi rızık ile doğar atasözünden anlaşılacağı üzere doğacak çocuğun o aileye bolluk ve bereket getireceği düşünülmektedir. “*Etegiñden calgasın*” – Allah çoluk çocuğa karıştırsın anlamındaki bu dilek yeni gelen geline göre söylenip, ailenin devamının sağlanması için çocuğun önemini vurgulamaktadır. Kırgız kültüründe erkek çocuğu baba soyunun devamı için önemli bir konuma sahiptir. “*Uulu cоктun muunu cок*” – Oğlu olmayanın, nesli yoktur şeklinde atasözü de bulunmaktadır. Buna göre, bir aile için erkek evlada sahip olmak toplumsal üstünlük kazandırır. “*Uul tuusa özünön köröt, kız tuusa katınınan köröt*” – Oğul doğursa kendinden bilir, kız doğursa karısından bilir atasözü de karısı oğul doğurunca kendiyse gururlanan, kız doğurunca karısını suçlayan kocaya göre söylenmektedir. Kırgız ailesinde “*Kız konok*” – Kız konuk diyerek kız çocuğuna da çok değer verilir ve özenle davranılır, çünkü kız evlilik çağına gelince baba evinden çıkıp başka aileye gider, onların ferdi sayılır. “*Kızı bardın nazı bar*” – Kız evi naz evi, “*Kız bala üydün körkü*” – Kız çocuğu evin süsü gibi atasözleri de kızların değerini anlatan güzel örneklerdir.

“*Ata-ene*” (anne-baba) çocukların yetiştirilmesinde, sağlıklı nesillerin oluşmasında etkili kişilerdir. Bu sebeple anne ve baba her toplumda olduğu gibi Kırgız toplumunda da belirli bir öneme sahiptir.

“Ata - meken, Ene - nur” – Baba - vatan, Anne - nur; “Ene - üy-bülönün cüröğü, Ata - üy-bülönün tiregi” – Anne - ailenin yüreğidir, Baba – ailenin direğidir; “Ata - aska too, ene - boorundagi bulak, bala - ortosundagi küyüp turgan şam çırak” – Baba - yüce dağ gibidir, anne - koynundaki pınar, çocuk - ortasında yanan ışıktır atasözlerinde anne ve babanın önemi vurgulanmıştır. Anne ve babaya sevgi ve saygı konusunda da oldukça etkili atasözleri mevcuttur. “Ene sıylagan eline cagat” – Anneye saygı duyan halkın hoşuna gider; “Atanın kadirin bilbegen balanın başı kor bolot” – Babanın değerini bilmeyen çocuk hor olur; “Ata-eneñdi sıylasañ, öz balandan cakşılık körösüñ” – Anne ve babana saygı gösterirsen, kendi çocuğundan iyilik görürsün; “Ata-enege emne kılsañ balañdan oşonu körösüñ” gibi atasözlerinde insanlar anne ve babalarına nasıl davranırlarsa, çocuklarının da kendilerine aynen öyle davranacakları, dolayısıyla anne ve babalara gereken değerin verilmesi tavsiye edilmektedir. Kırgız kültüründe özellikle de anne çok değerli ve kıymetlidir, çünkü aileyi bir arada tutan kişi annedir. Çocukların dünyaya gelmesi, sağlıklı yetişmesi, terbiyesi ve eğitimi annenin omuzundadır. Anne gibi çocuklarını seven, anne gibi şefkat, merhamet gösteren başka bir insan yoktur. “Ene - üydün kutu” – Anne evin bereketidir; “Ene bar üy carık” – Anne var ev aydınlıktır; “Eneni cüröğü balada” – Annenin yüreği çocukta diyerek sevgi, bereket, mutluluk sembolü olarak annenin ailedeki kıymeti dile getirilmiştir. “Ene sütü aktalbayt” – Anne sütü ödenmez; “Ak süt bergen enenin, balada akı zor bolot” – Ak sütünü veren annenin çocukta hakkı çok olur; “Beyiş enenin taman aldında” – Cennet anaların ayakları altındadır atasözlerinde ise annenin insan hayatında önemi büyük olduğu için kutsal bir varlık olarak gösterilmektedir.

Aile, çocuğunu yetiştirirken birçok unsura bağlı kalmaktadır. Bu unsurların en başında kendi ailelerinden aldıkları terbiye, örf âdet ve gelenek görenek gibi kültürel

değerlerine olan bağlılıkları gelmektedir. Bu ifade bir milletin millî kimliği aile temeline dayandığını da göstermektedir. “Uyada emneni körsö, uçkanda oşonu alat” – Yuvada neyi görse, uçtuğunda onu alır atasözünde de çocuklar aile yuvasında ne gördüyse ileriki hayatlarında onu uygulayacaklarını dile getirmektedir. “Alma sabagınan alıs tüşpöyt” – Elma dalından uzak düşmez atasözünde de yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi çocuğun duygusal gelişimi, davranışları, karakter yapısı büyük ölçüde yaşadığı aile ortamında şekillenir. “Atanı körüp uul ösöt, eneni körüp kız ösöt” – Babasını görüp oğul yetişir, annesini görüp kız yetişir; “Uul atasın tuurayt kız enesin tuurayt” – Oğul babasını taklit eder, kız annesini taklit eder gibi atasözleri örnek olarak babanın erkek çocuğuna, annenin de daha çok kız çocuğuna olan etkisini vurgular. İyi, hayırlı bir çocuk ailenin gururu ve sevinci olarak: “Cakşı kız - cakadagi kunduz, cakşı uul - köktöğü cıldız” – İyi kız yakadaki boncuk, iyi oğul gökteki yıldızdır; “Bala cakşısı atanın dañkı, kız cakşısı enenin dañkı” – Çocuğun iyisi babanın ünü, kızın iyisi annenin ünü şeklinde atasözlerine yansımıştır. Ancak ailede iyi bir çocukla nasıl gurur duyarlarsa aynı şekilde kötü çocukla da utanıp mahcup olurlar: “Adepsiz bala - tamanga cabışkan çıla” – Edepsiz çocuk ayağa yapışan çamur gibidir; “Balañ cakşı bolso örgö çıgarat, balan caman bolso körgö tıgat” – Çocuğun iyi ise göğe çıkarır, çocuğun kötü ise mezara koyar; “Balañ caman bolso, baktıñ ketet” – Çocuğun kötü ise mutluluğun gider. Tüm bu atasözlerinden çıkan önemli bir sonuç da şudur ki, eğer çocuğu iyi bir şekilde yetiştirmek, ailesine, milletine, topluma faydalı biri olarak eğitmek isteniyorsa anne ve babanın çocuklarına olumlu yönde rol-model olması gerekmektedir.

Millî karakteri, zihniyeti, millî kültürel öğeleri barındıran kavramlar dile yerleşerek söz kalıpları olarak karşımıza çıkmaktadır ve o dili konuşan milletin ulusal anlayışını, bakışını, dünya görüşünü yansıtmaktadır.

Bu bağlamda yaptığımız çalışmada Kırgız milletinin aile yapısı, aile fertleri ve aile içindeki ilişkileri aile kavramının temelini oluşturmuştur. Kırgız toplumunun kültürel

yapı içinde büyük öneme sahip olan aile kurumunun kutsal ve değerli bir konumda olduğu ve geniş ölçüde sözlü kültüre yansıdığı görülmüştür.

Каынакча

1. Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim. / D. Aksan. - Ankara – 2003. - s.92
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; Пер. с нем. яз. под ред. и с предисл. Г.В. Рамишвили. - 2. изд. - Москва : Прогресс, 2000. - 396, [1] с. : портр.; 21 см. - (Филологи мира).; ISBN 5-01-004661-X
3. Аскарова Р. А. Тектеш тилдерди салыштырма лингвомаданият таануу аспектисинде салыштырып изилдөөнүн мааниси (“Эл/калк - el/halk/millet” концептинин мисалында) / Р. А. Аскарова // К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жарчысы, 2019. - №4(50). – 706.
4. Маслова, В. А. Лингвокультурология : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. А. Маслова. – Москва : Издательский центр "Академия", 2001. – 208 с. – (Высшее образование). – ISBN 5-7695-0745-4
5. TDK. Türkçe Sözlük. - Ankara, 2011. Türk Dil Kurumu.
6. Кыргыздар I. Санжыра, Тарых, Манас, Салт, Кыргызстан – 1991. - 24-25 б.
7. Жусупов К. Кыргыздар. / К.Жусупов. - Бишкек, 1991. - Кыргызстан басмаканасы. - 119 б.
8. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / С. М. Абрамзон. - Бишкек, 1999. - Кыргызстан Сорос Фонду. - 167-387 б.

СОДЕРЖАНИЕ

Абдырахманова А. АВИАЦИЯ АДИСТИКТЕРИНДЕ БИЛИМ АЛЫП ЖАТЫШКАН СТУДЕНТТЕРГЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУДА ПАЙДАЛАНЫЛГАН ОКУУ КИТЕПТЕРИН, ОКУУ КУРАЛДАРЫН, ПРОГРАММАЛАРДЫ ТУЗУУ ЖАНА ТУПТОО	3
Алиев К. АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ ДРЕВНЕГО КИТАЯ	9
Эржан Алкая, Эртурул Зорлу. ВОЛГА БОЛГАР ЖАНА ЧУВАШ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ИРЕТТИК САНДАРДЫН ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ	15
Бексултанова Г., Мамбетакунова Б., Бирназарова А. АЗИЗ АДАМДАРДЫН АҢ-СЕЗИМИНДЕГИ ЖАНА ТИЛИНДЕГИ ТҮСТӨРҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖӨНҮНДӨ	20
Белгибаев А. БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЗАМАНБАП ШАРТТАРЫНДА КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУУДАГЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК МЕТОДДОР	24
Бокоева Ж., Ногойбаева К. ЖАЗУУЧУ ТОПЧУГУЛ ШАЙДУЛЛАЕВАНЫН АЙРЫМ АҢГЕМЕЛЕРИНДЕ АЯЛДАР ОБРАЗЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	28
Борсокеева Н. КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ АТРИБУТ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЭТИШТЕРДИН СӨЗ ЖАСОО ТҮЗҮЛҮШҮ	35
Борубекова Г. ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРДЫ САБАКТА КОЛДОНУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮ	39
Вальваков Р., Кириленко М. ПРЕДЛОГИ В ГРАММАТИЧЕСКОМ СТРОЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ	46
Джунушалиева А. СУЩНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ РЫНКА МАСС МЕДИА	52
Дуйшенбиева Д., Кылычбаева Э. ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ	56
Дуйшоева Ш. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ҮЙЛӨНҮҮ ҮРП-АДАТТАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	63
Есенбек уулу А. ФОРМИРОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРОВ АРХИТЕКТУРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ	68
Женалиева З. ӨТКӨН ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН ТҮРКОЛОГИЯДАГЫ КӨРҮНҮШҮ	74
Иманкулова С. ИНКЛЮЗИВДИК МАДАНИЯТТЫН КАЛЫПТАНЫШЫНА ТИЙГИЗГЕН ФАКТОРЛОР	81
ИИмаралиева Ж. «МАНАС» ЭПОСУН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА КАЛЫПТАНДЫРУУ	86
Искендерова С., Дарманова З. ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН АЛГАН ОРДУ	91
Калиев А. ААЛАМДАШУУ ПРОЦЕССТЕРИНИН САЯСИЙ ИДЕНТТҮҮЛҮККӨ ... ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ	96
Калманбетова Г., Туратбекова Н. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ И КЛАССИФИКАЦИИ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ОСОБЕННОСТИ ПОЛУЧЕНИЯ КРЕДИТОВ	102
Карабаева С. ИНСАН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТЕОРИЯЛАРДАГЫ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ	108
Вейсел Ибрахим Карача. ТҮНДҮК-ЧЫГЫШ ТОПТОРУНУН ТҮРК ДИАЛЕКТТЕРИНДЕГИ УЛУТТУКТУК ЖАНА УЛУТТУК ТҮШҮНҮКТӨРҮ	115

Келдибаева Н. ПРОФЕССОР К. АРТЫКБАЕВДИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОУКТУУ МЕТОДИКАСЫНА АРНАЛГАН ЭМГЕКТЕРИНЕ КАРАТА АЙТЫЛГАН ПИКИРЛЕР.....	122
Кожоев Б., Ишенова К. ӨТКӨӨЛ МЕЗГИЛДЕГИ БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН МАМЛЕКЕТТИК КӨЗӨМӨЛДӨӨ ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА САПАТЫН БААЛОО....	127
Мехмет Озерен, Каан Ялчин. 5-КЛАСС ҮЧҮН ТҮРК ТИЛИНИН ИДИОМДОРУНА ОБЗОР	134
Мурзабаева Б. МУЗЫКА АРКЫЛУУ БАЛАНЫ ЭСТЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ТУУРА КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ШАРТТАРЫ	140
Мусаев Ы. ВНЕДРЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТРЕНДОВ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	145
Намазбекова А. СТУДЕНТТЕРДИН ТИЛДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРҮ МЕНЕН КЕП МАДАНИЯТЫН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕР	149
Нурманбетова Ж., Молдошева А. ИЧКИ КӨЗӨМӨЛ ЖАНА ТЫШКЫ АУДИТОРДУК КОНСАЛТИНГДИК ТЕЙЛОО ИШКЕРДИГИН УЮШТУРУУ ЖАНА КООРДИНАЦИЯЛОО.....	154
Ню Дайсюань. ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИЯМИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИТУАЦИЙ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.....	160
Рыспаева Б. МЕКТЕПКЕ ХИМИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ	164
Савина С., Чылабаева А. СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДИНАМИКИ ЗАНЯТОСТИ И БЕЗРАБОТИЦЫ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ	171
Савина М., Армурзаева Дж. ПРОЦЕСС ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСТАНА.....	179
Садыгалиев У. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОПЫТА РЕСПУБЛИКИ КОРЕЯ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	185
Таранова Е., Рысалиева Г. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНА АКЧА КОТОРУУЛАР ЖАНА АЛАРДЫН ЗАМАНБАП ИШКЕРДИКТИ ӨНҮКТҮРҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	190
Чогулдуров М., Чогулдурова Э., Юсупова Г. ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА.....	197
Шаршембиева К., Жаныбек кызы Айзада. СҮРӨТКЕР АКЫН ШАЙЛООБЕК ДҮЙШЕЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫНА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАЛДОО	203
Элебесова Б. XX КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДА КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНА КАРАТА КӨП ТҮРДҮҮЛҮК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫКТАР	208
Эстебес уулу Т. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С НАРКОПОТРЕБИТЕЛЯМИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	215
Эстебес уулу Т. ПРОБАЦИЯ ТУТУМУНДАГЫ СОЦИАЛДЫК ИШТЕ БЫКТЫРЧЫЛАРДЫН ОРДУН ЖАНА РОЛУН ТАЛДОО.....	225
Eshenkulova G. KIRGIZ TÜRKÇESİNDE VE KÜLTÜRÜNDE “ÜY-BÜLÖ” (AİLE) KONSEPTİ	231
ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР.....	241

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

Редакция Word тексттик редакторунда терилген макалаларды кабыл алат, макалалар электрондук түрдө берилиши керек. Иллюстрациялар (фигуралар, таблицалар, графиктер, схемалар ж.б.) кошумча түрдө автордун электрондук папкасына тиркелген өзүнчө файлдарда берилет. Бардык чиймелер ак-кара тусте жарыяланат.

Жогору сол бурчта, макаланын башында, Жалпы ондук классификациясы (УДК) боюнча номер көрсөтүлөт.

Жогорку оң бурчта:

- Авторлордун фамилиялары, инициалдары ат атоочто жазылышы керек(фамилия аты-женунун инициалдарына чейин көрсөтүлүш керек: Ташматов П.С., Петров С.И., Кадыров И.П; шрифт коюу эмес, он жакка тегизделиши керек); иштеген орду жана ээлеген кызмат ат атоочто көрсөтүлүшү керек. Эгерде макаланы жазууга ар кандай мекемелердин авторлору катышкан болсо, анда алардын ар бири жөнүндө маалымат өз кезегинде бирдей тартипте берилиши керек (калың эмес, оң жакка тегизделген).

- Борбордо макаланын аталышы үч тилде: кыргыз, орус, англис. (макаланын аталышы чон тамгалар менен басылып, калын, борборлоштурулган болушу керек). Аталышы биринчи макала жазылган тилде жазылат.

- Аннотация. Times New Roman 12 тилкесинде, 1 интервал менен, «Аннотация» сөзү калың шрифт менен, аннотациянын тексти калың эмес шрифт менен жазылышы керек. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт. Тиешелүү тилде макаланын аталышынан кийин жайгаштырышат. Аннотация (100 сөз), 3 тилде: кыргыз, орус, англис тилдеринде жазылышы керек.

- Ачкыч сөздөр 10 сөздөн же сөз айкашынан турушу керек. «Ачкыч сөздөр» деген сөздөр орточо калың шрифт менен, ачкыч сөздөр калың эмес шрифт менен жазылат. Аннотация текстинен кийин тийиштүү тилде жайгаштырышат. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт. Сөздөр үтүр менен ажыратылышы керек.

- Макаланын тексти үч тилдин биринде берилиши керек.

- Макалада колдонулган адабияттардын тизмеси камтылышы керек. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт.

- Макала электрондук вариантта Times New Roman №12деги тексттин көчүрмөсү менен, компьютер аралыгы 1,5 интервал, абзацтын чегинүүсү 1,25;

- Чектери: сол, оң, өйдө, ылдый - 2 см.

- Шилтемелер [5, б. 67] түрүндө болушу керек, б.а. адабияттардын тизмесиндеги булактын номери жана ушул булактагы баракчанын номери көрсөтүлүшү керек.

- Кол жазманын жалпы көлөмү, анын ичинде адабияттар, таблицалар жана иллюстрациялар 5 беттен 12 бетке чейин болушу керек.

Ар бир макала Антиплагиат тарабынан текшерилет, уникалдуулугу 75%дан кем эмес болушу керек.

Колдонулган адабияттар макаланын аягында келтирилген ирээтинде жазылышы керек. Колдонулган адабияттардын тизмеси макаланын текстинен кийин жайгаштырышат жана макаланын текстинде эскерүү же цитаталоо иретинде түзүлөт (алфавиттик иретте эмес!). Колдонулган адабияттар - 5тен кем эмес жана 15тен ашык эмес булак болушу керек. Редакция макалаларды кыскартууга жана редакциялоого укуктуу.

Толук маалымат <<https://www.bhu.kg/vestnik>>

email:vestnik@bhu.kg

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

Редакция принимает статьи, набранные в текстовом редакторе Word, статьи должны быть представлены в электронном виде. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.п.) дополнительно предоставляются в отдельных файлах, вложенных в авторскую электронную папку. Все рисунки публикуются в черно-белой гамме.

В левом верхнем углу, в начале статьи, указывается номер по Универсальной десятичной классификации (УДК).

В правом верхнем углу приводятся:

- Фамилии, инициалы авторов в именительном падеже (фамилию следует указывать до инициалов имени и отчества: Ташматов П. С., Петров С. И., Кадыров И. П.; шрифт не жирный, выравнивание справа); указание места работы и занимаемой должности в именительном падеже. Если в написании статьи принимали участие авторы из разных учреждений, информацию о каждом из них следует представлять в том же порядке по очереди (шрифт не жирный, выравнивание справа).

- По центру название статьи на трех языках: кырг., русск., англ. (название статьи нужно печатать заглавными буквами, шрифт жирный, выравнивание по центру). Название пишется первым на том языке, на котором написана статья.

- Аннотация. Пишется шрифтом Times New Roman 12, через 1 интервал, слово «Аннотация» - полужирным шрифтом, текст аннотации - нежирным шрифтом. Не допускается перенос слов. Размещаются после названия статьи на соответствующем языке. Аннотация (100 слов), пишется на 3-х языках: кырг., русс., англ.;

- Ключевые слова должны составлять 10 слов или словосочетаний. Слова «Ключевые слова» пишутся полужирным шрифтом, сами ключевые слова - нежирным шрифтом. Размещаются непосредственно после текста аннотации на соответствующем языке. Не допускается перенос слов. Слова следует перечислять через запятую.

- Текст статьи представляется на одном из трех языков.

- Статья должна содержать список литературы. Не допускается перенос слов.

- Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman №12, компьютерный 1,5 интервала, абзацный отступ 1,25;

- Поля: слева, справа, верх, низ - 2 см.

- Ссылки должны иметь вид [5, с. 67], т.е. указывается номер источника в списке литературы и номер страницы в этом источнике.

- Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации - от 5 до 12 страниц.

Каждая статья проходит проверку через Антиплагиат, уникальность должна составлять не менее 75%.

Цитируемая литература приводится в конце статьи в порядке цитирования. Список литературы располагается после текста статьи и оформляется в порядке упоминания или цитирования в тексте статьи (не в алфавитном порядке!). Список литературы - не менее 5 и не более 15 источников. Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Подробная информация на сайте «<https://www.bhu.kg/vestnik>»

email: vestnik@bhu.kg

REQUIREMENTS FOR ARTICLES

The Editorial Board accepts articles typed in the text editor Word, articles should be submitted in electronic form. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are additionally provided in separate files attached to the author's electronic folder. All figures are published in black and white.

In the upper left corner, at the beginning of the article, the Universal Decimal Classification (UDC) number is given.

In the upper right corner are:

- Surnames and initials of the authors in the nominative case (the last name should be given before the initials of the first and middle names: Tashmatov P. S., Petrov S. I., Kadyrov I. P.; font is not bold, alignment to the right); indication of the place of work and the position held in the nominative case. If authors from different institutions took part in writing the article, information about each of them should be presented in the same order in turn (non-bold font, alignment to the right).

- Center the title of the article in three languages: Kyrgyz, Russian, English (the title of the article should be typed in capital letters, bold font, center alignment). The title should be written first in the language in which the article is written.

- Abstract. An abstract should be typed in Times New Roman 12, 1 spacing, word «Abstract» in bold, text in non-bold. It is not allowed to hyphenate words. They are placed after the title of the article in the appropriate language. Abstract (100 words), should be written in 3 languages: Kyrgyz, Russian, and English;

- Key words should be 10 words or word combinations. The words «Key words» are written in bold, the key words are written in non-bold. They should be placed immediately after the text of the abstract in the appropriate language. Words may not be transposed. Words should be listed, separated by commas.

- The text of the article is presented in one of three languages.

- The article must contain a list of references. Word hyphenation isn't allowed.

- The article is submitted in electronic version with a printout of the text in Times New Roman font #12, computer 1.5 spacing, paragraph indent 1.25;

- Margins: left, right, top, bottom - 2 cm.

- References should have the form [5, p. 67], i.e. indicate the number of the source in the list of references and page number in this source.

- The total length of the manuscript, including literature, tables and illustrations - from 5 to 12 pages.

Each article is checked through Anti-Plagiarism, the uniqueness should be not less than 75%.

The cited literature is given at the end of the article in citation order. The list of references is placed after the text of the article and is designed in the order of mentioning or citing in the text of the article (not in alphabetical order!). The list of references should be no less than 5 and no more than 15 sources. The editorial board reserves the right to reduce and edit articles.

For more information, see the «<https://www.bhu.kg/vestnik>»
email: vestnik@bhu.kg

**Редакция оставляет за собой право
на сокращение и редактирование статей.**

Редакторы:
Мурзахмедова Г.М., Тюменбаев Т.Т.

Технический редактор:
Тюменбаев Т.Т.

Вёрстка:
Кеңеш уулу А.

Подписано к печати __.11.2023 г.
Формат бумаги 60х84/8. Бумага офсетная.
Печать цифр. Объем 15,0 печ. л. Тираж 300 экз.

Отпечатано в ИП «7PRINT»,
Адрес: город Бишкек, улица Токтогула 68
Т. +996704966933. E-mail: 7print@mail.ru